Noli Me Tangere

José Rizal

KABANATA I

Isang Pagtitipong Panlipunan

Noong huling araw ng Oktubre, nagdaos ng hapunan si Don Santiago de los Santos, na mas kilala ng lahat bilang Kapitan Tiago. Kahit na taliwas ito sa nakasanayan niya at noong hapong iyon lang niya ipinabalita ang paanyaya, iyon na agad ang naging usap-usapan sa Binondo at sa mga karatig-lugar, pati na sa Intramuros. Sa panahong iyon, kilala si Kapitan Tiago bilang isa sa mga pinakamatulungin at pinakamapagpatuloy na tao, at alam ng lahat na ang bahay niya, gaya ng kanyang bayan, ay bukas sa lahat—maliban sa kalakalan at sa anumang bago o mapangahas na kaisipan. Parang kuryenteng kumalat ang balita sa mundo ng mga linta, istorbo, at mga taong kapit lang nang kapit, na sa walang hanggang kabutihan ng Diyos ay Kanyang nililikha at masaganang pinararami sa Maynila. Ang ilan ay agad naghanap ng pampakintab ng sapatos, ang iba naman ng mga butones at kurbata, pero ang pinakaabalang iniisip ng lahat ay kung paano babatiin ang may-ari ng bahay sa pinakapalagay na paraan, para magmukhang matagal na silang malapit na magkaibigan o, kung kailanganin, para may maidadahilan sa kanilang pagkahuli.

Ang hapunang ito ay idinaos sa isang bahay sa Calle Anloague. Hindi na namin matandaan ang numero nito, pero ilalarawan namin ito nang sapat para makilala pa rin—kung hindi pa ito winasak ng mga lindol. Hindi naman namin inaakalang ipinagiba ito ng may-ari, dahil ang mga ganyang gawain ay karaniwang ipinauubaya sa Diyos o sa kalikasan—mga kapangyarihang siya

ring tila may hawak ng kontrata sa marami sa mga proyekto ng ating pamahalaan. Medyo malaki ang bahay, gaya ng marami pang ibang bahay sa bansa, at nakaharap ito sa isang sangang-ilog ng Pasig na tinatawag ng ilan na Ilog Binondo. Tulad ng lahat ng daluyan ng tubig sa Maynila, iba-iba ang silbi nito: paliguan, imburnal, labahan, pangisdaan, daanan at ugnayan sa biyahe, at kung maginhawa sa Intsik na nagtitinda ng tubig, pinagkukunan pa ng maiinom. Kapansin-pansin na sa halos isang milyang haba ng mahalagang ugat na ito ng distrito—kung saan pinakamasikip ang trapiko at pinakamaingay ang galaw—iisa lang ang maipagmamalaking tulay na kahoy. Sirâ ang isang panig nito sa loob ng anim na buwan, at hindi madaanan ang kabila sa natitirang bahagi ng taon. Kaya naman tuwing tag-init, sinasamantala ng mga pony ang permanenteng status quo_ na ito at tumatalon mula sa tulay pababa sa tubig, sa labis na pagkamangha ng kung sinumang taong lutang ang isip na maaaring nakakaidlip sa loob ng karwahe o nagmumuni-muni tungkol sa pag-unlad ng panahon.

Ang bahay na tinutukoy natin ay medyo mababa at hindi rin ganap na maayos ang pagkakagawa ng mga linya nito: kung mahina ba ang paningin ng arkitektong nagtayo nito, o kung ang mga lindol at bagyo ang nagpabaluktot dito, walang makapagsasabi nang tiyak. Mula sa pasukang may sahig na baldosa, may isang malapad na hagdanang paakyat sa pangunahing palapag, na may berdeng poste sa dulo ng handrail at mga baytang na may alpombra, sa pagitan ng magkahanay na paso ng bulaklak na nakapatong sa mga pedestal na yari sa makukulay at kakaibang pinalamutian na porselanang Tsino. Dahil wala namang mga porter o utusang

hihingi ng imbitasyon, pumasok tayo, ikaw na nagbabasa nito, kaibigan man o kaaway, kung naaakit ka sa tugtog ng orkestra, sa mga ilaw, o sa makahulugang kalansing ng mga pinggan, kutsilyo, at tinidor, at kung nais mong makita kung ano ang hitsura ng ganitong pagtitipon sa malayong Perlas ng Silangan. Mas gugustuhin ko sana, at para na rin sa sarili kong ginhawa, na huwag ka nang abalahin sa paglalarawan ng bahay na ito, kung hindi lamang ito napakahalaga, sapagkat tayong mga mortal ay karaniwang parang mga pagong: hinuhusgahan at inuuri tayo ayon sa ating mga bahay; at sa bagay na ito, at sa iba pa, ang mga mortal ng Pilipinas ay lalo ring kahawig ng mga pagong.

Pag-akyat natin sa hagdan, agad tayong mapapadpad sa isang maluwang na bulwagan na doon ay tinatawag, sa kung anong hindi malamang dahilan, na caida–, at ngayong gabi ay nagsisilbing kainan at kasabay nito ay puwesto rin ng orkestra. Sa gitna, may isang malaking mesang sagana at magastos ang dekorasyon na tila nang-aakit sa mga palaasa sa matatamis na pangako, samantalang para sa mahiyain at payak na dalaga–, para itong banta ng dalawang nakamamatay na oras kasama ang mga estrangherong ang wika at usapan ay karaniwan nang napakalimitado at may napakapartikular na uri.

Kabaligtaran ng mga paghahandang ito sa daigdig ang sari-saring pintura sa mga dingding na naglalarawan ng mga paksang panrelihiyon, gaya ng "Purgatoryo," "Impiyerno," "Ang Huling Paghuhukom," "Ang Kamatayan ng Matuwid," at "Ang Kamatayan ng Makasalanan."

Sa likod ng silid, nakakabit sa isang maringal at eleganteng balangkas na estilong Renaissance, marahil gawa ni Arévalo, may isang kabinet na salamin kung saan makikita ang mga pigura ng dalawang matandang babae. Ganito ang nakasulat doon: "Ang Ating Ina ng Kapayapaan at Masaganang Paglalakbay, na sinasamba sa Antipolo, na dumalaw na nagkunwaring isang pulubi sa banal at bantog na si Capitana Inez noong siya'y may sakit." [15] Kaunti man ang ipinapakita ng obrang ito na lasa o sining, nababawi naman iyon ng sukdulang realismo: sa dilaw at mala-bughaw na kulay ng mukha ng maysakit, para na siyang naaagnas na bangkay, at ang mga baso at iba pang bagay na karaniwang kasama ng matagal na pagkakasakit ay gayon kapinong ginaya na pati ang laman ng mga iyon ay makikilala. Sa pagtingin sa mga larawang ito, na nakapagpapagana ng gana at nakapagpapasok ng masayang mga ideyang bukid, maaaring maisip ng isa na lubos na kilala ng mapanuyang punong-abala ang ugali ng karamihan sa mga uupo sa kanyang hapag, at na upang ikubli ang sarili niyang iniisip ay nagsabit siya sa kisame ng mamahaling parolang Tsino; mga hawlang walang ibon; mga pulá, luntian, at bughaw na globong yari sa nagyelong salamin; mga kupas na halamang-hangin; at mga tuyot at pinalobong isda na tinatawag nilang botetes–. Sa panig ng ilog, ang tanawin ay sinasara ng mga kakatwang arko na kahoy, kalahating Tsino at kalahating Europeo, na nagbibigay ng sulyap sa isang terasa na may mga balag at kubol na bahagyang naliliwanagan ng mga parolang papel na sari-sari ang kulay.

Sa sala, sa gitna ng malalaking salamin at kumikislap na mga aranya, nagtitipon ang mga panauhin. Dito, sa isang nakataas na plataporma, naroon ang isang mamahaling grand piano, na ngayong gabi ay may dagdag pang kabutihan: walang tumutugtog dito. Dito rin, nakasabit sa dingding, ang isang oil painting ng isang guwapong lalaking bihis-na-bihis, matigas ang tindig, tuwid na tuwid na parang bastong may borlas na hawak niya sa naninigas at punô ng singsing na mga daliri—na para bang sinasabi ng kabuuan, "Ahem! Tingnan ninyo kung gaano ako kaganda manamit at kung gaano ako kagalang-galang!" Elegante ang mga kasangkapan sa silid, at marahil ay hindi komportable at hindi rin mabuti sa kalusugan, sapagkat ang panginoon ng bahay ay hindi gaanong mag-iisip sa ginhawa at kalusugan ng kanyang mga bisita kundi sa sarili niyang pagpaparangya. "Kahila-hilakbot ang disinterya," sasabihin niya sa kanila, "pero nakaupo naman kayo sa mga upuang Europeo, at hindi iyan bagay na natatagpuan araw-araw."

Halos puno ng tao ang silid na ito, at hiwalay ang mga lalaki sa mga babae gaya sa mga sinagoga at simbahang Katoliko. Karamihan sa mga babae ay mga dalagang Pilipina at Kastila na, kapag napapabuka ng bibig sa paghikab, agad itong tinatakpan ng kanilang mga abaniko. Kaunti lang ang ibinubulong nila sa isa’t isa, at anumang usapan ang subukang simulan ay agad ding namamatay sa maiikling tugon—parang mga tunog na maririnig sa isang bahay sa gabi, mga ingay na gawa ng daga at butiki. Kaya ba sila tahimik at mukhang deboto dahil sa iba’t ibang larawan ng Birhen na nakasabit sa mga dingding, o talagang bukod-tangi lamang ang mga babae rito?

Isang pinsan ni Kapitan Tiago, isang matandang babaeng may maamong mukha na hindi gaanong marunong magsalita ng Kastila, ang tanging tumatanggap sa mga ginang. Ang buong anyo ng kanyang pagkamagalang at pakikitungo ay ito lang: mag-abot ng pinggang may tabako at buyo sa mga ginang na Kastila, at iunat ang kamay sa kanyang mga kababayang babae upang halikan, gaya na gaya ng ginagawa ng mga prayle. Hindi nagtagal at nainip ang kawawang matanda, at nang mabasag ang isang pinggan, sinamantala niya ang ingay nito upang nagmamadaling tumakbo palayo habang bumubulong, "Jesús! Sandali lang kayo, mga lintik!" At hindi na siya muling nagpakita.

Ang mga lalaki naman ay mas maingay at mas magulo. Sa isang sulok, may ilang kadete na masiglang nag-uusap pero mahina ang boses; paminsan-minsan ay lumilingon sila sa paligid upang ituro ang iba’t ibang taong nasa silid, saka nagtatawanan nang palihim o halos lantaran. Samantala, kabaligtaran nila ang dalawang dayuhang nakaputi na tahimik na pabalik-balik sa magkabilang dulo ng silid, magkakrus ang mga kamay sa likod, parang mga pasaherong sawang-sawa na sa kubyerta ng isang barko. Ang pinakasentro ng interes at pinakamasiglang bahagi ng pagtitipon ay isang grupong binubuo ng dalawang pari, dalawang sibilyan, at isang sundalo na nakaupo sa paligid ng maliit na mesa na may mga bote ng alak at mga biskwit na Ingles.

Ang sundalo, isang matangkad at may-edad na tenyente na may mahigpit at malamig na anyo—parang isang Duke of Alva na nahuling sumunod sa talaan ng Guardia Civil—ay bihirang magsalita, at kapag nagsasalita man, maikli at matigas ang tono.

Isa sa mga pari, isang batang prayleng Dominiko, guwapo, elegante, at kasing-pino ng salaming may gintong kabit na suot niya, ay may kabigatang tila napaaga sa kanyang edad. Siya ang kura ng Binondo at dati ring naging propesor sa kolehiyo ng San Juan de Letran, [16] kung saan nakilala siyang isang ganap na dalubhasa sa pangangatwiran. Sa katunayan, noong panahong ang mga anak ni Guzman [17] ay nangangahas pang makipagsabayan sa mga layko sa mga pinong pagtatalo, hindi siya kailanman naipit o nalito ng mahusay na debatistang si B. de Luna; ang mga pagkilatis ni Fray Sibyla ay iniiwan ang kalaban niyang parang mangingisdang sumusubok manghuli ng palos gamit ang lubid. Kaunti lang magsalita ang Dominiko, na para bang tinitimbang muna ang bawat salita.

Kabaligtaran naman nito ang isa pang pari, isang Pransiskano, na madaldal at mas madalas pang magkumpas. Kahit nagsisimula nang pumuti ang kanyang buhok, halatang matibay pa rin ang kanyang pangangatawan. Ang maayos niyang mga tampok, ang medyo nakababahalang titig, ang malapad na panga, at ang mala-Herkules niyang katawan ay nagbibigay sa kanya ng anyong parang isang Romanong maharlika na nagkukubli, at kusa nitong ipinapaalala ang isa sa tatlong mongheng ikinuwento ni Heine sa kanyang "Gods in Exile," na tuwing equinox ng Setyembre sa Tyrol ay tumatawid ng lawa sa hatinggabi at sa bawat pagkakataon ay nag-iiwan sa kamay ng kawawang bangkero ng isang pilak na baryang kasinlamig ng yelo, na nag-iiwan dito sa matinding takot. [18] Ngunit si Fray Damaso ay hindi naman kasingsikreto nila. Puno siya ng kasayahan, at kahit magaspang ang boses niya—parang taong hindi kailanman kinailangang ituwid ang sarili at naniniwalang

banal at lampas sa anumang pagbuti ang lahat ng sinasabi niya—nabubura naman iyon ng kanyang tapat at masayang halakhak. Dahil dito, napapatawad pa natin ang pagpapakita niya sa silid ng kanyang hubad na paa at mabalahibong mga binti, na makapagpapayaman sana sa isang Mendieta sa mga perya ng Quiapo. [19]

Ang isa sa mga sibilyan ay isang napakaliit na lalaki na may itim na balbas; ang tanging kapansin-pansin sa kanya ay ang kanyang ilong, na sa laki nito, kung pagbabatayan, ay parang hindi bagay sa kanya. Ang isa naman ay isang mapulang binata na mukhang kararating lang sa bansa. Siya ang kasalukuyang kainitan ng usapan ng Pransiskano.

"Makikita mo," sabi ng prayle, "kapag ilang buwan ka na rito, mapapatunayan mong tama ang sinasabi ko. Ibang usapan ang mamahala mula sa Madrid, at ibang-iba ang talagang mamuhay sa Pilipinas."

"Pero—"

"Ako, halimbawa," patuloy ni Fray Damaso, lalo pang itinataas ang boses para hindi makasingit ang kausap, "ako, halimbawa, na may dalawampu't tatlong taong karanasan sa saging at morisqueta–, alam ko ang sinasabi ko. Huwag mo akong lapitan ng mga teorya at magagandang talumpati, dahil kilala ko ang Indio. [20] Tandaan mong mabuti na pagdating ko pa lang sa bansa, naitalaga agad ako sa isang toxin, maliit nga, pero lubhang nakatuon sa pagsasaka. Hindi ko pa noon gaanong naiintindihan ang Tagalog, pero di nagtagal ay nangungumpisal na sa akin ang mga babae, at nagkakaintindihan naman kami. Sobra nila

akong nagustuhan kaya pagkalipas ng tatlong taon, nang ilipat ako sa isa pang mas malaking bayan na nabakante dahil namatay ang katutubong kura, napaiyak silang lahat, binigyan nila ako ng sandamakmak na regalo, at inihatid pa ako na may tugtugan—"

"Pero ang pinapakita lang niyan—"

"Sandali, sandali! Huwag kang atat! Mas maikli ang itinagal ng humalili sa akin, pero nang umalis siya, mas marami ang sumama, mas maraming luha, at mas maraming tugtugan. Samantalang mas mahilig pa siyang mamalo at halos dinoble niya ang mga bayarin sa parokya."

"Pero kung papayagan mo ako—"

"Pero hindi pa iyan ang lahat. Dalawampung taon akong nanatili sa bayan ng San Diego, at ilang buwan pa lang mula nang umalis ako roon."

Dito, halatang nainis siya.

"Dalawampung taon—walang makakaila—ay higit pa sa sapat para makilala mo ang isang bayan. May anim na libong kaluluwa ang San Diego, at kilalang-kilala ko ang bawat isa na para bang ako ang naging ina at yaya nila. Alam ko kung saang paa pilay ang isa, kung saan naiipit ang sapatos ng isa pa, kung sino ang nanliligaw sa dalagang iyon, anu-anong naging relasyon niya at kanino, sino ang tunay na ama ng bata, at kung anu-ano pa—dahil ako ang kumpesor nilang lahat, at sinisiguro nilang hindi sila magkukulang sa tungkulin nilang iyon. Sasabihin sa iyo ng ating punong-abala na si Santiago kung totoo ang sinasabi

ko, dahil marami siyang lupain doon at doon kami unang nagkaibigan. Kaya heto, makikita mo kung ano ang Indio: nang umalis ako, iilang matatandang babae lang at ilang kapatid sa tersera ang naghatid sa akin—at iyon matapos ang dalawampung taon ko roon!"

“Pero hindi ko makita kung ano ang kinalaman niyan sa pag-aalis ng monopolyo sa tabako,” [21] maingat na singit ng mapulang binata, sinamantala ang paghinto ng Pransiskano para uminom ng isang basong sherry.

Gulat na gulat si Fray Damaso kaya muntik na niyang mabitiwan ang hawak na baso. Sandali siyang napatitig nang mariin sa binata.

“Ano? Paano mo nasabi iyan?” bulalas niya sa wakas, punung-puno ng pagtataka. “Posible bang hindi mo nakikita na napakalinaw niyan? Hindi mo ba nakikitang malinaw na pinatutunayan ng lahat ng ito na walang katwiran ang mga reporma ng mga ministro?”

Ngayon naman ang binata ang napatulala sa pagkalito. Lalo pang kumunot nang bahagya ang noo ng tinyente, at ang maliit na lalaki ay tumango kay Fray Damaso na tila may alinlangan. Ang Dominikano naman ay halos tumalikod na lang sa buong pangkat.

“Talaga bang naniniwala kayo riyan?” tanong ng binata pagkaraan, buong seryoso habang tinitingnan ang prayle nang may pag-uusisa.

“Naniniwala ba ako riyan? Gaya ng paniniwala ko sa Ebanghelyo! Napakatamad ng Indio!”

“Ah, patawad po sa pagsingit,” sabi ng binata, ibinababa ang boses at inilalapit nang kaunti ang kanyang upuan, “pero may nasabi kayo na lubos na pumukaw sa interes ko. Ang katamarang ito ba ay talagang likas at natural sa mga katutubo, o may katotohanan ang sinasabi ng isang dayuhang manlalakbay: na ginagamit natin ang katamarang ito para ikatwiran ang sarili nating katamaran, pati na ang ating pagkahuli at ang ating sistemang kolonyal. Binanggit niya ang iba pang mga kolonya na ang mga naninirahan ay kabilang sa parehong lahi—”

“Bah, inggit lang iyan! Tanungin mo si Señor Laruja, na kilala rin ang bansang ito. Tanungin mo siya kung may maihahambing pa sa kamangmangan at katamaran ng Indio.”

“Totoo iyan,” pagsang-ayon ng maliit na lalaking tinutukoy na si Señor Laruja. “Wala kang mahahanap saanmang panig ng mundo na mas tamad kaysa sa Indio, wala sa alinmang panig ng mundo.”

“At wala ring mas bisyoso, ni mas walang utang na loob!”

“At wala ring mas walang modo!”

Nagsimulang palinga-linga nang balisa ang mapulang binata. “Mga ginoo,” pabulong niyang sabi, “sa palagay ko nasa bahay tayo ng isang Indio. Ang mga dalagang iyon—”

"Bah, huwag kang masyadong kabahan! Hindi naman itinuturing ni Santiago ang sarili niya na Indio—at saka wala siya rito. At

kung nandito man siya, ano naman! Mga kalokohang ideya lang iyan ng mga bagong dating. Hayaan mong lumipas ang ilang buwan at magbabago rin ang tingin mo, kapag naka-attend ka na ng maraming pista at _bailúhan_, nakatulog sa mga papag, at nakapagpakabusog sa _tinola_."

"Ah, ang bagay bang iyan na tinatawag ninyong _tinola_ ay isang uri ng lotus na nagpapalimot sa mga tao—este—nagiging ulyanin?"

"Walang kinalaman doon!" bulalas ni Fray Damaso na nakangiti. "Nagiging katawa-tawa ka na. Ang _tinola_ ay nilagang manok na may kalabasa. Gaano ka na ba katagal dito?"

"Apat na araw," sagot ng binata, medyo nainsulto.

"Napunta ka ba rito bilang empleyado ng gobyerno?"

"Hindi po, ako mismo ang gumastos sa pagpunta ko rito para pag-aralan ang bansa."

"Naku, anong pambihirang ibon naman ito!" bulalas ni Fray Damaso habang tinititigan siya nang may pag-uusisa. "Gumastos ng sarili mong pera para sa ganyang kahangalan! Talagang kataka-taka! Samantalang napakarami nang libro! At may dalawang daliring-noo ka pa! Marami nang nakapagsulat ng mga librong kasinlaki niyan! May dalawang daliring-noo ka pa!"

Biglang sumingit sa usapan ang Dominikano. "Sinabi ba ng lyong Kagalang-galang, Fray Damaso, na dalawampung taon kayong nasa bayan ng San Diego at umalis kayo roon? Hindi ba nasiyahan ang lyong Kagalang-galang sa bayang iyon?"

Sa tanong na iyon, na ibinato sa napakapayak at halos walang pakialam na tono, biglang nawala ang lahat ng kasiyahan ni Fray Damaso at tumigil siya sa pagtawa. "Hindi!" ungol niyang tuyo, saka mabigat na isinandal ang sarili sa sandalan ng kanyang upuan.

Nagpatuloy ang Dominikano sa mas lalo pang walang pakialam na tono. "Masakit sigurong iwan ang isang bayang dalawampung taon mong tinirhan at kilalang-kilala mo na parang damit na suot mo. Ako man, talagang nanghinayang nang lisanin ko ang Kamiling, kahit ilang buwan pa lang ako roon. Pero ipinagawa iyon ng aking mga nakatataas para sa ikabubuti ng mga Orden at para na rin sa sarili kong kapakanan."

Sa unang pagkakataon nang gabing iyon, mukhang napakalalim ng iniisip ni Fray Damaso. Bigla niyang pinukpok ng kamao ang braso ng kanyang upuan at, sabay buga ng mabigat na hininga, bumulalas: "Alinman sa ang Relihiyon ay totoo o hindi! Ibig sabihin, alinman sa malaya ang mga kura o hindi! Papunta sa kapahamakan ang bansa, wasak na ito!" At muli niyang hinampas ang braso ng kanyang upuan.

Lahat ng nasa sala ay napalingon sa grupo, halatang gulat. Itinaas ng Dominikano ang ulo niya at sinilip ang Pransiskano sa ilalim ng salamin. Saglit na huminto ang dalawang dayuhan, tumitig nang may halong higpit at paninisi, saka agad ipinagpatuloy ang kanilang paglalakad.

"Masama ang timpla niya dahil hindi mo siya pinakitaan ng nararapat na paggalang," pabulong na sabi ni Señor Laruja sa

tainga ng mapulang binata.

"Ano po ang ibig sabihin ng Kagalang-galang ninyong sarili? Ano ang problema?" sabay na tanong ng Dominikano at ng tenyente, pero magkaiba ang tono ng dalawa.

"Kaya dumarating ang napakaraming kapahamakan! Kinakampihan ng mga nasa kapangyarihan ang mga erehe laban sa mga lingkod ng Diyos!" patuloy ng Pransiskano habang itinataas ang mabibigat niyang kamao.

"Ano ang ibig mong sabihin?" muling tanong ng nakasimangot na tenyente, habang bahagyang tumatayo mula sa kanyang upuan.

"Ano ang ibig kong sabihin?" ulit ni Fray Damaso, itinataas ang boses at humaharap sa tenyente. "Sasabihin ko sa iyo ang ibig kong sabihin. Ako, oo, ako, ang sinasabi ko ay ito: kapag itinapon ng isang pari mula sa kanyang sementeryo ang bangkay ng isang erehe, walang sinuman, kahit ang Hari mismo, ang may karapatang manghimasok, lalo nang magpataw ng parusa! Pero isang munting Heneral—isang munting Heneral Kapahamakan—"

"Padre, ang Kanyang Kamahalan ang Pangalawang Maharlikang Patron!" sigaw ng sundalo habang tumatayo.

"Kamahalan! Pangalawang Maharlikang Patron! Ano naman ngayon?" sagot ng Pransiskano, na tumayo rin. "Noong ibang panahon, kinaladkad na sana siya pababa ng hagdan, gaya ng ginawa noon ng mga orden relihiyoso sa walang-diyos na Gobernador Bustamente. [22] Iyon ang tunay na mga araw ng

pananampalataya."

"Binabalaan kita, hindi ko ito maaaring payagan! Ang Kanyang Kamahalan ang kinatawan ng kanyang Kamahalan na Hari!"

"Hari man o rook! Ano ang kaibhan niyan? Para sa amin, wala nang ibang hari kundi ang lehitimo [23]—"

"Tigil!" sigaw ng tenyente sa nagbabantang tinig, na para bang nag-uutos siya sa kanyang mga sundalo. "Bawiin mo ang sinabi mo, kung hindi bukas ay isusumbong kita sa Kanyang Kamahalan!"

"Sige—ngayon na—tuloy!" sarkastikong sagot ni Fray Damaso habang lumalapit sa opisyal na nakakuyom ang mga kamao. "Akala mo ba dahil nakasotana ako, natatakot ako? Umalis ka na ngayon, habang maaari pa kitang pahiramin ng karwahe ko!"

Nagiging katawa-tawa na ang pagtatalo, pero mabuti na lang at namagitan ang Dominikano. “Mga ginoo,” panimula niya sa may awtoridad na tinig at sa ilonging himig na bagay na bagay sa mga prayle, “huwag ninyong paghalu-haluin ang mga bagay o maghanap ng insulto kung wala naman. Kailangan nating ihiwalay sa mga salita ni Fray Damaso ang sa tao at ang sa pari. Ang huli, bilang ganoon, $_{per}$ se_, ay hindi kailanman makapang-iinsulto, sapagkat nagmumula iyon sa ganap na katotohanan; samantalang sa mga salita ng tao, may isa pang pagkakaibang dapat gawin: yaong binibigkas niya $_{ab}$ irato_, yaong sinasabi niya $_{ex}$ ore_ ngunit hindi $_{in}$ corde_, at yaong talagang sinasabi niya $_{in}$ corde_. Ang huli lamang ang tunay na makasasakit, at nakadepende pa iyon sa kung dati na ba silang umiiral bilang motibo $_{in}$ mente_, o kung lumitaw lamang $_{per}$

accidens_ sa init ng pagtatalo, kung talagang mayroon ngang—”

“Pero ako, by accidens_ at para sa sarili ko, naiintindihan ko ang mga motibo niya, Padre Sibyla,” putol ng matandang sundalo, na nakikitang malapit na siyang malubog sa napakaraming pagkakategorya at nangangambang baka siya pa rin ang mapagbintangan. “Naiintindihan ko ang mga motibong balak ninyong himay-himayin, Kagalang-galang. Noong wala si Padre Damaso sa San Diego, inilibing ng kanyang katuwang ang bangkay ng isang napakabuting tao—oo, ginoo, napakabuting tao, dahil maraming beses ko siyang nakasalamuha at ilang ulit na rin akong pinatuloy sa kanyang bahay. Kung hindi man siya nangungumpisal, ano naman? Ako rin naman ay hindi nangungumpisal! Pero ang sabihing nagpakamatay siya ay kasinungalingan, isang paninirang-puri! Ang taong tulad niya, na may anak na siyang pinagtutuunan ng pagmamahal at pag-asa, isang taong may pananampalataya sa Diyos, kinikilala ang kanyang tungkulin sa lipunan, at makatarungan at marangal, ay hindi nagpapakamatay. Iyan ang masasabi ko, at pipigilan ko na ang sarili kong sabihin dito ang iba ko pang iniisip, kung mamarapatin ng inyong Kagalang-galang.”

Pagkatapos, tinalikuran niya ang Pransiskano at nagpatuloy: “Ngayon, nang makabalik sa bayan ang paring ito, matapos niyang pagmalupitan ang kawawang katuwang, ipinahukay niya ang bangkay at ipinaalis sa sementeryo para ilibing kung saan, hindi ko alam. Napakaduwag ng mga taga-San Diego at hindi sila tumutol, bagaman totoo namang kakaunti ang nakaalam sa kalapastangang iyon. Wala roong kamag-anak ang namatay at ang kaisa-isa niyang anak ay nasa Europa. Pero nalaman iyon

ng Kanyang Kamahalan, at dahil matuwid siyang tao, humingi siya ng kaparusahan—at si Padre Damaso ay inilipat sa mas mabuting bayan. Iyon lang ang buong kuwento. Ngayon, maaari nang gawin ng inyong Kagalang-galang ang inyong mga pagkakaiba.”

Pagkasabi niyon, lumayo siya sa grupo.

"Ikinalulungkot ko na hindi ko sinasadyang nabanggit ang isang napakaselang usapin," malungkot na sabi ni Padre Sibyla. "Pero tutal, kung may napala naman sa paglipat ng bayan--"

"Paanong may napala? At paano naman ang lahat ng nawawala sa paglilipat—mga sulat, at ang—at lahat ng napag-iiwanan?" putol ni Fray Damaso, nauutal habang pilit ngunit bigong kinokontrol ang galit niya.

Unti-unting bumalik ang dating kapanatagan ng pagtitipon. May iba pang mga bisitang dumating, kabilang ang isang matandang Kastilang pilay na may maamo at walang-kibong anyo, nakasandal sa braso ng isang may-edad na Filipina na kapansin-pansin sa dami ng kulot, makapal na kolorete, at damit na Europeo. Mainit silang sinalubong ng grupo, at si Doctor De Espadaña at ang kanyang señora, ang Doctora Doña Victorina, ay naupo kasama ng ating mga kakilala. May ilang mamamahayag at mga tindero ring nagbatian at palakad-lakad na tila hindi alam kung ano ang gagawin.

"Pero masasabi mo ba sa akin, Señor Laruja, kung anong klaseng tao ang ating punong-abala?" tanong ng mapulang binata. "Hindi pa kasi ako naipapakilala sa kanya."

"Sabi nila, lumabas daw siya. Hindi ko rin siya nakita."

"Hindi na kailangan ng pagpapakilala rito," sabat ni Fray Damaso. "Maayos na tao si Santiago."

"Hindi nga lang siya ang nakaimbento ng pulbura," dagdag ni Laruja.

"Pati ikaw, Señor Laruja," bulalas ni Doña Victorina na may banayad na panunumbat habang pinapaypayan ang sarili. "Paano naman maiimbento ng kawawang tao ang pulbura kung, gaya ng sabi nila, mga Intsik ang nakaimbento niyon ilang siglo na ang nakalipas?"

"Mga Intsik! Nababaliw ka ba?" sigaw ni Fray Damaso. "Kalokohan! Isang Pransiskano, mula sa Orden ko, si Fray Ano-nga-ba-ang-pangalan-niya Savalls, ang nakaimbento niyan noong—ah, ikapitong siglo!"

"Isang Pransiskano? Kung ganoon, malamang misyonero siya sa Tsina, iyang si Padre Savalls," sagot ng ginang, na hindi basta sumusuko sa pinaniniwalaan niya.

"Schwartz marahil ang ibig ninyong sabihin, señora," sabi ni Fray Sibyla nang hindi man lang tumitingin sa kanya.

"Hindi ko alam. Sinabi ni Fray Damaso na Pransiskano, inuulit ko lang naman."

"Savalls man o Chevas, ano naman ngayon? Hindi naman siya nagiging Instik dahil lang sa pinagkaiba ng isang letra," sagot ng Pransiskano nang masama ang timpla.

"At noong ikalabing-apat na siglo, hindi ikapito," dagdag ng Dominikano sa tonong nangwawasto, na para bang gusto niyang tapakan ang yabang ng kabilang prayle.

"Aba, kahit madagdagan o mabawasan pa ng isang siglo, hindi naman siya magiging Dominikano dahil doon."

"Huwag kayong magalit, Kagalang-galang na Padre," saway ni Padre Sibyla habang nakangiti. "Mas mabuti nga at siya na ang nakaimbento niyon para hindi na nahirapan ang kanyang mga kapatid."

"At sinabi ninyo, Padre Sibyla, na noong ikalabing-apat na siglo iyon?" tanong ni Doña Victorina na halatang interesado. "Bago ba iyon o pagkatapos ni Kristo?"

Sa kabutihang-palad ng tinanong, may dalawang taong pumasok sa silid.

KABANATA II

Crisostomo Ibarra

Hindi ang dalawang magaganda at elegante ang bihis na dalaga ang nakaagaw ng pansin ng lahat, pati na ni Fray Sibyla; ni hindi rin ang Kanyang Kamahalan na Kapitan-Heneral kasama ang kanyang mga tauhan ang dahilan kung bakit naputol ang pagkalunod ng tinyente sa pag-iisip at napahakbang siya nang dalawa, o kung bakit si Fray Damaso ay tila biglang naging bato. Ang talagang nagpatingin sa lahat ay ang mismong taong nasa oil painting, na may kasamang isang binatang nakadamit ng malalim na pagluluksa at akay-akay sa kamay.

"Magandang gabi, mga ginoo! Magandang gabi, Padre!" bati ni Kapitan Tiago habang hinahalikan ang kamay ng mga pari, na sa pagkabigla ay nakalimutang basbasan siya. Inalis ng Dominikano ang kanyang salamin upang titigan ang kabataang bagong dating, samantalang si Fray Damaso ay namumutla at dilat na dilat ang mga matang tila hindi natural.

"Ikinararangal kong ipakilala sa inyo si Don Crisostomo Ibarra, ang anak ng yumao kong kaibigan," pagpapatuloy ni Kapitan Tiago. "Kadarating lang ng binata mula Europa at sinalubong ko siya."

Pagkabigkas pa lang ng pangalan, may narinig nang mga bulalas. Nakalimutan ng tenyente na batiin ang maybahay at agad niyang nilapitan ang binata, sinusuri ito mula ulo hanggang paa. Samantala, ang binata naman ay abala sa karaniwang pagbati sa lahat ng naroon, at wala namang kapansin-pansing

kakaiba sa kanya maliban sa suot niyang damit-panluksa sa gitna ng maliwanag na silid. Pero kahit ganoon, sa tangkad niya, sa anyo ng mukha, at sa kilos niya, litaw ang sigla ng isang malusog na kabataan na kapwa nahubog ang katawan at isip. Sa kanyang tapat at kaaya-ayang mukha, mapapansin ang bahagyang bakas ng dugong Kastila sa ilalim ng magandang kayumangging balat, na tila bahagyang namumula sa pisngi, marahil dahil sa paninirahan niya sa malamig na mga bansa.

"Ano!" bulalas niya sa tuwang pagkagulat, "ang kura ng aking bayang sinilangan! Si Padre Damaso, matalik na kaibigan ng aking ama!"

Lahat ng tingin sa silid ay napunta sa Pransiskano, na hindi man lang kumilos.

"Paumanhin, baka nagkakamali ako," dagdag ni Ibarra, na halatang napahiya.

"Hindi ka nagkakamali," sa wakas ay nasabi ng prayle sa nag-ibang tinig, "pero ang iyong ama ay hindi kailanman naging matalik kong kaibigan."

Dahan-dahang binawi ni Ibarra ang kamay niyang nakaabot, na labis na nagtataka, at paglingon niya ay nasalubong niya ang madilim na titig ng tenyenteng nakatuon sa kanya.

"Binata, ikaw ba ang anak ni Don Rafael Ibarra?" tanong niya.

Yumukod ang binata. Bahagyang tumindig si Fray Damaso sa kanyang upuan at mariing napatitig sa tenyente.

"Maligayang pagbabalik sa iyong bayan! At nawa'y mas maging mapalad ka rito kaysa sa iyong ama!" pahayag ng opisyal sa nanginginig na tinig. "Kilala ko siyang mabuti, at masasabi kong isa siya sa pinakamarangal at pinakakagalang-galang na tao sa Pilipinas."

"Ginoo," tugon ni Ibarra, na labis na naantig, "ang papuring ibinibigay ninyo sa aking ama ang nag-aalis sa aking mga pag-aalinlangan tungkol sa paraan ng kanyang pagkamatay, na hanggang ngayon ay hindi ko pa rin nalalaman bilang kanyang anak."

Napuno ng luha ang mga mata ng matandang sundalo, at dali-dali siyang tumalikod at umalis. Kaya naiwan ang binata na nag-iisa sa gitna ng silid. Nang mawala ang kanyang punong-abala, wala siyang makitang sinumang maaaring magpakilala sa kanya sa mga dalaga, na marami sa kanila ay nakamasid sa kanya nang may interes. Pagkaraan ng ilang sandaling pag-aalinlangan, lumakad siya papunta sa kanila nang payak at natural.

"Pahintulutan ninyo ako," sabi niya, "na lumampas nang kaunti sa mahigpit na tuntunin ng kagandahang-asal. Pitong taon na akong wala sa sarili kong bayan, at ngayong nakabalik na ako, hindi ko mapigilan ang paghanga ko at ang pagbibigay-galang sa pinakamahahalagang hiyas nito—ang mga binibini."

Pero dahil wala ni isa sa kanila ang nangahas sumagot, napilitan siyang umurong. Pagkatapos ay humarap siya sa isang pangkat ng mga lalaki na, nang makita siyang papalapit, ay pumuwesto na parang kalahating bilog.

"Mga ginoo," bati niya sa kanila, "sa Alemanya, nakaugalian na kapag may isang dayuhan sa isang pagtitipon at walang magpapakilala sa kanya sa mga naroon, siya na mismo ang nagsasabi ng kanyang pangalan at nagpapakilala. Hayaan ninyong gawin ko rin iyon dito—hindi para magdala ng banyagang kaugalian gayong napakaganda ng atin, kundi dahil kailangan ko. Nakapagbigay-galang na ako sa langit at sa mga binibini ng aking lupang sinilangan; ngayon naman, nais kong batiin ang mga mamamayan nito, ang aking mga kababayan. Mga ginoo, ako si Juan Crisostomo Ibarra y Magsalin."

Nagpakilala rin ang iba, gamit ang kani-kanilang mga pangalan—mga pangalang higit o kulang sa kasikatan, at hindi mahalaga rito.

"Ako si A----," tuyong sabi ng isang binata habang bahagyang yumuyukod.

"Kung gayon, karangalan kong makausap ang makata na ang mga akda ay malaki ang naitulong upang manatiling buhay ang sigla ng damdamin ko para sa aking bayang sinilangan. Sinasabi nilang hindi na kayo sumusulat, pero hindi ko malaman kung bakit."

"Kung bakit? Dahil hindi naghahanap ng inspirasyon ang isang tao para hamakin ang sarili niya at magsinungaling. May isang manunulat na ibinilanggo dahil isinulat niya sa taludtod ang isang napakalinaw na katotohanan. Maaaring tinawag nila akong makata, pero hindi nila ako matatawag na hangal."

"At maaari ko bang malaman kung ano ang katotohanang iyon?"

"Sinabi niya na ang anak ng leon ay leon din. Muntik na siyang ipatapon dahil doon," sagot ng kakaibang binata habang lumalayo sa pangkat.

Sa sandaling iyon, halos patakbong lumapit ang isang lalaking nakangiti, nakadamit ayon sa uso ng mga katutubo ng bansa, at may mga brilyanteng butones sa dibdib ng kanyang kamisa. Dumiretso siya kay Ibarra at mahigpit na kinamayan ito, sabay sabing, "Señor Ibarra, matagal ko nang gustong makilala kayo. Kaibigan ko si Capitan Tiago at kilala ko ang inyong iginagalang na ama. Kilala ako bilang Capitan Tinong at nakatira ako sa Tondo, kung saan lagi kayong malugod na tatanggapin. Sana ay pagbigyan ninyo akong dalawin. Halikayo at sa amin kayo maghapunan bukas." Ngumiti siya at kinuskos ang kanyang mga kamay.

"Salamat," mainit na tugon ni Ibarra, natutuwa sa ganoong kabaitang ipinakita sa kanya, "pero bukas ng umaga kailangan kong umalis papuntang San Diego."

"Sayang naman! Kung ganoon, sa pagbabalik mo na lang."

"Nakahain na ang hapunan!" sigaw ng isang tagasilbi mula sa kapihang La Campana, at isa-isang nagtungo ang mga panauhin sa hapag, ang mga babae—lalo na ang mga Filipina—na halatang nag-aatubili.

KABANATA III

Ang Hapunan

Jele, jele, bago quiere. [27]

Mukhang labis na nasisiyahan si Fray Sibyla habang payapang naglalakad, at wala na ang mapanghamak na anyong kaninang nakalaro sa kanyang maninipis at pinong labi. Nagpakababa pa siyang makipag-usap sa pilay na doktor na si De Espadaña, na paisa-isang salita lang kung sumagot dahil medyo nauutal siya. Samantala, ang Pransiskano ay nasa kakila-kilabot na sama ng loob, sinisipa ang mga silya at pati isang kadete ay siniko para makadaan. Seryoso ang tenyente habang masiglang nag-uusap ang iba at pinupuri ang karangyaan ng pagkakahain sa mesa. Si Doña Victorina naman ay nakataas pa ang ilong sa paghamak nang bigla siyang magngitngit na parang ahas na natapakan—natapakan kasi ng tenyente ang laylayan ng kanyang bestida.

"Wala ka bang mata?" singhal niya.

"Meron, señora, dalawa pa ngang mas maayos kaysa sa inyo, pero ang totoo, hinahangaan ko kasi ang inyong mga kulot," sagot ng medyo walang-galang na sundalo habang lumalayo sa kanya.

Parang likas na sabay na nagtungo ang dalawang prayle sa kabisera ng mesa, marahil dahil na rin sa nakasanayan. At gaya ng inaasahan, nangyari ang karaniwang nangyayari sa mga nag-aagawan sa isang puwesto sa unibersidad: harapan nilang itinataas ang kakayahan at kahusayan ng kanilang kalaban, pero

kalaunan ay ipinahihiwatig na kabaligtaran talaga ang ibig nilang sabihin, at saka bubulong-bulong at magrereklamo kapag hindi sila ang napili.

"Sa inyo na, Fray Damaso."

"Sa inyo na, Fray Sibyla."

"Mas matagal kayong kaibigan ng pamilya—kumpesor ng namayapang ginang—edad, dangal, at awtoridad—"

"Hindi rin naman ako ganoon katanda! At isa pa, ikaw ang kura ng distrito," maasim na sagot ni Fray Damaso, nang hindi inaalis ang kamay niya sa sandalan ng silya.

"Yamang iyan ang utos ninyo, susunod ako," pagtatapos ni Fray Sibyla habang naghahandang umupo.

"Hindi ako nag-uutos!" tutol ng Pransiskano. "Hindi ako nag-uutos!"

Mauupo na sana si Fray Sibyla nang hindi na pinapansin ang mga pagtutol na iyon, pero nagtagpo ang tingin niya at ng tinyente. Sa pananaw ng mga kleriko sa Pilipinas, mas mababa pa ang pinakamataas na opisyal ng pamahalaan kaysa sa isang prayleng kusinero: _cedant arma togae_, sabi ni Cicero sa Senado—_cedant arma cottae_, sabi naman ng mga prayle sa Pilipinas. [28]

Pero maginoong tao si Fray Sibyla, kaya sinabi niya, “Tinyente, narito tayo sa mundo at wala sa simbahan. Sa inyo ang upuang pandangal.” Pero sa tono ng boses niya, halatang para sa kanya, kahit sa mundo, siya pa rin talaga ang may karapatan doon; at ang tinyente, marahil para makaiwas sa gulo o para

hindi mapagitna sa dalawang prayle, ay maikling tumanggi.

Wala ni isa sa mga nag-aagawan ang nakaalala man lang sa kanilang punong-abala. Napansin ni Ibarra na pinapanood nito ang tagpong iyon nang may ngiting kuntento.

“Ano ba ito, Don Santiago, hindi ka ba uupo na kasama namin?”

Pero okupado na ang lahat ng upuan; hindi makahahapong si Lucullus sa bahay ni Lucullus.

“Huwag kang gagalaw, huwag kang tatayo!” sabi ni Kapitan Tiago habang ipinapatong ang kamay niya sa balikat ng binata. “Ang pistang ito ay lalo nang inihanda para magpasalamat sa Birhen sa ligtas mong pagdating. _Oy_!– Ihain na ang _tinola_!– Nagpahanda ako ng _tinola_– dahil tiyak na matagal ka nang hindi nakakatikim niyan.”

Dinala ang isang malaking umuusok na tureen. Ang Dominiko, matapos bumulong ng benedicite—na halos wala namang marunong sagutin—ay nagsimulang magsandok ng laman nito. Pero dahil man sa kapabayaan o sa ibang dahilan, ang napunta kay Padre Damaso ay isang pinggang may lumulutang na hubad na leeg at isang matigas na pakpak ng manok sa maraming sabaw na may mga tipak ng kalabasa, samantalang ang iba ay kumakain ng hita at dibdib, lalo na si Ibarra, na siyang napuntaan ng mga pangalawang hita. Nang mapansin ito ng Pransiskano, dinurog niya ang ilang piraso ng kalabasa, bahagya lang tinikman ang sabaw, saka maingay na ibinagsak ang kutsara at marahas na itinulak palayo ang kanyang pinggan. Abalang-abala naman ang Dominiko sa pakikipag-usap sa mapulang binata.

“Gaano ka na katagal nawala sa bansa?” tanong ni Laruja kay Ibarra.

“Halos pitong taon.”

“Kung ganoon, malamang nakalimutan mo na ang lahat tungkol dito.”

“Kabaligtaran nga. Kahit mukhang ako ang kinalimutan ng aking bayan, ako naman ay hindi kailanman tumigil sa pag-iisip tungkol dito.”

"Paano mong nasabing kinalimutan ka na nito?" tanong ng mapulang binata.

"Ang ibig kong sabihin, isang taon na mula nang huli akong makatanggap ng anumang balita mula rito, kaya para akong

isang dayuhang ni hindi pa alam kung paano at kailan namatay ang kanyang ama."

Dahil dito, biglang napabulalas ang tenyente.

"At nasaan ka ba at hindi ka nakapagpadala ng telegrama?" tanong ni Doña Victorina. "Nang ikasal kami, nagpadala kami ng telegrama sa Peñinsula." [29]

"Señora, nitong nakaraang dalawang taon ay nasa hilagang bahagi ako ng Europa, sa Germany at Russian Poland."

Si Doctor De Espadaña, na hanggang ngayon ay hindi pa nangahas makisali sa usapan, ay inisip na magandang pagkakataon na ito para may masabi. "A-ako... may k-kilala ako sa S-spain na isang P-pole mula sa W-warsaw, a-ang p-pangalan ay S-stadtnitzki, kung t-tama ang a-alaala ko. B-baka nakita mo siya?" mahiyain niyang tanong, halos namumula pa.

"Malamang nga," magiliw na sagot ni Ibarra, "pero sa ngayon, hindi ko siya maalala."

"P-pero h-hindi mo siya p-puwedeng mapagkamalan sa iba," patuloy ng Doktor, na nagkakaroon na ng lakas ng loob. "M-mapula siya na parang g-ginto at n-napakasama niyang magsalita ng Spanish."

"Magandang palatandaan iyan, pero sa kasamaang-palad, habang naroon ako, sa iilang konsulado lang ako nagsasalita ng Spanish."

"Kung ganoon, paano ka nakasundo roon?" tanong ng nagtatakang si Doña Victorina.

"Sapat na sa akin ang wika ng bansang iyon, señora."

"Marunong ka rin bang mag-English?" usisa ng Dominikano, na nakapunta na sa Hongkong at bihasa sa pidgin-English, yaong halong anyo ng wika ni Shakespeare na ginagamit ng mga anak ng Celestial Empire.

"Isang taon akong nanirahan sa England kasama ng mga taong English lang ang sinasalita."

"Sa lahat ng bansa sa Europa, alin ang pinakanagustuhan mo?" tanong ng mapulang binata.

"Pagkatapos ng Spain, ang pangalawa kong bayang tinubuan, alinmang bansa sa malayang Europa."

"At ikaw na tila napakarami nang napuntahan, sabihin mo nga sa amin kung ano ang pinakakapansin-pansing bagay na nakita mo?" tanong ni Laruja.

Sandaling nag-isip si Ibarra. "Kapansin-pansin—sa anong paraan?"

"Halimbawa, tungkol sa buhay ng mga tao—sa buhay panlipunan, pampolitika, panrelihiyon—sa kabuuan, sa mahahalagang katangian nito—bilang isang buo."

Sandaling nag-isip si Ibarra bago sumagot. “Sa totoo lang, gusto ko ang lahat sa mga taong iyon, kung isasantabi ang pambansang pagmamataas ng bawat isa. Pero bago ako bumisita sa isang bansa, sinikap ko munang kilalanin ang

kasaysayan nito, ang naging Exodo nito, kung maaari kong tawagin iyon nang ganoon, at pagkatapos ay nakita kong likas lang ang lahat. Napansin ko na ang kasaganaan o paghihirap ng bawat bayan ay tuwirang nakabatay sa lawak ng kanilang kalayaan o sa tindi ng kanilang mga pagkiling, at dahil dito, sa mga sakripisyo o sa pagkamakasarili ng kanilang mga ninuno."

"At wala ka na bang iba pang napansin bukod diyan?" singit ng Pransiskano na may mapanuyang ngiti. Mula pa nang magsimula ang hapunan ay wala itong sinasabi ni isang salita, marahil dahil abalang-abala siya sa pagkain. "Hindi sulit na ubusin mo ang yaman mo para lang matutuhan ang ganiyang kababaw na bagay. Alam na iyan ng kahit sinong batang nag-aaral."

Nailagay si Ibarra sa alanganing sitwasyon, at ang iba naman ay palipat-lipat ng tingin sa kanilang dalawa, na para bang may inaasahang hindi magandang eksena. Muntik na niyang sabihin, "Halos tapos na ang hapunan at busog na ngayon ang Kaniyang Kabanalan," pero napigilan niya ang sarili at ito na lamang ang sinabi sa iba: "Mga ginoo, huwag kayong magtaka sa pagiging pamilyar ng dati naming kura sa pakikitungo sa akin. Ganiyan niya ako tratuhin noong bata pa ako, at tila walang nabago ang mga taon sa Kaniyang Kabanalan. Pinahahalagahan ko rin iyon, dahil ipinapaalala nito ang mga panahong dumadalaw siya sa aming bahay at binibigyang-parangal ang hapag ng aking ama."

Palihim na sinulyapan ng Dominikano ang Pransiskano, na kitang-kitang nanginginig. Nagpatuloy si Ibarra habang tumatayo mula sa mesa: "Pahintulutan ninyo akong magpaalam na, sapagkat kararating ko lamang at kailangan ko nang umalis

bukas ng umaga, at may ilan pa akong mahahalagang bagay na dapat asikasuhin. Tapos na ang pangunahing bahagi ng hapunan, at kaunti lang ako kung uminom ng alak at bihira akong uminom ng likor. Mga ginoo, para sa Espanya at sa Pilipinas!" Pagkasabi nito, inubos niya ang laman ng kanyang baso, na hindi niya man lamang ginalaw kanina. Tahimik na ginaya siya ng matandang tinyente.

"Huwag ka munang umalis!" pabulong na sabi ni Kapitan Tiago. "Darating si Maria Clara. Sinundo na siya ni Isabel. Paparito rin ang bagong kura ng bayan ninyo, na isang santo."

"Dadaan ako bukas bago umalis. May isa pa akong napakahalagang pagdalaw na kailangang gawin ngayon." At pagkatapos niyon ay umalis siya.

Samantala, nakabawi na ang Pransiskanong pari. "Nakikita mo?" sabi niya sa mapulang binata habang iwinawasiwas ang kutsaritang panghimagas. "Kayabangan ang dahilan niyan. Hindi nila matanggap na ituwid sila ng kura. Akala pa nila, kagalang-galang silang mga tao. Masamang bunga iyan ng pagpapadala sa mga kabataan sa Europa. Dapat ipagbawal iyan ng pamahalaan."

"At iyong tinyente naman?" sabad ni Doña Victorina sa sinabi ng Pransiskano. "Magdamag, hindi nawala ang kunot sa mukha niya. Buti nga at umalis siya—matanda na, tinyente pa rin!" Hindi pa rin makalimutan ng ginang ang patama tungkol sa kulot niyang buhok at sa nayurakang mga lukot ng kanyang bestida.

Nang gabing iyon, isinulat ng mapulang binata, kasama ng iba pang tala, ang sumusunod na pamagat para sa isang kabanata

ng kanyang _Colonial Studies_: “Tungkol sa paraang ang leeg at pakpak ng manok sa mangkok ng sabaw ng isang prayle ay maaaring makasira sa kasiyahan ng isang handaan.” Sa kanyang mga tala, lumitaw ang mga obserbasyong ito: “Sa Pilipinas, ang pinaka-hindi kailangang tao sa isang hapunan ay ang nagbigay nito, sapagkat kaya nilang simulan sa paghagis sa mayhanda palabas ng kalye at pagkatapos ay magiging maayos na ang takbo ng lahat. Sa kasalukuyang kalagayan, marahil ay mabuting huwag payagang makaalis ng bansa ang mga Pilipino, at huwag na rin silang turuang bumasa.”

KABANATA IV

Erehe at Filibustero

Sandaling napatigil si Ibarra, hindi makapagpasya. Ang simoy ng gabi, na sa mga buwang iyon ay sapat ang lamig sa Maynila, parang nagtaboy sa kanyang noo ng manipis na ulap na kanina'y nagpapadilim dito. Inalis niya ang kanyang sombrero at huminga nang malalim. Dumaraan nang matulin ang mga karwahe, ang mga sasakyang-bayan ay umaandar nang mabagal at antok na antok ang takbo, at naglalakad ang mga taong iba't iba ang lahi. Nagpatuloy siya sa paglakad sa hindi pantay na hakbang na karaniwang tanda ng malalim na pag-iisip o kawalan ng alalahanin, itinutuon ang kanyang mga paa patungong Plaza Binondo at palinga-linga na para bang sinusubukang alalahanin ang lugar. Naroon pa rin ang dating mga kalsada at ang mismong mga bahay na may puti at bughaw na pader, pinaputi ng apog o pinintahan ng fresco na pangit na panggagaya sa granite; nakalitaw pa rin sa simbahan ang maliwanag nitong orasan; naroon pa rin ang mga tindahang Tsino na may marurumíng kurtina at rehas na bakal, at sa isa sa mga iyon ay may isang rehas na minsang pinilipit niya isang gabi, gaya ng ginagawa ng mga batang hamog sa Maynila; hindi pa rin iyon naitutuwid. "Ang bagal gumalaw ng lahat," bulong niya habang lumiliko sa Calle Sacristia. Inuulit ng mga nagtitinda ng sorbetes ang dati ring matinis na sigaw, "Sorbeteee!" habang ang mausok na mga ilawan ay nagbibigay-liwanag pa rin sa mismong mga puwestong Tsino at sa mga puwesto ng matatandang babaeng nagbebenta ng kendi at prutas.

“Kamangha-mangha!” bulalas niya. “Nariyan pa rin ang parehong Intsik na naroon na pitong taon na ang nakalipas, at ang matandang babaeng iyon—siya ring siya! Para bang masasabi mong ngayong gabi ay nanaginip lang ako ng pitong taong paglalakbay sa Europa. Diyos ko, ganoon pa rin kasira ang bangketa gaya noong umalis ako!” Totoo nga, maluluwag pa rin ang mga bato sa bangketa sa kanto ng San Jacinto at Sacristia.

Habang pinagninilayan niya ang kahanga-hangang katatagan ng lungsod na ito sa isang bayang napakabagu-bago ng lahat, marahang may kamay na dumampi sa kanyang balikat. Tumingala siya at nakita ang matandang tinyente na nakatingin sa kanya, at sa halip na karaniwan nitong matigas na anyo at nakakunot na noo, tila may bahid itong ngiti.

“Binata, mag-ingat ka! Matuto ka sa iyong ama!” iyon ang biglaang bati ng matandang sundalo.

“Paumanhin, pero mukhang malaki ang pagpapahalaga ninyo sa aking ama. Maaari ba ninyong sabihin sa akin kung paano siya namatay?” tanong ni Ibarra habang nakatitig sa kanya.

“Ano! Hindi mo alam?” tanong ng opisyal.

“Tinanong ko si Don Santiago tungkol doon, pero ayaw niyang mangakong sasabihin sa akin hanggang bukas. Baka alam ninyo?”

“Aba, siyempre alam ko, gaya ng alam ng lahat. Namatay siya sa bilangguan!”

Umatras ng isang hakbang ang binata at mariing tinitigan ang tenyente. “Sa bilangguan? Sino ang namatay sa bilangguan?”

“Ang ama mo, iho, dahil nakakulong siya noon,” sagot nitong may bahagyang pagtataka.

“Ang ama ko—sa bilangguan—nakakulong sa bilangguan? Ano bang sinasabi mo? Kilala mo ba kung sino ang ama ko? Ikaw ba—?” usisa ng binata habang hinahawakan ang braso ng opisyal.

“Sa palagay ko, hindi ako nagkakamali. Siya si Don Rafael Ibarra.”

“Oo, si Don Rafael Ibarra,” mahinang ulit ng binata.

“Akala ko kasi alam mo na,” bulong ng sundalo na may halong awa nang mapansin niya ang tumatakbo sa isip ni Ibarra. “Inakala kong ikaw—pero tatagan mo ang loob mo! Dito, hindi ka puwedeng maging tapat at makaiwas sa kulungan.”

“Kailangan kong maniwalang hindi mo ako binibiro,” sagot ni Ibarra sa mahinang tinig matapos ang ilang sandaling katahimikan. “Masasabi mo ba sa akin kung bakit siya nabilanggo?”

Parang nalito ang matanda. “Nakapagtataka sa akin na hindi ipinaalam sa iyo ang mga nangyari sa inyong pamilya.”

“Sa huli niyang liham, isang taon na ang nakalipas, sinabi niyang huwag akong mag-alala kung hindi siya makasulat dahil abalang-abala siya. Pinagpatuloy niya sa akin ang pag-aaral ko at—ibinigay ang kanyang basbas.”

“Kung ganoon, isinulat niya sa iyo ang liham na iyon bago siya namatay. Malapit nang mag-isang taon mula nang ilibing namin siya.”

“Pero bakit naging bilanggo ang ama ko?”

“Dahil sa isang napakamarangal na dahilan. Pero sumama ka muna sa akin sa kuwartel at ikukuwento ko habang naglalakad tayo. Kumapit ka sa braso ko.”

Ilang sandali silang naglakad nang walang imikan. Mukhang malalim ang iniisip ng matanda at waring humihingi ng inspirasyon sa kanyang goatee, na paulit-ulit niyang hinihimas.

"Alam mo naman," panimula niya, "ang iyong ama ang pinakamayamang tao sa lalawigan, at kahit marami ang nagmamahal at gumagalang sa kanya, may ilan ding naiinggit at napopoot sa kanya. Kaming mga Kastilang dumarating sa Pilipinas, sa kasamaang-palad, ay hindi lahat katulad ng nararapat sana. Sinasabi ko ito hindi lang dahil sa isa sa iyong mga ninuno kundi dahil din sa mga kaaway ng iyong ama. Ang walang tigil na mga pagbabago, ang katiwalian sa matataas na hanay, ang palakasan, at ang mura at maikling biyahe papunta rito ang may kasalanan sa lahat ng ito. Ang pinakamasasamang uri mula sa Peninsula ang napapadpad dito, at kahit may mabuting taong dumating man, agad siyang sinisira ng bayang ito. Kaya nagkaroon ang iyong ama ng maraming kaaway sa hanay ng mga kura at iba pang mga Kastila."

Dito siya sandaling nag-atubili. “Ilang buwan matapos kang umalis, nagsimula ang alitan nila ni Padre Damaso, pero hindi ko maipaliwanag kung ano talaga ang ugat nito. Inakusahan siya ni

Fray Damaso na hindi siya nangungumpisal, kahit noon pa man ay hindi naman talaga siya nangungumpisal at magkaibigan pa rin sila, gaya ng tiyak na naaalala mo. Bukod pa roon, si Don Rafael ay isang napakatapat na tao—higit pa nga kaysa sa marami sa mga palaging nangungumpisal at maging sa mga pari na nakikinig sa kumpisal. May sarili siyang mahigpit na pamantayan ng moralidad, at madalas niyang sabihin sa akin kapag napag-uusapan namin ang mga suliraning ito, 'Señor Guevara, naniniwala ka bang patatawarin ng Diyos ang anumang kasalanan—halimbawa, ang pagpatay—dahil lang inamin ito ng isang tao sa pari, na tao rin naman at ang tungkulin ay manahimik tungkol dito; dahil natatakot siyang masunog sa impiyerno bilang parusa; dahil naging duwag siya at, sa totoo lang, walang hiya pa? Iba ang pagkaunawa ko sa Diyos,' sabi niya noon, 'sapagkat para sa akin, hindi naitatama ng isang kasamaan ang isa pa, at hindi nababayaran ang isang krimen sa pamamagitan ng walang saysay na pagdadalamhati o pagbibigay ng limos sa Simbahan. Isipin mo ito: kung napatay ko ang ama ng isang pamilya, kung ginawa kong nagdadalamhating biyuda at naghihirap ang isang babae, at ginawang ulila ang dati'y masasayang mga anak, natugunan ko na ba ang walang hanggang Katarungan kung hahayaan kong bitayin ako, o kung ipagkakatiwala ko ang lihim ko sa isang taong obligadong ilihim iyon para sa akin, o kung magbibigay ako ng limos sa mga paring siya namang hindi gaanong nangangailangan nito, o kung bibili ako ng indulhensiya at iiyak araw at gabi? Paano naman ang biyuda at ang mga ulila? Sinasabi ng budhi ko na dapat kong sikaping pumalit sa taong napatay ko, na dapat kong ialay ang buong buhay ko sa

kapakanan ng pamilyang dinalhan ko ng kapahamakan. Pero kahit gawin ko iyon, sino ang makapapalit sa pagmamahal ng isang asawa at ama?' Ganyan mangatwiran ang iyong ama, at ayon sa mahigpit na pamantayang iyon niya sinusukat ang lahat ng kanyang ginagawa, kaya masasabi talagang wala siyang sinaktan kailanman. Sa halip, sinikap niyang burahin sa pamamagitan ng mababuti niyang gawa ang ilang kawalang-katarungang sinasabi niyang nagawa ng iyong mga ninuno. Pero para balikan ang alitan niya sa kura—lalo itong naging mabigat. Tinuligsa siya ni Padre Damaso mula sa pulpito, at himala na ngang hindi niya tahasang pinangalanan, dahil sa ugali niyang iyon, anumang bagay ay maaari mong asahan. Nakita ko nang maaga na hahantong din ito, sa malao't madali, sa isang malubhang pangyayari."

Muling tumigil ang matandang tinyente. "Nagkataon na may isang dating kawal ng artilyeriya na pagala-gala sa lalawigan, na sinibak sa hukbo dahil sa kanyang katangahan at kamangmangan. Kailangan niyang mabuhay, at dahil hindi siya pinapayagang gumawa ng manwal na trabaho—dahil makasisira raw iyon sa ating prestihiyo—kahit paano ay nakakuha siya ng puwesto bilang maniningil ng buwis sa mga sasakyan. Wala talagang pinag-aralan ang kawawang iyon, at agad itong napansin ng mga katutubo, dahil para sa kanila ay kataka-takang makakita ng isang Kastilang hindi marunong bumasa at sumulat. Pinagtatawanan siya ng lahat, at tuwing sisingil siya ng buwis ay may kasamang malalapad na ngiti. Alam niyang siya ang tampulan ng tukso, at lalo lamang nitong pinasama ang dati na niyang magaspang at masamang ugali. Sinasadya pa nilang ibigay sa kanya nang pabaligtad ang mga

papel para panoorin ang pagpupumilit niyang basahin ang mga iyon, at kapag may makita siyang bakanteng bahagi ay kung anu-anong kalawit ang ikinakaskas niya roon na siya na raw niyang lagda. Kinukutya siya ng mga katutubo habang nagbabayad. Nilulon niya ang kanyang pagmamataas at ipinagpatuloy ang paniningil, pero umabot siya sa puntong wala na siyang iginagalang na sinuman. Nagkaroon pa nga siya ng matitinding sagutan sa iyong ama."

"Isang araw, nasa isang tindahan siya at paulit-ulit na iniikot ang isang dokumento para maituwid iyon, nang may isang batang mag-aaral na nagsimulang magsenyas sa mga kasama niya at turo-turong tumatawa sa maniningil. Narinig ng lalaki ang tawanan at nakita niya ang biro sa mga mukhang pilit nagpapakaseryoso ng mga nakapaligid. Nawalan siya ng pasensya at biglang humarap para habulin ang mga bata, na nagtakbuhang sumisigaw ng $_{ba}$, be, bi, bo, bu_. [30] Bulag sa galit at hindi sila maabutan, ibinato niya ang kanyang baston at tinamaan ang isa sa mga bata sa ulo, kaya ito bumagsak. Nilapitan niya iyon at sinimulang sipain ang nakahandusay na bata, at wala ni isa sa mga kaninang tumatawa ang nagkalakas-loob na umawat. Sa kasamaang-palad, dumating ang iyong ama sa mismong sandaling iyon. Agad siyang sumugod, galit na galit, hinawakan sa braso ang maniningil, at mahigpit itong pinagsabihan. Ang dating kawal ng artilyeriya, na walang dudang wala na sa sarili sa tindi ng galit, ay nagtaas ng kamay, pero mas mabilis ang iyong ama. Sa lakas ng isang inapo ng mga Basque—may nagsasabing sinuntok niya ito, may iba namang nagsasabing itinulak lamang—anumang nangyari, napaurong ang lalaki at bumagsak nang kaunti sa di-kalayuan,

na tumama ang ulo sa isang bato. Tahimik na binuhat ni Don Rafael ang sugatang bata at dinala ito sa munisipyo. Malakas ang pagdurugo ng dating kawal mula sa bibig, at makalipas ang ilang sandali ay namatay siya nang hindi na namamalayan."

"Gaya ng inaasahan, nakialam ang mga awtoridad at inaresto ang iyong ama. Biglang nagsilabasan ang lahat ng lihim niyang kaaway, at kung anu-anong maling paratang ang ibinato sa kanya mula sa kung saan-saan. Inakusahan siyang erehe at filibustero. Delikado nang maging erehe saanman, pero lalo na noon, nang ang lalawigan ay pinamumunuan ng isang alcalde na todo ang pagpapakita ng kabanalan, na kasama ang kanyang mga utusan ay malakas pang nagrorosaryo sa simbahan, marahil upang marinig ng lahat at makisabay sa kanyang pagdarasal. Pero mas malala ang matawag na filibustero kaysa maging erehe at pumatay ng tatlo o apat na maniningil ng buwis na marunong magbasa, magsulat, at mag-asikaso ng trabaho. Tinalikuran siya ng lahat, at kinumpiska ang kanyang mga aklat at papeles. Ibinintang sa kanya na subscriber siya ng El Correo de Ultramar_ at ng mga pahayagan mula Madrid, na ikaw ay ipinadala niya sa Alemanya, na may hawak siyang mga liham at isang retrato ng isang paring legal na binitay, at kung anu-ano pa. Lahat ay ginawang ebidensiya laban sa kanya, kahit pa ang katotohanang siya, na inapo ng mga Peninsular, ay nagsusuot ng camisa. Kung iba marahil ang nasangkot at hindi ang iyong ama, malamang na agad siyang napalaya, dahil may isang manggagamot na nagsabing ang ikinamatay ng kaawa-awang maniningil ay pagdurugo. Pero ang kanyang yaman, ang tiwala niya sa batas, at ang pagkamuhi niya sa lahat ng hindi ayon sa batas at katarungan, ang siyang naging sanhi ng kanyang

pagbagsak. Kahit labag sa loob kong humingi ng awa kaninuman, ako mismo ang lumapit sa Kapitan-Heneral—ang nauna sa kasalukuyan natin—at ipinaunawa ko sa kanya na walang bahid ng pagiging filibustero ang isang taong nakikisama sa lahat ng Kastila, kahit sa mahihirap na emigrante, at nagbibigay sa kanila ng pagkain at matutuluyan, at sa mga ugat ay dumadaloy pa ang mapagbigay na dugo ng Espanya. Wala ring nangyari kahit isinangla ko ang aking buhay at sumumpa ako sa aking kahirapan at sa aking dangal bilang kawal. Ang tanging napala ko ay pakinggan nang malamig at palayasin nang walang galang, habang tinatawag akong chiflado—." [31]

Huminto sandali ang matanda para huminga nang malalim. Nang mapansin niyang tahimik ang kasama niyang nakikinig habang nakaiwas ang tingin, nagpatuloy siya: “Sa hiling ng iyong ama, ako ang naghanda ng depensa sa kaso. Una akong lumapit sa bantog na abogadong Pilipino, ang batang si A----, pero tumanggi siyang kunin ang kaso. ‘Matatalo ako riyan,’ sabi niya sa akin, ‘at kapag ipinagtanggol ko siya, maaari pa iyong gawing dahilan para sampahan siya ng panibagong kaso, at baka pati ako madamay. Pumunta ka kay Señor M----; mahusay at matapang siyang magsalita, at isa siyang Peninsular na may malaking impluwensiya.’ Ginawa ko iyon, at inako ng kilalang abogado ang kaso at hinarap iyon nang may husay at ningning. Pero napakarami ng kaaway ng iyong ama, at may ilan pang lihim at hindi nakikilala. Naglipana ang mga huwad na saksi, at ang kanilang mga paninirang-puri—na sa ibang pagkakataon ay madaling mabubuwag ng isang mapanuyang linya mula sa depensa—dito ay nagkaroon ng bigat at anyo. Kahit na

napahina ng abogado ang kanilang mga testimonya sa pamamagitan ng pagpapakita na nagkakasalungatan sila at pati nagsisinungaling sa ilalim ng panunumpa, agad namang may inihahaing bagong paratang. Inakusahan siya na ilegal niyang inangkin ang napakalawak na lupain at humingi sila ng danyos. Sinabi rin nilang may ugnayan siya sa mga tulisan para hindi gambalain ng mga ito ang kanyang mga pananim at alagang hayop. Sa huli, naging napakagulo ng kaso kaya pagkalipas ng isang taon ay wala nang nakakaunawa rito. Kinailangang umalis ang alcalde at napalitan siya ng isa na kilalang tapat, pero sa kasamaang-palad ilang buwan lang siyang nanatili, at ang humalili sa kanya ay masyadong mahilig sa mahuhusay na kabayo."

"Ang mga paghihirap, ang mga alalahanin, ang mabigat na buhay sa bilangguan, at ang sakit ng makita ang ganoong kalaking kawalang-utáng-na-loób, ang siyang sumira sa bakal na pangangatawan ng iyong ama, at nagkasakit siya ng karamdamang libingan lamang ang nakapagpapagaling. Nang halos tapos na ang kaso at malapit na siyang mapawalang-sala sa paratang na kaaway siya ng inang-bayan at mamamatay-tao ng maniningil ng buwis, namatay siya sa bilangguan nang walang sinuman sa kanyang tabi. Dumating ako sa tamang oras para makita siyang huminga sa huling pagkakataon."

Tumahimik ang matandang tenyente, pero wala pa ring sinabi si Ibarra. Samantala, nakarating na sila sa pintuan ng kuwartel, kaya huminto ang sundalo at, habang hinahawakan ang kamay ng binata, sinabi niya, "Binata, kay Capitan Tiago mo na itanong ang mga detalye. Ngayon, magandang gabi, dahil kailangan ko

nang bumalik sa tungkulin at tiyaking maayos ang lahat.”

Tahimik pero punô ng damdamin, kinamayan ni Ibarra ang tenyente sa payat nitong kamay at sinundan ito ng tingin hanggang sa tuluyan itong mawala. Pagkatapos, dahan-dahan siyang lumingon at pinara ang isang dumaraang karwahe. “Sa Hotel ni Lala,” ang bilin niya sa halos hindi marinig na tinig.

“Mukhang kagagaling lang sa kulungan ang taong ito,” naisip ng kutsero habang hinahataw niya ang mga kabayo.

KABANATA V

Isang Bituin sa Madilim na Gabi

Pumunta si Ibarra sa kanyang silid na nakatanaw sa ilog, at pag-upo niya sa isang silya, tumitig siya sa malawak na langit na nakalatag sa harap niya sa bukas na bintana. Ang bahay sa kabilang pampang ay maliwanag na maliwanag, at ang masasayang himig ng musika, karamihan mula sa mga instrumentong de-kuwerdas, ay umaabot sa kabila ng ilog hanggang sa kanyang silid.

Kung hindi sana ganoon kaabala ang binata sa sarili niyang iniisip, kung mas mausisa siya at ginamit ang kaniyang opera glasses para tingnan kung ano ang nangyayari sa dagat ng liwanag na iyon, tiyak na mabibighani siya sa isa sa mga mahiwaga at kamangha-manghang tanawing paminsan-minsang makikita sa malalaking teatro ng Europa. Sa banayad na tugtugin ng orkestra, wari'y sumusulpot sa gitna ng buhos ng liwanag ang isang talon ng ginto at diyamante sa isang tagpuang Silanganin: isang diyosang nababalot ng manipis na ulap ng gasa, isang sylph na napapaligiran ng maningning na halo, na tila sumusulong nang hindi sumasayad sa sahig. Sa harap niya, namumukadkad ang mga bulaklak, nagigising ang sayaw, sumasabog ang musika, at mga pulutong ng mga demonyo, nymph, satyr, masasamang espiritu, anghel, mga pastol at mga pastora ang nagsasayaw, nagkakalansing ng kanilang mga tamburin, at umiikot sa maindayog na galaw, habang bawat isa'y naghahandog ng alay sa paanan ng diyosa. Makikita sana ni Ibarra ang isang maganda at kaakit-akit na

dalaga, suot ang makukulay at kaaya-ayang kasuotan ng mga anak na babae ng Pilipinas, na nakatayo sa gitna ng isang kalahating bilog na binubuo ng lahat ng uri ng tao—mga Tsino, Kastila, Pilipino, sundalo, kura, matatanda at kabataan—na pawang kumikilos, kumakaway, at abalang-abala sa masiglang pagkilos. Nakatayo si Padre Damaso sa tabi ng dilag, nakangiting parang pinagpala nang higit sa iba. Si Fray Sibyla—oo, si Fray Sibyla mismo—ay nakikipag-usap sa kaniya. Inaayos naman ni Doña Victorina sa napakagandang buhok ng dalaga ang isang kuwintas ng mga perlas at diyamante na kumikislap sa lahat ng maririkit na kulay ng bahaghari. Maputi siya, marahil ay labis pa nga, at tuwing itinataas niya ang kaniyang mga matang karaniwang nakayuko, sumisilip ang isang kaluluwang walang bahid. Kapag ngumiti siya at lumitaw ang kaniyang maliliit at mapuputing ngipin, maiisip ng tumitingin na ang rosas ay bulaklak lamang at ang garing ay simpleng pangil lang ng elepante. Mula sa manipis na telang piña na nakalambitin sa paligid ng kaniyang maputi at magandang leeg, kumikindat, gaya ng sabi ng mga Tagalog, ang maniningning na mga mata ng isang kuwelyong diyamante. Iisa lamang sa buong pulutong ang waring hindi naaabot ng ningning ng kaniyang alindog—isang batang Pransiskanong payat, lupaypay, at maputla, na nakatanaw sa kaniya mula sa malayo, hindi gumagalaw na parang estatwa at halos hindi humihinga.

Pero wala sa mga iyon ang napansin ni Ibarra—sa iba nakatuon ang kanyang mga mata. May isang maliit na espasyong napapalibutan ng apat na hubad at maruruming pader, at sa isa sa mga iyon ay may rehas na bakal. Sa marumi at kasuklam-suklam na sahig ay may banig na hinihigaan ng isang

matandang lalaking nag-iisa, naghihingalo, hirap huminga, at paulit-ulit na ibinabaling ang ulo habang lumuluha at binibigkas ang isang pangalan. Nag-iisa ang matanda, pero paminsan-minsan ay may maririnig sa kabila ng pader na daing o kalansing ng tanikala. Sa malayo naman ay may masayang handaan, halos nauuwi sa kalayawan; may isang binatang tumatawa, sumisigaw, at nagbubuhos ng alak sa mga bulaklak habang pinapalakpakan at pinagtatawanan ng kanyang mga kasamang lasing. Ang matanda ay may mga anyo ng _kanyang_ ama, ang binata ay siya mismo, at ang pangalang luhaan na inuusal ng matanda ay ang _sarili_ niyang pangalan! Ito ang nakita sa kanyang harapan ng kaawa-awang binata. Namatay ang mga ilaw sa bahay sa tapat, tumigil ang tugtugin at ang ingay, pero naririnig pa rin ni Ibarra ang naghihirap na sigaw ng kanyang ama na tumatawag sa kanyang anak sa oras ng kanyang kamatayan.

Ngayon ay ibinuga na ng katahimikan ang hungkag nitong hininga sa buong lungsod, at ang lahat ay waring natutulog sa yakap ng kawalan. Salit-salitang maririnig ang tilaok ng manok, ang pagtunog ng mga orasan sa mga tore ng simbahan, at ang malulungkot na sigaw ng mga pagod na bantay. Nagsimulang sumilip ang papaliit na buwan, at tila payapa na ang lahat; maging si Ibarra man, na lupaypay sa bigat ng kanyang malulungkot na iniisip o sa pagod ng paglalakbay, ay nakatulog na rin.

Tanging ang batang Pransiskanong nakita natin kamakailan na nakatayong hindi kumikibo at tahimik sa gitna ng kasayahan sa bulwagan ng sayawan ang hindi natutulog, kundi nagpupuyat.

Sa kanyang selda, nakasandal ang siko sa pasimano ng bintana at ang maputla at pagod niyang pisngi ay nakapatong sa palad ng kanyang kamay, tahimik siyang nakatanaw sa malayo, sa kinaroroonan ng isang maningning na bituing kumikislap sa madilim na langit. Kumupas at naglaho ang bituin, naglaho rin ang mapusyaw na liwanag ng papaliit na buwan, ngunit hindi umalis sa kanyang puwesto ang prayle—nakatanaw siya sa kapatagan ng Bagumbayan at sa natutulog na dagat sa dulo ng abot-tanaw na nababalot ng hamog ng umaga.

KABANATA VI

Kapitan Tiago

Mangyari ang kalooban Mo sa lupa.

Habang ang ating mga tauhan ay mahimbing na natutulog o abala sa kanilang almusal, ibaling naman natin ang ating pansin kay Kapitan Tiago. Hindi pa natin kailanman naging karangalan ang maging panauhin niya, kaya wala tayong karapatan—ni tungkulin—na lampasan na lamang siya nang bahagya, kahit pa may mahahalagang pangyayaring nagmamadali sa atin.

Pandak siya, maputi ang kutis, mataba ang pangangatawan, at bilugan ang mukha—dahil sa saganang taba na, ayon sa mga humahanga sa kanya, ay biyaya ng Langit, at ayon naman sa kanyang mga kaaway ay dugo ng mahihirap. Dahil dito, mas bata siyang tingnan kaysa sa tunay niyang edad; mapagkakamalan siyang nasa tatlumpu hanggang tatlumpu't lima lamang. Sa panahong saklaw ng ating salaysay, lagi siyang may mukhang banal. Ang maliit niyang bilog na ulo, na nababalutan ng maitim na buhok na mahaba sa harap at maikli sa likod, ay sinasabing puno ng mahahalagang bagay. Ang kanyang mga mata, bagaman maliit at walang pagkasingkit ng Instik, ay hindi nagbabago ang tingin. Matangos ang kanyang ilong at wala ni bahid ng kapatagan. At kung hindi lamang nasira ang anyo ng kanyang bibig dahil sa labis na paggamit ng tabako at buyo—na kapag nginunguya at naiipon sa isang pisngi ay sumisira sa ayos ng kanyang mukha—masasabi sana nating may sapat siyang dahilan para isipin ang sarili na guwapo, at maaari nga siyang mapagkamalang ganoon. Gayunman, sa

kabila ng bisyong iyon, kahanga-hanga pa rin niyang napananatiling mapuputi ang kanyang mga tunay na ngipin, pati na ang dalawa pang ipinagawa niya sa dentista sa halagang labindalawang piso bawat isa.

Kilala siya bilang isa sa pinakamayayamang may-ari ng lupa sa Binondo, at isa ring mahalagang plantero dahil sa kanyang mga lupain sa Pampanga at Laguna, lalo na sa bayan ng San Diego, na taon-taon ay lalo pang lumalaki ang kinikita. Paborito niya ang San Diego dahil sa magagandang paliguan doon, sa tanyag nitong sabungan, at sa mahahalagang alaala niya sa lugar, kaya hindi bababa sa dalawang buwan bawat taon ang ginugugol niya roon. Malalaki rin ang kanyang ari-arian sa lungsod, at hindi na kailangang sabihin pang malaki ang kinikita niya sa monopolyo ng opyo na hawak niya kasama ng isang Instik. Sila rin ang may kapaki-pakinabang na kontrata sa pagpapakain sa mga bilanggo sa Bilibid, at nagsusuplay ng zacate sa ilan sa pinakamariringal na establisimyento sa Maynila—sa pamamagitan ng mga kontrata, siyempre. Malakas siya sa lahat ng awtoridad, tuso, mautak, at maging matapang pagdating sa pagsasamantala sa pangangailangan ng iba. Siya lamang ang tunay na katunggali ng isang Perez sa usapin ng pagkuha ng mga kontrata sa pangongolekta ng kita ng pamahalaan at sa pagbebenta ng mga posisyon at appointment, na palaging ipinagkakatiwala ng pamahalaan ng Pilipinas sa mga pribadong tao. Kaya sa panahong nagaganap ang mga pangyayaring isinasalaysay rito, masayang tao si Capitan Tiago—hangga't maaari ngang maging masaya ang isang makitid ang isip sa ganitong lupain: mayaman siya, at payapa ang kanyang ugnayan sa Diyos, sa pamahalaan, at sa kapwa-tao.

Walang duda na panatag ang loob niya sa Diyos—halos parang relihiyon na rin iyon para sa kanya. Tutal, bakit ka pa makikipag-alitan sa mabuting Diyos kung maganda naman ang takbo ng buhay mo sa lupa, kung wala ka namang tuwirang

pakikitungo sa Kanya at ni minsan ay hindi mo Siya napautang? Si Kapitan Tiago mismo ay hindi kailanman personal na nanalangin sa Kanya, kahit sa pinakamabibigat niyang suliranin, dahil mayaman siya at ang ginto niya ang siyang nananalangin para sa kanya. Para sa mga misa at panalangin, nariyan ang matataas at makapangyarihang pari; para sa mga nobena at rosaryo, sa walang hanggang kabutihan ng Diyos, nilikha Niya ang mahihirap upang magsilbi sa mayayaman—ang mahihirap na sa halagang isang piso ay mapapakiusapang bigkasin ang labing-anim na misteryo at basahin ang lahat ng banal na aklat, pati ang Bibliang Hebreo, kung may kaunting dagdag. Kapag nagkataong sa gitna ng matinding problema ay kailangan niya ng tulong mula sa langit at wala man lang siyang pulang kandilang Tsino, tatawag siya sa mga paborito niyang santo at mangangako ng kung anu-ano para mapalagay na may utang na loob ang mga ito sa kanya at sa huli ay mapaniwala silang matuwid ang kanyang hinihiling.

Ang santong pinakamarami niyang pangako, at siya ring pinakatapat niyang tuparan, ay ang Birhen ng Antipolo, ang Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje. [32] Sa marami sa mas maliliit na santo, hindi siya gaanong maagap ni kagalang-galang; at kung minsan, kapag natupad na ang hinihingi niya, tuluyan na niya silang nakakalimutan. Siyempre, matapos silang tratuhin nang ganoon, hindi na rin niya sila iniistorbo pa kapag may panibagong pangangailangan. Alam ni Kapitan Tiago na punô ang kalendaryo ng mga santong walang ginagawa at marahil ay wala ring mapagkaabalahan doon sa langit. Bukod dito, mas malaki ang tingin niyang kapangyarihan at bisa ng Birhen ng Antipolo kaysa sa pinagsamang

kapangyarihan ng lahat ng iba pang Birhen, may dalang pilak na baston man ang mga iyon, may hubad o marangyang bihis na imahen ng Batang Hesus, eskapularyo, rosaryo, o sinturon. Marahil, ang paggalang na ito ay dahil kilala siyang isang mahigpit na Ginang, mapagbantay sa kanyang pangalan, at ayon sa nakatatandang sakristan ng Antipolo, kaaway ng potograpiya. Kapag nagagalit siya, nangingitim siya na parang ebano, samantalang ang ibang mga Birhen ay mas malambot ang puso at mas mapagpatawad. Kilalang-kilala namang may mga isip na mas gusto ang isang ganap na monarka kaysa isang monarkang may saligang-batas, gaya ng pinatutunayan nina Louis XIV at Louis XVI, Philip II at Amadeo I. Marahil ito ang nagpapaliwanag kung bakit makikitang nakaluhod sa bantog na santuwaryo maging ang mga Tsinong di-mananampalataya at maging mga Kastila; ang hindi maipaliwanag ay kung bakit tinatangay ng mga pari ang pera ng nakatatakot na Larawan, pumupunta sa Amerika, at doon nag-aasawa.

Sa sala ng bahay ni Kapitan Tiago, may isang pinto na natatakpan ng kurtinang seda at papasok sa isang maliit na kapilya o oratoryo—isang bagay na, para bang, hindi dapat mawala sa alinmang tahanang Pilipino. Doon nakalagay ang kanyang mga diyos sa bahay—at “mga diyos” nga ang tawag namin, dahil mas hilig niya ang maraming diyos kaysa iisang Diyos, isang aral na hindi niya kailanman tunay na naunawaan. Makikita roon ang mga larawan ng Banal na Mag-anak na may mga ulong at kamay na yari sa marfil, mga matang salamin, mahahabang pilikmata, at kulot na blondeng buhok—mga obra maestra ng mga iskultor ng Santa Cruz. Mayroon ding mga oil painting ng mga pintor mula Paco at Ermita [33] na nagpapakita

ng pagkamartir ng mga santo at mga himala ng Birhen; si Santa Lucia na nakatingala sa langit habang may hawak na pinggan na kinalalagyan ng isa pang pares ng mata na may pilikmata at kilay, gaya ng mga matang ipinipinta sa tatsulok ng Santatlo o sa mga libingang Ehipsiyo; si San Pascual Bailon; si San Antonio de Padua na nakasuot ng abitong _guingón_ at luhaan habang nakatingin sa Batang Kristo na bihis na parang Kapitan-Heneral, may tatluhang-sulok na sombrero, espada, at bota, gaya ng pagkakalarawan sa tauhang iyon sa sayawan ng mga bata sa Madrid—na para kay Kapitan Tiago ay nangangahulugang kahit kayang isama ng Diyos sa Kanyang kapangyarihan ang kapangyarihan ng isang Kapitan-Heneral ng Pilipinas, paglalaruan pa rin Siya ng mga Pransiskano na parang manika. Makikita rin doon si San Antonio Abad na may baboy sa tabi niya, isang baboy na para sa marangal na Kapitan ay kasinmilagroso ng santo mismo; kaya hindi niya kailanman pinangahasang tawagin itong _baboy_, kundi ang _nilalang_ ni San Antonio_; si San Francisco de Asis na nakasuot ng abong kulay-kapeng damit at may pitong pakpak, nakapuwesto sa ibabaw ni San Vicente na dalawa lang ang pakpak ngunit bilang kapalit ay may dalang trumpeta; si San Pedro Martir na biyak ang ulo dahil sa _talibon_ ng isang salarin at hawak-hawak ng isang nakaluhod na di-mananampalataya, katabi ng isa pang San Pedro na pinuputol ang tainga ng isang Moro, walang iba kundi si Malchus [34], na kumakagat sa labi at namimilipit sa sakit, habang sa ibabaw ng isang Doric na haligi ay may tandang na tumitilaok at nagpapakpak—at mula sa lahat ng ito, ang naging hinuha ni Kapitan Tiago ay na para maging santo, ayos lang manakit gaya ng masaktan.

Sino ang makakabilang sa napakaraming imaheng iyon at makapagsasabi ng lahat ng birtud at kasakdalang iniingatan doon! Kahit isang buong kabanata, kulang pa rin. Pero hindi puwedeng hindi banggitin ang isang napakagandang San Miguel na yari sa kahoy, pinintahan at nilagyan ng ginto, at halos apat na talampakan ang taas. Kinakagat ng Arkanghel ang ibabang labi niya, at habang kumikislap ang mga mata, nakakunot ang noo, at mapula ang mga pisngi, mahigpit niyang hawak ang isang kalasag na Griyego at iwinawasiwas sa kanang kamay ang isang Sulu kris. Sa tindig at anyo niya, parang handa siyang tagaan ang isang sumasamba o sinumang lumapit, kaysa ang demonyong may sungay at buntot na nakabaon ang mga ngipin sa mala-dalagitang binti niya.

Hindi man lang nilalapitan ni Kapitan Tiago ang larawang ito dahil takot siya sa isang himala. Hindi ba't may iba nang mga imahen—kahit yaong mas pangit ang pagkakaukit at galing pa sa mga pagawaan ng karpintero sa Paete—na ilang ulit nang nabuhay upang ipahiya at parusahan ang mga makasalanang hindi naniniwala? Kilalang-kilala ang kuwento tungkol sa isang imahen ni Kristo sa Espanya na, nang tawaging saksi sa mga pangakong pag-ibig, ay tumango sa harap mismo ng hukom. May isa pang katulad na imahen na iniunat ang kanang braso nito upang yakapin si Santa Lutgarda. At higit pa roon, hindi ba't siya mismo ay nakabasa kamakailan ng isang munting aklat tungkol sa isang parang sermong ikinilos ng isang imahen ni Santo Domingo sa Soriano? Totoo, wala namang kahit isang salitang sinabi ang santo, pero mula sa mga galaw nito ay ipinahiwatig daw—o kahit paano, iyon ang hinuha ng may-akda ng aklat—na inihahayag na niya ang katapusan ng mundo. Hindi

rin ba nabalita na ang Birhen ng Luta sa bayan ng Lipa ay may isang pisnging mas namamaga kaysa sa kabila at may putik sa laylayan ng kanyang damit? Hindi ba't matematikal nitong pinatutunayan na ang mga banal na imahen ay naglalakad din nang hindi itinataas ang kanilang saya, at na sumasakit din ang kanilang ngipin, marahil alang-alang sa atin? Hindi ba't nakita niya mismo, tuwing karaniwang sermon ng Biyernes Santo, na sabay-sabay na gumagalaw at tatlong beses yumuyuko ang lahat ng imahen ni Kristo, na siyang nagpapaiyak at nagpapahagulgol sa mga babae at sa iba pang maseselang kaluluwang nakatakdang mapunta sa Langit? Higit pa? Kami mismo ay nakakita sa mangangaral na magpakita sa mga tao, sa sandali ng pagbaba mula sa krus, ng isang panyong may bahid ng dugo, at muntik na rin kaming maiyak nang buong kabanalan, nang sa ikalulungkot ng aming kalooban ay tiyakin sa amin ng isang sakristan na biro lamang ang lahat, na ang dugong iyon ay dugo ng isang manok na inihaw at kinain doon mismo kahit Biyernes Santo noon—at ang sakristan ay mataba! Kaya si Kapitan Tiago, kahit isa siyang maingat at debotong tao, ay sinikap na huwag lumapit sa kris ni San Miguel. "Huwag na tayong sumugal," sabi niya sa sarili, "alam kong arkanghel siya, pero hindi ako kampante sa kanya, hindi, hindi talaga ako kampante."

Taon-taon, hindi pumapalya na sumama siya sa isang orkestra sa paglalakbay-pananampalataya papunta sa mayamang dambana ng Antipolo. Nagbabayad siya para sa dalawang misa ng pasasalamat mula sa maraming misa na bumubuo sa tatlong nobena, at pati na rin para sa mga araw na wala namang nobena. Pagkatapos, naghuhugas siya sa bantog na _bátis_, o

munting lawa, kung saan diumano'y naligo mismo ang banal na Larawan. Hanggang ngayon, sabi ng mga deboto niya, makikita pa rin sa matigas na bato ang bakas ng kanyang mga paa at ang marka ng kanyang buhok, sa pinagpatuyuan niya nito—na para bang eksaktong tulad ng iiwan ng sinumang babaeng gumagamit ng langis ng niyog, at para bang ang buhok niya'y yari sa bakal o diyamante at tumitimbang ng isang libong tonelada. Gusto sana naming makita ang kakila-kilabot na Larawan na minsang iwasiwas ang banal niyang buhok sa harap ng mga mapaniwalain na taong iyon at itapak ang kanyang paa sa kanilang mga dila o ulo. Doon mismo sa gilid ng lawa, itinuturing ni Kapitan Tiago na tungkulin niyang kumain ng litson, sinigang– na dalag– na may dahon ng alibambang–, at iba pang putaheng maaaring nakakatakam o hindi. Aabot sa mahigit apatnaraang piso ang magagastos niya sa dalawang misa, pero mura na rin iyon kung iisipin ang kaluwalhatiang mapapasakamay ng Ina ng Panginoon mula sa mga pinwheel, kuwitis, bomba, at mortar, at pati na rin ang dagdag na tubo na, salamat sa mga misang ito, papasok sa loob ng taon.

Pero hindi lang sa Antipolo ipinapakita ni Capitan Tiago ang marangya niyang debosyon. Sa Binondo, sa Pampanga, at sa bayan ng San Diego, tuwing magpapasabong siya nang may malalaking pustahan, nagpapadala muna siya ng mga gintong barya sa kura para sa mga misang pampasuwerte. At gaya ng mga Romano na kumukunsulta sa mga augur bago sumabak sa labanan at pinapakain ang mga sagradong ibon, si Capitan Tiago man ay may sarili ring paraan ng pagkonsulta sa kanyang mga "augur," na inangkop sa panahon at sa mga bagong katotohanan. Pinagmamasdan niyang mabuti ang liyab ng mga

kandila, ang usok ng insenso, at ang tinig ng pari, at mula roon sinusubukan niyang hulaan ang magiging kapalaran niya. Kilala siyang bihirang matalo sa pustahan, at kapag nangyayari man iyon, ang paliwanag ay laging may kamalasan sa pagkakataon: paos ang paring nagmimisa, kakaunti ang kandila sa altar o sobra ang sebo ng mga iyon, o may naisamang pekeng barya sa handog. Pagkatapos, tinitiyak sa kanya ng hermano mayor ng Kapatiran na ang gayong mga kabiguan ay mga pagsubok lamang na ipinadadala ng Langit upang patunayan ang kanyang katapatan at debosyon. Kaya naman, minamahal ng mga pari, iginagalang ng mga sakristan, pinagbibigyan ng mga Tsinong nagtitinda ng kandila at ng mga nagbebenta ng paputok, namuhay siyang masaya sa relihiyon ng mundong ito, at may mga taong kinikilalang matalino at lubhang maka-Diyos pa ngang nagsasabing malaki ang impluwensiya niya sa hukuman ng langit.

Walang duda na maayos ang relasyon niya sa pamahalaan, gaano man kahirap isipin na nagawa niya iyon. Wala siyang kakayahang umisip ng anumang bagong ideya at kuntento na siya sa sarili niyang _modus vivendi_, kaya lagi siyang handang pagbigyan ang gusto ng kahit pinakahuling opisyal ng ikalimang antas sa alinmang tanggapan. Buong taon siyang namimigay ng hamon, capon, pabo, at mga prutas na Tsino. Kapag may narinig siyang nagsasalita nang masama tungkol sa mga katutubo, siya—na hindi itinuring ang sarili na kabilang sa kanila—ay sasabay pa at hihigitan pa ang paninira. Kapag naman may nanlait sa mga Intsik o sa mga mestizong Kastila, ganoon din ang gagawin niya, marahil dahil ang tingin niya sa sarili ay isa na siyang purong Iberian. Siya rin ang laging unang nagsusulong

ng anumang bagong buwis o natatanging singil, lalo na kapag naaamoy niyang may kontrata o asientong mapapakinabangan sa likod nito. Lagi rin siyang may nakahandang orkestra para bumati at magserenata sa mga gobernador, hukom, at iba pang opisyal tuwing pista ng kanilang pangalan at kaarawan, sa pagsilang o pagkamatay ng isang kamag-anak, at sa totoo lang, sa bawat paglihis sa karaniwang pagkayamot ng araw-araw. Sa ganitong mga okasyon, nagpapagawa siya ng mga tulang papuri at mga himno na pumupuri sa “mabait at mapagmahal na gobernador,” sa “matapang at magiting na hukom na sa langit ay naghihintay ang palma ng mga matuwid,” at sa marami pang iba na kauri rin ng mga iyon.

Siya ang naging pangulo ng mayamang gild ng mga mestizo sa kabila ng pagtutol ng marami sa kanila, na hindi naman siya itinuturing na tunay na kauri nila. Sa loob ng dalawang taon na hawak niya ang tungkuling iyon, nakasampung frock coat siya, ganoon din karaming mataas na sombrero, at kalahating dosenang baston. Ang frock coat at mataas na sombrero ay makikita sa Ayuntamiento, sa palasyo ng gobernador-heneral, at sa himpilan ng militar. Ang mataas na sombrero at frock coat ding iyon ay mapapansin sa sabungan, sa pamilihan, sa mga prusisyon, at sa mga tindahang Intsik. At sa ilalim ng sombrero at sa loob ng amerikana, makikita si Capitan Tiago na pinagpapawisan, iwinawasiwas ang bastong may palawit, nag-uutos, nag-aayos, at kasabay niyon ay ginugulo ang lahat sa isang kahanga-hangang kasipagan at sa isang higit pang kahanga-hangang kaseryosohan.

Kaya para sa mga awtoridad, isa siyang ligtas na tao—likas na mabuti ang ugali, mapayapa, madaling pakisamahan, at sunud-sunuran. Hindi siya nagbabasa ng mga aklat o pahayagan mula sa Espanya, kahit mahusay naman siyang magsalita ng Espanyol. Sa totoo lang, tinitingnan pa nga nila siya sa paraang gaya ng isang dukhang estudyanteng tumitingin sa pudpod na takong ng luma niyang sapatos, na napilipit dahil sa paraan niya ng paglakad. Sa kanya, totoo ang mga kasabihang Kristiyano at makamundo na _beati pauperes spiritu_ at _beati possidentes_, [37] at maaari ring iangkop sa kanya ang saling iyon mula sa Griyego na, ayon sa ilan, ay mali: "Luwalhati sa Diyos sa kaitaasan at kapayapaan sa mga taong may mabuting kalooban sa lupa!" kahit makikita natin sa mga susunod na pangyayari na hindi sapat na may mabuting kalooban ang tao para mamuhay nang payapa.

Para sa mga walang galang, isa siyang hangal; para sa mahihirap, isa siyang walang pusong malupit na nagsasamantala sa paghihirap at pangangailangan; at para sa mga nasa ilalim niya, isa siyang despot at tirano. Tungkol naman sa mga babae—ah, ang mga babae! Umiikot sa mga kaawa-awang kubong nipa ang mga usap-usapang puno ng paratang, at sinasabing may mga daing at hikbi na naririnig, kahalo ng mahinang iyak ng isang sanggol. Mahigit sa isang dalaga ang itinuturo ng mga kapitbahay na may pangungutyang tingin: nakayuko ang mata at maputla ang pisngi. Pero hindi kailanman nawala ang tulog niya dahil sa mga bagay na iyon, at walang dalagang gumambala sa kanyang kapayapaan. Isang matandang babae ang nagpasakit sa kanya—isang matandang babaeng kaagaw niya sa kabanalan at tumanggap mula sa

maraming kura ng mga papuri at pagpupuring masigla na hindi niya kailanman natamo, kahit noong pinakamagaganda niyang araw.

Sa pagitan ni Kapitan Tiago at ng biyudang ito, na nagmana sa mga kapatid at pinsan, may isang banal na tunggaliang ang nakinabang ay ang Simbahan, gaya ng pakinabang ng publiko noon sa paligsahan ng mga bapor ng Pampanga. Naghandog ba si Kapitan Tiago sa isang Birhen ng pilak na baston na may palamuting esmeralda at topasyo? Agad namang magpapagawa si Doña Patrocinio ng isa pang yari sa ginto at may mga diyamante! Kung sa prusisyon ng Naval [38] ay nagpatayo si Kapitan Tiago ng isang arko na may dalawang harapan, nababalutan ng telang may kulubot na palamuti at pinalalamutian ng mga salamin, bolang kristal, at mga aranya, si Doña Patrocinio naman ay magpapagawa ng isa na may apat na harapan, anim na talampakan ang itinaas, at mas maringal ang mga tabing. Pagkatapos, babalik siya sa kanyang mga reserba, sa kanyang pinakamalakas na sandata, sa kanyang espesyalidad—mga misa na may mga bomba at paputok; at dito, wala nang magawa si Doña Patrocinia kundi kagatin ang kanyang mga labi gamit ang kanyang mga gilagid na wala nang ngipin, sapagkat napakanerbiyosa niya at hindi niya matagalan ang tunog ng mga kampana, lalo na ang pagsabog ng mga bomba. Habang nakangiting nagtatagumpay siya, magbabalak naman siya ng ganti at gagastusin ang pera ng iba upang makuha ang pinakamahusay na mga orador ng limang Orden sa Maynila, ang pinakatanyag na mga mangangaral ng Katedral, at maging ang mga Paulista, [39] para mangaral tuwing mga pistang banal tungkol sa malalalim na paksang teolohiko sa mga

makasalanang ang naiintindihan lamang ay ang wikang-bayan ng mga marino. Sasabihin ng mga kapanig ni Kapitan Tiago na natutulog siya habang may sermon; ngunit isasagot ng kanyang mga tagasuporta na bayad na ang sermon nang patiuna, at siya ang nagbayad, at sa anumang usapin, ang pinakamahalaga ay ang bayad. Sa huli, tuluyan niya itong napaalis sa laban nang ihandog niya sa simbahan ang tatlong andas na pilak na may gintong kalupkop, na bawat isa ay gumastos sa kanya ng mahigit tatlong libong piso. Umaasa si Kapitan Tiago na baka anumang araw ay malagutan na ng hininga ang matandang babae, o kaya'y matalo siya sa lima o anim sa kanyang mga kaso, upang siya na lamang ang natitirang naglilingkod sa Diyos; ngunit sa kasamaang-palad, ang pinakamahuhusay na abogado ng Real Audiencia ang nag-aasikaso sa kanyang mga interes, at tungkol naman sa kanyang kalusugan, parang walang bahagi ng katawan niya ang kayang dapuan ng sakit; mukha siyang alambre de acero, marahil para sa ikatitibay ng mga kaluluwa, at kumakapit siya sa lambak na ito ng luha nang kasintindi ng isang pigsa sa balat. Panatag ang kanyang mga tagasuporta sa paniniwalang kapag namatay siya ay gagawin siyang santa at si Kapitan Tiago mismo ang sasamba sa kanya sa mga altar—at pumapayag naman siya rito at masaya pang ipinangangako iyon, basta lamang mamatay na siya agad.

Ganyan si Kapitan Tiago noong panahong tinutukoy natin. Tungkol naman sa kanyang nakaraan, siya ang nag-iisang anak ng isang magtutubo sa Malabon, mayaman naman ngunit ubod ng kuripot kaya ni isang kusing ay ayaw igastos para mapag-aral ang anak. Dahil dito, ang batang si Santiago ay naging utusan ng isang mabuting Dominikong pari, isang

marangal na taong nagsikap na turuan siya ng lahat ng kabutihang alam niya at kaya niyang ituro. Nang umabot siya sa masayang yugtong kilala na siya ng mga kakilala niya bilang isang _logician_—ibig sabihin, nang magsimula na siyang mag-aral ng lohika—naputol ang kanyang pag-aaral dahil namatay ang kanyang tagapagtangkilik, at di naglaon ay sumunod din ang kanyang ama. Kaya napilitan siyang ituon ang pansin sa negosyo. Nag-asawa siya ng isang magandang dalaga mula sa Santa Cruz, na nagbigay sa kanya ng katayuan sa lipunan at tumulong sa pagpapalago ng kanyang yaman. Hindi nakuntento si Doña Pia Alba sa pagbili at pagbebenta ng asukal, indigo, at kape; gusto rin niyang magtanim at mag-ani, kaya bumili ng lupa sa San Diego ang bagong mag-asawa. Mula noon nagsimula ang kanilang pakikipagkaibigan kina Padre Damaso at Don Rafael Ibarra, ang pinakamayamang kapitalista sa bayan.

Dahil anim na taon silang nagsama nang walang anak, ang matinding pagnanais nilang mag-ipon ng yaman ay halos naging isang ambisyong kapintasan na. Maganda si Doña Pia, malakas, at malusog, pero wala ring nangyari kahit pa nagpanobena siya at, sa payo ng mga debotong babae ng San Diego, naglakbay siya sa Birhen ng Kaysasay [40] sa Taal, namigay ng limos sa mahihirap, at sumayaw tuwing tanghali ng Mayo sa prusisyon ng Birhen ng Turumba [41] sa Pakil. Ngunit nabigo pa rin ang lahat hanggang sa payuhan siya ni Fray Damaso na pumunta sa Obando, sumayaw sa pista ni San Pascual Bailon, at humiling ng isang anak na lalaki. Kilalang-kilala naman na sa Obando ay may isang tatluhang pinaniniwalaang nagbibigay ng anak na lalaki o babae ayon sa hinihiling—ang Nuestra Señora de Salambaw, si Santa Clara, at si San Pascual. Dahil sa matalinong payong ito,

hindi nagtagal at napansin ni Doña Pia ang mga palatandaan ng nalalapit na pagiging ina. Ngunit, sayang, gaya ng mangingisdang ikinuwento ni Shakespeare sa _Macbeth_, na tumigil sa pag-awit nang makatagpo ng kayamanan, bigla ring nawala ang kanyang kasiyahan, nalugmok siya sa lungkot, at hindi na muling nakitang ngumiti. “Pagiging mapagpabago, na likas sa kanyang kalagayan,” sabi ng lahat, pati na si Kapitan Tiago. Isang lagnat matapos manganak ang tumapos sa kanyang lihim na dalamhati, at namatay siya, na nag-iwan ng isang magandang sanggol na babae na si Fray Damaso mismo ang naging ninong. Dahil hindi ipinagkaloob ni San Pascual ang anak na lalaking hinihiling, pinangalanan nilang Maria Clara ang bata, bilang parangal sa Birhen ng Salambaw at kay Santa Clara, at pinarusahan ng katahimikan ang marangal na si San Pascual.

Lumaki ang munting dalagita sa pangangalaga ng kanyang tiyahing si Isabel, ang mabait na matandang ginang na may halos mongheng pagkamagalang na nakilala natin sa simula ng kuwento. Karamihan ng kanyang kabataan ay lumipas sa San Diego dahil sa mabuting klima roon, at doon siya lubos na kinagiliwan ni Padre Damaso.

Wala kay Maria Clara ang malilliit na mata ng kanyang ama; tulad ng kanyang ina, malalaki, maiitim, at mahahaba ang pilikmata ng kanyang mga mata—masaya at nakangiti kapag siya’y naglalaro, ngunit malungkot, malalim, at mapagnilay kapag tahimik. Noong bata pa siya, kulot at halos blond ang kanyang buhok. Ang kanyang ilong ay tuwid, hindi masyadong matulis at hindi rin sobrang pango, at ang kanyang bibig, na may masasayang biloy sa mga sulok, ay nagpapaalala sa maliit at

kaaya-ayang bibig ng kanyang ina. Ang kanyang balat ay kasing pino ng balat ng sibuyas at kasimputi ng bulak, ayon sa kanyang mga nalilitong kamag-anak, na sa kanyang maliliit at maayos ang hubog na tainga lamang nakikita ang bakas ng pagkaama ni Kapitan Tiago. Iniuugnay ni Tiya Isabel ang kanyang mukhang kalahating Europeo sa mga pinaglihian ni Doña Pia, na naaalala niyang maraming beses na umiiyak sa harap ng larawan ni San Antonio. Isa pang pinsan ang sang-ayon dito, bagaman iba ang pinili nitong banal na pinaglihian: para sa kanya, maaaring ang Birhen mismo o si San Miguel. Isang bantog na pilosopo, na pinsan ni Kapitan Tinong at kabisado ang "Amat," [42] ang humanap ng tunay na paliwanag sa impluwensiya ng mga planeta.

Sambah ng lahat, lumaki si Maria Clara na napapaligiran ng mga ngiti at pagmamahal. Pati ang mga prayle ay hindi nagkulang sa pagpansin sa kanya tuwing lumalahok siya sa mga prusisyon na nakaputi, ang kanyang makapal na buhok ay sinisingitan ng mga tuberosa at sampagita, may dalawang munting pakpak na pilak at ginto na nakakabit sa likod ng kanyang bestida, at may hawak siyang isang pares ng mapuputing kalapati na tinalian ng asul na laso. Pagkatapos, magiging napakasaya niya at napakatamis magsalita sa kanyang musmos na kasimplihan, kaya ang tuwang-tuwang si Kapitan Tiago ay wala nang magawa kundi purihin ang mga santo ng Obando at payuhan ang lahat na bumili ng magagandang likhang-eskultura.

Sa maiinit na bansa, ang isang dalagitang labintatlo o labing-apat na taong gulang ay nagiging ganap na babae gaya ng usbong ng bulaklak sa gabi na namumukadkad pagsapit ng

umaga. Sa panahong ito ng pagbabago, na hitik sa hiwaga at romansa, ipinasok si Maria Clara, ayon sa payo ng kura ng Binondo, sa kumbento ng Santa Catalina [43] upang tumanggap ng mahigpit na pagsasanay panrelihiyon mula sa mga Madre. Luhaan siyang nagpaalam kay Padre Damaso at sa kaisa-isang binatang naging kaibigan niya noong kabataan, si Crisostomo Ibarra, na di naglaon ay umalis din patungong Europa. Doon sa kumbentong iyon, na sa daigdig ay nakikipag-ugnayan lamang sa pamamagitan ng dobleng rehas, ginugol niya ang pitong taon, kahit pa nasa ilalim siya ng mapagmatyag na mga mata ng mga madre.

Dahil kapwa nila alam ang hilig ng dalawang kabataan sa isa't isa at may kanya-kanya rin silang layunin, nagkasundo sina Don Rafael at Kapitan Tiago na ipagkasundo ang kasal ng kanilang mga anak at bumuo rin ng isang pagsososyo sa negosyo. Ang kasunduang ito, na natapos ilang taon matapos umalis ang nakababatang Ibarra, ay sinalubong ng magkapantay na tuwa ng dalawang pusong nasa magkalayong panig ng mundo at nasa lubhang magkaibang kalagayan.

KABANATA VII

Isang Idilyo sa Azotea

Ang Awit ng mga Awit, na kay Solomon.

Nang umagang iyon, maagang nagsimba sina Tiya Isabel at Maria Clara. Maayos at elegante ang bihis ng huli, at may suot siyang rosaryong may asul na butil na bahagya ring nagsilbing pulseras; samantalang ang una naman ay may salamin upang mabasa ang kaniyang Anchor of Salvation_ habang nagkokomunyon. Halos kararating pa lamang ng pari mula sa altar nang sabihin ng dalaga na gusto na niyang umuwi, bagay na ikinagulat at ikinainis nang husto ng kaniyang mabait na tiya, na naniniwalang ang pamangkin niya ay kasing deboto at kasipag manalangin ng isang madre, kahit paano. Habang nagbubuntung-hininga at nag-aantanda, tumayo ang mabuting matanda. “Patatawarin ako ng mabuting Panginoon, Tiya Isabel, dahil tiyak na mas kilala Niya ang puso ng mga dalaga kaysa sa inyo,” iyon sana ang nasabi ni Maria Clara upang mapigil ang mahigpit ngunit maka-inang pagsita.

Pagkatapos mag-almusal, ibinuhos ni Maria Clara ang kanyang pagkainip sa paggawa ng isang supot na seda, habang ang kanyang tiyahin naman ay abala sa pag-aalis ng mga bakas ng kasayahan noong nakaraang gabi, iwinawasiwas ang pamaypay na balahibo sa kung saan-saan. Si Kapitan Tiago ay tutok sa pagtingin ng ilang papeles. Bawat ingay sa kalsada, bawat karwaheng dumaraan, ay nagpapanginig sa dalaga at nagpapabilis sa tibok ng kanyang puso. Sa sandaling iyon, hiniling niyang sana nasa tahimik na kumbento na lang siyang

muli, kasama ang kanyang mga kaibigan; doon sana ay makikita niya siya nang walang kaba at pagkabalisa! Ngunit hindi ba't kasama niya ito noong kanilang kabataan, hindi ba't naglaro silang magkasama at minsan pa nga'y nag-away? Hindi ko na kailangang ipaliwanag ang dahilan ng lahat ng ito; kung ikaw, O mambabasa, ay minsan nang umibig, mauunawaan mo; at kung hindi pa, wala ring saysay na ipaliwanag ko, sapagkat hindi nauunawaan ng mga hindi pa nakaranas ang mga hiwagang ito.

"Sa palagay ko, Maria, tama ang doktor," sabi ni Kapitan Tiago. "Dapat kang magpunta sa lalawigan, dahil maputla ka at kailangan mo ng sariwang hangin. Ano sa tingin mo, Malabon o San Diego?" Nang mabanggit ang huling lugar, namula si Maria Clara na parang amapola at hindi nakasagot.

"Maaari na kayong pumunta agad ni Isabel sa kumbento para kunin ang mga damit mo at magpaalam sa mga kaibigan mo," dugtong niya, nang hindi itinataas ang ulo. "Hindi ka na mananatili roon."

Nadama ng dalaga ang malabong lungkot na sumasakop sa isip kapag tuluyan na nating iniiwan ang isang lugar na minsan nating kinagiliwan, ngunit may isa pang isipin na nagpahupa sa dalamhating iyon.

"Sa loob ng apat o limang araw, kapag nakapagpagawa ka na ng ilang bagong damit, pupunta tayo sa Malabon. Wala na ang ninong mo sa San Diego. Ang paring marahil ay napansin mo rito kagabi, iyong batang pari, siya ang bago naming kura roon, at isa siyang santo."

"Sa tingin ko mas mabuti ang San Diego, pinsan," sabi ni Tiya Isabel. "Bukod pa roon, mas maayos ang bahay natin doon at malapit na ang pista."

Gusto sanang yakapin ni Maria Clara ang kanyang tiyahin dahil sa sinabi nito, ngunit nang marinig niyang may humintong karwahe, namutla siya.

"Ah, oo nga pala," sagot ni Kapitan Tiago, at pagkatapos ay sa ibang himig ay napabulalas siya, "Don Crisostomo!"

Nabitawan ng dalaga ang kanyang tinatahi at gusto sana niyang kumilos, pero hindi niya magawa—isang matinding panginginig ang dumaloy sa buo niyang katawan. May narinig na mga yabag sa hagdan, at kasunod noon ay isang bago at matipunong tinig ng lalaki. Para bang may mahika ang tinig na iyon, napigil ng dalaga ang kanyang damdamin at patakbong nagtago sa oratoryo, sa piling ng mga santo. Natawa ang magpinsan, at narinig pa ni Ibarra ang pagsara ng pinto. Namumutla at mabilis ang paghinga, idiniin ng dalaga ang kamay sa kumakabog niyang dibdib at pilit na nakinig. Narinig niya ang tinig nito, ang minamahal na tinig na sa napakahabang panahon ay sa panaginip lamang niya naririnig—hinahanap siya nito! Sa tindi ng tuwa, hinalikan niya ang pinakamalapit na santo, na nagkataong si San Antonio Abad, isang santong masaya kapwa sa laman at sa kahoy, at laging tampok ng mga kaaya-ayang tukso! Pagkatapos, hinanap niya ang butas ng susian upang makita at mapagmasdan siya. Napangiti siya, at nang hilahin siya ng kanyang tiya palayo roon, hindi niya namalayang naiyakap niya ang mga bisig sa leeg ng matandang babae at pinaulanan ito ng halik.

"Naku, batang hangal, ano bang nangyayari sa iyo?" sa wakas ay nasabi ng matandang babae habang pinupunasan ang luha sa kanyang kupas na mga mata. Nahiya si Maria Clara at tinakpan ang kanyang mga mata ng mabilog niyang bisig.

"Halika na, mag-ayos ka na, bilis!" dagdag ng matandang tiya nang may pagmamahal. "Habang kinakausap niya ang iyong ama tungkol sa iyo. Halika, huwag mo siyang paghintayin." Parang batang masunurin, sumunod ang dalaga sa kanya at

nagkulong silang dalawa sa kanyang silid.

Masiglang nag-uusap sina Kapitan Tiago at Ibarra nang lumitaw si Tiya Isabel, halos hila-hila ang kanyang pamangkin, na kung saan-saan tumitingin maliban sa mga taong nasa silid.

Ano ang sinasabi ng dalawang kaluluwang iyon na nag-uusap sa pamamagitan ng wika ng mga mata—mas ganap kaysa sa wika ng mga labi, ang wikang ibinigay sa kaluluwa upang hindi masira ng tunog ang lubos na ligaya ng damdamin? Sa ganitong mga sandali, kapag ang mga iniisip ng dalawang maliligayang nilalang ay tumatagos sa kaluluwa ng isa't isa sa pamamagitan ng tingin, ang salitang binibigkas ay pautal-utal, magaspang, at mahina—parang mabagal at mabagsik na dagundong ng kulog kung ihahambing sa bilis ng nakakasilaw na kidlat, na nagpapahayag ng mga damdaming matagal nang nakilala at mga kaisipang matagal nang naunawaan. At kung gumagamit man ng mga salita, iyon ay dahil ang hangarin ng puso, na nangingibabaw sa buong pagkatao at pinupuno ito ng ligaya, ay nais na ang buong katauhan ng tao, kasama ang lahat ng pisikal at sikikal nitong lakas, ay makapagpahayag ng awit ng tuwang umaalon sa kaluluwa. Sa mapagtanong na sulyap ng pag-ibig, na biglang kumikislap at saka nagkukubli, walang maisasagot ang pananalita; ngiti, halik, at buntong-hininga ang tumutugon.

Di naglaon, ang dalawang magkasintahan, na tumatakas sa alikabok na nililikha ng walis ni Tiya Isabel, ay napunta sa azotea kung saan malaya silang makapag-uusap sa gitna ng maliliit na balag. Ano ang ibinulong nila sa isa't isa, kayong maliliit na pulang bulaklak ng sipres na tumatango-tango? Sabihin ninyo, kayong may halimuyak sa hininga at kulay sa mga labi. At ikaw,

O banayad na simoy, na natututo ng mga pambihirang himig sa katahimikan ng madilim na gabi sa gitna ng mga lihim na kailaliman ng ating mga birheng gubat! Sabihin mo rin, O mga sinag ng araw, maningning na pagpapakita sa lupa ng Walang Hanggan, ang tanging di-materyal na diwa sa isang mundong materyal—kayo ang magsabi, sapagkat ang alam ko lamang ay magsalaysay ng karaniwang mga bagay na walang tula. Ngunit dahil wari'y ayaw ninyong gawin iyon, susubukan ko na lamang mismo.

Asul ang langit, at isang sariwang simoy, na hindi pa pasan ang halimuyak ng mga rosas, ang nagpapakilos sa mga dahon at bulaklak ng mga baging; kaya nanginginig ang mga sipres, mga orkidyas, mga tuyong isda, at mga parolang Tsino. Malinaw na umaabot sa kanila ang lagaslas ng mga sagwan sa maputik na tubig ng ilog at ang kalansing ng mga karwahe at karitong dumaraan sa tulay ng Binondo, kahit hindi nila narinig ang ibinubulong ng matandang tiya nang makita niya kung nasaan sila: "Mas mabuti iyan, diyan kayo mababantayan ng buong kapitbahayan." Noong una, walang kabuluhang mga bagay ang pinag-usapan nila, pawang yaong matatamis na kalokohang kahawig na kahawig ng mga pagyayabang ng mga bansa sa Europa—nakalulugod at kasintamis ng pulot sa sariling bayan, ngunit nakapagpapatawa o nakapagpapasimangot sa mga dayuhan.

Siya, na parang kapatid ni Cain, ay siyempre nagselos at tinanong ang kanyang kasintahan, "Palagi mo ba akong naiisip? Ni minsan ba'y hindi mo ako nalimutan sa lahat ng paglalakbay mo sa malalaking lungsod, sa gitna ng napakaraming

magagandang babae?”

Siya rin ay kapatid ni Cain, kaya sinubukan niyang umiwas sa ganoong mga tanong sa tulong ng kaunting kathang-isip. “Paano kita malilimutan?” sagot niya habang manghang-mangha siyang nakatitig sa maiitim nitong mga mata. “Paano ko tatalikuran ang sumpa ko, ang banal kong sumpa? Naaalala mo ba ang gabing iyon na mabagyo, nang makita mo akong umiiyak nang mag-isa sa tabi ng yumao kong ina at lumapit ka sa akin, ipinatong mo ang kamay mo sa aking balikat—ang kamay na sa napakahabang panahon ay hindi mo ipinahawak sa akin—at sinabi mo, ‘Nawalan ka ng ina samantalang ako’y hindi kailanman nagkaroon,’ at umiyak kang kasama ko? Minahal mo siya at itinuring ka niyang parang anak. Sa labas ay bumubuhos ang ulan at kumikislap ang kidlat, pero sa loob ay para akong nakarinig ng musika at nakakita ng ngiti sa maputlang mukha ng patay. Ah, kung buhay lamang ang aking mga magulang at makita ka nila ngayon! Noon ay hinawakan ko ang kamay mo kasabay ng kamay ng aking ina at nanumpa akong iibigin kita at pasasayahin, anuman ang kapalarang inilaan sa akin ng Langit; at ang sumpang iyon, na kailanman ay hindi naging pabigat sa akin, ay muli kong pinagtitibay ngayon!”

“Paano kita malilimutan? Ang isip ko sa iyo ay lagi kong kasama, nagbibigay sa akin ng lakas sa gitna ng mga panganib ng paglalakbay, at naging aliw sa pag-iisa ng aking kaluluwa sa mga banyagang lupain. Ang pag-iisip sa iyo ang pumawi sa epekto ng lotus ng Europa, na nagbubura sa alaala ng napakarami nating kababayan ng mga pag-asa at mga kasawian

ng ating bayang sinilangan. Sa panaginip, nakita kitang nakatayo sa dalampasigan ng Maynila, nakatanaw sa malayong abot-tanaw na nababalot ng mainit na liwanag ng bukang-liwayway. Narinig ko ang mabagal at malungkot na awit na gumising sa mga natutulog kong damdamin at nagbalik sa alaala ng aking puso ng mga unang taon ng ating pagkabata, ng ating mga tuwa, ng ating mga ligaya, at ng buong masayang nakaraan na binigyan mo ng buhay habang naroon ka sa aming bayan. Para sa akin, ikaw ang diwata, ang espiritu, ang makatang pagkakatawang-tao ng aking inang-bayan—maganda, likas, kaibig-ibig, tapat, isang tunay na anak ng Pilipinas, ng magandang lupaing iyon na pinagsasama, kasama ng mariringal na birtud ng inang-bayang Espanya, ang kahanga-hangang mga katangian ng isang batang bayan, kung paanong sa iyong pagkatao ay nagkakaisa ang lahat ng maganda at kaibig-ibig, ang mana ng dalawang lahi"—kaya nga ang pag-ibig ko sa iyo at ang pag-ibig ko sa aking inang-bayan ay naging iisa na.

"Paano kita malilimutan? Ang daming beses kong inakalang naririnig ko ang tunog ng iyong piyano at ang himig ng iyong tinig. Noong nasa Alemanya ako, habang naglalakad ako sa dapithapon sa mga gubat na parang pinaninirahan ng kamangha-manghang mga likha ng mga makata nito at ng mahiwagang mga alamat ng mga nagdaang salinlahi, lagi kong binibigkas ang iyong pangalan, iniisip na nakikita kita sa mga ulap ng hamog na umaangat mula sa kailaliman ng lambak, o inaakalang naririnig ko ang iyong tinig sa kaluskos ng mga dahon. Kapag mula sa malayo ay naririnig ko ang mga awit ng mga magsasakang pauwi mula sa kanilang paggawa,

pakiramdam ko ay kaayon ng mga himig na nasa loob ko ang kanilang mga tinig, na para bang para sa iyo ang kanilang pag-awit, at dahil doon ay nagiging totoo ang aking mga guniguni at mga panaginip. May mga pagkakataong naliligaw ako sa mga landas sa bundok, at habang dahan-dahang bumababa ang gabi, gaya ng nangyayari roon, natatagpuan ko ang sarili kong patuloy pa ring naglalakad, hinahanap ang daan sa gitna ng mga pino, haya, at roble. At kapag may ilang sinag ng buwan na sumisingit sa mga siwang na nilikha ng makapal na mga dahon, parang nakikita kita sa puso ng gubat bilang isang malabo ngunit mapagmahal na aninong kumikislap sa pagitan ng liwanag at dilim. At kung sakaling ibinubuhos ng ruwisenyor ang sari-sari nitong himig, naiisip kong ginagawa niya iyon dahil nakikita ka niya at naaantig siya sa iyo."

"Naisip ba kita? Ang lagnat ng pag-ibig ay hindi lang nagpainit sa niyebe, binigyan pa nito ng kulay ang yelo! Ang magagandang langit ng Italya, sa linaw at lalim ng bughaw nito, ay nagpapaalala sa akin ng iyong mga mata; ang maaraw nitong tanawin ay nagsasalita sa akin tungkol sa iyong ngiti; ang mga kapatagan ng Andalusia, na hitik sa halimuyak at punô ng mga alaalang Silanganin, sagana sa romansa at kulay, ay nagsasabi sa akin tungkol sa iyong pag-ibig! Sa mga gabing mapangarap at naliliwanagan ng buwan, habang namamangka sa Rhine, natanong ko sa sarili ko kung nililinlang ba ako ng aking guniguni nang makita kita sa gitna ng mga alamo sa pampang, sa mga batuhan ng Lorelei, o sa ibabaw ng tubig mismo, umaawit sa katahimikan ng gabi na para bang isa kang mapagkalingang diwata na isinugo upang bigyang-buhay ang pag-iisa at lungkot ng mga guhong kastilyong iyon!"

"Hindi ako nakapaglakbay gaya mo, kaya ang alam ko lang ay ang bayan ninyo, Maynila, at Antipolo," sagot niya na may ngiting halatang naniniwala siya sa lahat ng sinasabi nito. "Pero mula nang magpaalam ako sa iyo at pumasok sa kumbento, palagi kitang naiisip, at napipilit ko lang kitang alisin sa isip ko kapag iniuutos iyon ng aking kumpesor, na nagpapataw sa akin ng maraming penitensiya. Naalala ko ang mga laro natin at ang mga pag-aaway natin noong mga bata pa tayo. Ikaw ang laging namumulot ng pinakamagagandang kabibe at naghahanap sa ilog ng pinakamabilog at pinakamakinis na maliliit na batong iba-iba ang kulay para paglaruan natin. Napakabobo mo noon at lagi kang natatalo, at bilang parusa ay pinapalo kita ng palad ko, pero lagi kong sinisikap na huwag kang masaktan nang husto, dahil naaawa ako sa iyo. Sa mga larong iyon, madalas kang

mandaya, mas madalas pa kaysa sa akin, kaya nauuwi lagi sa away ang paglalaro natin. Naaalala mo ba noong minsang totoong nagalit ka sa akin? Pinahirapan mo ako noon, pero nang maalala ko iyon sa kumbento, napapangiti ako at hinahanap-hanap kita, para sana makipag-away tayong muli—at pagkatapos ay magkabati ulit. Mga bata pa tayo noon at sumama tayo sa nanay mo para maligo sa batis sa lilim ng makapal na kawayan. Sa pampang ay maraming bulaklak at halaman na sinasabi mo sa akin ang kakaibang mga pangalan sa Latin at Kastila, dahil noon pa man ay nag-aaral ka na sa Ateneo. [44] Hindi naman ako nakikinig; mas abala akong habulin ang mga tutubing payat na parang karayom at ang mga paruparong kumikislap sa mga kulay ng bahaghari at perlas habang nagliliparan sila sa mga bulaklak. Minsan sinusubukan ko silang hulihin gamit ang mga kamay ko, o kaya'y dakmain ang maliliit na isdang mabilis sumisingit sa lumot at mga bato sa gilid ng tubig. Isang beses, bigla kang nawala, at pagbalik mo ay may dala kang korona na gawa sa mga dahon at bulaklak ng kahel, na ipinatong mo sa ulo ko habang tinatawag mo akong Chloe. Para sa sarili mo, gumawa ka naman ng isa mula sa baging. Pero inagaw ng nanay mo ang korona ko, at matapos durugin iyon ng bato ay inihalo niya sa _gogo_ na ipanghuhugas sana sa aming mga ulo. Napaluha ka at sinabi mong hindi niya naiintindihan ang mitolohiya. 'Ulol na bata,' bulalas ng nanay mo, 'makikita mo, ang bango-bango ng buhok ninyo pagkatapos.' Natawa ako, pero nagtampo ka at ayaw mo na akong kausapin, at sa natitirang bahagi ng araw ay mukha kang napakaseryoso kaya ako naman ang muntik nang umiyak. Pauwi tayo sa bayan sa ilalim ng matinding init ng araw, pumitas ako

ng ilang dahon ng sambong na tumutubo sa tabi ng daan at ibinigay ko sa iyo para ilagay sa sombrero mo nang hindi sumakit ang ulo mo. Ngumiti ka, hinawakan mo ang kamay ko, at nagkabati tayo."

Napangiti si Ibarra sa tuwa habang binubuksan ang kanyang pitaka at inilabas ang isang pirasong papel na may balot na tuyot at nangingitim na mga dahon na may matamis na halimuyak. “Mga dahon ng sambong mo,” sabi niya bilang sagot sa nagtatanong niyang tingin. “Ito lang ang lahat ng naibigay mo sa akin.”

Siya naman ay mabilis na kumuha mula sa kanyang dibdib ng isang maliit na supot na puting satin. “Huwag mo itong hahawakan,” sabi niya habang marahang tinatapik ang palad nito. “Liham ito ng pamamaalam.”

“Iyong isinulat ko sa iyo bago ako umalis?”

“May iba pa ba akong naisulat sa inyo, ginoo?”

“At ano ang sinabi ko sa iyo noon?”

“Napakaraming maliliit na kasinungalingan, mga dahilan ng isang may utang na hindi nagbabayad,” sagot niya nang nakangiti, at ipinahiwatig niyon kung gaano katamis para sa kanya ang mga kasinungalingang iyon. “Tumahimik ka muna at babasahin ko ito sa iyo. Lalaktawan ko ang magagandang pananalita mo para hindi ka magmukhang martir.”

Itinaas niya ang papel hanggang sa tapat ng kanyang mga mata para hindi makita ng binata ang kanyang mukha, saka siya nagsimulang magbasa: “‘Aking–’—pero hindi ko na babasahin

ang kasunod niyan dahil hindi naman totoo.”

Dumaan ang kanyang mga mata sa ilang linya.

"Gusto ng ama ko na umalis ako, kahit gaano pa ako nakiusap. ‘Lalaki ka na,’ sabi niya sa akin, ‘at kailangan mo nang isipin ang kinabukasan mo at ang mga tungkulin mo. Dapat mong matutuhan ang agham ng buhay, isang bagay na hindi maituturo sa iyo ng iyong sariling bayan, para balang araw ay maging kapaki-pakinabang ka rito. Kung mananatili ka rito sa lilim ko, sa mundong ito ng mga usaping pangkalakalan, hindi mo matutuhang tumingin nang malayo. Sa araw na mawala ako sa iyo, matutulad ka sa halamang binanggit ng makata nating si Baltazar: lumaki sa tubig, ngunit sa kaunting kakulangan lang ng halumigmig ay nalalanta ang mga dahon, at sa isang saglit na init ay natutuyo. Hindi mo ba nauunawaan? Halos binata ka na, pero umiiyak ka pa!’ Nasaktan ako sa mga panunumbat na iyon at inamin kong mahal kita. Sandaling tahimik na nag-isip ang ama ko, saka ipinatong ang kamay niya sa balikat ko at sinabi sa nanginginig na tinig, ‘Akala mo ba ikaw lang ang marunong magmahal, na hindi ka mahal ng ama mo, at na hindi niya mararamdaman ang pagkawalay sa iyo? Kamakailan lang nang mawala sa atin ang iyong ina, at kailangan kong magpatuloy nang mag-isa tungo sa katandaan, sa mismong panahong hahanapin ko sana ang tulong at aliw mula sa iyong kabataan, ngunit tinatanggap ko ang pag-iisang ito, kahit halos hindi ko alam kung makikita pa kitang muli. Pero kailangan mong isipin ang iba at mas dakilang mga bagay; bukas na bukas pa ang hinaharap para sa iyo, samantalang sa akin ay lumilipas na ito; ang pag-ibig mo ay nagsisimula pa lamang, samantalang ang

akin ay namamatay na; may apoy sa dugo mo, samantalang ang lamig ay unti-unti nang gumagapang sa akin. Pero umiiyak ka at hindi mo maisakripisyo ang kasalukuyan para sa hinaharap, na makababuti kapwa sa iyo at sa iyong bayan.' Napuno ng luha ang mga mata ng ama ko at lumuhod ako sa paanan niya, niyakap ko siya, humingi ako ng tawad, at tiniyak kong handa na akong umalis--'"

Dahil sa lalo niyang pagkabalisa, itinigil muna niya ang pagbabasa, sapagkat namumutla na si Ibarra at pabalik-balik na siyang naglalakad.

"Ano'ng nangyayari? Ano ang bumabagabag sa iyo?" tanong niya rito.

"Halos napalimot mo sa akin na may mga tungkulin ako, na kailangan kong umalis agad papunta sa bayan. Bukas ang araw ng paggunita sa mga yumao."

Tahimik siyang tinitigan ni Maria Clara gamit ang malalaki nitong mapangarapin na mga mata sa loob ng ilang sandali, at pagkatapos, habang pumipitas ng ilang bulaklak, sinabi niya nang may damdamin, "Humayo ka, hindi na kita pipigilan! Sa loob ng ilang araw, magkikita tayong muli. Ilagay mo ang mga bulaklak na ito sa puntod ng iyong mga magulang."

Ilang saglit pa, bumaba ang binata sa hagdan kasama sina Kapitan Tiago at Tiya Isabel, habang ikinulong naman ni Maria Clara ang sarili sa oratoryo.

"Pakisabi kay Andeng na ihanda ang bahay, dahil darating sina Maria at Isabel. Magandang biyahe!" sabi ni Kapitan Tiago

habang sumasakay si Ibarra sa karwahe, na agad namang umalis papunta sa plasa ng San Gabriel.

Pagkaraan, bilang pampalubag-loob, sinabi ng ama niya kay Maria Clara, na umiiyak sa tabi ng larawan ng Birhen, "Halika, magsindi ka ng dalawang kandilang tig-dalawang real, isa para kay San Roque, [45] at isa para kay San Rafael, ang tagapagtanggol ng mga manlalakbay. Sindihan mo rin ang ilawan ng Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje, dahil napakaraming tulisan. Mas mabuti nang gumastos ngayon ng apat na real sa kandila at anim na cuarto sa langis kaysa magbayad ng napakalaking pantubos paglaon."

KABANATA VIII

Mga Alaala

Dumaan ang karwahe ni Ibarra sa isang bahagi ng Maynila na kabilang sa pinakaabalang distrito ng lungsod—iyon ding lugar na nagpalungkot sa kanya noong nakaraang gabi, pero ngayong maliwanag ang araw ay napangiti siya kahit hindi niya sinasadya. Ang galaw sa bawat sulok, ang dagsa ng mga karwaheng paroo't parito sa matuling takbo, ang mga carromata at calesa, ang mga Europeo, mga Tsino, at mga katutubo, bawat isa'y may kanya-kanyang kasuotan, ang mga nagtitinda ng prutas, mga nagpapalit ng salapi, mga kargador na halos hubad, mga tindahan ng groserya, mga puwesto ng pagkain at mga restoran, mga tindahan, at maging ang mga karitong hinihila ng walang-kibong at waring walang pakialam na kalabaw, na para bang nalilibang sa pagbubuhat ng pasan habang matiyaga itong ngumunguya, lahat ng ingay at kaguluhang ito, pati ang araw mismo, ang natatanging mga amoy at ang samu't saring kulay, ay gumising sa isip ng binata ng isang mundong punô ng natutulog na alaala.

Hindi pa sementado ang mga kalyeng iyon noon, at kapag dalawang magkasunod na araw na maaraw, napupuno ang mga ito ng alikabok na dumadapo sa lahat at nagpapaubo sa mga dumaraan habang halos mabulag sila. Kapag umulan naman nang isang araw, nabubuo ang mga putikang lawa na sa gabi'y sumasalamin sa ilaw ng mga karwahe at tumitilamsik ng putik nang ilang yarda ang layo papunta sa mga naglalakad sa makikitid na bangketa. At ilang babae na kaya ang naiwanan ng

kanilang mga bordadong tsinelas sa mga along iyon ng putik!

At makikita mo noon sa mga kalyeng iyon ang hanay ng mga bilanggo na inaayos ang daan—mga ahit ang ulo, nakasuot ng kamisang maikli ang manggas at pantalon na hanggang tuhod lang, bawat isa'y may asul na titik at numero. May mga tanikala sa kanilang mga binti, na bahagyang binalutan ng maruruming basahan para hindi gaanong kumiskis, o marahil para maibsan ang lamig ng bakal. Magkapares silang pinagdurugtong, bilad sa araw, lupaypay sa init at pagod, habang hinahagupit at itinutulak ng latigo ng isa rin sa kanila—na marahil doon na lang kumukuha ng ginhawa, sa kapangyarihang manakit ng kapwa. Matatangkad silang lalaki na may mabibigat at madidilim na mukha, at ni minsan ay hindi niya nakitang nasinagan ng ngiti. Pero kumikislap ang kanilang mga mata kapag humahampas ang sumisipol na latigo sa kanilang mga balikat, o kapag may nagdaraang naghahagis sa kanila ng nguyâ at putol na upos ng tabako; agad iyong pupulutin ng pinakamalapit at itatago sa kanyang salakot, habang ang iba nama'y nananatiling nakatitig sa mga dumaraan nang may kakaibang tingin.

Parang nanatili kay Ibarra ang ingay ng mga batong dinudurog para tapalan ang mga lubak at ang masayang kalansing ng mabibigat na posas sa namamagang mga bukung-bukong. Nangilabot siya nang maalala ang isang tagpong malalim ang iniwang bakas sa kanyang isip noong bata pa siya. Mainit na hapon iyon, at tuwirang tumatama ang nakapapasong sikat ng araw sa isang malaking kariton, sa tabi nito'y nakahandusay ang isa sa mga sawimpalad na iyon—wala nang buhay, ngunit bahagyang nakadilat pa ang mga mata. Tahimik namang

naghahanda ang dalawa pa ng isang andas na kawayan, na walang ipinapakitang galit, lungkot, o pagkainip, sapagkat iyan ang ugaling iniuugnay sa mga katutubo: ngayon ikaw, bukas ako, sabi nila sa sarili. Nagmamadaling kumikilos ang mga tao sa paligid nang hindi man lang pinapansin iyon; may mga babaeng lumalapit, titingin dahil sa pag-uusisa, at saka magpapatuloy na parang walang nangyari—ganoon na iyon kakaraniwan kaya naging manhid na ang kanilang mga puso. Dumaraan ang mga karwahe, at mula sa makintab na barnis ng mga tagiliran nito’y tumatalbog pabalik ang sinag ng araw sa ilalim ng langit na walang ulap. Siya lamang, isang batang labing-isang taong gulang na bagong galing sa lalawigan, ang tunay na naantig, at sa kanya lamang iyon nagdulot ng masasamang panaginip kinagabihan.

Wala na ang kapaki-pakinabang at iginagalang na _Puente de Barcas_, ang mabuting tulay-ponton ng mga Filipino na buong sikap na nagsilbi sa kabila ng likas nitong mga kahinaan at ng pagtaas-baba nito ayon sa kapritso ng Pasig, na ilang ulit na itong pinahirapan at sa huli ay winasak din. Hindi pa rin lumaki ang mga punong almendras sa plasa ng San Gabriel [46]; nanatili silang mahihina at bansot gaya ng dati. Mukhang hindi na gaanong maganda ang Escolta, kahit may nakatayo na ngayon sa dating hanay ng mga tindahan na isang kahanga-hangang gusaling may mga caryatid na inukit sa harapan. Napansin niya ang bagong Tulay ng Espanya, habang ang mga bahay sa kanang pampang ng ilog, sa gitna ng mga kumpol ng kawayan at mga puno kung saan nagtatapos ang Escolta at nagsisimula ang Isla de Romero, ay nagpaalala sa kanya ng malalamig na umaga noong dumaraan siya roon sakay ng bangka papunta sa

mga paliguan ng Uli-Uli.

Marami siyang nasalubong na karwahe na hinihila ng magagandang pares ng pandak na pony. Sa loob ay may mga kawani ng pamahalaan na tila kalahating tulog pa habang papunta sa kani-kanilang opisina, mga opisyal ng militar, mga Intsik na nakapuwesto sa mga katawa-tawa at kakatwang ayos, at mga seryoso namang prayle at kanonigo. Sa isang eleganteng victoria, inakala niyang nakilala niya si Padre Damaso, mukhang mabigat at nakasimangot, pero nakalampas na ito. Maya-maya, magiliw siyang binati ni Capitan Tinong, na dumaraan sakay ng isang carretela kasama ang kanyang asawa at dalawang anak na babae.

Pagkababa nila mula sa tulay, kumaripas sa mahinang takbo ang mga kabayo sa kahabaan ng Sabana Drive. [47] Sa kaliwa, umuugong ang Pabrika ng Tabako ng Arroceros sa ingay ng mga manggagawang gumagawa ng tabako habang pinapalo ang mga dahon, at hindi napigilan ni Ibarra ang mapangiti nang maalala niya ang matapang na amoy na bandang ikalima ng hapon ay dating lumulutang sa buong _Puente de Barcas_ at noong bata pa siya ay nakapagpasama ng kanyang pakiramdam. Ang masisiglang usapan at mabilisang biruan ng mga taong mula sa mga pabrika ng tabako ay nagbalik sa isip niya sa distrito ng Lavapiés sa Madrid, kasama ang mga kaguluhan ng mga manggagawa ng tabako roon, na naging napakapahamak para sa mga kawawang pulis.

Nawala sa isip niya ang masasayang alaalang iyon dahil sa Botanical Garden. Biglang sumingit ang tukso ng paghahambing, at naalala niya ang mga Botanical Garden sa

Europa, sa mga bansang kailangan ng matinding pagod at malaking gastos para lang sumibol ang isang dahon o bumuka ang isang bulaklak. Naalala rin niya ang mga hardin sa mga kolonya, na sagana, maayos ang pag-aalaga, at bukas sa lahat. Inilipat ni Ibarra ang tingin niya sa matandang Maynila, na napapalibutan pa rin ng mga pader at moog, parang isang sakiting dalagang binalot sa mga damit na naiwan mula sa mas magagandang araw ng kanyang lola.

Pagkatapos, natanaw niya ang dagat na unti-unting naglalaho sa malayo. “Sa kabilang pampang naroon ang Europa,” naisip ng binata—“Europa, kasama ang mga kaakit-akit nitong mamamayan na laging kumikilos sa paghahanap ng kaligayahan, naghahabi ng mga pangarap sa umaga at nadidismaya pagsapit ng dapithapon, ngunit masaya pa rin kahit nasa gitna ng mga sakuna. Oo, sa kabilang ibayo ng walang-hanggang dagat naroon ang mga bansang tunay na espirituwal, yaong kahit hindi nila pinipigilan ang pag-unlad ng materyal na buhay, ay mas espirituwal pa kaysa sa mga nagmamalaking espiritu lamang ang sinasamba!”

Pero napawi rin ang mga pagninilay na iyon nang matanaw niya ang maliit na bunton sa Bagumbayan Field. [48] Ang nag-iisang umbok ng lupa sa tabi ng Luneta ang siyang umagaw ngayon sa kanyang pansin at nagbalik ng mga alaala. Naalala niya ang lalaking gumising sa kanyang isip at nagturo sa kanya na unawain ang kabutihan at katarungan. Hindi man marami ang mga kaisipang itinanim sa kanya ng taong iyon, hindi naman iyon mga hungkag na paulit-ulit na salita; mga paniniwala iyong hindi kumupas kahit sa harap ng pinakamatingkad na liwanag ng

pag-unlad. Ang taong iyon ay isang matandang pari, at hanggang ngayon ay umaalingawngaw pa rin sa kanyang tainga ang mga huling bilin nito: “Huwag mong kalilimutan na kung ang kaalaman ay pamana ng sangkatauhan, ang tunay na nagmamana nito ay ang matatapang,” paalala nito sa kanya. “Sinikap kong ipasa sa iyo ang natanggap ko mula sa aking mga guro, at pinilit kong dagdagan iyon at maipamana sa susunod na salinlahi sa abot ng aking makakaya. Ngayon, ikaw naman ang gagawa niyan para sa mga darating pagkatapos mo, at maaari mo pa iyong matiple, dahil pupunta ka sa mayayamang bansa.” Pagkatapos ay idinagdag nito nang may ngiti, “Pumaparito sila upang maghanap ng yaman; ikaw naman, pumunta ka sa kanilang bayan upang hanapin din ang isa pang yamang wala tayo! Pero tandaan mo, hindi lahat ng kumikislap ay ginto.” Sa lugar na iyon namatay ang matanda.

Sa mga alaalang iyon, maririnig na pabulong na nasabi ng binata: “Hindi, sa kabila ng lahat, ang bayan muna, ang Pilipinas muna, ang anak ng Espanya, ang bayang Espanyol muna! Hindi, ang ipinag-uutos ng tadhana ay hindi nakapagpapababa sa dangal ng bayan, hindi!”

Halos hindi niya pinansin ang Ermita, ang phenix ng nipa na muling bumangon mula sa sariling abo sa anyo ng mga bahay na bughaw at puti, na may mga bubong na pulang pinintahan at yari sa yero. Hindi rin nakuha ng Malate ang kanyang pansin, ni ang kuwartel ng kabalyeriya na may malalapad na punongkahoy sa harap, ni ang mga naninirahan doon o ang maliliit nilang bahay-kubong nipa—hugis piramide man o prisma—na nakatago sa pagitan ng mga puno ng saging at areca palm, na

parang mga pugad na itinayo ng bawat ama ng pamilya.

Nagpatuloy ang karwahe sa biyahe, at paminsan-minsa'y nakakasalubong ng mga carromatang hinihila ng isa o dalawang pony, na ang mga harnes na abaka ang nagsasabing galing ang mga iyon sa lalawigan. Sisikapin ng mga kutsero na masilip ang sakay ng maringal na karwahe, pero daraan lang sila nang walang imikan, ni walang kahit munting saludo. Kung minsan, may lilitaw sa maalikabok na daan ang isang mabigat na karitong hinihila ng isang mabagal at waring walang pakialam na kalabaw, habang matinding tumatama rito ang maningning na sikat ng araw ng tropiko. Ang malungkot at paulit-ulit na awit ng kutserong nakasakay sa likod ng kalabaw ay kung minsan nahahalo sa matinis na langitngit ng tuyong gulong sa napakalaking ehe ng mabigat na sasakyan, at kung minsan nama'y sa mapurol na kaluskos ng pudpod na mga paragos na mabigat na kinakaladkad sa alikabok at sa mga lubak ng daan. Sa mga bukid at malalawak na parang, nanginginain ang mga kawan, na lagi namang sinusundan ng mga puting ibong kalabaw na payapang nakadapo sa likod ng mga hayop habang ang mga ito'y ngumunguya ng kanilang kinain o tamad na sumasabsab sa masaganang damo. Sa di-kalayuan, naglalaro ang mga pony—palundag-lundag at paroo't parito ang takbo—habang hinahabol sila ng masisiglang bisiro na may mahahabang buntot at makakapal na bagting, humihiyaw at kinakalmot ang lupa ng kanilang matitigas na kuko.

Hayaan na muna nating mangarap o umidlip ang binata, dahil ni ang malungkot man o ang masiglang tula ng bukas na kabukiran ay hindi nakaagaw ng kanyang pansin. Wala para sa kanya ang

alindog ng araw na kumikislap sa tuktok ng mga puno at nagpapamadali sa mga taga-bukid, kahit manhid na ang mga paa nila ay napapaso pa rin sa init ng lupa; ni ng araw ding iyon na nagpapahinto sa taganayon sa lilim ng punong almendras o sa kumpol ng kawayan habang nag-iisip siya ng malalabo at hindi maipaliwanag na bagay. Habang umuuga ang karwahe ng binata na parang lasing dahil sa lubak-lubak na daan, tuwing tumatawid sa tulay na kawayan, umaakyat sa ahon, o bumababa sa matarik na dalisdis, bumalik naman tayo sa Maynila.

KABANATA IX

Mga Usaping Bayan

Hindi nagkamali si Ibarra tungkol sa sakay ng victoria, sapagkat si Padre Damaso nga iyon, at papunta siya sa bahay na kalalabas lang ng binata.

"Saan kayo pupunta?" tanong ng prayle kina Maria Clara at Tiya Isabel, na pasakay na sana sa isang karwaheng may pilak na palamuti. Sa gitna ng kanyang pag-aalala, marahang hinaplos ni Padre Damaso ang pisngi ng dalaga.

"Sa kumbento, kukunin ko ang mga gamit ko," sagot ng huli.

"Ahaa! Aha! Tingnan natin kung sino ang mas malakas, tingnan natin," bulong ng prayle na tila lutang ang isip, habang nakayuko at dahan-dahang lumakad papunta sa hagdanan, na iniwang hindi mapakali at labis na nagtataka ang dalawang babae.

"Baka may sermon siyang ipapangaral at minememorya niya," puna ni Tiya Isabel. "Sakay na, Maria, baka mahuli tayo."

Kung naghahanda man o hindi si Padre Damaso ng isang sermon ay hindi natin masasabi, pero tiyak na may mabigat na bagay na gumugulo sa isip niya, dahil hindi niya iniabot ang kamay kay Kapitan Tiago, na halos mapaluhod pa para mahalikan iyon.

"Santiago," agad sabi ng prayle, "may mahalaga akong dapat pag-usapan sa iyo. Pumasok tayo sa opisina mo."

Nagsimulang mabalisa si Kapitan Tiago, hanggang sa hindi na niya alam ang sasabihin; pero sumunod pa rin siya, kasunod ng mabigat na katawan ng pari, na isinara ang pinto pagkapasok nila.

Habang lihim silang nag-uusap, alamin naman natin kung ano ang pinagkakaabalahan ni Fray Sibyla. Wala ang tusong Dominikano sa kumbento ng kura, dahil di nagtagal matapos siyang magmisa ay nagtungo siya sa kumbento ng kanyang orden, na nasa loob lamang ng tarangkahan ng Isabel II—o ng Magallanes, depende kung aling angkan ang naghahari noon sa Madrid. Hindi niya pinansin ang masarap at mamahaling amoy ng tsokolate, ni ang kalansing ng mga kahon at barya mula sa ingatang-yaman, at halos hindi rin niya kinilala ang magalang at mapagpakumbabang saludo ng procurator na kapatid. Dumiretso siya, tumawid sa ilang pasilyo, at kumatok sa isang pinto.

"Tuloy kayo," buntong-hiningang sabi ng isang mahinang tinig.

"Nawa'y ibalik ng Diyos ang inyong kalusugan,
Kagalang-galang na Padre," bati ng batang Dominikano pagpasok niya.

Nakaupo sa isang malaking silyong may sandalan ang isang matandang pari, payat na payat at medyo naninilaw ang kutis, gaya ng mga santong ipininta ni Rivera. Lubog ang kanyang mga mata sa malalalim na hukay ng mga ito, at sa ibabaw noon ay halos palaging nakakunot ang makakapal niyang kilay, kaya lalo pang tumitingkad ang maningning na kislap ng kanyang tingin. Si Padre Sibyla, na nakaekis ang mga bisig sa ilalim ng

kagalang-galang na eskapularyo ni Santo Domingo, ay tumingin sa kanya nang may damdamin, saka yumuko at tahimik na naghintay.

"Ah," buntong-hininga ng matanda, "pinapayuhan nila akong operahan, operahan, Hernando, sa edad kong ito! Ang bayang ito, o napakahirap na bayang ito! Matuto ka sana sa sinapit ko, Hernando!"

Dahan-dahang itinaas ni Fray Sibyla ang kanyang mga mata at itinuon ang mga iyon sa mukha ng maysakit. "Ano po ang napagpasyahan ng inyong Kagalang-galang?" tanong niya.

"Mamatay! Ah, ano pa ba ang magagawa ko? Sobra na ang paghihirap ko, pero—marami rin akong pinahirapan, binabayaran ko ang utang ko! At ikaw, kumusta ka? Ano ang nagdala sa iyo rito?"

"Napunta po ako rito para pag-usapan ang bagay na ipinagkatiwala ninyo sa akin."

"Ah! Ano na ang nangyari roon?"

"Pwe!" sagot ng binata na halatang nandidiri, habang umuupo at iniiwas ang mukha na may mapanghamak na anyo. "Mga kuwentong-bayan lang pala ang ikinukuwento nila sa atin. Ang binatang si Ibarra ay marunong umunawa; hindi siya mukhang hangal, at naniniwala akong mabuting binata siya."

"Talaga bang ganoon ang palagay mo?"

"Nagsimula na ang labanan kagabi."

"Agad? Paano?"

Pagkatapos, maikling ikinuwento ni Fray Sibyla ang nangyari kina Padre Damaso at Ibarra. “Bukod pa riyan,” pagtatapos niya, “pakakasalan ng binata ang anak ni Kapitan Tiago, na nag-aral sa kolehiyo ng ating Kapatiran. Mayaman siya, at hindi niya gugustuhing magkaroon ng mga kaaway at isugal ang pagkasira ng kanyang yaman at kaligayahan.”

Tumango ang maysakit bilang pagsang-ayon. “Oo, ganyan din ang tingin ko. Sa asawang gaya niyan at sa ganoong biyenan, mapapasaatin siya nang buo, katawan at kaluluwa. At kung hindi man, mas mabuti para sa kanya na hayagan na lang niyang ideklarang kaaway natin siya.”

Napatingin si Fray Sibyla sa matanda nang may pagtataka.

“Para sa ikabubuti ng ating banal na Orden ang ibig kong sabihin, siyempre,” dagdag niya habang hinihingal. “Mas gusto ko ang hayagang pag-atake kaysa sa hangal na mga papuri at pambobola ng mga kaibigan, na ang totoo’y binabayaran.”

“Iniisip ba ng Inyong Kagalang-galang na—”

Malungkot siyang tiningnan ng matanda. “Itanim mong mabuti sa isip mo ito,” sagot niya habang kapos sa hininga. “Tatagal ang kapangyarihan natin hangga’t pinaniniwalaan ito. Kapag inaatake nila tayo, sasabihin ng pamahalaan, ‘Inaaway nila ang mga ito dahil nakikita nila sa kanila ang hadlang sa kanilang kalayaan, kaya dapat natin silang panatilihin.’”

“Pero paano kung pakinggan sila? Minsan ang pamahalaan—”

“Hindi iyon makikinig!”

“Gayunman, kung dahil sa kasakiman ay naisin nitong angkinin para sa sarili ang mga kinukuha natin—kung may lumitaw na isang matapang at mapangahas—”

“Sa aba ng taong iyon!”

Sandali silang kapwa natahimik, saka nagpatuloy ang maysakit: “Bukod pa riyan, kailangan natin ang mga pag-atake nila para manatili tayong gising; dahil doon nakikita natin ang ating mga kahinaan para maitama natin ang mga iyon. Ang labis na pambobola ay lilinlang sa atin at magpapatulog sa atin, samantalang sa labas ng ating mga pader ay pinagtatawanan na pala tayo; at sa araw na maging katawa-tawa tayo, babagsak tayo gaya ng pagbagsak natin sa Europa. Hindi na dadaloy ang salapi sa ating mga simbahan, wala nang bibili ng ating mga eskapularyo o sinturon o ano pa man, at kapag tumigil tayong maging mayaman, hindi na natin makokontrol ang mga budhi.”

“Pero mananatili pa rin naman sa atin ang ating mga lupain, ang ating mga ari-arian.”

"Mawawala ang lahat, gaya ng pagkawala natin sa Europa! At ang pinakamasaklap, tayo mismo ang gumagawa ng sarili nating kapahamakan. Halimbawa, itong walang preno nating pagkasabik na taasan nang basta-basta taun-taon ang upa sa ating mga lupain, itong pagkasabik na walang saysay kong nilabanan sa lahat ng kabanata, ito ang sisira sa atin! Nakikita ng katutubo na napipilitan siyang bumili ng mga bukid sa ibang lugar, na kasing ganda ng kita ng sa atin, o mas mabuti pa. Nangangamba akong pabagsak na tayo; _quos vult perdere Jupiter dementat prius_. [49] Kaya hindi na natin dapat

dagdagan pa ang bigat na pasan natin; nagbubulung-bulungan na ang mga tao. Tama ang naging pasya mo: hayaan na natin ang iba na mag-ayos ng kanilang mga kuwenta sa bahaging iyon; ingatan natin ang natitira nating dangal, at dahil malapit na rin tayong humarap sa Diyos, hugasan na natin ang ating mga kamay dito--at nawa'y kaawaan ng Diyos ng habag ang ating kahinaan!"

"Kung gayon, sa palagay ng Inyong Kagalang-galang, ang upa o buwis--"

"Huwag na nating pag-usapan pa ang pera," putol ng maysakit, na may bakas ng pagkasuklam. "Sinasabi mong nagbanta ang tinyente kay Padre Damaso na--"

"Oo, Padre," sabat ni Fray Sibyla na may bahagyang ngiti, "pero nakita ko siya kaninang umaga at sinabi niya sa akin na ikinalulungkot niya ang nangyari kagabi, na umakyat sa ulo niya ang sherry, at naniniwala siyang ganoon din ang kalagayan ni Padre Damaso. 'At ang banta mo?' biro kong tanong sa kanya. 'Padre,' sagot niya sa akin, 'marunong akong tumupad sa salita ko kapag nadadamay ang aking dangal, pero hindi ako, at kailanman ay hindi naging, isang tagapagbigay-alam--kaya dalawa lang ang bituin na suot ko.'"

Matapos pa silang mag-usap nang kaunti tungkol sa mga bagay na walang gaanong halaga, nagpaalam na si Fray Sibyla.

Totoo na hindi nagtungo ang tinyente sa Palasyo, pero nalaman ng Kapitan-Heneral ang nangyari. Habang nakikipag-usap siya sa ilan sa kanyang mga aide tungkol sa mga patutsadang ibinabato sa kanya ng mga pahayagan sa Maynila sa ilalim ng

mga pangalang kometa at mga aparisyong makalangit, ikinuwento sa kanya ng isa sa kanila ang nangyari kay Padre Damaso, na medyo pinalabis ang kulay ngunit sa kabuuan ay tama naman ang salaysay.

"Kanino mo nalaman iyan?" tanong ng Kanyang Kamahalan, na nakangiti.

"Kay Laruja, na ikinukuwento iyon kaninang umaga sa opisina."

Muling ngumiti ang Kapitan-Heneral at sinabi: "Hindi ako kayang insultuhin ng babae o ng prayle. Balak kong mamuhay nang payapa habang narito pa ako sa bansang ito, at ayoko na ng panibagong alitan sa mga lalaking nakapalda. Bukod pa roon, nalaman kong binale-wala ng Probinsiyal ang mga utos ko. Ipinatanggal ko ang prayleng ito bilang parusa, pero inilipat nila siya sa mas maayos na bayan—'mga tusong galawan ng mga monghe,' gaya ng tawag namin diyan sa Espanya."

Pero nang mapag-isa ang Kanyang Kamahalan, nawala ang kanyang ngiti. "Ah, kung hindi lang sana ganito kabobo ang bayang ito, mapipigilan ko ang mga Kagalang-galang na iyan," buntong-hininga niyang sabi sa sarili. "Pero bawat bayan ay may kapalarang nararapat sa kanila, kaya gawin na lang natin ang ginagawa ng lahat."

Samantala, katatapos lang ni Kapitan Tiago ng pakikipag-usap kay Padre Damaso—o mas tamang sabihing, si Padre Damaso ang tumapos sa kanya.

"Ngayon, binalaan na kita!" sabi ng Pransiskano habang papaalis. "Naiwasan sana ang lahat ng ito kung sumangguni ka

muna sa akin, kung hindi ka nagsinungaling nang tanungin kita. Huwag ka nang gumawa ng mga hangal na kalokohan, at magtiwala ka sa iyong tagapagtanggol."

Ilang ulit na naglakad nang pabalik-balik si Kapitan Tiago sa sala, nag-iisip at nagbubuntong-hininga. Bigla, na para bang may naisip siyang magandang paraan, tumakbo siya sa oratoryo at pinatay ang mga kandila at ang lamparang sinindihan para sa kaligtasan ni Ibarra. "Mahaba pa ang daan at may oras pa," bulong niya.

KABANATA X

Ang Bayan

Halos nasa gilid ng lawa, sa gitna ng mga parang at palayan, matatagpuan ang bayan ng San Diego. [50] Mula rito, ang asukal, bigas, kape, at mga prutas ay iniluluwas o ibinibenta sa mga Intsik sa halagang maliit na bahagi lamang ng tunay na halaga ng mga ito; sinasamantala nila ang pagiging payak at ang mga bisyo ng mga katutubong magsasaka.

Kapag umaakyat ang mga batang lalaki sa itaas na bahagi ng tore ng simbahan sa isang maliwanag na araw, na pinapaganda ng lumot at mga gumagapang na halaman, napapabulalas sila sa tuwa sa gandang nakalatag sa harap nila. Sa gitna ng siksik na mga bubong na yari sa nipa, tisa, yero, at dahon ng palma, na pinaghiwa-hiwalay ng mga kakahuyan at hardin, natutukoy ng bawat isa ang sarili niyang bahay, ang munting pugad niya. Lahat ay nagsisilbing palatandaan: isang puno, yaong sampalok na may maninipis na dahon, yaong punong niyog na hitik sa bunga, gaya ni Astarte Genetrix, o ni Diana ng Efeso na may napakaraming suso, isang nakayukong kawayan, isang punong areca, o isang krus. Naroon ang ilog, isang napakalaking serpiyenteng salamin ang kinang na waring natutulog sa ibabaw ng berdeng alpombra, na may mga batong kalat-kalat sa mabuhanging lagusan nito at siyang humahati sa agos para maging maliliit na alon. Doon, sumisikip ang hinihigan nito sa pagitan ng matataas na pampang na kinakapitan ng mga baluktot na punongkahoy gamit ang kanilang lantad na mga ugat; dito naman, banayad ang dalisdis kung saan lumalapad

ang batis at umiikot-ikot ang agos. Mas malayo pa, isang maliit na kubong itinayo sa gilid ng mataas na pampang ang tila humahamon sa hangin, sa kataasan, at sa kailaliman, at dahil sa maninipis nitong poste ay mukha itong isang napakalaking ibong mahahaba ang paa na nag-aabang ng reptilyang susunggaban. Ang mga katawan ng palma o iba pang punongkahoy na hindi pa natatanggalan ng balat ang nagdurugtong sa magkabilang pampang bilang isang maalog at marupok na tulay na lakaran na, kung hindi man lubhang ligtas na tawiran, ay isa namang kahanga-hangang paraan para magsanay sa himnastikang pagpapanatili ng balanse, isang bagay na hindi dapat maliitin. Ang mga batang naliligo sa ilog ay naaaliw sa hirap ng matandang babaeng tumatawid na may bakol sa ulo o sa mga kakatwang galaw ng matandang lalaking nanginginig kung kumilos at nahuhulog ang kanyang tungkod sa tubig.

Pero ang talagang kapansin-pansin ay ang parang tangway ng kagubatan sa gitna ng dagat ng mga nilinang na bukirin. Sa gubat na iyon, may mga punong daan-daang taon na ang tanda, may mga punong hungkag ang katawan, at namamatay lamang kapag tinamaan ng kidlat ang matataas nilang tuktok at nagliyab—at sinasabi na ang apoy ay laging humihinto at namamatay rin sa mismong lugar na iyon. May malalaking nakausling batuhan din na unti-unting binibihisan ng panahon at kalikasan ng mala-pelus na lumot. Paulit-ulit na naiipon ang alikabok sa mga siwang, pinapadikit iyon ng ulan, at dinadala naman ng mga ibon ang mga binhi. Masaganang kumakalat ang tropikal na halamanan sa mga masukal na palumpong at ilalim ng gubat, habang ang mga kurtina ng magkakahabing baging ay

nakasabit sa mga sanga ng mga puno at pumupulupot sa kanilang mga ugat o gumagapang sa lupa, na para bang hindi pa nasisiyahan si Flora at kailangan pa niyang magpatong ng halaman sa ibabaw ng halaman. Nabubuhay ang mga lumot at kabute sa mga bitak-bitak na katawan ng puno, at ang mga orkidyas—mga marikit na panauhin—ay mapagmahal na pumupulupot sa mga dahon ng mapagpatuloy na mga puno.

May mga kakaibang alamat tungkol sa gubat na ito, at kinatatakutan ito ng mga taga-bukid. Ang pinakakapanipaniwalang salaysay—at dahil doon, siya ring hindi gaanong kilala at pinaniniwalaan—ay ito. Noong ang bayan ay binubuo pa lamang ng mga dukhang kubo at masaganang tumutubo ang damo sa tinatawag na mga lansangan, noong ang mga baboy-ramo at usa ay pagala-gala pa sa gabi, may dumating isang araw na matandang Kastila na may malalalim at hungkag na mga mata at mahusay magsalita ng Tagalog. Matapos niyang libutin at suriin ang lupain, nagtanong siya kung sino ang may-ari ng gubat na ito, kung saan may mga mainit na bukal. May ilang nagpakilalang sila ang may-ari, at binili iyon ng matanda kapalit ng mga damit, alahas, at salaping halaga. Hindi nagtagal, misteryoso siyang nawala. Inakala ng mga tao na may kung anong espiritung tumangay sa kanya, hanggang sa may masamang amoy mula sa kalapit na gubat na nakaagaw ng pansin ng ilang pastol. Sinundan nila ang pinagmumulan nito at natagpuan ang naaagnas na bangkay ng matandang Kastila, nakabigti sa sanga ng isang punong balete. [51] Noong nabubuhay pa siya, kinatatakutan siya dahil sa kanyang malalim at hungkag na tinig, lumubog na mga mata, at tawang walang saya; ngunit ngayong patay na siya sa sarili niyang kamay,

ginulo naman niya ang pagtulog ng mga babae. May ilang nagtapon ng mga alahas sa ilog at nagsunog ng mga damit, at mula nang ilibing ang bangkay sa paanan mismo ng balete, wala nang kusang lumalapit sa lugar na iyon. Isang pastol na ginabi habang hinahanap ang ilan niyang naligaw na alaga ang nagkuwento tungkol sa mga ilaw na nakita niya roon, at nang puntahan iyon ng ilang matatapang na binata, mga malungkot na daing ang narinig nila. Para makuha ang ngiti ng babaeng malamig ang pakikitungo sa kanya, pumayag ang isang sawimpalad na mangingibig na magpalipas ng gabi roon at, bilang patunay, balutin ng mahabang piraso ng yantok ang puno; ngunit kinabukasan din ay namatay siya sa matinding lagnat na biglang dumapo sa kanya. Hanggang ngayon, napapalibutan pa rin ng mga kuwento at alamat ang lugar na iyon.

Ilang buwan matapos matagpuan ang bangkay ng matandang Kastila, may dumating na isang binata, wari'y mestisong Kastila, na nagsabing siya ang anak ng namatay. Doon siya nanirahan at ibinuhos ang pansin sa pagsasaka, lalo na sa pagtatanim ng indigo. Si Don Saturnino ay isang tahimik na binata na marahas ang ugali, at kung minsan ay malupit pa, pero masipag siya at punô ng sigla. Pinalibutan niya ng pader ang libingan ng kanyang ama, ngunit bihira niya itong dalawin. Nang may edad na siya, nag-asawa siya ng isang dalagang taga-Maynila, at ito ang naging ina ni Don Rafael, ang ama ni Crisostomo. Mula pagkabata, paborito na si Don Rafael ng mga taga-bayan. Mabilis na kumalat ang mga paraang pang-agrikultura na ipinakilala at itinaguyod ng kanyang ama, dumagsa ang mga bagong nanirahan, dumating ang mga Tsino, at ang pamayanan

ay naging isang nayon na may paring katutubo. Kalaunan, lumaki ang nayon at naging bayan, namatay ang pari, at dumating si Fray Damaso.

Sa buong panahong iyon, nanatiling hindi ginagalaw ang libingan at ang lupang nakapaligid dito. Kung minsan, may grupo ng mga batang may dalang pamalo at bato na nagkakalakas-loob pumasok doon para mamitas ng bayabas, papaya, lomboy, at iba pang prutas. Pero madalas, kapag kasagsagan na ng kanilang paglalaro, o habang tahimik silang nakatitig nang may halong takot sa nabubulok na piraso ng lubid na nakabitin pa rin sa sanga, bigla na lang may mga batong nahuhulog mula sa hindi nila malaman kung saan. At sa sigaw na, "Ang matanda! Ang matanda!" itinatapon nila ang mga prutas at pamalo, lumulundag pababa mula sa mga puno, at nagmamadaling tumakbo sa pagitan ng mga bato at sa mga masukal na halaman. Hindi sila tumitigil sa pagtakbo hangga't hindi sila nakalalabas nang malayo sa kakahuyan—ang ilan ay maputla at hinihingal, ang iba nama'y umiiyak, at iilan lang ang natatawa.

KABANATA XI

Ang mga Namumuno

Hatiin at pagharian.

(_Ang Bagong Machiavelli._)

Sino-sino ang mga cacique ng bayan?

Si Don Rafael, noong nabubuhay pa, kahit siya ang pinakamayaman, mas marami ang lupang pag-aari, at halos siya ang tumatangkilik sa lahat, ay hindi naging isa sa kanila. Dahil mapagkumbaba siya at minamaliit pa niya ang halaga ng sarili niyang mga ginawa, walang pangkat na nabuo sa bayan na kumampi sa kanya, at nakita na natin kung paanong sabay-sabay siyang binalingan ng mga tao nang makita nilang nag-atubili siya nang siya'y salakayin.

Si Capitan Tiago kaya? Totoo namang kapag pumupunta siya roon, sinasalubong siya ng orkestra ng mga may utang sa kanya, pinaghahandaan ng piging, at binubulanan ng regalo. Ang pinakamagagandang prutas ay napupunta sa kanyang hapag, at sa bawat pangangaso ay may bahagi siyang isang kapat na usa o baboy-ramo. Kapag nagandahan siya sa kabayo ng isang may utang, makalipas lang ang kalahating oras ay nasa kuwadra na niya iyon. Totoo ang lahat ng ito, pero pinagtatawanan siya ng mga iyon kapag nakatalikod siya at palihim siyang tinatawag na "Sakristan Tiago."

Baka naman ang gobernadorcillo? [52] Hindi rin, dahil isa lang siyang kaawa-awang taong hindi naman talaga nag-uutos kundi

sumusunod; hindi siya ang nagpapasya kundi siya ang pinasasya; hindi siya ang nagpapatakbo kundi siya ang pinatatakbo. Gayunman, siya pa rin ang kailangang managot sa alcalde na para bang siya ang nag-utos, nagpasya, at nagpatakbo ng lahat. Pero para sa ikabubuti ng kanyang pangalan, dapat sabihing hindi niya kailanman inangkin o inagaw ang mga karangalang iyon, na nagkakahalaga sa kanya ng limang libong piso at napakaraming kahihiyan. Pero kung iisipin ang kinikita niya rito, mura na iyon.

Kung gayon, Diyos kaya? Ah, ang mabuting Diyos ay hindi gumagambala sa budhi ni sa tulog ng mga taga-roon. Hindi man lang Niya sila pinanginginig, at kung sakaling mabanggit Siya sa isang sermon, malamang na mapabuntong-hininga pa sila nang may pananabik: "Ay, kung mayroon lang sanang Diyos!" Kaunti lang ang pagpapahalaga nila sa mabuting Panginoon, dahil sapat na ang pinagkakaabalahan nila sa mga santo. Para sa mga dukhang taong iyon, ang Diyos ay naging tulad ng mga sawimpalad na hari na napapaligiran ng mga tagapaglingkod sa korte, at sa mga ito lamang nagbibigay-galang ang bayan.

Ang San Diego ay parang isang uri ng Roma: hindi ang Roma noong panahong tusong iginuhit ni Romulus ang mga hangganan nito gamit ang araro, ni ang Roma ng sumunod na panahon na, paliligo sa sarili at sa dugo ng iba, ay nagdidikta ng mga batas sa daigdig—hindi, kundi isang Roma ng ating panahon, na ang kaibhan lang ay sa halip na mga bantayog na marmol at mga colosseum, mayroon itong mga bantayog na sawali at isang sabungan na nipa. Ang kura ang Papa sa Vaticano; ang alferez ng Guardia Civil naman ang Hari ng Italya

sa Quirinal: siyempre, lahat sa sukat ng nipa at kawayan. Dito, gaya roon, walang tigil ang alitan, dahil kapwa nila gustong maging panginoon at tinitingnan ang isa't isa bilang mang-aagaw. Suriin natin ang mga katangian ng bawat isa.

Si Fray Bernardo Salvi ang tahimik na batang Pransiskano na nabanggit na natin noon. Sa kilos at ugali, malaki ang kaibhan niya sa kanyang mga kasamahan at maging sa pinalitan niyang si Padre Damaso na marahas ang ugali. Payat siya at sakitin, laging malalim ang iniisip, mahigpit sa pagtupad ng kanyang mga tungkuling panrelihiyon, at maingat sa kanyang mabuting pangalan. Wala pang isang buwan mula nang dumating siya, halos lahat sa bayan ay sumapi na sa Kagalang-galang na Ikatlong Orden, na labis na ikinadismaya ng katunggali nitong Samahan ng Banal na Rosaryo. Nag-uumapaw sa tuwa ang kanyang kalooban sa tuwing nakikita niya sa bawat leeg ang apat o limang eskapularyo at sa bawat baywang ang isang sinturong may mga buhol, at sa tuwing natatanaw niya ang prusisyon ng mga bangkay at multong nakasuot ng abitong _guingón_. Ang nakatatandang sakristan ay halos yumaman nang kaunti sa pagbebenta—o sa pagbibigay bilang limos, kung iyon ang mas tamang tawag—ng lahat ng kailangan para sa kaligtasan ng kaluluwa at sa pakikidigma laban sa demonyo. Sapagkat alam na alam naman ng lahat na ang espiritung ito, na noong una ay may kapal ng mukhang sumalungat sa Diyos mismo nang harapan at pagdudahan ang Kanyang mga salita, gaya ng nasasaad sa banal na aklat ni Job; na siyang nagdala sa ating Panginoong Kristo sa himpapawid at nang maglaon, noong Madidilim na Panahon, ay nagdala rin ng mga multo; at na, ayon sa sabi-sabi, ay patuloy pang nagdadala sa mga _asuang_ ng

Pilipinas—ay tila naging napakahiyain na ngayon anupat hindi na niya matagalan ang tanaw ng isang pirasong telang may pinta at natatakot pa siya sa mga buhol ng isang lubid. Ngunit wala itong pinatutunayan kundi na may pag-unlad din sa bahaging ito at na ang demonyo ay nahuhuli sa panahon, o hindi bababa sa isa siyang konserbatibo, gaya ng lahat ng naninirahan sa kadiliman. Kung hindi, mapipilitan tayong ibintang sa kanya ang kahinaan ng isang labinlimang-taóng-gulang na dalagita.

Gaya ng nasabi na namin, masinop na masinop si Fray Salvi sa pagtupad ng kanyang mga tungkulin—sobra pa nga, ayon sa alferez. Kapag nangangaral siya—at gustung-gusto niyang mangaral—ipinasasara niya ang mga pinto ng simbahan. Sa bagay na ito, para siyang si Nero, na hindi nagpapalabas ng sinuman sa teatro habang kumakanta siya. Pero magkaiba ang layunin nila: ang una ay para sa kaligtasan ng mga kaluluwa, ang huli ay para sa kanilang pagkasira. Bihira gumamit ng pananakit si Fray Salvi, pero nakasanayan niyang parusahan ng multa ang bawat pagkukulang ng kanyang mga nasasakupan. Dito siya malayong-malayo kay Padre Damaso, na sanay ayusin ang lahat sa pamamagitan ng kamao o baston, at ginagawa pa iyon nang buong mabuting kalooban. Gayunman, hindi rin siya dapat husgahan nang masyadong mabigat, dahil matibay ang paniniwala niya na ang Indio ay mapapamahalaan lamang sa palo—gaya ng sinabi ng isang prayleng sapat ang alam upang makapagsulat ng mga aklat. At si Padre Damaso ay hindi kailanman kumokontra sa anumang nakikita niyang nakalimbag, isang pagiging mapaniwalain na marami ang may dahilang ikasama ng loob. Bagaman bihira ngang gumamit ng dahas si

Fray Salvi, sabi ng isang matandang palabiro sa bayan, kung ano ang kulang sa dami ay binabawi naman niya sa tindi. Pero hindi rin ito dapat ibintang sa kanya, sapagkat ang mga pag-aayuno at pagpipigil sa pagkain ay nagpapanipis ng kanyang dugo at nagpapahina ng kanyang mga nerbiyos, at gaya ng sabi ng mga tao, pinapasok ng hangin ang kanyang ulo. Kaya naman, hindi mo malalaman sa kalagayan ng mga likod ng mga sakristan kung ang kura ay nag-aayuno o nagpapakasasa.

Ang tanging karibal ng kapangyarihang espirituwal na ito, na may pagkahilig ding makialam sa kapangyarihang panlupa, ay, gaya ng nasabi na namin, ang alferez. Siya lamang, sapagkat ikinukuwento ng mga babae na kahit ang diyablo mismo ay tumatakas sa kura. Minsan daw kasi, nangahas itong tuksuhin siya, pero nahuli, itinali sa poste ng kama, hinagupit nang husto ng lubid, at pinalaya lamang makalipas ang siyam na araw. Kaya pagkatapos niyon, sinumang magpapatuloy pang maging kaaway ng gayong tao ay karapat-dapat magkaroon ng mas masamang reputasyon kaysa kahit sa mahihina at pabaya na mga diyablo.

Pero tama lang ang sinapit ng alferez. Ang asawa niya ay isang matandang Filipina na makapal magkolorete at magpintura ng mukha, na kilala bilang Doña Consolacion—bagaman iba ang tawag sa kanya ng asawa niya at ng ilan pang tao. Ibinubunton ng alferez sa sarili niyang katawan ang hinanakit niya sa malas niyang buhay-mag-asawa: nagpapakalasing siya hanggang halos maging sisidlan na lang ng alak, o kaya’y pinapabilad niya sa araw ang mga sundalo sa ensayo habang siya’y nasa lilim, o, mas madalas, binubugbog niya ang kanyang kabiyak. At kung

hindi man ito isang kordero ng Diyos na mag-aalis ng mga kasalanan ng iba, nakapag-iipon naman siya para sa asawa niya ng maraming paghihirap sa Purgatoryo—kung sakaling makarating nga ito roon, bagay na pinagdududahan ng mga debotong babae. At parang katuwaan lang, madalas ding magbugbugan ang dalawang ito nang buong husay, na para bang libreng palabas para sa buong kapitbahayan, may kasamang sigawan at kalabugan, apat ang kamay, mahina, malakas, may pedal at lahat na.

Tuwing nakakarating kay Padre Salvi ang mga eskandalong ito, ngumingiti lang siya, nag-aantanda, at nagdarasal ng isang Ama Namin. Tinatawag siyang mapagsamantala, mapagkunwari, Carlist, at kuripot: ngumingiti lang siya at lalo pang dumarami ang kanyang dasal. May isang maikling kuwento ang alferez na lagi niyang ikinukuwento sa mga Kastilang paminsan-minsang dumadalaw sa kanya:

"Pupunta ka ba sa kumbento para dalawin ang banal-banalan na hamak na iyon, ang maliit na kura? Oo? Kung gayon, kapag inalok ka niya ng tsokolate—na duda ako—pero kung mag-alok man siya, tandaan mo ito: kapag tinawag niya ang utusan at sinabing, ‘Juan, gumawa ka ng isang tasa ng tsokolate, eh!’ puwede kang manatili nang walang kaba; pero kapag sumigaw siya ng, ‘Juan, gumawa ka ng isang tasa ng tsokolate, ah!’ isuot mo na ang sombrero mo at umalis ka nang patakbo."

"Ano!" tanong ng nagulat na bisita, "nilalason ba niya ang mga tao? Carambas!"

"Hindi, tao, hindi naman!"

"Kung ganoon, ano?"

"Ang ‘tsokolate, eh!’ ibig sabihin ay malapot at masagana, samantalang ang ‘tsokolate, ah!’ ay malabnaw at hinaluan ng tubig."

Pero sa palagay namin, paninirang-puri lang ito ng alferez, dahil ang parehong kuwento ay ikinukuwento rin tungkol sa maraming kura. O baka naman talagang isang kaugaliang natatangi sa Orden.

Para pahirapan ang kura, ipinagbabawal ng sundalo, udyok ng kanyang asawa, ang paglabas ng sinuman pagkalipas ng alas-nuwebe ng gabi. Pagkatapos, igigiit ni Doña Consolacion na nakita niya ang kura na nagkukunwaring nakasuot ng camisa de piña at salakot habang pagala-gala nang gabi. Bumabawi naman si Fray Salvi sa paraang banal. Kapag nakita niyang pumapasok sa simbahan ang alferez, kunwari'y inosente niyang iuutos sa sakristan na isara ang lahat ng pinto, saka aakyat sa pulpito at mangangaral hanggang sa mapapikit ang mismong mga santo at pati ang kalapating kahoy sa ibabaw ng kanyang ulo—ang larawan ng Espiritu Santo—ay waring nagmamakaawa na maawa na sila. Pero ang alferez, gaya ng lahat ng hindi napapanibago, ay hindi naman natitinag dito; aalis siyang nagmumura, at sa sandaling makahuli siya ng sakristan o isa sa mga utusan ng kura, ipaaaresto niya ito, ipapabugbog, at pagpapakuskusin ng sahig ng kuwartel at ng sarili niyang bahay, na sa mga ganitong pagkakataon lamang nagiging maayos-ayos. Kapag pumunta ang sakristan upang bayaran ang multang ipinataw ng kura dahil sa kanyang pagliban, ipaliliwanag niya ang dahilan. Tahimik na makikinig si Fray Salvi,

kukunin ang pera, at saka agad pakakawalan ang kanyang mga kambing at tupa upang manginain sa hardin ng alferez, habang siya nama'y hahanap ng panibagong teksto para sa isa na namang mas mahaba at mas nakapagpapatibay na sermon. Pero maliliit na biruan lang ang lahat ng ito, at kapag nagkataong magkita ang dalawa, magkamay sila at mag-uusap nang magalang.

Kapag ang kanyang asawa ay tulog dahil sa nainom na alak, o humihilik sa gitna ng siesta, at wala siyang makaalitang iba, si Doña Consolacion, na nakasuot ng asul na kamisang pranela at may malaking tabako sa bibig, ay tatayo sa bintana. Hindi niya matiis ang mga kabataan, kaya mula roon ay tititigan at kukutyain niya ang mga dalagang dumaraan. Sa takot sa kanya, mapapabilis ang lakad ng mga ito, litong-lito, halos pigil ang hininga, at hindi mangahas na magtaas ng tingin. May isa namang malaking kabutihan si Doña Consolacion: maliwanag na hindi pa siya kailanman tumingin sa salamin.

Sila ang mga namumuno sa bayan ng San Diego.

KABANATA XII

Araw ng mga Santo

Marahil, ang isang bagay na walang dudang talagang nagtatangi sa tao sa mga hayop ay ang pagpapahalaga niya sa mga yumao. At kamangha-mangha, parang mas malalim pa itong nakaugat habang mas kulang sa kabihasnan ang isang lipunan. Ayon sa mga historyador, sinamba at ginawang diyos ng mga sinaunang taga-Pilipinas ang kanilang mga ninuno; pero ngayon, kabaligtaran na ang nangyayari, at ang mga patay ang kailangang umasa sa mga buhay. Sinasabi rin na sa New Guinea, iniingatan ng mga tao ang mga buto ng kanilang mga yumao sa mga baul at patuloy silang nakikipag-ugnayan sa mga ito. Karamihan sa mga bayan sa Asia, Africa, at America ay naghahain sa kanila ng pinakamainam na niluto sa kanilang kusina o ng mga pagkaing paborito nila noong nabubuhay pa, at nagdaraos ng mga handaan na pinaniniwalaan nilang dinadaluhan ng mga yumao. Ang mga Ehipsiyo ay nagtayo ng mga palasyo at ang mga Mussulman ay nagtayo ng mga dambana, pero ang tunay na dalubhasa rito, ang mga pinakamarunong bumasa sa puso ng tao, ay ang mga taga-Dahomey. Alam ng mga negro na ito na mapaghiganti ang tao, kaya iniisip nilang walang higit na makalulugod sa isang yumao kaysa ialay sa kanyang libingan ang lahat ng kanyang mga kaaway. At dahil mausisa ang tao at baka hindi niya alam kung paano libangin ang sarili sa kabilang-buhay, taun-taon ay pinadadalhan nila siya ng isang newsletter na nakasulat sa balat ng isang aliping pinugutan ng ulo.

Tayo naman ay iba sa lahat ng iba pa. Sa kabila ng mga nakasulat sa mga puntod, halos wala namang naniniwalang nagpapahinga ang mga patay, lalo nang hindi na sila nagpapahinga nang payapa. Kahit ang pinakamasayahing mag-isip ay iniisip pa ring patuloy na nasusunog sa purgatoryo ang kanyang mga ninuno, at kung sakaling siya mismo ay hindi tuluyang mapahamak, makakasama pa rin niya sila roon sa loob ng maraming taon. Kung may gustong tumutol, bumisita siya sa mga simbahan at sementeryo ng bansa tuwing Araw ng mga Santo at siya mismo ang makukumbinsi.

Ngayong nasa San Diego na tayo, puntahan naman natin ang sementeryo nito. Nasa gitna ito ng mga palayan, doon sa gawing kanluran—hindi isang lungsod kundi isang nayon ng mga patay, na mararating sa isang daang maalikabok kapag tag-init at halos nalalayagan kapag tag-ulan. May tarangkahang kahoy at bakod na kalahating bato at kalahating tulos na kawayan, na waring naghihiwalay rito sa tahanan ng mga buhay, pero hindi sa mga kambing ng kura at sa ilang baboy sa paligid, na malayang pumapasok at lumalabas, nagsisiyasat sa pagitan ng mga puntod at pinapawi ang katahimikan sa kanilang presensya. Sa gitna ng bakurang ito ay nakatayo ang isang malaking krus na kahoy na nakapatong sa pedestal na bato. Yupi na ng mga bagyo ang platong lata na may nakasulat sanang INRI, at binura na ng ulan ang mga titik. Sa paanan ng krus, gaya sa tunay na Golgota, naroon ang magulong bunton ng mga bungo at buto na basta na lamang inihagis ng walang pakialam na sepulturero mula sa mga hukay na kanyang hinuhukay; at malamang na doon na lamang iyon maghihintay, hindi sa muling pagkabuhay ng mga patay, kundi sa pagdating

ng mga hayop na lalapastangan sa mga iyon. Sa paligid ay kapansin-pansin ang mga bakas ng mga bagong hukay; dito ay lumubog ang lupa, doon naman ay umumbok nang bahagya. Sagana roon ang _tarambulo_, na tumutusok sa paa sa pamamagitan ng matinik nitong bunga, at ang _pandakaki_, na idinadagdag ang amoy nito sa amoy ng sementeryo, na para bang kulang pa ang baho ng lugar. Gayunman, may nakakalat na ilang mumunting bulaklak na, tulad ng mga bungong iyon, ang Maylalang lamang ang nakakakilala; maputla ang ngiti ng kanilang mga talulot at ang kanilang samyo ay samyo ng mga libingan. Ang damo at mga baging ay pumupuno sa mga sulok o gumagapang sa mga pader at nitso upang takpan at pagandahin ang hubad na kapangitan, at sa ilang lugar ay sumisingit pa sa mga bitak na nilikha ng mga lindol, upang ikubli sa paningin ang iginagalang na kahungkagan ng libingan.

Pagpasok natin, naitaboy na ng mga tao ang mga hayop, maliban sa isang matandang baboy—isang hayop na mahirap kumbinsihin—na sumisilip gamit ang maliliit nitong mata at, mula sa malaking siwang sa bakod habang inuurong ang ulo, ay iniusli ang nguso at waring sinasabi sa isang babaeng nagdarasal sa malapit, "Huwag mong ubusin, magtira ka naman para sa akin, puwede ba?"

Dalawang lalaki ang naghuhukay ng libingan malapit sa isa sa mga pader na halos bumigay na. Ang isa sa kanila, ang sepulturero, ay walang pakialam na nagtatrabaho, ipinapambato ang mga buto kung paanong itinatapon ng hardinero ang mga bato at tuyong sanga, samantalang ang isa naman, na mas tutok sa ginagawa, ay pinagpapawisan, naninigarilyo, at maya't

maya'y dumudura.

"Makinig ka," sabi ng huli sa Tagalog, "hindi ba mas mabuting sa ibang lugar na lang tayo maghukay? Masyado pang bago ito."

"Pare-pareho lang kabago ang isang libingan at ang isa pa."

"Hindi ko na kaya! Yung butong hinati mo ngayon lang, may dugo pang tumatagas—at yung mga buhok na iyon?"

"Ang arte mo naman!" saway ng isa. "Parang kalihim ka ng munisipyo! Kung nakahukay ka na sana, gaya ko, ng bangkay na dalawampung araw pa lang nakalibing, sa isang madilim at maulang gabi—! Namatay pa ang ilawan ko—"

Nanginig ang kasama niya.

"Pumutok ang kabaong, halos mahulog palabas ang bangkay, ubod ng baho—at isipin mong kailangan mo pa itong buhatin—pareho pa kaming nabasa ng ulan—"

"Kadiri! At bakit mo naman hinukay?"

Napatingin sa kanya ang sepulturero, nagtataka. "Bakit? Paano ko malalaman? Inutusan lang ako."

"Sino ang nag-utos sa iyo?"

Umatras ang sepulturero at sinipat ang kasama niya mula ulo hanggang paa. "Pare, para kang Kastila, kasi pagkatapos, may isang Kastila ring nagtanong sa akin ng ganyan ding mga tanong, pero palihim. Kaya ang isasagot ko sa iyo ay siya ring isinagot ko sa Kastila: yung matabang kura ang nag-utos sa akin."

"Ah! At ano ang ginawa mo sa bangkay pagkatapos?" usisa pa ng maselan.

"Lintik! Kung hindi kita kilala at kung hindi ako sigurado na isa kang lalaki—, iisipin kong Kastila ka nga ng Guardia Civil, dahil ganyan na ganyan din ang mga tanong niya. Aba, inutusan ako ng matabang kura na ilibing iyon sa sementeryo ng mga Intsik, pero mabigat ang kabaong at malayo ang sementeryo ng mga Intsik—"

"Hindi, hindi! Ayoko nang maghukay pa!" putol ng isa, nangingilabot habang ibinabato ang pala at lumulukso palabas ng hukay. "Nahati ko ang isang bungo, at natatakot akong hindi ako patulugin nito mamayang gabi." Tumawa ang matandang sepulturero nang makitang paalis ang duwag na iyon, habang nag-aantanda.

Napupuno na ang sementeryo ng mga lalaking at babaeng nakadamit-pagluluksa. May ilan na matagal na naghahanap ng puntod, habang nagtatalo pa sa isa't isa, at dahil waring hindi sila magkasundo, nagkanya-kanya sila ng puwesto at lumuhod kung saan nila inakalang tama. Ang iba naman, na may mga nitso para sa kanilang mga yumao, nagsindi ng kandila at taimtim na nanalangin. Sa ugong ng mga dasal, maririnig ang

mga buntong-hininga at hikbing pilit pinapalaki o pinipigil—orapreo, orapreiss, requiem-aeternams_—na nagmumula sa kung saan-saan.

Pumasok ang isang maliit na matandang lalaking walang takip ang ulo at may maningning na mga mata. Pagkakita sa kanya, marami ang natawa, at may ilang babaeng nagsalubong ang kilay. Pero parang wala siyang pakialam sa mga iyon. Dumiretso siya sa isang bunton ng mga bungo at lumuhod, saka masusing naghanap ng kung ano sa gitna ng mga buto. Isa-isa niyang maingat na inalis ang mga bungo, pero mukhang hindi niya nakita ang hinahanap niya, dahil kumunot ang noo niya, umiling-iling siya, tumingin sa paligid, at sa huli ay tumayo at lumapit sa tagahukay ng libingan, na nag-angat ng ulo nang kausapin siya ng matanda.

"Alam mo ba kung nasaan ang isang magandang bungo, maputi na parang laman ng niyog, at kumpleto ang mga ngipin, na inilagay ko roon sa paanan ng krus sa ilalim ng mga dahong iyon?"

Nagkibit-balikat ang tagahukay ng libingan.

"Tingnan mo!" dagdag ng matanda habang ipinapakita ang isang baryang pilak. "Ito lang ang mayroon ako, pero ibibigay ko sa iyo kung mahahanap mo para sa akin ang bungo."

Dahil sa kislap ng pilak, napaisip ang tagahukay ng libingan. Nakatitig siya sa bunton ng mga buto at saka nagsabi, "Wala ba riyan? Wala? E di hindi ko alam kung nasaan."

"Hindi mo alam? Kapag nagbayad na sa akin ang mga may utang sa akin, dadagdagan ko pa ang ibibigay ko sa iyo," pagpapatuloy ng matanda. "Bungo iyon ng asawa ko, kaya kung mahanap mo para sa akin—"

"Wala riyan? E di hindi ko alam! Pero kung gusto mo, mabibigyan naman kita ng iba."

"Para kang mismong libingang hinuhukay mo," kinakabahang sabi ng matanda. "Hindi mo alam ang halaga ng nawawala sa iyo. Para kanino ba ang libingang iyan?"

"Paano ko malalaman?" masungit na sagot ng isa.

"Para sa isang bangkay!"

"Parang libingan, parang libingan!" ulit ng matanda na may tuyong ngiti. "Hindi mo alam kung ano ang itinatapon mo ni kung ano ang tinatanggap mo! Maghukay ka lang, maghukay!" At tumalikod siya at naglakad papunta sa tarangkahan.

Samantala, tapos na ang trabaho ng naghuhukay ng libingan, gaya ng pinatutunayan ng dalawang bunton ng sariwang pulang lupa sa magkabilang gilid ng hukay. Kumuha siya ng buyo mula sa kanyang salakot at nginuya iyon habang tulala niyang pinagmamasdan ang mga nangyayari sa paligid.

KABANATA XIII

Mga Palatandaan ng Bagyo

Habang papaalis na ang matanda sa sementeryo, may humintong karwahe sa bungad ng landas. Sa kapal ng alikabok nito at sa pawisang mga kabayo, halatang malayo ang pinanggalingan. Bumaba si Ibarra, kasunod ang isang matandang utusan, at pinauwi ang karwahe sa isang kumpas ng kamay. Pagkatapos, tahimik at mabigat ang anyong humarap siya sa sementeryo.

"Hindi ako nakabalik dahil sa sakit ko at sa mga tungkulin ko," mahiyain na sabi ng matandang utusan. "Nangako si Kapitan Tiago na ipapagawa niya ang isang nitso, pero nagtanim ako ng mga bulaklak sa libingan at naglagay ng krus na ako mismo ang umukit." Walang isinagot si Ibarra. "Doon sa likod ng malaking krus na iyon, ginoo," dagdag niya nang makapasok na sila sa tarangkahan, sabay turo sa lugar.

Sobrang tutok si Ibarra sa hinahanap niya kaya hindi niya napansin ang pagkagulat ng mga nakakilala sa kanya, na tumigil sa pagdarasal upang pagmasdan siya nang may pag-uusisa. Maingat siyang naglakad upang hindi makatapak sa alinmang libingan, na madaling makilala sa mga lumubog na bahagi ng lupa. Noong ibang panahon, basta na lamang niya iyong nalalakaran, pero ngayon dapat na iyong igalang: naroon sa mga iyon ang kanyang ama. Pagdating niya sa malaking krus, huminto siya at tumingin sa paligid. Ang kasama niya nama'y litong-lito, naghahanap ng anumang palatandaan sa lupa, ngunit wala silang makitang krus kahit saan.

"Dito ba?" bulong niya sa pagitan ng mga ngipin. "Hindi, doon! Pero parang ginalaw ang lupa."

Tiningnan siya ni Ibarra nang puno ng dalamhati.

"Oo," pagpapatuloy niya, "naaalala ko, may batong malapit doon. Medyo maikli ang libingan. May sakit ang naghuhukay noon, kaya isang magsasaka ang naghukay. Pero tanungin natin ang lalaking iyon kung ano ang nangyari sa krus."

Lumapit sila sa kinaroroonan ng naghuhukay ng libingan, na pinagmamasdan sila nang may pagtataka. Magalang nitong inalis ang kanyang salakot nang papalapit na sila.

"Masasabi mo ba sa akin kung alin doon ang libingang may krus sa ibabaw?" tanong ng utusan.

Tumingin ang naghuhukay ng libingan sa tinutukoy na lugar at sandaling nag-isip. "Isang malaking krus?"

"Oo, malaki nga!" sabik na pagtitiyak ng utusan, sabay makahulugang tingin kay Ibarra, na biglang lumiwanag ang mukha.

"May inukit na krus na nakatali ng yantok?" dugtong ng sepulturero.

"Iyon nga, iyon nga, ganito!" bulalas ng utusan habang iginuguhit sa lupa ang anyo ng isang Bizantinong krus.

"May mga bulaklak bang nakakalat sa libingan?"

"Adelfa, nardo, at forget-me-not, oo!" masayang dagdag ng utusan habang inaabutan ng tabako ang sepulturero.

"Sabihin mo sa amin kung alin ang libingan at nasaan ang krus."

Kinamot ng sepulturero ang tainga niya at humikab bago sumagot: "Aba, tungkol sa krus, sinunog ko iyon."

"Sinunog mo? Bakit mo sinunog?"

"Dahil iniutos iyon ng matabang kura."

"Sino ang matabang kura?" tanong ni Ibarra.

"Sino? Aba, iyong namamalo ng malaking baston."

Ipinahid ni Ibarra ang kamay sa noo. "Pero kahit paano, masasabi mo sa amin kung nasaan ang libingan. Dapat naaalala mo iyon."

Ngumiti ang sepulturero at mahinahong sumagot, "Pero wala na roon ang bangkay."

"Ano ang sinasabi mo?"

"Oo," pagpapatuloy ng sepulturero sa tonong parang nagbibiro. "May inilibing akong babae sa lugar na iyon isang linggo na ang nakalipas."

"Nababaliw ka ba?" sigaw ng utusan. "Wala pang isang taon mula nang ilibing namin siya."

"Totoo naman iyan, pero ilang buwan na ang nakaraan, hinukay ko ang bangkay. Iniutos iyon ng matabang kura at sinabi niyang dalhin ko sa libingan ng mga Intsik. Pero dahil mabigat iyon at umuulan nang gabing iyon—"

Naputol siya sa nagbabantang kilos ni Ibarra, na sinunggaban siya sa braso at niyugyog. "Ginawa mo iyon?" usisa ng binata sa tinig na hindi mailarawan.

"Huwag po kayong magalit, ginoo," nauutal na sabi ng maputla at nanginginig na sepulturero. "Hindi ko siya inilibing kasama ng mga Intsik. Mas mabuti pang malunod kaysa mahimlay sa piling ng mga Intsik, sabi ko sa sarili ko, kaya itinapon ko ang bangkay sa lawa."

Ipinatong ni Ibarra ang dalawang kamay niya sa mga balikat ng sepulturero at matagal itong tinitigan, may ekspresyong hindi mawari. Pagkatapos, sabay bulalas ng, “Isa ka lang kaawa-awang alipin!” bigla siyang tumalikod at nagmamadaling lumayo, tinatapakan ang mga buto, libingan, at mga krus na parang wala sa sarili.

Tinapik ng sepulturero ang sariling braso at nagbulong, “Puro perwisyo ang dulot ng mga patay! Pinalo ako ng matabang pari dahil pinayagan kong mailibing iyon habang may sakit ako,

tapos muntik namang mapigtas ng lalaking ito ang braso ko dahil hinukay ko. Ganyan ang mga Kastilang ito! Baka mawalan pa ako ng trabaho!”

Mabilis na naglakad si Ibarra, malayo ang tingin, habang sumusunod sa kanya ang matandang utusan na umiiyak. Palubog na ang araw, at sa silangang langit ay nakalatag ang makapal na tabing ng mga ulap. Inalog ng tuyong hangin ang mga tuktok ng puno at pinaglangitngit ang mga kumpol ng kawayan. Walang sombrero si Ibarra, pero walang luhang pumatak sa kanyang mga mata at wala ring buntong-hiningang kumawala sa kanyang dibdib. Kumilos siya na parang may tinatakasan—marahil ang anino ng kanyang ama, marahil ang papalapit na bagyo. Tinawid niya ang bayan hanggang sa dulong bahagi sa kabila at nagtungo sa matandang bahay na napakarami na niyang taon na hindi napapasok. Napapaligiran ito ng pader na nababalot ng cactus, at tila siya tinatawag ng mga bukas nitong bintana. Samantala, masayang iwinawagayway ng ilang-ilang ang mga sanga nitong hitik sa bulaklak, at umiikot ang mga kalapati sa paikot na bubong ng kanilang kulungan sa gitna ng hardin.

Pero hindi pinansin ng binata ang mga tandang iyon ng pagsalubong sa dati niyang tahanan, dahil nakatuon ang mga mata niya sa anyo ng isang paring papalapit mula sa kabila. Siya ang kura ng San Diego, ang mapagmuning Pransiskano na nakita na natin noon, ang karibal ng alperes. Itinupi ng hangin paatras ang laylayan ng malapad niyang sombrero at idinikit sa katawan niya ang kanyang abitong _guingón_, kaya luminaw ang hubog ng kanyang katawan at ang payat at kurbado niyang mga

hita. Sa kanang kamay niya ay may hawak siyang bastong palasan– na may ulong garing.

Ito ang unang pagkakataong nagkita siya at si Ibarra. Nang magkalapit sila, huminto si Ibarra at tinitigan siya mula ulo hanggang paa; iniwasan ni Fray Salvi ang tingin at sinikap magmukhang walang pakialam. Pagkaraan ng sandaling pag-aatubili, mabilis na lumapit si Ibarra at mabigat na ipinatong ang kamay sa kanyang balikat, saka nagtanong sa paos na tinig, “Ano ang ginawa mo sa aking ama?”

Si Fray Salvi, maputla at nanginginig habang nababasa niya ang tindi ng damdaming nakalarawan sa namumulang mukha ng binata, ay hindi makasagot; para siyang naparalisa.

"Ano ang ginawa mo sa aking ama?" muling giit ng binata, halos nabubulunan ang boses.

Ang pari, na unti-unting napapaluhod dahil sa mabigat na kamay na nakadiin sa kanyang balikat, ay nag-ipon ng buong lakas at sumagot, "Nagkakamali ka, wala akong ginawa sa iyong ama."

"Wala?" patuloy ng binata habang lalo siyang ipinapaluhod.

"Wala, tinitiyak ko sa iyo! Ang nauna sa akin ang may kagagawan, si Padre Damaso!"

"Ah!" bulalas ng binata, sabay bitaw sa kanya at desperadong idiniin ang kamay sa noo; pagkatapos, iniwan niya ang kawawang si Fray Salvi, tumalikod, at dali-daling nagtungo sa kanyang bahay. Lumapit ang matandang utusan at tinulungang makatayo ang prayle.

KABANATA XIV

Tasio: Baliw o Pantas

Palaboy-laboy sa mga lansangan ang kakaibang matandang iyon, na waring walang tiyak na pupuntahan. Dati siyang nag-aral ng pilosopiya, ngunit tinalikuran niya ang landas na iyon bilang pagsunod sa kagustuhan ng kanyang ina, hindi dahil kapos siya sa pera o kakayahan. Sa katunayan, kabaligtaran pa nga: mayaman ang kanyang ina at sinasabing likas siyang matalino. Nangamba ang mabuting babae na baka maging napakarunong ang kanyang anak at makalimot sa Diyos, kaya pinapili niya ito kung magpapari ba o aalis sa kolehiyo. Dahil may iniibig siya, pinili niya ang huli at nag-asawa. Ngunit nang mamatay kapwa ang kanyang asawa at ang kanyang ina sa loob lamang ng isang taon, naghanap siya ng aliw sa mga aklat upang makawala sa dalamhati, sa sabungan, at sa mga panganib ng katamaran. Lubha siyang nalulong sa pag-aaral at sa pagbili ng mga libro kaya tuluyan niyang napabayaan ang kanyang kabuhayan at unti-unting naghirap. Ang mga edukado ay tumatawag sa kanya na Don Anastasio, o Tasio ang Pantas, samantalang kilala naman siya ng nakararaming mangmang bilang si Tasio ang Baliw, dahil sa kanyang kakaibang mga ideya at sa di-pangkaraniwan niyang pakikitungo sa iba.

Gaya ng nasabi na natin, waring may bagyong paparating nang gabing iyon. Kumidlat ang maputlang liwanag sa kalangitang kulay tingga, mabigat ang hangin, at ang mahinang simoy ay nakapapasong maalinsangan. Tila nakalimutan na ni Tasio ang minamahal niyang bungo, at ngayo'y nakangiti siyang

nakatanaw sa maiitim na ulap. Malapit sa simbahan ay nasalubong niya ang isang lalaking nakasuot ng ameranang alpaka, may dalang malaking bigkis ng kandila sa isang kamay at bastong may borlas sa kabila, sagisag ng kanyang tungkulin bilang gobernadorcillo.

"Mukhang masaya ka yata?" bati niya kay Tasio sa Tagalog.

"Totoo nga, señor capitan, masaya ako dahil may inaasahan ako."

"Ha? Ano ang hinihintay mo?"

"Ang bagyo!"

"Ang bagyo? Binabalak mo bang maligo?" biro ng gobernadorcillo habang pinagmamasdan ang payak na kasuotan ng matanda.

"Maligo? Hindi rin masamang ideya, lalo na kung kararapa mo lang sa basura!" sagot ni Tasio sa kaparehong tono, bagaman mas nakasasakit, habang nakatitig sa mukha ng kausap. "Pero may mas mabuti akong hinihiling."

"Ano naman iyon?"

"Mga lintik na papatay ng tao at magsusunog ng mga bahay," seryosong tugon ng Pilosopo.

"Bakit hindi mo na lang hilingin agad ang delubyo?"

"Lahat tayo'y karapat-dapat doon, pati ikaw at ako! Ikaw, señor gobernadorcillo, may dala kang bigkis ng kandilang galing sa kung anong tindahang Intsik, pero sampung taon na ngayong paulit-ulit kong iminungkahi sa bawat bagong humahawak ng

tungkulin mo na bumili ng mga panangga sa kidlat. Pinagtatawanan lang ako ng lahat, tapos bumibili ng mga bomba at kuwitis at nagbabayad para sa pagpapatunog ng mga kampana. Ikaw nga mismo, kinabukasan matapos kong sabihin ang mungkahi ko, umorder ka sa mga panday-Intsik ng isang kampana para kay Santa Barbara, [53] gayong napatunayan na ng agham na mapanganib ang pagpapatunog ng kampana kapag may bagyo. Ipaliwanag mo nga sa akin kung bakit noong taong '70, nang tamaan ng kidlat ang Biñan, ang tinamaan ay mismong tore ng simbahan at nasira ang orasan at ang altar. Nasaan noon ang kampana ni Santa Barbara?"

Sa sandaling iyon, kumislap nang matindi ang kidlat. "$_{\text{Jes}}$ús, María, y José!_ Santa Barbara!" bulalas ng gobernadorcillo, namumutla habang nag-aantanda.

Humalakhak nang malakas si Tasio. "Bagay na bagay ka sa iyong patrona," tuyong sabi niya sa Espanyol, saka tumalikod at naglakad papunta sa simbahan.

Sa loob, naghahanda ang mga sakristan ng isang katafalko, napaliligiran ng mga kandilang nakasaksak sa mga kahoy na patungan. Dalawang malalaking mesa ang pinagpatong at tinakpan ng itim na tela na may mga puting guhit, at sa ilang bahagi ay may nakapintang bungo.

"Para ba iyan sa mga kaluluwa o para sa mga kandila?" tanong ng matanda, pero nang mapansin niya ang dalawang batang lalaki, isa na mga sampung taong gulang at ang isa nama'y pito, nilapitan niya ang mga ito nang hindi na hinihintay ang sagot ng mga sakristan.

"Sasama ba kayo sa akin, mga bata?" tanong niya. "Naghanda ang inyong ina ng hapunan para sa inyo na karapat-dapat sa isang kura."

"Hindi po kami pauuwiin ng punong sakristan hangga't hindi pa alas-otso, ginoo," sagot ng mas malaking bata sa dalawa. "Inaasahan kong makuha ang bayad ko para maibigay sa nanay namin."

"Ah! At saan naman kayo pupunta ngayon?"

"Sa kampanaryo po, ginoo, para patunugin ang kampana para sa mga kaluluwa."

"Sa kampanaryo kayo pupunta? Mag-ingat kayo! Huwag kayong lalapit sa mga kampana habang may bagyo!"

Pagkatapos, umalis si Tasio sa simbahan, pero hindi bago pinagmasdan muna nang may habag ang dalawang batang paakyat sa hagdan papunta sa koro. Ipinahid niya ang kamay sa kanyang mga mata, muling tumingala sa langit, at bumulong, "Manghihinayang ako kung may tamaan ng kidlat ngayon." Yuko ang ulo sa pag-iisip, naglakad siya patungo sa labas ng bayan.

"Hindi ba kayo papasok?" anyaya ng isang tinig sa Espanyol mula sa bintana.

Itinaas ng Pilosopo ang ulo at nakita ang isang lalaking nasa tatlumpu hanggang tatlumpu't lima ang edad na nakangiting nakatingin sa kanya.

"Ano iyang binabasa mo?" tanong ni Tasio habang itinuturo ang aklat na hawak ng lalaki.

"Isang akdang kakalathala lang: 'The Torments Suffered by the Blessed Souls in Purgatory,'" sagot ng kausap niya na may ngiti.

"Tao, tao, tao!" bulalas ng Pilosopo sa nag-ibang tinig habang pumapasok sa bahay. "Tiyak na napakatalinong tao ng may-akda."

Pagdating niya sa itaas ng hagdan, magiliw siyang sinalubong ng may-ari ng bahay na si Don Filipo Lino at ng bata nitong asawa na si Doña Teodora Viña. Si Don Filipo ang teniente-mayor ng bayan at pinuno ng isa sa mga pangkat—ang paksyong liberal, kung maaari ngang tawagin iyon nang ganoon, at kung mayroon ngang mga paksyon sa mga bayan ng Pilipinas.

"Nakilala mo ba sa sementeryo ang anak ng yumao na si Don Rafael, na kararating lang mula Europa?"

"Oo, nakita ko siya nang bumaba siya sa kanyang karwahe."

"Sabi nila, hinanap daw niya ang libingan ng kanyang ama. Siguradong napakabigat niyon para sa kanya."

Nagkibit-balikat ang Pilosopo.

"Hindi ka ba naaapektuhan ng ganoong kasawian?" tanong ng batang asawa.

"Alam na alam mong isa ako sa anim na sumama sa bangkay, at ako rin ang lumapit sa Kapitan-Heneral nang makita kong walang nagsasalita tungkol sa ganoong kalapastanganan, kahit

ang mga awtoridad. Pero para sa akin, mas mabuting parangalan ang mabuting tao habang nabubuhay pa kaysa sambahin siya kapag patay na."

"At?"

"Pero, ginang, hindi ako naniniwala sa namamanang monarkiya. Dahil sa dugong Tsino na namana ko sa aking ina, medyo Tsino rin ang pananaw ko: pinararangalan ko ang ama dahil sa anak, hindi ang anak dahil sa ama. Naniniwala ako na bawat isa ay dapat tumanggap ng gantimpala o parusa ayon sa sarili niyang ginawa, hindi dahil sa ginawa ng iba."

"Nagpamisa ka ba para sa yumao mong asawa, gaya ng ipinayo ko sa iyo kahapon?" tanong ng dalaga, sabay palit ng usapan.

"Hindi," sagot ng matanda na may ngiti.

"Sayang naman!" bulalas niya, na totoong nanghihinayang.

"Sabi nila, hanggang alas-diyes bukas ay malayang pagala-gala ang mga kaluluwa habang hinihintay ang mga dasal ng mga buhay. At sa mga araw na ito, ang isang misa raw ay katumbas ng lima sa ibang araw ng taon, o kahit anim pa, gaya ng sinabi ng kura kaninang umaga."

"Ano? Ibig bang sabihin, may panahong hindi kailangang magbayad at dapat nating samantalahin?"

"Pero, Doray," putol ni Don Filipo, "alam mong hindi naniniwala si Don Anastasio sa purgatoryo."

"Hindi ako naniniwala sa purgatoryo?" tutol ng matanda, bahagyang tumatayo mula sa kanyang upuan. "Gayong may

alam ako sa kasaysayan nito!"

"Ang kasaysayan ng purgatoryo!" bulalas ng mag-asawa, punong-puno ng pagtataka. "Halika, ikuwento mo sa amin."

"Hindi ninyo alam, pero nagpapa-misa kayo at nagsasalita tungkol sa mga paghihirap doon? Aba, dahil nagsimula nang umulan at mukhang magtatagal pa, magkakaroon tayo ng oras para maibsan ang pagkabagot," sagot ni Tasio, habang napapaisip.

Isinara ni Don Filipo ang aklat na hawak niya, at umupo si Doray sa tabi niya, desididong huwag paniwalaan ang anumang sasabihin ng matanda.

Ganito niya sinimulan: “Matagal nang umiiral ang Purgatoryo bago pa dumating sa mundo ang Ating Panginoon, at ayon kay Padre Astete, nasa gitna ito ng daigdig; o kaya nama’y malapit sa Cluny, ayon sa mongheng binabanggit ni Padre Girard. Pero hindi mahalaga rito kung saan talaga iyon matatagpuan. Ang tanong ngayon: sino ang nasusunog sa mga apoy na iyon na nagliliyab na mula pa sa simula ng mundo? Ang napakatanda nitong pag-iral ay pinatutunayan ng pilosopiyang Kristiyano, na nagtuturo na wala nang anumang bagong nilikha ang Diyos mula nang Siya’y magpahinga.”

“Pero maaari namang umiral iyon $_{in}$ potentia_ at hindi $_{in}$ actu_,” puna ni Don Filipo.

“Mabuti! Pero kailangan ko pa ring sagutin na may ilang nakaalam nito bilang isang bagay na umiiral nang $_{in}$ actu_. Isa sa kanila si Zarathustra, o Zoroaster, na sumulat ng bahagi ng

Zend-Avesta at nagtatag ng isang relihiyong sa ilang punto ay kahawig ng sa atin. Ayon sa mga iskolar, nabuhay si Zarathustra nang hindi bababa sa walong daang taon bago si Kristo. Sinasabi kong ‘hindi bababa,’ dahil si Gaffarel, matapos suriin ang mga patotoo nina Plato, Xanthus ng Lydia, Pliny, Hermippus, at Eudoxus, ay naniniwalang dalawang libo’t limang daang taon pa bago ang ating panahon iyon. Magkagayunman, tiyak na nagsalita si Zarathustra tungkol sa isang uri ng purgatoryo at naglatag ng mga paraan para makalaya roon. Maaaring tubusin ng mga buhay ang mga kaluluwa ng mga namatay sa kasalanan sa pamamagitan ng pagbigkas ng mga sipi mula sa Avesta at paggawa ng mabubuting gawa, pero may isang kundisyon: kamag-anak dapat ang naghahain ng mga panalangin, hanggang sa ikaapat na salinlahi. Nangyayari ito minsan bawat taon at tumatagal nang limang araw. Nang lumaon, nang maging matibay na ang paniniwalang ito sa mga tao, nakita ng mga pari ng relihiyong iyon na maaari silang kumita rito, kaya pinakinabangan nila ang ‘malalim at madilim na bilangguan kung saan naghahari ang pagsisisi,’ gaya ng tawag dito ni Zarathustra. Ipinahayag nilang sa pagbabayad ng isang maliit na barya ay maaaring mailigtas ang isang kaluluwa mula sa isang taon ng pagpapahirap. Pero dahil sa relihiyong iyon ay may mga kasalanang pinarurusahan ng tatlong daan hanggang isang libong taon ng pagdurusa—gaya ng pagsisinungaling, pagtataksil, hindi pagtupad sa salita, at iba pa—nauwi ito sa pagkamal ng mga hamak ng napakalalaking halaga. Dito mapapansin mo ang isang bagay na kahawig ng ating purgatoryo, kung isasaalang-alang mo ang mga pagkakaiba ng mga relihiyon.”

Isang matinding kidlat, na sinundan ng gumugulong na kulog, ang nagpagulat kay Doray. Napabangon siya at napabulalas habang nag-aantanda: "_Jesús, María, y José!_ Aalis na ako rito—magsusunog ako ng benditong palaspas at magsisindi ng mga kandila ng penitensiya."

Bumuhos nang malakas ang ulan. Habang pinapanood ni Pilosopo Tasio ang pag-alis ng dalaga, nagpatuloy siya: "Ngayong wala na siya rito, mas makapag-uusap tayo nang mas mahinahon tungkol sa bagay na ito. Si Doray, kahit medyo mapamahiin, ay isang mabuting Katoliko, at ayokong bunutin sa puso niya ang pananampalataya. Ang dalisay at payak na pananalig ay ibang-iba sa panatisismo, gaya ng apoy sa usok o ng musika sa sintunado: mga hangal at bingi lang ang nagkakamaling pag-isahin ang mga iyon. Sa atin-atin lang, masasabi nating mabuti, banal, at makatuwiran ang ideya ng purgatoryo. Pinananatili nito ang ugnayan ng mga nauna nang nabuhay at ng mga nabubuhay ngayon, kaya nahihikayat ang mas malinis na pamumuhay. Ang masama ay nasa pang-aabuso rito."

"Pero tingnan naman natin kung saan nakuha ng Katolisismo ang ideyang ito, na wala naman sa Lumang Tipan ni sa mga Ebanghelyo. Ni si Moises ni si Kristo ay hindi man lang ito nabanggit, at hindi sapat ang nag-iisang talatang inihahain mula sa Maccabees. Bukod pa roon, idineklara ng Konseho ng Laodicea na apokripal ang aklat na ito, at kalaunan na lamang ito tinanggap ng banal na Simbahang Katolika. Wala ring katulad nito sa mga relihiyong pagano. Ang madalas sipiing talata ni Virgil, _Aliae panduntur inanes_, [55] na marahil ang

nagbigay-daan kay San Gregorio Magno upang magsalita tungkol sa mga kaluluwang nalunod, at kay Dante upang bumuo ng isa pang salaysay sa kanyang _Divine Comedy_, ay hindi maaaring naging pinagmulan ng paniniwalang ito. Wala ring ganitong ideya ang mga Brahmin, ang mga Budista, o ang mga Ehipsiyo, na maaaring siyang nagbigay sa Roma ng kanyang Charon at ng kanyang Avernus. Hindi ko na tatalakayin ngayon ang mga relihiyon ng hilagang Europa, sapagkat mga relihiyon iyon ng mga mandirigma, makata, at mangangaso, at hindi ng mga pilosopo. Bagaman nananatili pa ang kanilang mga paniniwala at maging ang kanilang mga ritwal sa ilalim ng mga anyong Kristiyano, hindi nila nasamahan ang mga sangkawan sa pandarambong sa Roma ni nakaupo sa Capitoline; ang mga relihiyon ng hamog ay napawi sa ilalim ng araw ng timog. Kaya nga, ang mga unang Kristiyano ay hindi naniniwala sa purgatoryo kundi namatay na may mapayapang pagtitiwalang malapit na nilang makikita ang Diyos nang harapan. Lumalabas na ang mga unang ama ng Simbahan na bumanggit nito ay sina San Clemente ng Alejandria, Origen, at San Ireneo, na marahil ay naimpluwensiyahan ng relihiyon ni Zarathustra, na noon ay yumayabong pa at laganap sa buong Silangan, sapagkat sa bawat hakbang ay mababasa natin ang mga puna laban sa pagiging Oriental ni Origen. Pinatunayan ni San Ireneo ang pag-iral nito sa pagsasabing nanatili si Kristo nang 'tatlong araw sa kailaliman ng lupa,' tatlong araw sa purgatoryo, at mula rito ay inihinuha niyang kailangang manatili roon ang bawat kaluluwa hanggang sa muling pagkabuhay ng katawan, bagaman tila sumasalungat dito ang '_Hodie mecum eris in Paradiso_' [56]. Binabanggit din ni San Agustin ang purgatoryo

at, kahit hindi niya tahasang pinatutunayan ang pag-iral nito, hindi rin niya ito itinuring na imposible, sapagkat inakala niyang sa ibang pag-iral ay maaaring magpatuloy ang mga parusang tinatanggap natin sa buhay na ito dahil sa ating mga kasalanan."

"Bwisit ang demonyo kasama si San Agustin!" bulalas ni Don Filipo. "Hindi pa siya nasiyahan sa mga paghihirap natin dito at gusto pa niyang magpatuloy iyon."

"Ganoon nga raw ang nangyari"—may mga naniwala, at may mga hindi. Kahit si San Gregorio ay nauwi rin sa pagtanggap dito sa kanyang _de quibusdam levibus culpis esse ante judicium purgatorius ignis credendus est_, [57] wala pa ring tiyak na pasya hanggang taong 1439, ibig sabihin, walong siglo ang lumipas, nang ideklara ng Konseho ng Florence na kailangang may umiiral na apoy na naglilinis para sa mga kaluluwang namatay na umiibig sa Diyos ngunit hindi pa nakapagtubos sa hinihingi ng banal na Katarungan. Sa huli, ang Konseho ng Trent sa ilalim ni Pius IV noong 1563, sa ikadalawampu't limang sesyon, ay naglabas ng atas tungkol sa purgatoryo na nagsisimula sa _Cura catholica ecclesia, Spiritu Santo edocta_, kung saan ipinapaliwanag na, kasunod ng pagdaraos ng misa, ang mga pagsusumamo ng mga buhay, ang kanilang mga panalangin, limos, at iba pang maka-Diyos na gawain ang pinakatiyak na paraan upang mapalaya ang mga kaluluwa. Gayunman, hindi ito pinaniniwalaan ng mga Protestante ni ng mga Greek Fathers, dahil itinatanggi nila na may batayang Biblikal ito at sinasabi nilang nagtatapos ang ating pananagutan sa kamatayan, at na ang '_Quodcumque ligaberis in terra_,' [58] ay hindi nangangahulugang '_usque ad purgatorium,_' [59] ngunit

maaari namang sagutin iyan sa pagsasabing dahil nasa gitna ng daigdig ang purgatoryo, likas lamang na nasasakop ito ni San Pedro. Pero hindi na ako matatapos kung isasalaysay ko pa ang lahat ng nasabi tungkol sa paksang ito. Sa alinmang araw na gusto mong pag-usapan ito kasama ko, pumunta ka sa bahay ko at doon natin bubuksan ang mga aklat at mag-uusap nang malaya at payapa."

"Kailangan ko nang umalis. Hindi ko maunawaan kung bakit pinapayagan ng Kristiyanong kabanalan ang pagnanakaw sa gabing ito—at kayo namang mga may kapangyarihan, hinahayaan ninyo ito—at nag-aalala ako para sa aking mga aklat. Kung nanakawin man nila ang mga iyon para basahin, wala akong tutol, pero alam kong marami ang gustong sunugin ang mga iyon para magawa raw sa akin ang isang gawang kawanggawa, at ang ganyang kawanggawa, na karapat-dapat sa Caliph Omar, ay dapat katakutan. May ilan pang naniniwalang dahil sa mga aklat na iyon ay tiyak nang mapapahamak ako—"

"Pero sa palagay ko naniniwala ka naman sa kapahamakan?" nakangiting tanong ni Doray habang dumarating siyang may dalang brasero na may tuyong dahon ng palma, na naglalabas ng kakaibang usok at kaaya-ayang amoy.

"Hindi ko alam, ginang, kung ano ang gagawin sa akin ng Diyos," sagot ng matanda na nag-iisip. "Kapag namatay ako, ihahabilin ko ang sarili ko sa Kanya nang walang takot, at maaari Niyang gawin sa akin ang anumang nais Niya. Pero may naisip ako!"

"Ano naman ang naisip mo?"

"Kung ang maliligtas lang ay ang mga Katoliko, at sa kanila ay limang porsiyento lang—gaya ng sinasabi ng maraming kura—at kung ang mga Katoliko ay ikalabindalawang bahagi lang ng populasyon ng mundo—kung paniniwalaan natin ang ipinapakita ng estadistika—ang ibig sabihin noon, matapos hatulan sa kapahamakan ang milyon-milyong tao sa napakahabang panahong lumipas bago dumating ang Tagapagligtas sa daigdig, matapos mamatay para sa atin ang isang Anak ng Diyos, lima na lang sa bawat isanlibo at dalawangdaan ang maaari ngayong maligtas. Hindi maaaring ganoon! Mas gusto kong maniwala at sabihin kasama ni Job: 'Iyo bang dudurugin ang dahong itinataboy ng hangin, at hahabulin ang tuyong dayami?' Hindi, imposibleng mangyari ang gayong kapahamakan, at kalapastanganan ang paniwalaan iyon!"

"Ano ba ang gusto mo? Banal na Katarungan, banal na Kadalisayan—"

"Pero nakita na ng banal na Katarungan at banal na Kadalisayan ang hinaharap bago pa likhain ang lahat," sagot ng matanda habang nanginginig na tumatayo. "Ang tao ay hindi kinakailangang bahagi ng paglikha kundi isang di-sinasadyang bunga lamang, at hindi maaaring nilikha siya ng Diyos—hinding-hindi—para lang pasayahin ang iilan at isumpa ang daan-daan sa walang hanggang pagdurusa, at iyon pa'y sa isang iglap, dahil sa mga minanang kasalanan! Hindi! Kung totoo iyan, sakalin mo na ang sanggol mong anak na natutulog diyan! Kung ang ganitong paniniwala ay hindi kalapastanganan laban sa Diyos na dapat ay siyang Kataas-taasang Kabutihan, kung gayon ang Feniciang si Moloch, na pinapayapa sa pamamagitan

ng mga handog na tao at dugong walang sala, at sa tiyan niya sinusunog ang mga sanggol na inagaw sa dibdib ng kanilang mga ina—ang madugong diyos na iyon, ang nakapangingilabot na bathalang iyon—ay magiging isang mahinang dalaga lamang sa tabi Niya, isang kaibigan, isang ina ng sangkatauhan!"

Sindak na sindak, umalis sa bahay ang Baliw—o ang Pantas—at tumakbo sa kalsada sa kabila ng ulan at dilim. Isang mapulang kidlat, na sinundan ng nakabibinging kulog at nagpuno sa hangin ng nakamamatay na kuryente, ang tumanglaw sa matanda habang iniunat niya ang kamay sa langit at sumigaw: "Tumututol Ka! Alam kong hindi Ka malupit, alam kong Kabutihan lamang ang dapat kong itawag sa Iyo!"

Mas dumalas ang pagkidlat at lalo pang lumakas ang bagyo.

KABANATA XV

Ang mga Sakristan

Dumagundong ang kulog, sunod-sunod ang dagundong, at bago ang bawat isa ay may nakakasilaw na kidlat na pasikdo-sikdo ang guhit—parang isinusulat ng Diyos ang kanyang pangalan sa apoy, at ang walang hanggang arko ng langit ay nanginginig sa takot. Ang ulan, na bawat saglit ay ibinabaling ng malungkot na sumisipol na hangin sa ibang direksiyon, ay bumubuhos nang ubod-lakas. Sa tinig na hitik sa pangamba, tumunog ang mga kampana sa kanilang malungkot na pagsusumamo, at sa maiikling pagitan ng mga dagundong ng nagwawalang mga elemento, umalingawngaw ang mapanglaw nilang pagtunog, na parang mga daing ng dalamhati.

Sa ikalawang palapag ng tore ng simbahan naroon ang dalawang batang nakita nating kausap ang Pilosopo. Ang mas bata, isang pitong taong gulang na bata na may malalaking matang itim at mukhang mahiyain, ay dikit na dikit sa kanyang kapatid—isang sampung taong gulang na batang halos kamukha niya, maliban sa mas malalim at mas matatag na anyo sa mukha ng nakatatanda.

Pareho silang nakasuot ng mumurahing damit na puno ng punit at tagpi. Nakaupo sila sa isang tipak ng kahoy, at bawat isa ay may hawak sa dulo ng isang lubid na paakyat at nawawala sa mga anino sa itaas. Inaabot sila ng ulang itinataboy ng hangin, at napatay nito ang munting kandilang matamlay na nagliliyab sa ibabaw ng malaking bilog na batong ginagamit tuwing Biyernes Santo upang lumikha ng ugong ng kulog kapag iginugulong sa

palibot ng galeriya.

"Hilahin mo ang lubid, Crispin, hilahin mo!" sigaw ng nakatatanda sa kanyang nakababatang kapatid. Sumunod naman ito, kaya mula sa itaas ay narinig ang mahinang pagtunog na agad nilamon ng umaalingawngaw na kulog.

"Naku, sana nasa bahay na lang tayo ngayon kasama si nanay," buntong-hininga ng nakababata habang nakatingin sa kanyang kapatid. "Doon hindi ako matatakot."

Hindi sumagot ang nakatatanda; nakatitig siya sa natutunaw na kandila, waring malalim ang iniisip.

"Doon walang magsasabing nagnakaw ako," patuloy ni Crispin. "Hindi iyon papayagan ni nanay. Kung alam lang niya na hinahagupit nila ako—"

Inalis ng nakatatanda ang tingin niya sa apoy, itinaas ang ulo, at mahigpit na hinawakan ang makapal na lubid saka ito malakas na hinila, kaya umalingawngaw ang malalim na tunog ng mga kampana.

"Ganito na lang ba tayo palagi mabubuhay, kuya?" dugtong ni Crispin. "Gusto kong magkasakit ako bukas pag nasa bahay, gusto kong tumagal ang sakit ko para maalagaan ako ni nanay at hindi na niya ako pabalikin sa kumbento. Para hindi na nila ako tawaging magnanakaw at hindi na rin nila ako hahagupitin. At ikaw rin, kuya, magkasakit ka rin kasama ko."

"Hindi," sagot ng nakatatanda, "mamamatay tayong lahat: si nanay sa dalamhati, at tayo sa gutom."

Sandaling nanahimik si Crispin, saka nagtanong, "Magkano ang makukuha mo ngayong buwan?"

"Dalawang piso. Dalawang beses nila akong pinagmulta."

"Kung ganoon, bayaran mo na lang ang sinasabi nilang ninakaw ko para hindi nila tayo tawaging magnanakaw. Bayaran mo na, kuya!"

"Nababaliw ka ba, Crispin? Walang makakain si nanay. Sabi ng punong sakristan, dalawang pirasong gintong barya ang ninakaw mo, at tatlumpu't dalawang piso ang halaga ng mga iyon."

Nagbilang ang bunso sa kanyang mga daliri hanggang tatlumpu't dalawa. "Anim na kamay at may sobra pang dalawang daliri, at bawat daliri ay isang piso!" bulong niya habang nag-iisip. "At ang bawat piso, ilang kuwarto?"

"Isang daan at animnapu."

"Isang daan at animnapung kuwarto? Isang daan at animnapung beses na isang kuwarto? Diyos ko! At gaano karami ang isang daan at animnapu?"

"Tatlumpu't dalawang kamay," sagot ng nakatatanda.

Matamang tiningnan ni Crispin ang maliliit niyang kamay. "Tatlumpu't dalawang kamay," ulit niya, "anim na kamay at may sobra pang dalawang daliri, at bawat daliri ay tatlumpu't dalawang kamay, at bawat daliri ay isang kuwarto—Diyos ko, ang dami palang kuwarto! Baka hindi ko pa mabilang ang lahat sa loob ng tatlong araw; at sa mga iyon, makabibili na ng sapatos para sa mga paa natin, sombrero para sa ulo ko kapag

tirik ang araw, malaking payong kapag umuulan, at pagkain, at damit para sa iyo at kay nanay, at—" Muli siyang natahimik at nag-isip.

"Nanghihinayang tuloy ako na hindi ako nagnakaw!" bigla niyang bulalas.

"Crispin!" saway ng kanyang kapatid.

"Huwag kang magalit! Sinabi ng kura na hahampasin niya ako hanggang mamatay kapag hindi lumitaw ang pera, at kung ninakaw ko nga iyon, mapapalitaw ko sana. Tutal, kung mamatay man ako, magkakaroon naman kayo ni nanay ng damit. Ay, kung ninakaw ko na lang sana!"

Tahimik na hinila ng nakatatanda ang lubid. Maya-maya, napabuntong-hininga siya at nagsabi: "Ang ikinatatakot ko, papagalitan ka ni nanay kapag nalaman niya ito."

"Sa tingin mo?" gulat na tanong ng bunso. "Sasabihin mo sa kanya na hinagupit nila ako, at ipapakita ko ang mga latay sa likod ko at ang punit kong bulsa. Iisa lang ang kuwarto ko, ibinigay pa sa akin noong nakaraang Pasko ng Pagkabuhay, pero kinuha iyon sa akin ng kura kahapon. Wala pa akong nakitang kuwarto na mas maganda roon! Hindi, hindi maniniwala si nanay."

"Kung iyan ang sinasabi ng kura—"

Napaluha si Crispin at hikbi niyang nasabi, “Kung gano’n, umuwi ka na lang mag-isa! Ayoko nang sumama. Sabihin mo kay nanay na may sakit ako. Ayoko nang umuwi.”

“Crispin, huwag kang umiyak!” pakiusap ng nakatatanda. “Hindi iyon paniniwalaan ni nanay—huwag kang umiyak! Sabi ni Pilosopo Tasio, may masarap na hapunang naghihintay sa atin.”

“Masarap na hapunan! Eh ang tagal ko nang hindi kumakain. Wala silang ibibigay sa akin hangga’t hindi lumilitaw ang dalawang pirasong ginto. Pero paano kung paniwalaan ni nanay? Sabihin mo sa kanya na sinungaling ang punong sakristan, at pinaniniwalaan siya ng kura, at sinungaling silang lahat, na sinasabi nilang magnanakaw tayo dahil ang tatay natin ay isang palaboy na—”

Sa sandaling iyon, may ulong sumilip sa itaas ng hagdang pababa sa ibabang palapag, at ang ulong iyon, gaya ng kay Medusa, ay nagpahinto sa mga salita sa labi ng bata. Mahaba at makitid ang mukha nito, nababalutan ng maitim na buhok, at may asul na salaming tumatakip sa katotohanang bulag ang isang mata. Ugali na ng punong sakristan ang bigla na lang lumitaw nang walang ingay o anumang babala. Nanlamig sa takot ang magkapatid.

“Ikaw, Basilio, pagmumultahin kita ng dalawang real dahil hindi mo napatunog ang mga kampana sa tamang oras,” sabi niya sa tinig na napakaguwang, na para bang wala siyang kuwerdas sa lalamunan. “At ikaw, Crispin, dito ka ngayong gabi mananatili hanggang sa muling lumitaw ang ninakaw mo.”

Tumingin si Crispin sa kanyang kapatid na parang humihingi ng proteksiyon.

“Pero may pahintulot na po kami—inaasahan po kami ni nanay nang alas-otso,” mahinang tutol ni Basilio.

“Hindi rin kayo uuwi nang alas-otso. Mananatili kayo rito hanggang alas-diyes.”

“Pero, ginoo, pag lampas ng alas-nuwebe bawal nang may nasa labas, at malayo pa po ang bahay namin dito.”

“Inuutusan mo ba ako?” iritadong ungol ng lalaki habang sinunggaban niya si Crispin sa braso at sinimulang kaladkarin palayo.

“Naku po, ginoo, isang linggo na po mula nang huli naming makita ang nanay namin,” pakiusap ni Basilio habang kumakapit sa kapatid niya na para bang ipinagtatanggol ito.

Tinabig ng punong sakristan ang kanyang kamay at marahas na hinila si Crispin. Bumagsak ang bata sa sahig at napaiyak, habang sumisigaw sa kanyang kapatid, “Huwag mo akong iwan! Papatayin nila ako!”

Hindi ito pinansin ng sakristan at kinaladkad pa siya papunta sa hagdan. Nang mawala sila sa mga anino sa ibaba, natigilan si Basilio at walang masabi, nakikinig sa tunog ng katawan ng kapatid niyang humahampas sa mga baitang. Maya-maya, may umalingawngaw na hampas at mga nakapupunit-damdaming sigaw na unti-unting nawala sa malayo.

Tumayo ang bata nang nakaungos ang mga paa, halos hindi humihinga at tutok na tutok sa pakikinig, dilat na dilat ang mga mata at nakakuyom ang mga kamao. “Kailan kaya ako lalakas nang sapat para makapag-araro ng bukid?” bulong niya sa

pagitan ng mga ngipin habang dali-dali siyang bumababa. Pagdating sa koro, huminto siya para makinig; papahina na nang papahina ang boses ng kapatid niya sa malayo, at ang mga sigaw na “Inay! Kapatid!” ay tuluyan nang nalunod sa tunog ng isang pintuang nagsara. Nanginginig at pinagpapawisan, saglit siyang tumigil habang kinakagat ang kamao para mapigil ang sigaw ng dalamhati. Pinaikot niya ang tingin sa loob ng simbahan na bahagyang naliliwanagan, kung saan ang isang lamparang de-langis ay nagbibigay ng mala-multong liwanag at inililitaw ang katafalco sa gitna. Sarado at nakakandado ang mga pinto, at ang mga bintana ay may rehas na bakal. Bigla siyang umakyat muli sa hagdan papunta sa kinaroroonan ng kandilang nakasindi, saka umakyat hanggang ikatlong palapag ng kampanaryo. Matapos niyang kalagin ang mga lubid mula sa mga panghampas ng kampana, bumaba siyang muli. Maputla siya at kumikislap ang mga mata niya, pero hindi dahil sa luha.

Samantala, unti-unti nang tumitila ang ulan at luminaw ang langit. Pinagdugtong ni Basilio ang mga lubid, itinali ang isang dulo sa rehas ng balustrada, at nang hindi man lang naaalalang patayin ang ilaw, nagpaubaya siyang bumaba sa dilim sa labas. Ilang saglit pa, may narinig na mga boses sa isa sa mga kalye ng bayan, dalawang putok ang umalingawngaw, ngunit waring walang nabahala at muling nanaig ang katahimikan.

KABANATA XVI

Sisa

Sa madilim na gabi, mahimbing na natutulog ang mga taga-baryo. Ang mga pamilyang nakaalala sa kanilang mga yumao ay nagpahinga nang tahimik at kuntento, sapagkat naidaos na nila ang mga dasal para sa mga patay, ang nobena para sa mga kaluluwa, at nakapagsindi na ng maraming kandilang pagkit sa harap ng mga banal na larawan. Natupad na rin ng mayayaman at makapangyarihan ang mga tungkuling hinihingi ng kanilang katayuan. Kinabukasan, magpapamisa sila ng tig-tatlong misa sa bawat pari at magbabayad ng dalawang piso para sa isa pa, bukod pa sa pagbili ng bula ng indulhensiya para sa mga patay. Tunay nga, hindi hamak na mas hindi mahigpit ang katarungan ng Diyos kaysa sa katarungan ng tao.

Pero ang mahihirap at mga salat na halos sapat lang ang kinikita para mabuhay, at kailangan pang magbigay sa maliliit na opisyal, klerk, at sundalo para lang mapayagang mamuhay nang tahimik, ay hindi natutulog nang kasingpayapa ng gustong ipaniwala sa atin ng mga maginoong makata na marahil ay hindi pa nakaranas ng tunay na kagipitan. Malungkot at mapagmuni-muni ang mahihirap, sapagkat sa gabing iyon, kahit hindi man sila nakapagdasal ng maraming panalangin, marami naman silang naipanalangin—may hapdi sa kanilang mga mata at luha sa kanilang mga puso. Wala silang mga nobena, at hindi nila alam ang mga responsoryo, bersikulo, at mga dasal na ginawa ng mga prayle para sa mga taong kapos sa sariling isip at damdamin, ni hindi nila iyon nauunawaan. Nananalangin sila

sa wika ng kanilang pagdurusa: ang kanilang mga kaluluwa ang umiiyak para sa kanila at para sa mga yumao na ang pag-ibig ang tanging yaman nila. Maaaring bumibigkas ang kanilang mga labi ng mga pagbati, ngunit ang kanilang isip ay sumisigaw ng mga hinaing na punô ng panaghoy. Masisiyahan Ka ba, O Ikaw na nagpala sa karukhaan, at kayo, O mga kaluluwang nagdurusa, sa payak na panalangin ng mahihirap, na iniaalay sa harap ng isang payak na larawan sa liwanag ng isang nanghihinang mitsa, o mas nais ba ninyo ang mga kandilang pagkit sa harap ng mga Kristong duguan at mga Birheng may malilliit na bibig at matang kristal, at mga Misa sa Latin na mekanikal na inuusal ng mga pari? At ikaw, O Relihiyong ipinangaral para sa naghihirap na sangkatauhan, nalimutan mo na ba ang iyong tungkuling aliwin ang mga api sa gitna ng kanilang pagdurusa at ibaba ang mga makapangyarihan sa kanilang kapalaluan? Ngayon ba, mga pangako mo ay para na lamang sa mayayaman, sa mga kayang magbayad sa iyo?

Ang dukhang biyuda ay gising, nakatingin sa mga batang natutulog sa tabi niya. Iniisip niya ang mga indulhensiyang kailangan niyang bilhin para mapayapa ang mga kaluluwa ng kanyang mga magulang at ng yumao niyang asawa. “Isang piso,” sabi niya, “ang isang piso ay katumbas ng isang linggong ligaya para sa mga anak ko, isang linggong tawanan at saya, ipon ko sa loob ng isang buwan, isang damit para sa anak kong dalaga na.” “Pero kailangan mong isantabi ang mga hangaring makalupa,” sabi ng tinig na narinig niya mula sa pulpito, “kailangan mong magsakripisyo.” Oo, kailangan nga. Hindi naman inililigtas ng Simbahan nang libre ang mga minamahal mong kaluluwa, at hindi rin ito namimigay ng indulhensiya nang

walang bayad. Kailangan mo itong bilhin, kaya ngayong gabi, sa halip na matulog, dapat kang magtrabaho. Isipin mo ang anak mong halos walang maisuot! Mag-ayuno ka, dahil mahal ang langit! Talagang parang hindi nakakapasok sa langit ang mahihirap. Ang ganitong mga isipin ay lumulutang sa espasyong nasa pagitan ng magagaspang na banig na nakalatag sa sahig na kawayan at ng tuktok ng bubong, kung saan nakasabit ang duyan na inuuguyan ng sanggol. Mahinahon at payapa ang paghinga ng sanggol, pero paminsan-minsan ay lumulunok siya at dumidila sa labi; ang kanyang sikmurang gutom, na hindi nabusog sa naibigay ng kanyang mga nakatatandang kapatid, ay nananaginip ng pagkain.

Pauli-ulit ang awit ng mga kuliglig sa puno, humahalo ang walang tigil nilang himig sa kiskis ng kuliglig na nagtatago sa damuhan, at sa huni ng munting butiking lumabas upang maghanap ng makakain. Samantala, ang malaking tuko, na hindi na takot sa tubig, ay sumisingit sa tugtugin sa malas nitong tinig habang iniluluwa ang ulo mula sa guwang ng nabubulok na punongkahoy.

Sa mga lansangan, malungkot na umaalulong ang mga aso, at ang mga mapamahiing nakaririnig sa kanila ay naniniwalang may nakikita silang mga espiritu at multo. Pero hindi naman nakikita ng mga aso ni ng ibang hayop ang mga dalamhati ng tao—gayong napakarami ng mga ito!

Mga isang oras na lakad mula sa bayan nakatira ang ina nina Basilio at Crispin. Asawa siya ng isang lalaking walang puso, at pilit siyang nabubuhay para sa kanyang mga anak, samantalang ang asawa niya ay isang palaboy at sugarol na bihira niyang

makita, at sa tuwing nagkikita sila ay puro sakit lang ang dulot. Unti-unti nang naisangla o naipagbili ng lalaki ang iilang alahas niya para tustusan ang mga bisyo nito, at nang wala nang anumang makuha kay Sisa para pagbigyan ang mga kapritso nito, sinimulan naman siyang saktan. Mahina ang kanyang loob, mas pusong mapagmahal kaysa mapanuri ang isip, at ang alam lang niya ay magmahal at umiyak. Para sa kanya, diyos ang kanyang asawa at mga anghel naman ang kanyang mga anak. Kaya ang lalaki, dahil alam niya kung gaano siya kamahal at kinatatakutan, ay kumilos tulad ng lahat ng huwad na diyos: araw-araw siyang lalong nagiging malupit, di-makatao, at mapag-utos. Minsan, nang dumating itong mas madilim ang mukha kaysa dati, naglakas-loob si Sisa na ikonsulta ang balak na gawing sakristan si Basilio. Ipinagpatuloy lang ng lalaki ang paghaplos sa kanyang panabong na manok, walang sinabing oo o hindi, at ang tanging itinanong ay kung malaki ba ang kikitain ng bata. Hindi na nangahas si Sisa na mangulit, pero dahil sa tindi ng kanilang pangangailangan at sa hangarin niyang matutong bumasa at sumulat ang mga bata sa paaralan sa bayan, itinuloy niya ang balak. Gayunman, wala pa ring sinabi ang kanyang asawa.

Nang gabing iyon, sa pagitan ng alas-diyes at alas-onse, habang kumikislap ang mga bituin sa langit na luminaw na matapos ang unos noong dapithapon, nakaupo si Sisa sa isang bangkong kahoy at pinagmamasdan ang ilang gatong na nag-uuling sa dapugang yari sa magagaspang na tipak ng batong likas. Sa ibabaw ng isang tatluhang patungan, o tunko—, ay may maliit na palayok ng kumukulong kanin, at sa mapupulang baga naman ay nakalatag ang tatlong maliliit na

tuyong isda, yaong ibinebenta nang tatlo sa dalawang kuwarto. Nakasandal ang kanyang baba sa palad habang nakatitig siya sa maputlang dilaw na ningas na karaniwan sa tubo, na mabilis magliyab at nag-iiwan ng baga na agad namang kumukupas. Bahagyang lumiwanag ang kanyang mukha sa isang malungkot na ngiti nang maalala niya ang isang nakatatawang bugtong tungkol sa palayok at apoy na minsang ibinigay sa kanya ni Crispin. Sabi ng bata: "Umupo ang itim na lalaki at tiningnan siya ng pulang lalaki, maya-maya, tumilaok ang manok."

Bata pa si Sisa, at halatang noong isang panahon ay maganda at kaakit-akit siya. Ang mga mata niya, na gaya ng ugali niya ay namana ng kanyang mga anak, ay magaganda, may mahahabang pilikmata at malalim tumingin. Maayos ang hubog ng kanyang ilong, at banayad ang kurba ng maputla niyang mga labi. Siya ang tinatawag ng mga Tagalog na _kayumanguing-kaligátan_; ibig sabihin, malinaw at dalisay ang kanyang pagkakayumanggi. Pero kahit bata pa siya, nagsisimula nang lumubog ang maputla niyang mga pisngi dahil sa hirap at marahil pati sa gutom. At kahit ang makapal niyang buhok, na noong ibang panahon ay siyang ganda at palamuti ng kanyang pagkatao, ay maayos at payak pa ring nakatali kahit walang aspile o suklay, hindi iyon dahil sa pagpapaganda kundi dahil nakasanayan na niya.

Ilang araw nang hindi nakalalabas ng bahay si Sisa dahil abala siya sa pananahi ng isang ipinagawang kailangang maipasa agad. Para kumita ng pera, hindi siya nakapagsimba nang umagang iyon, dahil aabutin siya ng hindi bababa sa dalawang oras sa pagpunta sa bayan at pagbalik: pinipilit ng kahirapan

ang tao na magkasala! Natapos niya ang trabaho at naihatid iyon, pero pangakong bayad lang ang nakuha niya. Buong araw niyang inasam ang saya ng gabi, dahil alam niyang darating ang kanyang mga anak at balak niya silang bigyan ng munting handa. Bumili siya ng maliliit na isda, pumitas ng pinakamagagandang kamatis sa kanyang munting hardin dahil alam niyang paborito iyon ni Crispin, at nakiusap sa kapitbahay niyang si matandang Pilosopo Tasio, na nakatira kalahating milya ang layo, na bigyan siya ng ilang hiwa ng pinatuyong karne ng baboy-ramo at isang hita ng ligaw na pato, na gustung-gusto naman ni Basilio. Punong-puno ng pag-asa, nagsaing siya ng pinakaputing bigas, na siya mismo ang namulot sa giikan. Tunay ngang hapag-pari iyon para sa mahihirap na bata.

Pero sa malas, dumating ang kanyang asawa at kinain ang kanin, ang mga hiwa ng karne ng baboy-ramo, ang hita ng pato, lima sa maliliit na isda, at ang mga kamatis. Walang sinabi si Sisa, kahit pakiramdam niya ay siya mismo ang nilalamon. Nang mapawi na sa wakas ang gutom nito, saka nito naalala na tanungin ang tungkol sa mga bata. Ngumiti si Sisa sa tuwa at nagpasyang hindi na lang kakain nang gabing iyon, dahil hindi sasapat sa tatlo ang natira. Nagtanong ang ama tungkol sa kanilang mga anak, at para sa kanya, mas mabuti pa iyon kaysa kumain.

Di nagtagal, pinulot nito ang kanyang panabong na manok at umalis.

"Ayaw mo ba silang makita?" nanginginig niyang tanong. "Sinabi ni Pilosopo Tasio na medyo mahuhuli sila. Marunong nang magbasa si Crispin at baka maiuwi ni Basilio ang kanyang sahod."

Dahil sa huling dahilang iyon, napahinto at nag-alinlangan ang asawa, pero nanaig pa rin ang mabuti niyang budhi. “Kung ganoon, itabi mo ako ng isang piso,” sabi niya bago umalis.

Mapait na umiyak si Sisa, pero nang maisip niya ang kanyang mga anak, agad ding natuyo ang kanyang mga luha. Nagsaing pa siya at inihanda ang tatlo na lang na natitirang isda: tig-iisa sila at kalahati. “Siguradong gutom na gutom ang mga iyon,” bulong niya sa sarili, “malayo ang nilakad, at kapag kumakalam ang sikmura, nawawalan ng sigla ang tao.”

Kaya naupo siya, nakatutok ang pandinig sa bawat tunog, nakikinig kahit sa pinakamagaan na yabag: matatag at malinaw, si Basilio; magaan at hindi pantay, si Crispin—ganiyan ang iniisip niya. Ilang ulit na tumawag ang _kalao_ sa gubat matapos tumila ang ulan, pero wala pa ring dumarating na mga anak niya. Inilagay niya ang mga isda sa loob ng palayok para manatiling mainit at lumapit sa may pintuan ng kubo upang sumilip sa daan. Para may kasama man lang siya, nagsimula siyang umawit nang mahina, sa tinig na karaniwan ay napakatamis at napakalambing kaya kapag naririnig siyang umaawit ng _kundíman_ ang kanyang mga anak, napapaiyak sila nang hindi nila alam kung bakit. Pero ngayong gabi, nanginginig ang boses niya at putol-putol ang mga nota. Tumigil siya sa pag-awit at mariing tumitig sa dilim, ngunit wala namang dumarating mula sa bayan—hangin lang pala iyon na nagpapagpag sa mga patak ng ulan mula sa

malalapad na dahon ng saging.

Biglang may lumitaw na itim na aso sa harap niya, may hinihila sa daan. Nagulat si Sisa, pero mabilis siyang dumampot ng bato at inihagis iyon sa aso, na agad tumakbo palayo habang humahagulhol ang alulong. Hindi naman siya mapamahiin, pero kung anu-anong kuwento na ang narinig niya tungkol sa mga babala at sa mga itim na aso kaya sinaklot siya ng matinding takot. Dali-dali niyang isinara ang pinto at naupo sa tabi ng ilaw. Sa gabi, mas madaling maniwala ang tao sa kung anu-ano, at pinupuno ng imahinasyon ang hangin ng mga multo at anino. Sinubukan niyang manalangin, tumawag sa Birhen at sa Diyos na bantayan ang kanyang mga anak, lalo na ang munting si Crispin. Pero naputol ang kanyang dasal nang maanod ang isip niya sa pag-aalala sa kanila, sa paggunita sa mukha ng bawat isa—mga mukhang laging nakangiti sa kanya, tulog man o gising. Bigla niyang naramdaman na tila tumayo ang kanyang buhok at nanlaki ang kanyang mga mata; guniguni man o totoo, nakita niya si Crispin na nakatayo sa tabi ng dapugan, doon mismo sa dati nitong inuupuan habang daldal nang daldal sa kanya. Ngunit ngayon, wala itong sinasabi. Nakatingin lang ito sa kanya gamit ang malalaki at mapag-isip na mga mata, at nakangiti.

“Inay, buksan mo ang pinto! Buksan mo, inay!” sigaw ni Basilio mula sa labas.

Matinding nanginig si Sisa at naglaho ang pangitain.

KABANATA XVII

Basilio

Ang buhay ay panaginip.

Kakapasok pa lang ni Basilio nang mapaurong siya at bumagsak sa mga bisig ng kanyang ina. Nilamon si Sisa ng isang hindi maipaliwanag na lamig nang makita niyang mag-isa itong dumating. Gusto niyang magsalita pero walang lumabas na tinig; gusto niyang yakapin ang anak pero wala siyang lakas; ni umiyak ay hindi niya magawa. Nang makita niya ang dugong bumabalot sa noo ng bata, napasigaw siya sa tinig na parang mula sa pusong nadudurog: "Mga anak ko!"

"Huwag kang matakot, Inay," pag-alo ni Basilio sa kanya. "Naiwan si Crispin sa kumbento."

"Sa kumbento? Naiwan siya sa kumbento? Buhay siya?"

Tumingala ang bata sa kanya. "Ah!" buntong-hininga niya, na para bang mula sa kailaliman ng dalamhati ay bigla siyang dinala sa tuktok ng tuwa. Napaiyak siya at niyakap ang anak, saka paulit-ulit na hinalikan ang duguan nitong noo.

"Buhay si Crispin! Iniwan mo siya sa kumbento! Pero bakit ka sugatan, anak? Nahulog ka ba?" tanong niya habang balisang sinusuri ito.

"Dinala si Crispin ng nakatatandang sakristan at sinabi sa akin na hindi ako puwedeng umalis hanggang alas-diyes, pero gabi na noon kaya tumakas ako. Pagdating ko sa bayan, pinahinto ako ng mga sundalo. Tumakbo ako, nagpaputok sila, at

dumaplis ang bala sa noo ko. Natakot akong hulihin nila ako, bugbugin, at paglinisin ng kuwartel, gaya ng ginawa nila kay Pablo, na may sakit pa rin hanggang ngayon dahil doon."

"Diyos ko, Diyos ko!" bulong ng kanyang ina habang nanginginig. "Iniligtas Mo siya!" Pagkatapos, habang naghahanap siya ng panali, tubig, suka, at balahibo, patuloy niyang sabi, "Kaunting-kaunti na lang at napatay ka nila, napatay nila ang anak ko! Hindi iniisip ng mga guwardiya sibil ang mga ina."

"Sabihin mong nahulog ako sa puno para walang makaalam na hinabol nila ako," paalala ni Basilio sa kanya.

"Bakit naiwan si Crispin?" tanong ni Sisa matapos bihisan ang sugat ng kanyang anak.

Nag-atubili si Basilio nang ilang sandali. Pagkatapos, habang nakayakap siya sa kanyang ina at naghahalo ang kanilang mga luha, dahan-dahan niyang ikinuwento ang nangyari tungkol sa mga gintong piraso, ngunit hindi niya sinabi ang tungkol sa mga pagpapahirap na ginagawa nila sa kanyang nakababatang kapatid.

"Mabait kong Crispin! Ang mabait kong Crispin, pagbibintangan! Dahil lang mahirap tayo, at tayong mahihirap kailangang tiisin ang lahat!" bulong ni Sisa habang luhaan siyang nakatitig sa ilaw ng lampara, na ngayo'y halos mamatay na dahil nauubusan na ng langis. At nanatili silang tahimik sandali.

"Hindi ka pa ba naghahapunan? Heto, may kanin at isda."

"Ayoko ng kahit ano, kaunting tubig lang."

"Oo," malungkot na sagot ng kanyang ina, "alam kong hindi mo gusto ang tuyong isda. May iba sana akong inihanda, pero dumating ang iyong ama."

"Dumating si ama?" tanong ni Basilio, habang likas na sinusuri ang mukha at mga kamay ng kanyang ina.

Nasaktan ang puso ni Sisa sa mapanuring tingin ng anak, dahil alam na alam niya ang ibig sabihin nito, kaya dali-dali niyang idinagdag: "Dumating siya at kung anu-ano ang itinanong tungkol sa iyo at gusto ka niyang makita, at gutom na gutom siya. Sinabi niyang kung magpapatuloy kang maging mabuti, babalik siya para manatili na sa atin."

Naputol siya ng isang bulalas ng pagkasuklam mula sa naninikip na mga labi ni Basilio. "Anak!" saway niya.

"Patawad po, inay," seryoso niyang sagot. "Pero hindi ba mas mabuti na tayong tatlo na lang—ikaw, si Crispin, at ako? Umiiyak ka na naman—wala naman akong sinasabi."

Napabuntong-hininga si Sisa at nagtanong, "Hindi ka kakain? Kung ganoon, matulog na tayo, dahil gabing-gabi na." Pagkatapos, isinara niya ang kubo at tinabunan ng abo ang kakaunting baga para hindi tuluyang mamatay ang apoy, gaya ng ginagawa ng tao sa kanyang damdamin sa loob: tinatakpan niya ang mga iyon ng abo ng kanyang buhay, na tinatawag niyang pagwawalang-bahala, para hindi tuluyang mapawi sa araw-araw na pakikisalamuha sa kapwa.

Mahinang binigkas ni Basilio ang kanyang mga dasal at humiga sa tabi ng kanyang ina, na nakaluhod at nananalangin. Nilalamig

siya at pinag-iinitan, at pinilit niyang ipikit ang mga mata habang naiisip ang kanyang nakababatang kapatid na noong gabing iyon ay umaasang makakatulog sa kandungan ng kanilang ina, ngunit ngayo'y marahil nanginginig sa takot at umiiyak sa isang madilim na sulok ng kumbento. Muli niyang narinig sa kanyang tainga ang mga sigaw na narinig niya sa kampanaryo ng simbahan. Ngunit dahil sa pagod, unti-unting nagulo ang kanyang isip, at dahan-dahang bumaba sa kanyang mga mata ang tabing ng antok.

May nakita siyang silid-tulugan na may dalawang kandilang halos mamamatay na ang apoy. Ang kura, may hawak na latigong yantok, ay malungkot na nakikinig sa sinasabi ng nakatatandang sakristan sa isang kakaibang wika, habang gumagawa ito ng nakapangingilabot na mga kilos. Nanginig si Crispin at palinga-linga siyang tumingin nang may luha sa mga mata, na para bang may hinahanap na tao o mapagtataguan. Lumingon sa kanya ang kura at padabog siyang tinawag; humaginit ang yantok. Tumakbo ang bata para magtago sa likod ng sakristan, pero hinuli at pinigilan siya nito, kaya lalo siyang nalantad sa galit ng kura. Lumaban ang kaawa-awang bata, sumipa, sumigaw, bumagsak sa sahig at gumulong-gulong. Tumayo siya, tumakbo, nadulas, natumba, at sinalag ang mga hampas gamit ang kanyang mga kamay, na nang masugatan ay dali-dali niyang itinago, habang patuloy na humihiyaw sa sakit. Nakita ni Basilio kung paano siya namilipit, kung paano niya inuntog ang ulo niya sa sahig; nakita at narinig niya ang paghaginit ng yantok. Sa sukdulang desperasyon, tumayo ang kanyang nakababatang kapatid. Baliw sa sakit, sinugod niya ang nagpapahirap sa kanya at kinagat ito sa kamay. Napasigaw ang

kura at nabitawan ang yantok—dinampot naman ng sakristan ang isang mabigat na baston at hinampas ang bata sa ulo kaya bumagsak itong walang malay—at nang makitang nakahandusay na siya, tinadyakan siya ng kura. Pero hindi na lumaban ang bata ni hindi na siya sumigaw; gumulong na lang siya sa sahig, parang isang walang-buhay na katawan na nag-iiwan ng basang bakas. [60]

Ibinalik siya sa realidad ng boses ni Sisa. "Ano'ng nangyari? Bakit ka umiiyak?"

"Nanaginip ako—Diyos ko!" bulalas ni Basilio habang napapaupo, basang-basa ng pawis. "Panaginip lang iyon! Sabihin mo sa akin, Inay, na panaginip lang iyon! Panaginip lang!"

"Ano ang napanaginipan mo?"

Hindi sumagot ang bata. Naupo lang siya, pinatutuyo ang kanyang mga luha at pinapahid ang pawis. Lubog sa dilim ang kubo.

"Panaginip, panaginip!" mahina niyang ulit ni Basilio.

"Sabihin mo sa akin kung ano ang napanaginipan mo. Hindi ako makatulog," sabi ng kanyang ina nang mahiga siyang muli.

"Eto," sabi niya sa mahinang tinig, "napanaginipan ko na nagpunta tayo para mamulot ng mga uhay ng palay—sa isang bukid na maraming bulaklak—may mga basket na puno ng uhay ang mga babae, may mga basket din na puno ng uhay ang mga lalaki—pati ang mga bata rin—wala na akong maalala, Inay, hindi ko na maalala ang iba pa."

Hindi naniniwala si Sisa sa mga panaginip, kaya hindi na siya nagpumilit.

"Inay, may naisip akong plano ngayong gabi," sabi ni Basilio matapos ang ilang saglit na katahimikan.

"Ano ang balak mo?" tanong niya. Mapagpakumbaba si Sisa sa lahat ng bagay, kahit sa sarili niyang mga anak, at mas nagtitiwala siya sa pasya ng mga ito kaysa sa sarili niya.

"Ayoko nang maging sakristan."

"Ano?"

"Makinig ka, inay, sa iniisip ko. Ngayon dumating mula sa Espanya ang anak ng yumao na si Don Rafael, at magiging mabuting tao siya tulad ng kanyang ama. Kaya ganito, inay: bukas kukunin mo si Crispin, sisingilin mo ang sahod ko, at sasabihin mong hindi na ako magsasakristan. Pag gumaling na ako, pupuntahan ko si Don Crisostomo at hihilingin kong kunin niya akong tagapag-alaga ng kanyang mga baka at kalabaw—malaki na ako ngayon. Makakapag-aral si Crispin kay matandang Tasio, na hindi namamalo at mabuting tao, kahit hindi iyon paniwalaan ng kura. Ano pa ba ang dapat nating ikatakot sa padre ngayon? Mas mapapahirap pa ba niya tayo kaysa sa kalagayan natin ngayon? Maniwala ka, inay, mabuti ang matanda. Madalas ko siyang makita sa simbahan kapag wala nang ibang tao, nakaluhod at nagdarasal, maniwala ka. Kaya, inay, titigil na ako sa pagiging sakristan. Kaunti na nga lang ang kinikita ko, nababawas pa iyon dahil sa mga multa. Lahat ay ganoon din ang reklamo. Magiging tagapag-alaga ako ng hayop, at kung gagawin ko nang maayos ang trabaho ko,

magugustuhan ako ng amo ko. Baka payagan pa niya tayong maggatas ng baka para makainom tayo ng gatas—gustung-gusto ni Crispin ang gatas. Sino ang makapagsasabi? Baka bigyan pa nila tayo ng munting guya kapag nakita nilang maayos ang asal ko, at aalagaan natin iyon at patatabain tulad ng manok natin. Mamimitas ako ng mga prutas sa gubat at ibebenta ko sa bayan kasama ng mga gulay mula sa ating hardin, para magkaroon tayo ng pera. Maglalagay ako ng mga silo at bitag para makahuli ng mga ibon at mailap na pusa, manghuhuli ako ng isda sa ilog, at kapag mas malaki na ako, mangangaso ako. Makakapagputol din ako ng panggatong na maibebenta o maibibigay sa may-ari ng mga baka, para masiyahan siya sa atin. Kapag marunong na akong mag-araro, hihilingin ko sa kanya na bigyan ako ng kapirasong lupang matataniman ng tubo o mais, at hindi mo na kailangang manahi hanggang hatinggabi. Magkakaroon tayo ng bagong damit sa bawat pista, kakain tayo ng karne at malalaking isda, mamumuhay tayong malaya, nagkikita araw-araw at sabay-sabay kumakain. Sabi ni matandang Tasio, matalino si Crispin, kaya pag-aaralin natin siya sa Maynila. Ako ang susuporta sa kanya sa pamamagitan ng masipag na pagtatrabaho. Hindi ba maganda iyon, inay? Baka maging doktor pa siya, ano sa tingin mo?"

"Ano pa ba ang masasabi ko kundi oo?" sabi ni Sisa habang niyayakap ang kanyang anak. Napansin niya, gayunman, na sa hinaharap na binubuo ng bata ay wala man lang puwang ang kanyang ama, at tahimik siyang lumuha.

Nagpatuloy si Basilio sa pagkukuwento ng mga plano niya, taglay ang tiwalang karaniwan sa kabataang ang nakikita lang ay ang gusto nilang makita. Sa lahat ng sinasabi niya, oo lang nang oo si Sisa—para sa kanya, maganda ang lahat.

Muling bumigat ang antok sa pagod na mga talukap ng bata, at sa pagkakataong ito, si Ole-Luk-Oie na ikinukuwento sa atin ni Andersen ay iniladlad sa ibabaw niya ang magandang payong nito na puno ng kaaya-ayang larawan. Nakita niya ang sarili kasama ang kanyang nakababatang kapatid habang namimitas sila ng bayabas, alpay, at iba pang prutas sa gubat; palipat-lipat sila sa mga sanga, gaanong parang mga paru-paro; pumasok sila sa mga kuweba at nakita ang kumikislap na mga bato; naligo sila sa mga bukal na ang buhangin ay parang gintong alikabok at ang mga bato ay tulad ng mga hiyas sa korona ng Birhen. Umawit at tumawa ang maliliit na isda, at yumuko sa kanila ang mga halaman, pasan ang mga sanga nilang hitik sa gintong bunga. Pagkatapos, nakita niya ang isang kampanang nakasabit sa puno, may mahabang lubid para patunugin iyon; sa lubid ay nakatali ang isang baka na may pugad ng ibon sa pagitan ng mga sungay nito, at si Crispin ay nasa loob ng kampana.

Ganyan ang takbo ng kanyang panaginip, samantalang ang kanyang ina, na hindi na kasing-edad niya at hindi naman tumakbo nang isang oras, ay hindi makatulog.

KABANATA XVIII

Mga Kaluluwang Pinahihirapan

Mag-aalas-siyete na ng umaga nang matapos ni Fray Salvi ang huli niyang misa, matapos makapagdaos ng tatlo sa loob ng isang oras. “May sakit ang pari,” puna ng mga debotong babae. “Hindi siya kumikilos sa dati niyang mabagal at elegante na paraan.”

Hinubad niya ang kanyang mga kasuotan sa misa nang walang kahit anong puna, walang sinasabi at hindi tumitingin kaninuman. “Mag-ingat kayo!” bulung-bulungan ng mga sakristan. “May sasabog na gulo! Uulan ng multa, at dahil lahat iyon sa magkapatid na iyon.”

Lumabas siya ng sakristiya at umakyat sa kumbento, sa pasilyo nito ay may naghihintay sa kanyang mga pito o walong babaeng nakaupo sa mga bangko at isang lalaking pabalik-balik ang lakad. Nang makita siyang papalapit, tumayo ang mga babae at may isang sumulong para humalik sa kanyang kamay, pero pinigilan siya agad ng banal na lalaki sa isang kilos ng pagkainip.

“Ano, may nawala ka bang totoong $_{\text{kuripot}}$?_” bulalas ng babae na may pabirong tawa, nasaktan sa ganoong pagtanggap. “Hindi ibibigay sa akin ang kamay niya, sa akin na Matrona ng Kapatiran, si Sister Rufa!” Isang bagay iyon na hindi pa naririnig noon.

"Hindi siya pumasok sa kumpisalan kaninang umaga," dagdag ni Sister Sipa, isang matandang babaeng wala nang ngipin. "Magkukumpisal sana ako para makapagkomunyon at

matanggap ang mga indulhensiya."

"Naku, sayang naman," komento ng isang kabataang babaeng may prangkang mukha. "Ngayong linggo, tatlong ganap na indulhensiya ang nakuha ko at inialay ko ang mga iyon para sa kaluluwa ng asawa ko."

"Hindi tama iyan, Sister Juana," sabi ng nasaktang si Rufa. "Sapat na ang isang ganap na indulhensiya para mailabas siya sa purgatoryo. Hindi dapat sinasayang ang mga banal na indulhensiya. Gayahin mo ang ginagawa ko."

"Akala ko kasi, mas marami, mas mabuti," sagot ng simpleng si Sister Juana habang nakangiti. "Pero sabihin mo nga sa akin kung ano ang ginagawa mo."

Hindi agad sumagot si Sister Rufa. Humingi muna siya ng buyo at nginuya iyon, tiningnan ang mga nakikinig sa kanya nang buong atensyon, saka dumura sa isang tabi at nagsimulang magsalita habang patuloy sa pagnguya: "Wala akong pinalalampas na kahit isang banal na araw! Mula nang mapasama ako sa Sisterhood, nakapag-ipon na ako ng apatnaraan at limampu't pitong ganap na indulhensiya, pitong daan at animnapung libo't limang daan at siyamnapu't walong taon ng indulhensiya. Isinusulat ko ang lahat ng kinikita ko, dahil gusto ko ng malinis na kuwenta. Ayokong mandaya o madaya."

Dito, tumigil sandali si Sister Rufa para mas pagtuunan ang pagnguya niya. Tumingin sa kanya ang mga babae nang may paghanga, pero ang lalaking pabalik-balik sa paglalakad ay may bahagyang paghamak na nagsabi, "Aba, ngayong taon, apat na ganap na indulhensiya ang lamang ko sa iyo, Sister Rufa, at

isandaan pang taon, at hindi pa nga ako masyadong nagdarasal."

"Lamang ka sa akin? Higit sa animnaraan at walumpu't siyam na ganap na indulhensiya o siyamnaraan at siyamnapu't apat na libo't walong daan at limampu't anim na taon?" tanong ni Rufa, medyo nainis.

"Tama, walong indulhensiya at isandaan at labinlimang taon pa ang lamang ko, at may ilang buwan pa," sagot ng lalaki, na may nakasabit sa leeg na maruruming eskapularyo at mga rosaryo.

"Hindi na kataka-taka iyan!" amin ni Rufa, at sa wakas ay tinanggap ang pagkatalo. "Eksperto ka, ikaw ang pinakamahusay sa buong lalawigan."

Ngumiti ang lalaking natuwa sa papuri at nagpatuloy, "Hindi naman ganoon kahanga-hanga na mas marami akong nakukuha kaysa sa iyo. Sa totoo lang, halos masasabi kong kahit natutulog ako, nakakakuha pa rin ako ng mga indulhensiya."

"At ano naman ang ginagawa ninyo sa mga iyon, ginoo?" sabay-sabay na tanong ng apat o limang tinig.

"Sus!" sagot ng lalaki, sabay kumpas na may mayabang na paghamak. "Sobra-sobra pa nga ang sa akin, naipamimigay ko lang!"

"Pero diyan, hindi kita mapupuri, ginoo," tutol ni Rufa. "Mapupunta ka sa purgatoryo dahil sinasayang mo ang mga indulhensiya. Alam mo namang sa bawat salitang walang saysay, kailangang magdusa ng apatnapung araw sa apoy, ayon sa kura; sa bawat dangkal ng sinulid na nasayang nang

wala namang pakinabang, animnapung araw; at sa bawat patak ng tubig na natapon, dalawampu. Mapupunta ka sa purgatoryo."

"Aba, marunong naman akong makalabas doon," sagot ni Brother Pedro nang may sukdulang kumpiyansa. "Ilan na bang kaluluwa ang nailigtas ko sa apoy! Ilan na bang santo ang nagawa ko! Bukod pa roon, kahit _in articulo mortis_ na, kaya ko pa ring magkamit, kung gugustuhin ko, ng hindi bababa sa pitong ganap na indulhensiya, at habang namamatay ako ay makapagliligtas pa ako ng iba." Pagkasabi nito, buong yabang siyang lumakad palayo.

Bumaling si Sister Rufa sa iba: "Pero gayunman, dapat ninyong gawin ang ginagawa ko, dahil wala akong pinalalampas kahit isang araw at maayos kong itinatala ang lahat. Ayokong mandaya o madaya."

"E ano ba ang ginagawa mo?" tanong ni Juana.

"Dapat ninyong tularan ang ginagawa ko. Halimbawa, sabihin nating nakakuha ako ng isang taong indulhensiya: isinusulat ko iyon sa aking talaan at sinasabi ko, 'Kabanal-banalang Ama at Panginoong San Dominic, pakitingnan nga po kung may sinuman sa purgatoryo na eksaktong isang taon ang kailangan—hindi sosobra ng isang araw at hindi rin kukulang.' Pagkatapos, nagta-toss ako ng barya: kapag ulo, wala; kapag buntot, meron. Ipagpalagay nating buntot ang lumabas, isinusulat ko ang _bayad_–; pero kung ulo ang lumabas, itinatabi ko ang indulhensiya. Sa ganitong paraan, binubuo ko sila sa mga pangkat na tig-iisang daang taon, at maingat kong itinatala ang lahat. Sayang at hindi natin sila magamit gaya ng pera—na

mapalago sa tubo—dahil kung puwede sana, mas marami pa tayong kaluluwang maililigtas. Maniwala kayo sa akin at gawin ninyo ang ginagawa ko."

"Aba, mas maayos ang paraan ko kaysa riyan," puna ni Sister Sipa.

"Ano? Mas maayos?" singhal ng nagtatakang si Rufa. "Imposible iyon! Wala nang mas ikagaganda pa ang sistema ko!"

"Makinig ka sandali at makukumbinsi ka rin, Sister," sabi ng matandang si Sipa na halatang naiinis.

"Paano ba iyon? Sige nga, pakinggan natin!" bulalas ng iba.

Pagkatapos umubo nang may pormal na himig, maingat na nagsimula ang matanda: "Alam na alam naman ninyo na sa pagbigkas ng Bendita sea tu pureza_ at ng Señor mío Jesucristo, Padre dulcísimo por el gozo_, sampung taon ang nakukuha sa bawat titik—"

"Dalawampu!" "Hindi, mas mababa!" "Lima!" sabat ng ilang tinig.

"Ilang taon man ang pagitan, wala namang pinagkaiba. Ngayon, kapag may kasambahay na nakabasag ng plato, baso, o tasa, pinapupulot ko sa kanya ang mga piraso; at sa bawat kapiraso, kahit gaano pa kaliit, kailangan niyang bigkasin para sa akin ang isa sa mga dasal na iyon. Ang mga indulhensiyang nakukuha ko sa paraang ito ay iniaalay ko sa mga kaluluwa. Lahat ng nasa bahay ko, maliban sa mga pusa, naiintindihan ang sistemang ito."

"Pero ang mga indulhensiyang iyon ay ang mga kasambahay ang nakakamit, hindi ikaw, Sister Sipa," tutol ni Rufa.

"At ang mga tasa at plato ko, sino ang nagbabayad? Masaya namang bayaran iyon ng mga kasambahay sa ganyang paraan, at bagay din sa akin. Hindi ako nananakit, paminsan-minsan lang kurot, o isang pitik sa ulo."

"Gagayahin ko nga ang ginagawa mo!" "Ako rin!" "At ako rin!" bulalas ng mga babae.

"Pero paano kung dalawa o tatlong piraso lang ang pagkabasag ng plato? Kaunti lang ang makukuha mo," puna ng mapilit na si Rufa.

"Ab á!_" sagot ng matandang si Sipa. "Pinapabigkas ko pa rin sa kanila ang mga dasal. Pagkatapos, pinagdidikit ko ulit ang mga piraso kaya wala akong lugi."

Wala nang naihabol na pagtutol si Sister Rufa.

"Pwede ba akong magtanong tungkol sa isang bagay na hindi ko malinawan," mahiyain na sabi ng batang si Juana. "Napakahusay ninyong umunawa sa mga usapin tungkol sa langit, purgatoryo, at impiyerno, samantalang inaamin kong wala akong alam. Madalas kong makita sa mga nobena at iba pang aklat ang tagubiling ito: tatlong Ama Namin, tatlong Aba Ginoong Maria, at tatlong Gloria Patri—"

"Oo, ano ngayon?"

"Ang gusto ko sanang malaman ay kung paano sila dapat bigkasin: tatlong sunod-sunod na Ama Namin, tapos tatlong sunod-sunod na Aba Ginoong Maria, at saka tatlong

sunod-sunod na Gloria Patri; o Ama Namin, Aba Ginoong Maria, at Gloria Patri na magkakasama, na uulitin nang tatlong beses?"

"Ganito: Ama Namin nang tatlong beses—"

"Paumanhin, Sister Sipa," putol ni Rufa, "sa kabila dapat iyan. Hindi dapat pinaghahalo ang lalaki at babae. Ang mga Ama Namin ay lalaki, ang mga Aba Ginoong Maria ay babae, at ang mga Gloria Patri ang mga anak."

"Ha? Pasensya ka na, Sister Rufa: ang paternoster, Ave Maria, at Gloria ay parang kanin, ulam, at sarsa—isang subo para sa mga santo—"

"Mali ka! Makikita mo, kayong nagdarasal nang ganyan ay hindi kailanman makakakuha ng hinihingi ninyo."

"At kayong nagdarasal sa kabilang paraan ay wala ring mapapala sa mga nobena ninyo," sagot ng matandang si Sipa.

"Sino ba ang hindi?" tanong ni Rufa habang tumatayo. "Kamakailan lang, nawalan ako ng isang biik. Nagdasal ako kay San Antonio at nakita ko rin, tapos naibenta ko pa nang magandang halaga. Aba!"

"Talaga? Kaya pala may isa sa mga kapitbahay mo na nagsasabing ipinagbili mo ang baboy niya."

"Sino? Ang kapal ng mukha niya! Baka naman akala niya kagaya mo ako—"

Dito kinailangang mamagitan ng eksperta para maibalik ang katahimikan, dahil wala nang nag-iisip tungkol sa mga paternoster—baboy na ang usapan ng lahat. "Sige na, sige na,

hindi dapat pag-awayan ang isang baboy, mga Kapatid! May halimbawang ibinibigay sa atin ang Banal na Kasulatan. Hindi naman nakipagtalo sa Ating Panginoon ang mga erehe at Protestante nang itaboy Niya sa tubig ang isang kawan ng mga baboy na sa kanila, tapos tayo na mga Kristiyano na nga, at bukod pa roon ay mga Kapatid ng Banal na Rosaryo, tayo pa ang magbabangayan dahil sa isang munting baboy! Ano na lang ang sasabihin ng mga karibal natin, ang mga Kapatid ng Ikatlong Orden?"

Natahimik ang lahat sa harap ng ganoong karunungan, at kasabay nito'y nabahala rin sa maaaring sabihin ng mga Kapatid ng Ikatlong Orden. Ang eksperta, na halatang nasiyahan sa ganoong pagsang-ayon, ay nagpalit ng tono at nagpatuloy: "Maya-maya ipapatawag na tayo ng kura. Kailangan nating sabihin sa kanya kung sino sa tatlong iminungkahi niya kahapon ang napili nating mangangaral—si Padre Damaso, si Padre Martin, o ang kura katulong. Hindi ko alam kung may napili na ang mga Kapatid ng Ikatlong Orden, kaya dapat makapagpasya tayo."

"Ang kura katulong," mahinang bulong ni Juana.

"Ahem! Hindi marunong mangaral ang kura katulong," pahayag ni Sipa. "Mas mabuti si Padre Martin."

"Padre Martin!" bulalas ng isa pa na may paghamak. "Wala naman siyang boses. Mas mabuti pa si Padre Damaso."

"Tama!" sigaw ni Rufa. "Talagang marunong mangaral si Padre Damaso! Para siyang komedyante!"

"Pero hindi naman natin siya naiintindihan," mahinang sabi ni Juana.

"Dahil napakalalim niya! At dahil mahusay siyang mangaral—"

Naputol ang pananalitang ito sa pagdating ni Sisa, na may pasan na isang basket sa ulo. Binati niya ang mga Kapatid at nagpatuloy sa pag-akyat sa hagdan.

"Papasok siya! Tayo na rin, pumasok tayo!" sigaw nila. Parang malakas na kumakabog ang dibdib ni Sisa habang umaakyat siya sa hagdan. Hindi niya alam kung ano ang sasabihin sa pari para mapawi ang galit nito, o kung anong maidadahilan niya para maipagtanggol ang kanyang anak. Nang umagang iyon, sa unang liwanag ng bukang-liwayway, pumunta siya sa kanyang hardin at pumili ng pinakamagagandang gulay. Inilagay niya ang mga iyon sa isang basket na may sapin na dahon ng saging at mga bulaklak. Pagkatapos, naghanap siya sa pampang ng ilog ng pakó na alam niyang gustong-gusto ng kura sa ensalada. Isinuot niya ang pinakamaganda niyang damit at, nang hindi ginigising ang kanyang anak, naglakad siya papuntang bayan na pasan ang basket sa ulo. Habang umaakyat siya sa hagdan, sinikap niyang huwag gumawa ng ingay at nakinig siyang mabuti, umaasang maririnig niya ang isang sariwa at musmos na tinig na pamilyar na pamilyar sa kanya. Pero wala siyang narinig, at wala rin siyang nasalubong habang papunta siya sa kusina. Pagdating doon, sinilip niya ang bawat sulok. Malamig ang pagtanggap sa kanya ng mga utusan at mga sakristan; halos hindi man lang nila pinansin ang bati niya.

"Saan ko po ba puwedeng ilagay ang mga gulay na ito?" tanong niya, na hindi man lang nasaktan sa malamig nilang pakikitungo.

"Diyan, kahit saan!" ungol ng kusinero, halos hindi man lang siya tinitingnan habang abala ito sa pagbubunot ng balahibo ng isang capon.

Maingat na inayos ni Sisa ang mga gulay at mga dahon para sa ensalada sa ibabaw ng mesa, at inilagay ang mga bulaklak sa ibabaw ng mga iyon. Nakangiti, saka siya lumapit sa isa sa mga utusan, na mukhang mas madaling kausapin kaysa sa kusinero. "Maaari ko bang makausap ang pari?"

"May sakit siya," pabulong na sagot.

"At si Crispin? Alam mo ba kung nasa sakristiya siya?" Nagulat ang utusan at kumunot ang noo. "Si Crispin? Hindi ba nasa bahay ninyo? Itatanggi mo pa ba?"

"Si Basilio ay nasa bahay, pero si Crispin ay naiwan dito," sagot ni Sisa. "Gusto ko siyang makita."

"Oo, naiwan siya, pero pagkatapos ay tumakas siya matapos magnakaw ng maraming bagay. Kaninang madaling-araw, inutusan ako ng kura na ipagbigay-alam iyon sa Guardia Civil. Malamang nakapunta na sila sa bahay ninyo para hanapin ang mga bata."

Tinakpan ni Sisa ang kanyang mga tainga at ibinuka ang bibig para magsalita, pero gumalaw lang ang kanyang mga labi nang walang lumabas na tunog.

"Ang gaganda ng mga anak mo!" bulalas ng kusinero. "Kitang-kita namang tapat kang asawa, dahil kamukhang-kamukha nila ang ama nila. Mag-ingat ka at baka mahigitan pa siya ng bunso."

Napahagulhol si Sisa sa tinding pait at napabagsak na lang sa isang bangko.

"Huwag kang umiyak dito!" sigaw ng kusinera. "Hindi mo ba alam na may sakit ang padre? Sa kalsada ka umiyak!"

Halos maitulak pababa sa hagdan ang kaawa-awang ina nang mismong sandaling pababa naman ang mga Madre, na nagrereklamo at naghuhula-hula tungkol sa sakit ng kura, kaya itinago niya ang mukha sa kanyang pañuelo at pinigil ang tunog ng kanyang pagdadalamhati. Pagdating sa kalsada, sandali siyang nagpalinga-linga na tila hindi tiyak ang gagawin, at pagkatapos, na para bang nakapagpasya na, mabilis siyang naglakad palayo.

KABANATA XIX

Mga Suliranin ng Isang Guro

Ang karaniwang tao ay mangmang, at dahil siya ang nagbabayad, makatarungan lang na kausapin siya sa paraang mangmang para mapagbigyan siya. [62]

Lope De Vega.

Payapang nakahimlay ang lawang napapalibutan ng kabundukan, taglay ang mapagkunwaring katahimikan ng kalikasan na walang ipinahihiwatig tungkol sa kung paanong noong nakaraang gabi ay tumugon ang tubig nito sa bangis ng bagyo. Nang magsimulang sumilay sa ibabaw nito ang unang mga repleksiyon ng liwanag at magising ang mga espiritung phosphorescent, lumitaw sa malayo, halos sa abot-tanaw, ang kulay-abong mga anino ng maliliit na bangka ng mga mangingisdang naghahango ng kanilang mga lambat, at ng mas malalaking sasakyang-dagat na inilaladlad ang kanilang mga layag. Sa isang munting mataas na bahagi ng lupa ay nakatayo ang dalawang lalaking nakadamit ng lubos na pagluluksa at nakatanaw sa tubig: ang isa ay si Ibarra at ang isa naman ay isang kabataang payak ang anyo at may malungkot na mukha.

"Dito iyon," sabi ng huli. "Mula rito inihagis sa tubig ang bangkay ng iyong ama. Dito kami dinala ng sepulturero ni Tenyente Guevara at ako."

Mahigpit na hinawakan ni Ibarra ang kamay ng binata, na nagpatuloy: "Wala kang dapat ipagpasalamat sa akin. Malaki ang utang na loob ko sa iyong ama, at ang tanging nagawa ko para sa kanya ay samahan ang kanyang bangkay hanggang sa libingan. Dumating ako rito na wala akong kakilala, walang rekomendasyon, at walang pangalan ni yaman, gaya rin ngayon. Iniwan ng pinalitan ko ang paaralan upang magnegosyo ng tabako. Pinrotektahan ako ng iyong ama, ipinagkaloob niya sa akin ang isang bahay, at ibinigay ang lahat ng kailangan para

mapatakbo ang paaralan. Madalas niyang dalawin ang mga klase at mamigay ng mga larawan sa mahihirap ngunit masisipag na bata, at binibigyan din sila ng mga aklat at papel. Pero gaya ng lahat ng mabubuting bagay, sandali lang itong tumagal."

Hinubad ni Ibarra ang kanyang sombrero at tila sandaling nanalangin. Pagkatapos ay humarap siya sa kanyang kasama. “Sabi mo, tinutulungan ng aking ama ang mahihirap na bata? At ngayon?”

“Ngayon, pinipilit na lang nilang makaraos sa abot ng makakaya at sumusulat kapag may pagkakataon,” sagot ng binata.

“Ano ang dahilan?”

“Makikita ang dahilan sa punit-punit nilang camisa at sa mga matang laging nakayuko.”

“Ilan na ang mga mag-aaral mo ngayon?” tanong ni Ibarra na may interes, matapos ang ilang sandaling katahimikan.

“Mahigit dalawang daan ang nakatala, pero mga dalawampu’t lima lang ang talagang pumapasok.”

“Paano nangyayari iyon?”

Malungkot na ngumiti ang guro bago sumagot. “Kapag ipinaliwanag ko ang mga dahilan, hahaba lang ang kuwento at makakaumay pakinggan.”

“Huwag mong isipin na basta usisero lang ako,” seryosong sagot ni Ibarra habang nakatanaw sa malayong abot-tanaw. “Napag-isip-isip ko na ito, at naniniwala akong mas nararapat

na isakatuparan ko ang mga mithiin ng aking ama kaysa iyakan siya, at higit na mabuti iyon kaysa ipaghiganti siya. Ang banal na kalikasan na ang naging kanyang libingan, at ang kanyang mga kaaway ay ang mga tao at isang pari. Ang una ay pinatatawad ko dahil sa kanilang kamangmangan, at ang ikalawa dahil nais kong igalang ang Relihiyon, na siyang nag-angat sa lipunan. Nais kong mapuspos ng diwa ng taong nagbigay sa akin ng buhay, kaya gusto kong malaman kung anu-anong hadlang ang kinakaharap dito sa gawain ng edukasyon."

"Pagpapalain ng bayan ang iyong alaala, ginoo," sabi ng guro, "kung maisasakatuparan mo ang magagandang balak ng iyong yumaong ama! Gusto mong malaman ang mga hadlang sa pag-unlad ng edukasyon? Kung gayon, sa kasalukuyang kalagayan, hinding-hindi ito uunlad nang malaki kung walang sapat na tulong. Una sa lahat, kahit may mga mag-aaral tayo, nawawalan sila ng gana dahil kulang sa angkop na kagamitan, at may iba pang bagay na mas nakakahatak ng kanilang pansin. Sinasabi na sa Alemanya, ang anak ng isang magsasaka ay nag-aaral nang walong taon sa paaralan ng bayan; pero sino rito ang gugugol kahit kalahati ng panahong iyon kung ganoon lang kahina ang mapapala? Natututo silang bumasa, sumulat, at magsaulo ng mga piling sipi, at kung minsan ay buong aklat pa, sa Espanyol, nang hindi man lang nauunawaan ang kahit isang salita. [63] Ano bang pakinabang na nakukuha ng batang taga-bayan sa paaralan?"

"At ikaw, na nakikita mo ang kasamaang iyan, bakit hindi mo naisipang gawan ng lunas?"

Malungkot na umiling ang guro. “Ang isang mahirap na guro ay hindi lang nakikipaglaban sa mga pagkiling kundi pati sa ilang impluwensiya. Una sa lahat, kailangan sana ng maayos na lugar, at hindi tulad ng ginagawa ko ngayon—magdaos ng klase sa ilalim ng kumbento, sa tabi ng karwahe ng padre. Doon, ang mga bata, na mahilig magbasa nang malakas, ay natural na nakaiistorbo sa padre, at madalas siyang bumababa, balisa, lalo na kapag inaatake siya, sinisigawan sila, at kung minsan ay iniinsulto pa ako. Alam mo namang walang sinumang makapagtuturo o makapag-aaral sa ganoong kalagayan, dahil hindi igagalang ng bata ang kanyang guro kapag nakikita niyang inaabuso ito nang hindi man lang ipinagtatanggol ang kanyang mga karapatan. Para pakinggan siya at mapanatili ang kanyang awtoridad, kailangan ng guro ng prestihiyo, mabuting pangalan, lakas ng loob sa moral, at kaunting kalayaan sa pagkilos.”

“Ngayon, hayaan mong ikuwento ko sa iyo ang mas malulungkot pang detalye. Ninais kong magpatupad ng mga reporma, pero pinagtawanan lang ako. Para maitama ang suliraning kababanggit ko lang sa iyo, sinubukan kong turuan ng Espanyol ang mga bata dahil, bukod sa iyon ang utos ng pamahalaan, naisip ko ring makabubuti iyon sa lahat. Ginamit ko ang pinakasimpleng paraan—mga salita at parirala—nang hindi muna pinapansin ang mahahabang tuntunin, dahil inaasahan kong maituturo ko ang balarila kapag naiintindihan na nila ang wika. Pagkalipas ng ilang linggo, ang ilan sa pinakamatalino ay halos nakauunawa na sa akin at nakagagamit na ng ilang parirala.”

Huminto sandali ang guro at parang nag-alinlangan, saka, na para bang nakapagpasya na, nagpatuloy siya: "Hindi ako dapat mahiya sa kuwento ng mga ginawang mali sa akin, dahil sinuman sa kalagayan ko ay ganoon din ang gagawin. Gaya ng sabi ko, maganda ang simula, pero makalipas ang ilang araw, ipinatawag ako ni Padre Damaso, na siya noon ang kura, sa pamamagitan ng nakatatandang sakristan. Dahil kilala ko ang ugali niya at ayokong paghintayin siya, agad akong umakyat, bumati sa kanya, at nag-good morning sa Espanyol. Ang tanging bati niya sa akin ay iunat ang kamay para halikan ko, pero nang gawin ko iyon, bigla niya itong binawi at, nang hindi man lang sumasagot, malakas at mapanuyang tumawa. Labis akong napahiya, lalo na't naroon ang nakatatandang sakristan. Noong sandaling iyon, hindi ko alam kung ano ang sasabihin, dahil tuloy-tuloy lang ang tawa ng kura habang nakatitig lang ako sa kanya. Maya-maya, nainip na ako at naramdaman kong may magagawa akong hindi nararapat, dahil ang pagiging mabuting Kristiyano at ang pagpapanatili ng sariling dangal ay hindi naman magkasalungat. Magtatanong na sana ako nang bigla siyang lumipat mula sa panunuya tungo sa tahasang pang-iinsulto at sarkastikong nagsabi, 'Aba, buenos dins_, ha? Buenos dias!_ Ang galing naman at marunong kang magsalita ng Espanyol!' Pagkasabi niyon, humalakhak na naman siya."

Hindi napigilan ni Ibarra ang mapangiti.

"Napapangiti ka," pagpapatuloy ng guro, na ginaya rin ang ginawa ni Ibarra, "pero aaminin kong noong mga sandaling iyon, wala akong anumang ganang tumawa. Nakatayo pa rin ako—ramdam ko ang pag-akyat ng dugo sa ulo ko at parang

may mga kidlat na kumikislap sa isip ko. Parang napakalayo, napakalayo ng kura sa paningin ko. Humakbang ako para sagutin siya kahit hindi ko pa alam ang mismong sasabihin ko, pero humarang sa pagitan namin ang nakatatandang sakristan. Tumayo si Padre Damaso at sinabi sa akin sa Tagalog: 'Huwag kang magpasikat sa hiram na palamuti. Masiyahan ka na sa pagsasalita ng sarili mong wika at huwag mong sirain ang Espanyol, na hindi naman para sa iyo. Kilala mo ba ang gurong si Ciruela? [64] Si Ciruela ay isang gurong hindi marunong bumasa, pero may paaralan siya.' Gusto ko sana siyang pigilan, pero pumasok siya sa kanyang silid at malakas na isinara ang pinto."

"Ano ang magagawa ko sa napakaliit kong suweldo, na para makuha ko pa ay kailangan ko munang humingi ng pahintulot sa kura at bumiyahe pa sa kabisera ng lalawigan? Ano ang laban ko sa kanya, na siyang pinakamakapangyarihang puwersang panrelihiyon at pampulitika sa bayan, suportado ng kanyang Orden, kinatatakutan ng pamahalaan, mayaman, makapangyarihan, hinahanap at pinakikinggan, at laging pinaniniwalaan at sinusunod ng lahat? Kahit nilait niya ako, kinailangan kong manahimik, dahil kung sumagot ako, mapapatanggal niya ako sa tungkulin ko, at mawawala sa akin ang lahat ng pag-asa sa propesyong pinili ko. Wala ring mapapala ang layunin ng edukasyon; sa halip, lalo pa itong mapapahamak, dahil papanig ang lahat sa kura, susumpain nila ako at tatawagin akong palalo, mapagmataas, hambog, masamang Kristiyano, walang pinag-aralan, at kung hindi man iyon, anti-Espanyol at filibustero. Sa isang guro, hindi naman inaasahan ang karunungan o sigasig; ang hinihingi lamang ay

pagpapasakop, kababaang-loob, at kawalang-kilos. Patawarin nawa ako ng Diyos kung sumalungat ako sa aking budhi at paghatol, pero dito ako isinilang sa bayang ito, kailangan kong mabuhay, may ina ako, kaya ipinauubaya ko na lamang ang sarili ko sa aking kapalaran, gaya ng isang bangkay na pinagpapasapasahan ng mga alon."

"Pinanghinaan ka na ba nang tuluyan dahil sa hirap na iyon? Ganoon ka na ba namuhay mula noon?"

"Sana nga naging babala na iyon sa akin! Kung sana roon na lang nagtapos ang mga paghihirap ko! Totoo, mula noon ay nagsimula na akong masuklam sa propesyon ko at naisip kong humanap ng ibang pagkakakitaan, gaya ng ginawa ng pinalitan ko, dahil ang anumang trabahong ginagawa nang may pagkasuklam at kahihiyan ay isang uri ng pagkamartir, at dahil araw-araw ay ipinapaalala sa akin ng paaralan ang insultong iyon at nagdudulot sa akin ng mga oras ng matinding kapaitan. Pero ano ang magagawa ko? Hindi ko kayang sirain ang paniniwala ng aking ina; kailangan kong sabihin sa kanya na ang tatlong taon niyang pagsasakripisyo para maibigay sa akin ang propesyong ito ang siya ngayong pinagmumulan ng aking kaligayahan. Kailangan kong ipaniwala sa kanya na marangal na marangal ang propesyong ito, kasiya-siya ang gawain, hitik sa bulaklak ang landas, na ang pagtupad ko sa aking tungkulin ay nagdudulot lamang sa akin ng pakikipagkaibigan, na iginagalang ako ng mga tao at ibinibigay sa akin ang lahat ng paggalang. Kung iba ang ginawa ko, bukod sa mananatili akong malungkot, madaragdagan ko pa ang kanyang dalamhati, at bukod sa wala namang silbi iyon, magiging kasalanan pa. Kaya nanatili ako at

sinikap kong huwag panghinaan ng loob. Pinilit kong magpatuloy sa pakikibaka."

Dito siya sandaling tumigil, saka muling nagsalita: “Mula noong araw na labis akong inalipusta, sinimulan kong suriin ang aking sarili at natuklasan kong talagang napakalaki ng aking kamangmangan. Inialay ko ang sarili ko, araw at gabi, sa pag-aaral ng Espanyol at ng lahat ng may kaugnayan sa aking propesyon. Pinahiram ako ng matandang Pantas ng ilang aklat, at binasa at pinag-isipan ko ang lahat ng mahawakan ko. Sa mga bagong ideyang natutuhan ko sa iba’t ibang lugar, nagbago ang pananaw ko, at marami akong nakita sa ibang anyo kaysa sa dati kong pagkakakita. Nakita ko ang kamalian sa mga bagay na dati’y inakala kong pawang katotohanan, at nakita ko naman ang katotohanan sa maraming bagay na dati kong inakalang mali. Halimbawa, ang pagpaparusa sa pamamagitan ng pananakit, na mula pa noong unang panahon ang pinakakilalang katangian ng mga paaralan at matagal nang itinuturing na tanging mabisang paraan upang matuto ang mga mag-aaral—gaya ng nakasanayan nating paniwalaan—ay mabilis kong nakita na isa palang malaking sagabal sa pag-unlad ng bata kaysa anumang tulong. Naniwala akong imposibleng gamitin nang maayos ang isip kung laging nakaamba ang palo o iba pang kaparusahan. Ang takot at sindak ay gumugulo kahit sa pinakapanatag na kalooban, at ang imahinasyon ng bata, bukod sa napakasigla, ay madali ring maapektuhan. Dahil sa utak naitatatak ang mga ideya, kailangan ang katahimikan sa loob at labas, ang kapanatagan ng diwa, pahinga ng katawan at budhi, at kusang loob; kaya naisip kong bago ang lahat, dapat kong linangin sa mga bata ang tiwala,

kapanatagan ng loob, at kaunting dangal sa sarili. Higit pa rito, naunawaan ko na ang araw-araw na pagkakita sa paghahagupit ay sumisira sa kabutihan ng kanilang puso at pumapatay sa anumang pakiramdam ng dignidad, na isa sa pinakamakapangyarihang puwersa sa mundo. Kasabay nito, nawawala rin sa kanila ang hiya, at mahirap na itong maibalik kapag nawala na. Napansin ko rin na kapag may isang batang napapalo, naaaliw siya sa isip na ganoon din ang trato sa iba, at napapangiti pa siya nang may kasiyahan kapag naririnig ang iyak ng mga kasama niya. Tungkol naman sa taong namamalo, kahit sa una'y ginagawa niya iyon nang may pag-aatubili, hindi nagtatagal ay nasasanay siya at kalaunan ay nasisiyahan pa sa malungkot niyang gawain. Pinuno ako ng sindak ng nakaraan, kaya nais kong iligtas ang kasalukuyan sa pamamagitan ng pagbabago sa lumang sistema. Sinikap kong gawing bagay ng pagmamahal at kagalakan ang pag-aaral; nais kong ang abakada ay hindi maging isang maitim na aklat na binasa ng luha ng pagkabata kundi isang kaibigang magbubunyag ng mga kahanga-hangang lihim; at ang silid-aralan ay hindi maging lugar ng dalamhati kundi isang pook ng siglang pangkaisipan. Kaya dahan-dahan kong inalis ang pagpaparusang pisikal, tuluyang inalis sa paaralan ang mga gamit para rito, at pinalitan ang mga iyon ng paligsahan at dangal sa sarili. Kapag may nagpabaya sa aralin niya, itinuturing ko iyong kakulangan sa pagnanais at hindi kakulangan sa kakayahan. Pinaisip ko sa kanila na mas may kakayahan sila kaysa sa tunay nilang inaakala, at iyon ang nagtulak sa kanilang mag-aral, gaya ng anumang pagtitiwala na humahantong sa mahahalagang tagumpay. Sa simula, parang imposibleng maisagawa ang

pagbabagong ito ng paraan; marami ang tumigil sa pag-aaral, ngunit nagpatuloy ako at napansin kong unti-unting tumataas ang kanilang pag-iisip, dumarami ang mga batang pumapasok, mas regular silang dumarating, at ang sinumang napupuri sa harap ng iba ay nag-aaral kinabukasan nang may dobleng sipag."

"Hindi nagtagal, kumalat sa buong bayan na hindi ko pinapalo ang mga bata. Ipinatawag ako ng kura, at dahil nangangamba akong mauwi na naman sa eksena, malamig ko siyang binati sa Tagalog. Nang araw na iyon, napakaseryoso niya sa akin. Sinabi niyang inilalagay ko sa kapahamakan ang mga bata, nagsasayang ako ng oras, hindi ko ginagampanan ang tungkulin ko, na ang amang hindi gumagamit ng pamalo ay sumisira sa anak—ayon daw sa Espiritu Santo—na ang pagkatuto ay pumapasok kasabay ng dugo, at kung anu-ano pa. Binanggit niya sa akin ang mga kasabihan mula sa mga panahong mabangis, na para bang sapat nang nasabi iyon ng mga sinauna para hindi na mapagdudahan; kung gayon, dapat din nating paniwalaan na talagang umiral ang mga halimaw na noong unang panahon ay iginuhit at inukit sa mga palasyo at templo. Sa huli, inutusan niya akong maging mas maingat at bumalik sa dating sistema; kung hindi, gagawa raw siya ng hindi magandang ulat tungkol sa akin sa alkalde ng lalawigan. At hindi pa roon natapos ang mga suliranin ko. Makalipas ang ilang araw, may ilang magulang ng mga bata na nagpunta sa ilalim ng kumbento, at kinailangan kong tipunin ang lahat ng pasensya at pagtitiis ko. Nagsimula sila sa pagpapaalala sa akin ng mga nakaraang panahon, noong ang mga guro raw ay may tunay na tikas at nagtuturo gaya ng pagtuturo ng kanilang mga ninuno.

'Iyon ang panahon ng mga pantas,' sabi nila, 'namamalo sila, at naitutuwid ang baluktot na puno. Hindi sila mga binata kundi matatandang may karanasan, mapuputi ang buhok at mahihigpit. Si Don Catalino, hari nilang lahat at siyang nagtatag ng mismong paaralang ito, ay nagbibigay ng hindi bababa sa dalawampu't limang palo, at dahil doon ang mga mag-aaral niya ay naging mga pantas at mga pari. Ah, mas mahalaga ang matatanda kaysa sa amin mismo, oo nga, higit kaysa sa amin mismo!' Ang iba naman ay hindi nakuntento sa ganoong paligoy-ligoy na kabastusan, kundi tahasan akong sinabihan na kung ipagpapatuloy ko ang sistema ko, walang matututuhan ang kanilang mga anak at mapipilitan silang alisin ang mga ito sa paaralan. Walang saysay ang makipagtalo sa kanila, dahil bilang isang binata ay iniisip nilang wala akong kakayahang humusga nang tama. Ano ang hindi ko ibibigay kapalit ng ilang puting buhok! Ikinatwiran nila ang awtoridad ng kura, ng kung sinu-sino pa, at itinuro pa ang kanilang sarili, sinasabing kung hindi dahil sa mga palo na tinanggap nila mula sa kanilang mga guro ay wala silang natutuhan. Iilan lamang ang nagpakita ng kaunting pakikiramay upang kahit paano'y mapagaan ang pait ng ganoong nakapanlulumong pagkadismaya."

"Dahil sa lahat ng iyon, napilitan akong talikuran ang sistema ko na, matapos ang napakaraming hirap, ay nagsisimula pa lang sanang magbunga. Sa tindi ng pagkadismaya, dinala ko kinabukasan pabalik sa paaralan ang mga latigo at sinimulan ko na naman ang malupit na paraang iyon. Nawala ang katahimikan, at lungkot ang namayani sa mga mukha ng mga bata—mga batang nagsisimula pa lamang magmahal sa akin at siyang tanging kamag-anak at kaibigan ko. Kahit sinikap kong

bawasan ang paghahagupit at gawin iyon nang may pinakamaraming pagpipigil, ramdam na ramdam pa rin ng mga bata ang pagbabago; pinanghinaan sila ng loob at mapait na umiyak. Tinamaan nito ang puso ko, at kahit naiinis ako sa isip ko sa mga hangal na magulang, hindi ko kayang ibunton sa mga inosenteng biktima ng mga pagkiling ng kanilang mga magulang ang galit ko. Parang sinusunog ako ng kanilang mga luha, wari ko'y sasabog ang puso ko sa dibdib, at nang araw na iyon ay umalis ako sa paaralan bago matapos ang klase upang umuwi at umiyak nang mag-isa. Baka magtaka ka sa pagiging maselan ko, pero kung ikaw ang nasa kalagayan ko, maiintindihan mo iyon. Sinabi sa akin ni matandang Don Anastasio, 'Kung gusto ng mga magulang ang paghahagupit, bakit hindi na lang sila ang hagupitin?' Sa huli, nagkasakit ako dahil sa lahat ng ito." Tahimik at malalim na nakikinig si Ibarra.

"Kagagaling ko pa lamang nang bumalik ako sa paaralan at madatnan kong ikalimang bahagi na lang ng dati ang natitirang mga mag-aaral ko. Ang mas mahuhusay ay nagsitakas nang ibalik ang dating sistema, at sa mga naiwan—karamihan yaong pumapasok lang upang makaiwas sa trabaho sa bahay—wala ni isa ang nagpakita ng tuwa, wala ni isa ang bumati sa paggaling ko. Wala lang sa kanila kung gumaling man ako o hindi, at marahil mas gusto pa nilang manatili akong may sakit, dahil ang pumalit sa akin, kahit mas madalas silang hagupitin, ay bihira namang pumasok sa paaralan. Ang iba ko pang mga mag-aaral, yaong pinilit ng kanilang mga magulang na mag-aral, ay lumipat na sa ibang lugar. Sinisi ako ng kanilang mga magulang dahil nasira ko raw sila, at sandamakmak na panunumbat ang ibinato sa akin dahil doon. May isa nga lang, ang anak ng isang

babaeng taga-bukid na dumalaw sa akin noong ako'y may sakit, ang hindi nakabalik dahil ginawa na siyang sakristan, at ayon sa punong sakristan, hindi dapat pumapasok sa paaralan ang mga sakristan: kung hindi, aalisin sila."

"Tinanggap mo na lang ba ang kalagayan mo habang inaalagaan mo ang mga bago mong mag-aaral?" tanong ni Ibarra.

"Ano pa ba ang magagawa ko?" iyon ang sagot sa tanong. "Gayunman, habang may sakit ako, marami ang nangyari, kabilang na ang pagpapalit ng mga kura, kaya nagkaroon akong muli ng pag-asa at sumubok na naman, para hindi tuluyang masayang ang oras ng mga bata at, hangga't maaari, may mapala man lang sila sa mga palo, nang sa gayon ay kahit paano'y may mabuting bunga rin iyon para sa kanila. Pinag-isipan kong mabuti ang bagay na ito, dahil nais ko na kahit hindi nila ako mahalin, kung may makukuha silang kapaki-pakinabang mula sa akin, baka maalala nila ako nang hindi gaanong may pait. Alam mo namang sa halos lahat ng paaralan, Kastila ang mga aklat, maliban sa katesismo sa Tagalog, na nag-iiba-iba ayon sa orden ng relihiyon na kinabibilangan ng kura. Karaniwan, ang mga aklat na ito ay mga nobena, awit-panrelihiyon, at ang Katesismo ni Padre Astete, [65] na halos kasingliit lang ng matututunang kabanalan mula sa mga aklat ng mga erehe. Nang makita kong imposibleng turuan ang mga mag-aaral sa Kastila o isalin ang napakaraming aklat, sinubukan kong ipalit ang maiikling sipi mula sa mga kapaki-pakinabang na akda sa Tagalog, gaya ng Tratado sa Mabuting Asal ni Hortensio y Feliza, ilang manwal sa

Agrikultura, at iba pa. Kung minsan, ako mismo ang nagsasalin ng mga payak na akda, tulad ng Kasaysayan ng Pilipinas ni Padre Barranera, at saka ko iyon idinidikta sa mga bata, na kung minsan ay nilalagyan ko pa ng ilan kong sariling paliwanag, para makagawa sila ng mga kuwaderno ng tala. Dahil wala akong mapa na magagamit sa pagtuturo ng heograpiya, kinopya ko ang isang mapa ng lalawigan na nakita ko sa kabisera, at sa tulong nito at ng mga baldosa sa sahig ay nabigyan ko sila ng kaunting ideya tungkol sa bansa. Sa pagkakataong ito, ang mga babae naman ang nainis. Ang mga lalaki ay ngumiti na lamang, dahil para sa kanila isa lang iyon sa mga kakatwa kong hilig. Ipinatawag ako ng bagong kura, at bagaman hindi naman niya ako pinagalitan, sinabi niyang unahin ko muna ang relihiyon; na bago matuto ng mga ganyang bagay, kailangang makapasa muna ang mga bata sa isang pagsusulit na magpapatunay na kabisado nila ang mga misteryo, ang mga awit-panrelihiyon, at ang katesismo ng Doktrinang Kristiyano."

"Kaya ngayon, ang ginagawa ko ay pagsikapang maging mga loro ang mga bata at makabisa ang napakaraming bagay na ni isang salita ay hindi nila nauunawaan. Marami sa kanila ang kabisado na ngayon ang mga misteryo at ang mga awit-panrelihiyon, pero nangangamba akong mauuwi sa wala ang mga pagsisikap ko pagdating sa Katesismo ni Padre Astete, dahil karamihan sa mga mag-aaral ay hindi man lang matukoy kung alin ang tanong at alin ang sagot, ni hindi nila nauunawaan kung ano ang ibig sabihin ng alinman sa dalawa. Ganito tayo mamamatay, ganito rin ang mangyayari sa mga hindi pa isinisilang, samantalang sa Europa ay pag-uusapan nila ang pag-unlad."

"Huwag naman tayong masyadong maging negatibo," sabi ni Ibarra. "Pinadalhan ako ng teniente-mayor ng paanyaya para dumalo sa isang pulong sa munisipyo. Malay mo, baka doon mo makita ang sagot sa mga tanong mo?"

Umiling ang guro, nag-aalinlangan, saka sumagot: "Makikita mo, ang planong ikinuwento nila sa akin ay mauuwi rin sa kaparehong sinapit ng akin. Pero sige, tingnan natin!"

KABANATA XX

Ang Pulong sa Munisipyo

Mga labindalawa hanggang labinlimang metro ang haba ng bulwagan at walo hanggang sampung metro ang lapad. Ang mga pader nitong pinaputi ng apog ay puno ng mga guhit na uling—iba't iba ang kapangitan at kalaswaan—na may mga nakasulat pang paliwanag para lubusang luminaw ang ibig sabihin. Sa isang sulok, maayos na nakasandal sa dingding, makikita ang humigit-kumulang isang dosenang lumang kanyong de-pitik sa gitna ng mga kinakalawang na espada at talibon, ang sandata ng mga cuadrillero. [66] Sa isang dulo ng bulwagan ay may nakasabit na larawan ng kanyang Kamahalan, ang Hari ng Espanya, na halos natatakpan ng marurumíng pulang kurtina. Sa ilalim nito, sa ibabaw ng isang entabladong kahoy, naroon ang isang lumang silyang nakabuka ang mga sirang sandalan ng braso. Sa harap ng silya ay isang mesang kahoy na puno ng mantsa ng tinta at kinayod at inukitan ng mga salita at inisyal, gaya ng mga mesa sa mga tavern sa Alemanya na madalas tambayan ng mga estudyante. Mga bangko at sirang upuan ang bumubuo sa natitirang kasangkapan.

Ito ang bulwagan ng konseho, ng paghuhukom, at ng pagpapahirap, kung saan ngayon nagtitipon ang mga pinuno ng bayan at ng mga sakop nitong nayon. Hindi naghahalo ang pangkat ng matatanda at ang pangkat ng mga kabataan, dahil hayagan ang alitan nila sa isa't isa. Sila ang kumakatawan, ayon sa pagkakasunod, sa mga konserbatibo at sa mga liberal—maliban na lamang na sa mga bayan, umaabot sa

sukdulan ang kanilang mga pagtatalo.

"Nagdududa ako sa ikinikilos ng gobernadorcillo," sabi ni Don Filipo, ang teniente-mayor at pinuno ng pangkat liberal, sa kanyang mga kasama. "Pinag-isipang mabuti ang pagpapaliban sa usapan tungkol sa mga gastusin hanggang sa pinakahuling sandali. Tandaan ninyo, labing-isang araw na lang ang natitira sa atin."

"At nanatili pa siya sa kumbento para makipag-usap sa kura, na may sakit," puna ng isa sa mga kabataan.

"Walang problema," sabi ng isa pa. "Handa na ang lahat. Basta huwag lang makakuha ng mayorya ang plano ng matatanda—"

"Hindi ako naniniwalang mangyayari iyon," putol ni Don Filipo, "dahil ako mismo ang maghahain ng plano ng matatanda!"

"Ano? Ano ang sinasabi mo?" tanong ng mga nakikinig sa kanya, gulat na gulat.

"Ang sabi ko, kung ako ang mauunang magsalita, ang ihaharap ko ay ang plano ng ating mga kalaban."

"Pero paano naman ang plano natin?"

"Sa inyo ko na ipauubaya ang paghaharap ng atin," sagot ni Don Filipo na may ngiti, habang lumilingon sa isang batang cabeza de barangay. [67] "Ihahain mo iyon pagkatapos akong matalo."

"Hindi namin kayo maintindihan, ginoo," sabi ng mga nakikinig sa kanya habang nakatitig sila nang may pag-aalinlangan.

"Makinig kayo," dugtong ng pinunong liberal sa mahinang tinig sa ilang malapit sa kanya. "Kaninang umaga, nakasalubong ko si

matandang Tasio, at sinabi niya sa akin: 'Mas galit sa iyo ang mga kalaban mo kaysa sa mga ideya mo. May gusto ka bang hindi matuloy? Ikaw mismo ang magmungkahi nito, at kahit mas kapaki-pakinabang pa iyon kaysa sa mitra, tatanggihan pa rin nila. Kapag natalo ka na nila, ipamungkahi mo sa pinakaatrasadong tao sa buong pagtitipon ang gusto mo, at ang mga kalaban mo, para ka lang mapahiya, ay tatanggapin iyon.' Pero huwag ninyong ipagsasabi."

"Pero--"

"Kaya ang ihaharap ko ay ang plano ng ating mga kalaban, at palalabihin ko iyon hanggang sa magmukhang katawa-tawa. Ah, heto na sina Señor Ibarra at ang guro."

Binati ng dalawang binatang ito ang bawat pangkat nang hindi sumasama sa alinman. Maya-maya, pumasok ang gobernadorcillo—siya ring taong nakita natin kahapon na may dalang bigkis ng kandila—na bakas ang pagkainis sa mukha. Pagpasok niya, tumigil ang mga bulungan, naupo ang lahat, at unti-unting nanaig ang katahimikan habang siya'y umuupo sa ilalim ng larawan ng Hari, umuubo nang apat o limang beses, ipinapahid ang kamay sa mukha at ulo, ipinapatong ang mga siko sa mesa, saka inaalis muli, uubo na naman, at pagkatapos ay inuulit ang buong ritwal.

"Mga ginoo," sa wakas ay panimula niya sa nanginginig na tinig, "naglakas-loob akong tipunin kayo rito para sa pulong na ito—ahem! Ahem! Kailangan nating ipagdiwang ang pista ng ating patron na si San Diego sa ikalabindalawa ng buwang ito—ahem!—ngayon ay ikalawa—ahem! Ahem!" Sa puntong

iyon, isang mabagal at tuyong ubo ang pumutol sa kanyang pagsasalita.

Pagkatapos, tumayo mula sa upuan ng mga nakatatanda ang isang lalaking may mayabang na tindig, na waring nasa apatnapung taong gulang. Siya ang mayamang si Capitan Basilio, na lubos na kabaligtaran ni Don Rafael, ama ni Ibarra. Naniniwala siya na mula nang mamatay si Santo Tomas de Aquino ay wala nang anumang pagsulong ang daigdig, at mula nang lisanin ito ni San Juan de Letran ay lalo pang paurong ang sangkatauhan.

"Mga ginoo, pahintulutan ninyo akong magsabi ng ilang salita tungkol sa napakainteresanteng usaping ito," panimula niya. "Ako ang unang magsasalita kahit may iba rito na mas may karapatan kaysa sa akin na mauna, pero para sa akin, sa ganitong mga bagay, ang unang pagsasalita ay hindi nangangahulugang ikaw ang nangunguna—gaya rin naman na ang huling magsalita ay hindi ibig sabihing ikaw ang pinakahamak. Bukod pa roon, napakahalaga ng mga sasabihin ko kaya hindi dapat ipinagpapaliban o inilalagay sa hulihan, at dahil dito nais kong mauna upang mabigyan ang mga iyon ng nararapat na bigat. Kaya sana ay payagan ninyo akong maunang magsalita sa pulong na ito, kung saan nakikita ko ang napakaraming kagalang-galang na tao, gaya ng kasalukuyang señor capitan, ang dating capitan; ang aking iginagalang na kaibigang si Don Valentin, na dati ring capitan; ang kaibigan ko mula pa pagkabata, si Don Julio; ang ating bantog na kapitan ng mga cuadrillero, si Don Melchor; at marami pang iba na, alang-alang sa iksi, ay hindi ko na iisahing banggitin—na

nakikita ninyong lahat na narito ngayon. Nakikiusap ako na mapahintulutan akong makapagsalita ng ilang salita bago magsalita ang iba. Magkakaroon kaya ako ng magandang kapalarang mapagbigyan ng kapulungan ang aking abang kahilingan?"

Dito, bahagyang ngumiti ang mananalumpati at magalang na yumuko. "Magpatuloy kayo, nasa inyo ang buo naming pansin!" sabi ng mga nabanggit na kilalang tao at ng ilan pang itinuturing si Capitan Basilio na isang dakilang mananalumpati. Umubo nang may kasiyahan ang mga nakatatanda at nagkuskos ng kanilang mga kamay. Matapos punasan ang pawis sa kanyang noo gamit ang isang panyolong seda, nagpatuloy siya:

"Ngayong naging napakabait at mapagbigay kayo sa hamak kong sarili at pinahintulutan ninyo akong makapagsalita ng ilang salita bago ang iba pang naririto, sasamantalahin ko ang pahintulot na iyan, na buong galanteng ipinagkaloob, at magsasalita ako. Sa guniguni, iniisip kong nasa gitna ako ng marangal na senado ng Roma, _senatus populusque romanus_, gaya ng tawag noon sa masasayang panahong iyon na, sa kasamaang-palad ng sangkatauhan, hindi na muling magbabalik. Iminumungkahi ko sa _Patres Conscripti_, gaya ng sasabihin ng marunong na si Cicero kung siya ang nasa aking kalagayan, iminumungkahi ko, dahil maikli na ang natitirang oras, at ang oras ay salapi gaya ng sabi ni Solomon, na tungkol sa mahalagang usaping ito ay ilahad ng bawat isa ang kanyang palagay nang malinaw, maikli, at payak."

Palibhasa'y kuntentong-kuntento sa sarili at tuwang-tuwa sa atensiyong ibinigay sa kanya ng bulwagan, naupo ang tagapagsalita, pero hindi bago maghagis ng tinging may pagmamataas kay Ibarra, na nakaupo sa isang sulok, at ng makahulugang sulyap sa kanyang mga kaibigan, na para bang sinasabing, "Aha! Hindi ba't mahusay ang pagkakasabi ko?" Ginaya naman ng kanyang mga kaibigan ang dalawang ekspresyong iyon at tinitigan ang mga kabataan na para bang gusto silang mamatay sa inggit.

"Ngayon, maaaring magsalita ang sinumang may nais na—ehem!" simula ng gobernadorcillo, ngunit naputol ang kanyang sasabihin nang maulit ang pag-ubo at mga buntong-hininga.

Sa katahimikang namayani, malinaw na walang gustong umako na isa siya sa mga Conscript Fathers, sapagkat walang tumayo. Kaya sinamantala ni Don Filipo ang pagkakataon at tumindig upang magsalita. Nagkikindatan ang mga konserbatibo at nagpapalitan ng makahulugang senyas.

"Tumayo ako, mga ginoo, upang iharap ang tantiya ko sa mga gastusin para sa pista," panimula niya. "Hindi namin papayagan iyan," komento ng isang matandang may sakit sa baga, na isang konserbatibong hindi kailanman nagpapahinuhod.

"Iboboto namin laban diyan," pagsang-ayon ng iba. "Mga ginoo!" bulalas ni Don Filipo habang pinipigil ang isang ngiti, "Hindi ko pa nga naihahayag ang panukalang dala namin, kaming mga nakababata_. Tiyak kaming ang dakilang planong ito ang pipiliin ng lahat kaysa alinmang maisip o kayang buuin ng aming

mga kalaban."

Dahil sa mapangahas na pambungad na iyon, lubhang nainis ang mga konserbatibo kaya sa loob-loob nila'y nanumpa silang tutulan iyon nang buong tatag.

"Tinantiya namin sa tatlong libo at limang daang piso ang mga gastusin," pagpapatuloy ni Don Filipo. "Sa halagang iyan, makapagdaraos tayo ng isang pistang hihigitan sa karangyaan ang alinmang nakita na hanggang ngayon sa ating lalawigan o sa mga karatig-lalawigan."

"Ahem!" ubong singit ng ilang nag-aalinlangan. "Ang bayan ng A---- ay may limang libo, ang B---- ay may apat na libo, ahem! Kalokohan!"

"Makinig kayo sa akin, mga ginoo, at mapapaniwala ko kayo," dugtong ng tagapagsalitang hindi natinag. "Iminumungkahi kong magpatayo tayo ng isang teatro sa gitna ng plasa, na gagastos ng isang daan at limampung piso."

"Hindi sasapat iyan! Aabot iyan ng isang daan at animnapu," tutol ng isang pusakal na konserbatibo.

"Isulat ninyo, Señor Director, dalawang daang piso para sa teatro," sabi ni Don Filipo. "Iminumungkahi ko rin na kumuha tayo ng isang pangkat ng mga komedyante mula sa Tondo para sa pitong pagtatanghal sa pitong magkasunod na gabi. Ang pitong pagtatanghal na tig-dalawang daang piso bawat gabi ay nagiging isang libo at apatnaraang piso. Isulat ninyo ang isang libo at apatnaraang piso, Señor Director!"

Napatitig sa pagkamangha ang matatanda at ang mga kabataan. Tanging ang mga kasabwat sa lihim ang hindi nagpahalata.

"Iminumungkahi ko rin na magkaroon tayo ng mariringal na paputok; hindi iyong maliliit na ilaw at pinwheel na kinatutuwaan ng mga bata at matatandang dalaga, wala niyan. Ang kailangan natin ay malalaking bomba at ubod-lalaking kuwitis. Iminumungkahi ko ang dalawang daang malalaking bomba na tig-dalawang piso bawat isa at dalawang daang kuwitis sa ganoon ding halaga. Ipagagawa natin ang mga iyon sa mga pirotekniko ng Malabon."

"Huh!" ungol ng isang matanda, "ang bombang dalawang piso ay hindi man lang ako natatakot o nabibingi! Dapat tig-tatatlong piso ang mga iyon."

"Isulat ninyo ang isang libong piso para sa dalawang daang bomba at dalawang daang kuwitis."

Hindi na napigil ng mga konserbatibo ang kanilang sarili. May ilan sa kanilang tumayo at nagsimulang magbulung-bulungan. "Bukod pa riyan, upang makita ng ating mga panauhin na tayo ay mga liberal at sagana sa salapi," patuloy ng tagapagsalita, itinaas ang tinig at mabilis na sinulyapan ang nagbubulungang pangkat ng matatanda, "iminumungkahi ko: una, apat na hermanos mayores_ [68] para sa dalawang araw ng pista; at ikalawa, na sa bawat araw ay ihagis sa lawa ang dalawang daang pritong manok, isang daang pinalamang capon, at apatnapung inihaw na biik, gaya ng ginawa ni Sylla, na kapanahon ng Cicero na kababanggit lamang ni Capitan Basilio."

"Iyan nga, gaya ni Sylla," ulit ng natutuwang si Capitan Basilio.

Lalo pang tumindi ang pagkagulat.

"Dahil maraming mayayaman ang dadalo at bawat isa ay magdadala ng libu-libong piso, ng pinakamahuhusay niyang panabong, at ng mga baraha niya, ang mungkahi ko ay tumagal nang labinlimang araw ang sabungan at bigyan ng pahintulot na magbukas ang lahat ng bahay-sugalan--"

Pinutol siya ng mga kabataan; nagsitayuan sila dahil inakala nilang nababaliw na siya. Samantala, mainit na nagtatalo ang mga nakatatanda.

"At panghuli, para hindi rin natin mapabayaan ang mga kaluguran ng kaluluwa--"

Tuluyan nang nalunod ang boses niya sa mga bulungan at sigawang kumalat sa buong bulwagan, at naghari ang kaguluhan.

"Hindi!" sigaw ng isang konserbatibong ayaw magpaawat. "Ayokong isipin niyang siya ang nagpatakbo ng buong pista, hindi! Ako ang magsasalita! Ako ang magsasalita!"

"Nilinlang tayo ni Don Filipo," sigaw ng mga liberal. "Iboboto namin laban sa plano niya. Kumampi na siya sa matatanda. Iboboto namin laban sa kanya!"

Ang gobernadorcillo, na lalo pang natataranta, ay walang ginawa para maibalik ang kaayusan; sa halip, hinihintay niyang sila-sila na mismo ang mag-ayos nito.

Nakiusap ang kapitan ng mga cuadrillero na mapakinggan siya at pinayagan naman siyang magsalita, pero hindi siya nakapagbukas ng bibig at muli siyang naupo, litong-lito at nahihiya.

Sa kabutihang-palad, tumayo si Capitan Valentin, ang pinakakatamtaman sa lahat ng konserbatibo, at nagsabi: "Hindi kami maaaring sumang-ayon sa iminungkahi ng teniente-mayor, dahil mukhang labis naman iyon. Ganyang karaming bomba at ganyang karaming gabing may pagtatanghal sa teatro ay maiibigan lamang ng isang binata, gaya niya, na kayang magpuyat gabi-gabi at makinig sa napakaraming pagsabog nang hindi nabibingi. Tinanong ko ang opinyon ng mga matinong taong narito, at iisa ang pasya nilang lahat: hindi nila sinasang-ayunan ang plano ni Don Filipo. Hindi ba't ganoon nga, mga ginoo?"

"Oo, oo!" sabay-sabay na sigaw ng mga kabataan at matatanda. Tuwang-tuwa ang mga kabataan na makarinig ng ganoong pananalita mula sa isang matanda.

"Ano naman ang gagawin natin sa apat na hermanos mayores?_" pagpapatuloy ng matanda. "Ano ang silbi ng mga manok, kapon, at litsong baboy na ihahagis sa lawa? 'Kalokohan!' ang sasabihin ng ating mga kapitbahay. At pagkatapos, mapipilitan pa tayong mag-ayuno nang anim na buwan! Ano ang kinalaman natin kina Sylla at sa mga Romano? Inanyayahan na ba nila tayo kahit minsan sa alinman sa mga pagdiriwang nila? Ako, kahit paano, ni minsan ay wala pang natatanggap na paanyaya mula sa kanila, at nakikita naman ninyong matanda na ako!"

"Sa Roma nakatira ang mga Romano, kung saan naroon ang Papa," mahinang bulong ni Kapitan Basilio para tulungan siya. "Ah, ngayon naiintindihan ko na!" mahinahong bulalas ng matanda.

"Gagawin nilang mga pagtitipong pagbabantay ang kanilang mga pista, at uutusan sila ng Papa na itapon sa dagat ang kanilang pagkain para wala silang magawang kasalanan. Pero kahit ganoon, hindi katanggap-tanggap ang plano mo, imposible, isang kalokohan!"

Dahil ganoon katindi ang pagtutol, napilitan si Don Filipo na bawiin ang kanyang mungkahi. Nang matalo na ang kanilang pangunahing kalaban, maging ang pinakamatitigas na hindi mapagkasundong rebelde ay nanatiling kalmado habang humihingi ng pagkakataong magsalita ang isang batang cabeza de barangay.

"Nakikiusap akong patawarin ninyo ang kapangahasan ng isang tulad kong bata na mangahas magsalita sa harap ng napakaraming taong iginagalang dahil sa kanilang edad, pag-iingat, at husay sa paghatol sa mga usapin, ngunit yamang hiniling ng mahusay magsalitang si Kapitan Basilio na ilahad ng bawat isa ang kanyang opinyon, nawa'y ang mabibigat niyang salita ang magsilbing paumanhin sa aking kawalan ng halaga."

Tumango ang mga konserbatibo nang may kasiyahan at nagbulungan sa isa't isa: "May katuturan magsalita ang binatang ito." "Mapagkumbaba siya." "Napakahusay niyang mangatuwiran."

"Sayang lang at hindi pa niya gaanong alam kung paano gumamit ng kumpas," puna ni Kapitan Basilio. "Pero may panahon pa! Hindi pa siya nakapag-aral kay Cicero at bata pa naman siya!"

"Kung maghahain man ako sa inyo, mga ginoo, ng anumang programa o plano," pagpapatuloy ng binata, "hindi ko iyon ginagawa sa pag-aakalang ituturing ninyo itong perpekto o agad ninyong tatanggapin. Pero habang muli akong yumuyuko sa pasya ninyong lahat, nais ko ring patunayan sa ating mga nakatatanda na ang iniisip namin ay lagi ring katulad ng sa kanila, dahil inaangkin naming sarili ang mga ideyang napakahusay na ipinahayag ni Kapitan Basilio."

"Magaling! Magaling!" sigaw ng mga natutuwang konserbatibo. Sinenyasan ni Kapitan Basilio ang nagsasalita, ipinapakita kung paano siya dapat tumayo at kung paano niya dapat igalaw ang kanyang braso. Ang tanging nanatiling walang kibo ay ang gobernadorcillo, na tila litong-lito o may iniisip; sa totoo lang, mukhang pareho. Mas may siglang nagpatuloy ang binata:

"Ito lang ang buod ng plano ko, mga ginoo: mag-isip ng mga bagong palabas na hindi pangkaraniwan at hindi iyong araw-araw na lang nating nakikita, at sikaping ang malilikom na pera ay hindi umalis sa bayan at hindi masayang na parang mauuwi lang sa usok, kundi magamit sa paraang kapaki-pakinabang sa lahat."

"Tama!" sang-ayon ng mga kabataan. "Iyan ang gusto namin."

"Napakaganda!" dagdag ng mga nakatatanda.

"Ano ba ang mapapala natin sa isang linggo ng mga komedya, gaya ng mungkahi ng teniente-mayor? Ano ang matututuhan natin sa mga hari ng Bohemia at Granada na nag-utos na pugutan ng ulo ang sarili nilang mga anak na babae, o ipaputok sila mula sa kanyon, na kalaunan ay nagiging trono? Hindi tayo mga hari, at lalong hindi tayo mga barbaro; wala tayong kanyon, at kung gagayahin natin ang mga taong iyon, ibibitin tayo sa Bagumbayan. Ano ba ang saysay ng mga prinsesang nakikihalo sa labanan, namimigay ng saksak at suntok habang nakikipagbakbakan sa mga prinsipe, o gumagala nang mag-isa sa kabundukan at mga lambak na parang inakit ng _tikb_álang_? Likas sa atin na mahalin ang lambing at kahinhinan sa babae, at mangingilabot tayo sa isip pa lang na hawakan ang kamay ng isang dalagang may bahid ng dugo, kahit dugo pa iyon ng isang Moro o higante, na labis nating kinasusuklaman. Para sa atin, kasuklam-suklam ang lalaking nagtataas ng kamay sa babae, maging prinsipe man siya, alferez, o magaspang na taga-bukid. Hindi ba isang libong ulit na mas mabuti kung magtanghal tayo ng larawan ng sarili nating mga kaugalian upang maituwid ang ating mga pagkukulang at bisyo at mahikayat ang ating mas mababuting katangian?"

"Tama! Tama!" bulalas ng ilan sa kanyang pangkat.

"May punto siya," bulong ng ilang matatanda habang nag-iisip.

"Hindi ko naisip iyan," mahinang sabi ni Capitan Basilio.

"Pero paano mo naman gagawin iyan?" tanong ng hindi mapagkasundo.

"Napakadali po," sagot ng binata. "May dala akong dalawang dula na sigurado akong magugustuhan at ikalilibang ng mga iginagalang na nakatatandang narito, dahil sa kanilang mahusay na panlasa at kinikilalang paghuhusga. Ang isa ay pinamagatang 'The Election of the Gobernadorcillo,' isang komedyang tuluyan na may limang yugto, na isinulat ng isang taong narito ngayon. Ang isa naman ay may siyam na yugto at itatanghal sa loob ng dalawang gabi, isang kathang-isip na dulang mapanuligsa na pinamagatang 'Mariang Makiling,' [69] na isinulat ng isa sa pinakamahusay na makata ng lalawigan. Dahil ipinagpaliban ang usapan tungkol sa mga paghahanda para sa pista at nangangamba kaming kapusin na sa oras, palihim na naming nakuha ang mga gaganap at pinag-aral na rin sila ng kanilang mga papel. Umaasa kaming sa loob ng isang linggong ensayo ay magiging sapat na iyon para lubusan nilang makabisado ang kanilang mga papel. Ito po, mga ginoo, bukod sa bago, kapaki-pakinabang, at makatuwiran, ay may isa pang malaking bentahe: matipid ito; hindi na natin kakailanganin ng mga kostyum, dahil babagay na ang mga suot natin sa pang-araw-araw."

"Ako na ang sasagot sa teatro!" masiglang sigaw ni Capitan Basilio.

"Kung kailangan ninyo ng mga cuadrillero, ipapahiram ko ang mga tauhan ko," sigaw ng kanilang kapitan.

"At ako—at ako—kung kailangan ng matandang lalaki sa dula—" pautal na sabi ng isa pa, halos pumutok sa pagmamalaki.

"Tanggap! Tanggap!" sigaw ng maraming tinig.

Namutla si Don Filipo sa tindi ng damdamin at napuno ng luha ang kanyang mga mata.

"Umiiyak siya sa inis," isip ng hindi mapagkasundo, kaya isinigaw niya, "Tanggap! Tanggap nang walang usapan!" Nang makaganti na siya at makita ang ganap na pagkatalo ng kanyang karibal, nagsimula naman siyang purihin ang plano ng binata.

Nagpatuloy siya sa pagsasalita: "Maaaring gamitin ang ikalimang bahagi ng nalikom na pera para mamigay ng ilang gantimpala, gaya ng para sa pinakamahusay na mag-aaral, pinakamahusay na pastol, magsasaka, mangingisda, at iba pa. Maaari tayong magdaos ng karera ng bangka sa ilog at lawa at karera ng kabayo sa lupa, magpatayo ng mga madudulas na poste, at magpalaro rin ng iba pang paligsahang puwedeng salihan ng ating mga kababayan. Inaamin kong dahil sa matagal na nating nakagawian, kailangan nating magkaroon ng kaunting paputok; magaganda at nakaaaliw ang mga rueda at kastilyo, pero hindi ko nakikitang kailangan pa ang mga bomba, gaya ng iminungkahi ng naunang nagsalita. Sapat na ang dalawang banda ng musika para magsaya ang lahat, at sa gayon maiiwasan natin ang mga inggitan at away ng mahihirap na musikero na pumaparito upang pasayahin ang ating pista sa pamamagitan ng kanilang tugtugin at na madalas kumilos na parang mga tandang-panabong, bago umalis na kulang ang bayad, kulang sa pagkain, at kung minsan ay may mga pasa at sugat pa. Sa matitirang pera, maaari na nating simulan ang pagpapatayo ng maliit na gusali para sa paaralan, dahil hindi naman tayo makapaghihintay na bumaba mismo ang Diyos para

ipagtayo tayo nito, at nakalulungkot na habang may maayos tayong sabungan, ang ating mga anak ay halos sa kuwadra ng kura nag-aaral. Iyan ang pangkalahatang balangkas ng aking plano; ang mga detalye ay maaari nang pag-usapan ng lahat."

Isang mahinang ugong ng kasiyahan ang dumaan sa bulwagan, dahil halos lahat ay sang-ayon sa binata.

May iilang bumulong, "Mga pagbabago! Mga pagbabago! Noong kabataan namin--"

"Tanggapin muna natin iyan sa ngayon at mapahiya ang taong iyon," sabi naman ng iba, sabay turo kay Don Filipo.

Nang manumbalik ang katahimikan, nagkaisa na ang lahat. Ang kulang na lamang ay ang pagsang-ayon ng gobernadorcillo. Pinagpapawisan ang kagalang-galang na opisyal na iyon at hindi mapakali. Pinunasan niya ang noo at sa wakas ay nakapagsalita rin nang pautal sa mahinang tinig: "Sang-ayon din ako, pero--ahem!"

Tahimik na nakinig ang lahat sa bulwagan.

"Pero ano?" tanong ni Capitan Basilio.

"Napakaganda sana," ulit ng gobernadorcillo, "ibig kong sabihin--hindi ako sang-ayon--ang ibig kong sabihin--oo, pero--" Dito ay kinusot niya ang kanyang mga mata gamit ang likod ng kamay. "Pero ang kura," dugtong ng kawawang lalaki, "iba ang gusto ng kura."

"Ang kura ba ang gumagastos para sa pistang ito, o tayo? Nagbigay ba siya kahit isang cuarto?" sigaw ng isang matinis na tinig. Napalingon ang lahat sa pinanggalingan ng mga tanong na

iyon at nakita nila roon si Pilosopong Tasio.

Nanatiling hindi gumagalaw si Don Filipo, nakatitig lang sa gobernadorcillo.

"Ano ba ang gusto ng kura?" tanong ni Capitan Basilio.

"Ganito, gusto ng padre ng anim na prusisyon, tatlong sermon, tatlong misa mayor, at kung may matira pang pera, isang komedya mula Tondo na may mga awit sa pagitan ng mga yugto."

"Pero ayaw namin niyan," sabi ng mga kabataan at ilan sa matatanda.

"Iyan ang gusto ng kura," ulit ng gobernadorcillo. "Ipinangako ko sa kanya na masusunod ang gusto niya."

"Kung ganoon, bakit mo pa kami pinapunta rito?"

"E-eh para nga sabihin sa inyo iyan!"

"Bakit hindi mo agad sinabi noong una pa lang?"

"Gusto ko sanang sabihin sa inyo, mga ginoo, pero nagsalita si Capitan Basilio at hindi na ako nakasingit. Kailangang sundin ang kura."

"Kailangang sundin siya," sabay-sabay na ulit ng ilang matatanda.

"Kailangang sundin siya, kung hindi ay ipapakulong tayong lahat ng alcalde," malungkot na dagdag ng iba pang matatanda.

"Kung ganoon, sundin ninyo siya at kayo na rin ang magpatakbo ng pista," sigaw ng mga kabataan habang tumatayo. "Binabawi

namin ang aming mga ambag."

"Nasingil na ang lahat," sabi ng gobernadorcillo.

Lumapit si Don Filipo sa opisyal at mapait na sinabi, "Isinantabi ko ang aking dangal alang-alang sa mabuting layunin; ikaw naman, isinasakripisyo mo ang dangal mo bilang tao para sa masamang layunin, at sinira mo ang lahat."

Lumingon si Ibarra sa maestro at tinanong ito, "May maitutulong ba ako sa inyo sa kabisera ng lalawigan? Aalis ako papunta roon ngayon din."

"May sadya ka ba roon?"

"May sadya kami roon!" misteryosong sagot ni Ibarra.

Habang pauwi sila, at isinusumpa ni Don Filipo ang malas niya, sinabi sa kanya ng matandang si Tasio: "Kasalanan natin ito! Hindi ka tumutol nang bigyan ka nila ng isang alipin bilang pinuno, at ako namang hangal, nakalimutan ko iyon!"

KABANATA XXI

Ang Kuwento ng Isang Ina

Andaba incierto--volaba errante, Un solo instante--sin descansar. [70]

Alaejos.

Patakbong umuwi si Sisa, magulong-magulo ang isip—gaya ng nangyayari sa atin kapag sunod-sunod na ang kamalasan at wala nang masandalan ni kahit kaunting pag-asa. Sa ganitong sandali, parang dumidilim ang buong paligid, at kapag may nasilayan tayong munting liwanag sa malayo, doon tayo tumatakbo, sinusundan natin iyon kahit may bangin sa daraanan. Gusto ng ina na iligtas ang kanyang mga anak, at pag mga anak na ang usapan, hindi na nagtatanong ang mga ina kung paano. Nagmamadali siyang tumakbo, hinahabol ng takot at mabibigat na pangamba. Nahuli na kaya ang anak niyang si Basilio? Saan naman tumakas ang batang si Crispin?

Paglapit niya sa kanilang munting kubo, natanaw niya sa ibabaw ng bakod ng hardin ang mga sombrero ng dalawang sundalo. Hindi mailalarawan ang naramdaman ng puso niya: bigla niyang nalimutan ang lahat. Alam niya kung gaano katapang ang mga lalaking iyon—maging sa pinakamayayaman sa bayan, hindi sila nagbababa ng tingin. Ano kaya ang gagawin nila ngayon sa kanya at sa kanyang mga anak, na pinararatangang magnanakaw! Ang mga guwardiya sibil ay hindi mga tao, mga guwardiya sibil sila; hindi sila nakikinig sa pakiusap at sanay na silang makakita ng luha.

Likas na napatingala si Sisa sa langit—sa langit na nakangiti sa di-mailarawang ningning, habang may ilang mumunting ulap na parang bulak na inaanod sa malinaw nitong bughaw. Huminto siya upang pakalmahin ang panginginig na kumapit sa buo niyang katawan. Paalis na ang mga sundalo sa bahay at wala

silang ibang nadakip kundi ang inahing manok na pinatataba ni Sisa. Mas maluwag siyang nakahinga at nanumbalik ang loob niya. "Kay buti nila, at kay babait ng mga puso nila!" bulong niya, halos maiyak sa tuwa. Kung sinunog man ng mga sundalo ang bahay niya pero pinalaya ang kanyang mga anak, pagpapalain pa rin niya sila! Muli siyang tumingala nang may pasasalamat sa langit, na tinatahak ng isang pangkat ng tagak—mga magagaan na ulap sa himpapawid ng Pilipinas—at dahil bumalik ang kanyang tiwala, nagpatuloy siya sa paglakad. Habang papalapit sa mga kinatatakutang lalaking iyon, palinga-linga siyang tila walang pakialam at kunwari ay hindi niya nakikita ang kanyang inahing manok na tila humihingi ng saklolo sa kakakak. Pagkalampas na pagkalampas niya sa kanila, gusto na sana niyang tumakbo, pero pinigil ng pag-iingat ang kanyang mga hakbang.

Hindi pa siya gaanong nakakalayo nang may marinig siyang tumatawag sa kanya sa isang mapang-utong tinig. Nanginig siya, nagkunwaring wala siyang narinig, at nagpatuloy sa paglalakad. Tinawag siyang muli, ngayon ay pasigaw na at may kasamang mapanlait na tawag. Napaharap siya sa kanila, maputla at nanginginig kahit ayaw niya. Kinawayan siya ng isa. Parang wala sa sariling lumapit si Sisa, namanhid ang dila sa takot at tuyong-tuyo ang lalamunan.

"Sabihin mo ang totoo, kung hindi itatali ka namin sa punong iyan at babarilin," sabi ng isa sa kanila sa tonong nagbabanta.

Napatitig ang babae sa puno.

"Ikaw ang ina ng mga magnanakaw, hindi ba?" tanong ng isa pa.

"Ina ng mga magnanakaw!" ulit ni Sisa na tila wala sa sarili.

"Nasaan ang perang dinala sa iyo ng mga anak mo kagabi?"

"Ah! Ang pera--"

"Huwag mong itanggi, kung hindi mas mapapasama ka," dagdag ng isa pa. "Napunta kami rito para arestuhin ang mga anak mo, at nakatakas sa amin ang panganay. Saan mo itinago ang bunso?"

Pagkarinig nito, nakahinga nang mas maluwag si Sisa at sumagot, "Ginoo, maraming araw ko nang hindi nakikita si Crispin. Inaasahan ko siyang makita ngayong umaga sa kumbento, pero ang sinabi lang nila roon sa akin--"

Nagpalitan ng makahulugang tingin ang dalawang sundalo. "Sige!" bulalas ng isa. "Ibigay mo sa amin ang pera at pababayaan ka na namin."

"Ginoo," pakiusap ng kaawa-awang babae, "hindi magnanakaw ang mga anak ko kahit mamatay pa sila sa gutom, dahil sanay na kami sa ganoong paghihirap. Wala ni isang cuarto na dinala sa akin si Basilio. Halughugin ninyo ang buong bahay, at kung makakita kayo kahit isang real, gawin ninyo sa amin ang gusto ninyo. Hindi lahat kaming mahihirap ay magnanakaw!"

"Kung ganoon," utos ng sundalo nang dahan-dahan habang nakatitig sa mga mata ni Sisa, "sumama ka sa amin. Lilitaw din ang mga anak mo at susubukang ipamigay ang perang ninakaw nila. Halika!"

"A-ako--sasama sa inyo?" mahinang usal ng babae habang paatras na humakbang at takot na nakatingin sa kanilang mga uniporme. "At bakit hindi?"

"Naku, maawa kayo sa akin!" pakiusap niya, halos nakaluhod na. "Napakahirap ko, kaya wala akong ginto o alahas na maiaalok sa inyo. Ang tanging mayroon ako ay kinuha na ninyo, at iyon ang inahing manok na balak ko sanang ipagbili. Kunin ninyo ang lahat ng makita ninyo sa bahay, pero pabayaan ninyo ako rito nang tahimik, pabayaan ninyo akong mamatay dito!"

"Sige, umalis ka na! Kailangan mong sumama, at kung ayaw mong kumilos nang maayos, tatalian ka namin."

Napahagulhol si Sisa sa tinding pait, pero hindi natinag ang mga lalaking iyon. "Kahit mauna lang ako sa inyo nang kaunti," pakiusap niya nang maramdaman niyang marahas siyang hinawakan at itinulak pasulong.

Parang bahagyang naantig ang mga sundalo at, matapos magbulung-bulungan sa tabi, sinabi ng isa sa kanila: "Sige, dahil mula rito hanggang sa pagpasok natin sa bayan ay puwede kang makatakas, sa gitna ka namin maglalakad. Pagdating doon, puwede kang mauna nang dalawampung hakbang, pero mag-ingat ka: huwag kang magpabagal, huwag kang papasok sa anumang tindahan, at huwag kang hihinto. Sige, bilis!"

Walang saysay ang kanyang mga pakiusap at pangangatwiran, at wala ring silbi ang kanyang mga pangako. Sabi ng mga sundalo, malaki na nga ang isinugal nila sa sobrang pagpapaluwag na naibigay nila. Nang makita niyang nasa gitna siya nila, pakiramdam niya ay mamamatay siya sa hiya. Totoo,

walang taong dumaraan sa kalsada, pero paano ang hangin at ang liwanag ng araw? Kapag tunay ang hiya, para bang may mga matang nakatingin mula sa lahat ng panig. Tinakpan niya ang mukha ng kanyang pañuelo at naglakad nang halos walang makita, tahimik na umiiyak sa kanyang kahihiyan. Naranasan na niya ang paghihirap at alam niya kung ano ang iwanan ng lahat, pati ng sarili niyang asawa, pero hanggang ngayon inisip pa rin niyang may dangal siya at iginagalang. Noon, may habag pa siyang tumingin sa mga babaeng mapangahas manamit na kilala sa bayan bilang mga kinakasama ng mga sundalo. Ngayon, pakiramdam niya ay mas mababa pa siya kaysa sa kanila sa tingin ng lipunan.

Maya-maya, narinig ang lagapak ng mga paa ng kabayo mula sa isang maliit na pangkat ng mga lalaki at babaeng nakasakay sa mga payat at hamak na kabayo, na bawat isa ay may tig-isang pares ng basket na nakasabit sa magkabilang gilid ng sinasakyan; mga taong nagdadala sila ng isda papunta sa mga bayang nasa loob. Ilan sa kanila, kapag dumaraan sa tapat ng kanyang kubo, ay madalas humihingi ng maiinom na tubig at binibigyan pa siya ng ilang isda. Pero ngayon, sa pagdaan nila sa tabi niya, parang dinadaganan at niyuyurakan siya, habang ang kanilang mga tinging may awa o paghamak ay tumatagos sa kanyang pañuelo at tumutusok sa kanyang mukha. Nang tuluyan nang makalampas ang mga manlalakbay na iyon, napabuntong-hininga siya at bahagyang iniangat ang pañuelo upang tingnan kung gaano pa kalayo ang bayan. May ilan pang poste ng telegrapo na kailangan niyang malampasan bago marating ang _bantayan_–, o munting bahay-bantayan, sa pasukan ng bayan. Kailanman ay hindi pa naging ganoon kahaba ang

distansyang iyon para sa kanya.

Sa tabi ng daan ay may masukal na kawayan na hitik sa dahon. Sa lilim nito siya minsang nagpapahinga, at dito rin siya kinakausap nang napakatamis ng kanyang kasintahan habang tinutulungan siyang buhatin ang kanyang basket ng prutas at gulay. Naku, tapos na ang lahat ng iyon, parang panaginip na lamang! Ang kasintahan ay naging asawa niya at isang cabeza de barangay, at mula noon ay nagsimula nang kumatok ang kapahamakan sa kanyang pintuan. Habang lalo nang umiinit ang sikat ng araw, tinanong siya ng mga sundalo kung gusto niyang magpahinga roon. “Salamat, huwag na!” ang sagot ng takot na takot na babae.

Tunay na sindak ang sumaklot sa kanya nang mapalapit sila sa bayan. Ibinuga niya ang kanyang balisang tingin sa kung saan-saan, pero wala siyang makitang masisilungan—malalawak na palayan lang, isang maliit na kanal ng patubig, at ilang bansot na puno; walang bangin ni kahit batong mapagpapakabagsakan niya para madurog ang sarili! Ngayon niya pinagsisihan na umabot pa siya nang ganito kalayo kasama ng mga sundalo; hinanap-hanap niya ang malalim na ilog sa tabi ng kanyang kubo, na ang matataas at mababatong pampang sana ay nag-alok ng napakatamis na kamatayan. Pero muli, ang alaala ng kanyang mga anak, lalo na ni Crispin, na hindi pa rin niya alam ang sinapit, ay bahagyang nagpagaan sa dilim ng kanyang gabi, at naibulong niya nang may pagsuko, “Pagkatapos—pagkatapos—pupunta tayo at maninirahan sa kaibuturan ng gubat.”

Pinunasan niya ang kanyang mga mata at sinikap magmukhang kalmado, saka humarap sa mga bantay niya at marahang nagsabi, sa tinig na may kung anong himig na hindi maipaliwanag—reklamo at panaghoy, dasal at panunumbat, dalamhating nagsiksik sa tunog—"Nasa bayan na tayo ngayon." Maging ang mga sundalo ay tila naantig at sinagot siya sa pamamagitan ng isang kumpas. Pinilit niyang magmukhang panatag habang mabilis siyang nagpapatuloy.

Sa sandaling iyon, nagsimulang tumunog nang malakas ang mga kampana ng simbahan, hudyat na tapos na ang misa mayor. Binilisan ni Sisa ang kanyang lakad upang maiwasan, kung maaari, na makasalubong ang mga taong lumalabas, pero wala ring nangyari, dahil wala siyang paraang makaiwas sa kanila. May pait na ngiting bumati siya sa dalawa niyang kakilala, na tumingin lamang sa kanya nang may pagtataka; kaya upang makaiwas sa dagdag na kahihiyan, ibinaba niya ang kanyang tingin sa lupa, at gayunman, kataka-taka, natisod pa rin siya sa mga bato sa daan! Pagkakita sa kanya, humihinto sandali ang mga tao at nag-uusap-usap habang nakatingin sa kanya—lahat ng iyon ay nakita at naramdaman niya kahit nakayuko ang kanyang mga mata.

Narinig niya ang walang-hiya at malakas na boses ng isang babaeng sumigaw mula sa likuran, "Saan ninyo siya nahuli? At ang pera?" Ang babae ay walang tapis o tunika, naka-berde at dilaw na saya at may asul na kamisang manipis na gasa—sa ayos pa lang niya, halatang isa siyang querida– ng mga sundalo. Pakiramdam ni Sisa ay para siyang nasampal sa mukha, dahil inilantad siya ng babaeng iyon sa harap ng maraming tao. Saglit

niyang itinaas ang tingin, na para bang gusto niyang namnamin ang paghamak at poot, pero ang mga tao ay tila napakalayo, napakalayo. Gayunman, dama niya ang lamig ng kanilang mga titig at naririnig ang kanilang mga bulungan habang naglalakad siya sa lupa na halos hindi niya namamalayang naaapakan niya ito.

“Hoy, dito!” tawag sa kanya ng isang guwardiya. Parang isang makinang malapit nang masira, bigla siyang umikot sa kanyang mga takong, at pagkatapos, nang walang nakikita o naiisip, tumakbo para magtago. May naaninag siyang pinto na may bantay at sinubukan niyang pumasok doon, pero may mas mariin pang boses na tumawag sa kanya palayo. Pasuray-suray niyang tinungo ang pinanggagalingan ng boses na iyon, saka naramdaman niyang itinutulak siya sa mga balikat; ipinikit niya ang kanyang mga mata, humakbang nang dalawa, at nang wala na siyang natitirang lakas, hinayaan niyang bumagsak ang sarili sa lupa—una ay paluhod, saka naupo. Niyanig ang buo niyang katawan ng tuyot at walang tunog na paghikbi.

Ngayon ay nasa kuwartel na siya, kasama ng mga sundalo, mga babae, mga baboy, at mga manok. Ang ilan sa mga lalaki ay nagtatahi ng kanilang mga damit habang ang kanilang mga hita ang nagsisilbing unan ng kanilang mga querida—, na nakahiga sa mga bangko, naninigarilyo, at pagod na nakatitig sa kisame. Ang ibang mga babae naman ay tumutulong sa ilang lalaki sa paglilinis ng kanilang mga palamuti at sandata, habang humuhuni ng mga kantang kahina-hinala.

“Mukhang nakatakas ang mga sisiw, dahil ang dinala ninyo lang ay ang matandang inahin!” puna ng isang babae sa mga bagong dating—kung si Sisa ba ang tinutukoy niya o ang inahing patuloy pang kumukokak, hindi matiyak.

“Oo, mas mahalaga naman talaga ang inahin kaysa sa mga sisiw,” si Sisa mismo ang sumagot nang mapansin niyang tahimik ang mga sundalo.

“Nasaan ang sargento?” tanong ng isa sa mga guwardiya sa tonong may pagkasuklam. “Naiparating na ba ang ulat sa alferez?”

Isang sabayang pagkibit-balikat ang naging sagot sa kanya, dahil walang sinumang mag-aabalang alamin ang sasapitin ng isang dukhang babae.

Doon nanatili si Sisa nang dalawang oras, halos wala sa sarili, nakasiksik sa isang sulok, nakatago ang ulo sa kanyang mga bisig at sabog ang buhok. Pagsapit ng tanghali, naibalita ito sa alferez, at ang una niyang ginawa ay pabulaanan ang paratang ng kura.

"Bah! Pakana na naman ng tusong prayleng iyon," sabi niya, habang iniuutos na palayain ang babae at huwag nang pansinin ang usapin. "Kung gusto niyang mabawi ang nawala sa kanya, humingi siya kay San Antonio o magsumbong siya sa nuncio. Ilabas siya!"

Kaya halos sapilitan nilang pinalabas si Sisa sa kuwartel, dahil hindi naman siya kusang kumikilos. Pagdating niya sa kalsada, likas siyang nagmadaling tumungo sa kanilang bahay, walang

takip ang ulo, gulung-gulo ang buhok, at nakatitig sa malayong tanaw. Tirik ang araw sa tuktok ng langit at walang kahit isang ulap na makapagbigay-lilim sa nakakasilaw nitong bilog; marahang niyuyugyog ng hangin ang mga dahon ng mga punong nasa tabi ng tuyong daan, habang walang ibong nangangahas kumawala sa lilim ng mga sanga.

Sa wakas ay narating ni Sisa ang kanyang kubo at tahimik na pumasok. Inikot-ikot niya iyon at ilang sandaling labas-masok nang labas-masok. Pagkatapos, dali-dali siyang nagtungo sa bahay ni matandang Tasio at kumatok sa pinto, pero wala ito roon. Bumalik ang kaawa-awang babae sa kanyang kubo at nagsimulang malakas na tawagin sina Basilio at Crispin, humihinto kada ilang minuto upang makinig nang mabuti. Umaalingawngaw lamang pabalik ang kanyang tinig, sapagkat ang banayad na lagaslas ng tubig sa kalapit na ilog at ang kaluskos ng mga dahon ng kawayan lang ang sumisira sa katahimikan. Paulit-ulit siyang sumigaw habang umaakyat sa mababababang bangin, bumababa sa mga guwang, o lumulusong sa ilog. Ligalig ang ikot ng kanyang mga mata, may nakapanghihilakbot na anyo—minsan ay kumikislap nang matindi, minsan nama'y dumidilim na parang langit sa gabing may bagyo; para bang ang liwanag ng katinuan ay kumukurap at malapit nang mamatay.

Pagbalik niyang muli sa kanyang kubo, umupo siya sa banig na hinigaan niya noong nakaraang gabi. Pagtingala niya, nakita niya sa dulo ng kawayan sa dinding, o pader, na nakaharap sa bangin ang isang pirasong punit at baluktot mula sa camisa ni Basilio. Dinampot niya iyon at sinuri sa sikat ng araw. May mga

bahid iyon ng dugo, pero halos hindi iyon napansin ni Sisa, sapagkat lumabas siya at patuloy niya itong itinataas at ibinababa sa harap ng kanyang mga mata upang masuri sa nakakapasong liwanag. Humihina na ang liwanag at unti-unti nang dumidilim ang lahat sa paligid niya. Malalaki ang kanyang mga matang nakatitig nang diretso sa araw, hindi kumukurap.

Palaboy-laboy pa rin siya kung saan-saan, umiiyak at humahagulgol. Sinumang makarinig sa kanya ay tiyak na matatakot, dahil may mga tunog nang lumalabas sa kanyang tinig na bihirang marinig mula sa lalamunan ng tao. Sa isang gabing rumaragasa ang bagyo, kapag ang umiikot na hangin ay humahampas na parang may di-nakikitang mga pakpak sa nagkakapal na mga aninong sakay nito, at mapadpad ka sa isang wasak at liblib na gusali, may maririnig kang mga daing at buntong-hininga. Maaari mong isipin na iyon ay ugong lamang ng hangin na sumasalpok sa matataas na tore at gumuguhong mga pader upang takutin ka at panginigin kahit labag sa loob mo. Kasingsakit at kasinlungkot ng mga di-kilalang tunog ng madilim na gabi habang umuungal ang bagyo ang tinig ng inang iyon. Sa ganoong kalagayan siya inabutan ng gabi. Marahil pinagkalooban siya ng Langit ng ilang oras na tulog, habang ang di-nakikitang pakpak ng isang anghel, na dumadampi sa kanyang maputlang mukha, ay maaaring magbura ng mga dalamhati sa kanyang alaala; marahil naman ay labis na ang pagdurusang iyon para kayanin ng marupok na tao, kaya nakialam ang Maykapal sa pamamagitan ng banayad nitong lunas—ang paglimot. Magkagayunman, kinabukasan ay gumala si Sisa na nakangiti, umaawit, at nakikipag-usap sa lahat ng nilalang sa gubat at parang.

KABANATA XXII

Mga Liwanag at mga Anino

Tatlong araw na ang lumipas mula sa mga pangyayaring naisalaysay, at sa loob ng tatlong araw na iyon ay abala ang bayan ng San Diego sa paghahanda para sa pista, habang sabay ring nagkukuwento, nagbubulungan, at nagkikimkim ng puna. Habang inaabangan ng lahat ang mga kasiyahang darating, may mga nagsasalita laban sa gobernadorcillo, may pumupuna sa teniente-mayor, may bumabatikos sa mga kabataan, at mayroon ding sinisisi ang lahat sa lahat ng bagay.

Maraming usapan ang umikot tungkol sa pagdating ni Maria Clara kasama ang kanyang Tiya Isabel. Ikinatuwa iyon ng lahat dahil mahal nila siya at hanga sila sa kanyang ganda, ngunit kasabay nito ay napansin din nila ang pagbabagong dumating kay Padre Salvi. “Madalas na siyang tila wala sa sarili habang may banal na serbisyo, hindi na rin siya gaanong nakikipag-usap sa amin, at mas payat at mas tahimik siya kaysa dati,” sabi ng kanyang mga nagkukumpisal. Napansin din ng kusinero na lalo itong namamayat sa bawat sandali at nagreklamo na halos hindi man lang napapansin ang kanyang mga putahe. Pero ang pinakamaraming usap-usapan sa mga tao ay ang nakikitang mahigit sa dalawang ilaw na nakasindi sa kumbento tuwing gabi habang si Padre Salvi ay bumibisita sa isang pribadong bahay—ang tahanan ni Maria Clara! Nag-antanda ang mga debotong babae, pero nagpatuloy pa rin sila sa kanilang mga puna.

Nagpadala si Ibarra ng telegrama mula sa kabisera ng lalawigan upang salubungin si Tiya Isabel at ang pamangkin nito, pero hindi niya ipinaliwanag kung bakit siya wala. Marami ang nag-akala na bilanggo siya dahil sa ginawa niya kay Padre Salvi noong hapon ng Araw ng mga Patay, ngunit lalo pang umugong ang usapan nang, kinagabihan ng ikatlong araw, makita siyang bumaba sa tapat ng bahay ng kanyang kasintahan at magalang na bumati sa pari na papasok din noon sa parehong bahay.

Nakalimutan na ng lahat si Sisa at ang kanyang mga anak.

Kung papasok tayo ngayon sa bahay ni Maria Clara, isang magandang pugad na napapaligiran ng mga punong kahel at ilang-ilang, maaabutan natin ang dalawang kabataan sa isang bintanang nakatanaw sa lawa, nalililiman ng mga bulaklak at gumagapang na baging na naglalabas ng banayad na halimuyak. Mahinang bumubulong ang kanilang mga labi ng mga salitang mas malambing pa kaysa sa lagaslas ng mga dahon at mas matamis pa kaysa sa mababangong samyong lumulutang sa hardin. Iyon ang oras na sinasamantala ng mga sirena ng lawa ang mabilis na pagdilim ng dapithapon upang iangat ang kanilang masasayang ulo sa ibabaw ng mga alon, pagmasdan ang lumulubog na araw, at awitan ito hanggang sa pamamahinga. Sinasabing bughaw ang kanilang mga mata at buhok, at may korona silang mga halamang-tubig na puti at pula; na kung minsan ay ibinubunyag ng bula ang kanilang mahuhubog na katawan, na mas maputi pa kaysa sa bula mismo, at na kapag lubos nang bumababa ang gabi ay nagsisimula sila sa kanilang banal na paglalaro, tumutugtog ng mahiwagang himig na gaya ng sa mga alpa ni Eolo. Ngunit

bumalik tayo sa ating dalawang kabataan at pakinggan ang wakas ng kanilang usapan. Si Ibarra ang nagsasalita kay Maria Clara.

"Bukas bago magbukang-liwayway, matutupad ang gusto mo. Aayusin ko ang lahat ngayong gabi para wala nang kulang."

"Kung ganoon, susulatan ko ang mga kaibigan kong dalaga para pumunta. Pero ayusin mo nang hindi naroon ang kura."

"Bakit?"

"Dahil pakiramdam ko, binabantayan niya ako. Naiilang ako sa malalim at madilim niyang mga mata, at kapag nakatitig siya sa akin, natatakot ako. Kapag kinakausap niya ako, ang boses niya—naku, kung anu-anong kakaiba, napakailap, at hindi ko maintindihang bagay ang sinasabi niya! Minsan tinanong niya ako kung nanaginip na raw ba ako ng mga sulat mula sa aking ina. Talagang naniniwala akong kalahating baliw siya. Sabi ng kaibigan kong si Sinang at ng kinakapatid kong si Andeng, medyo may topak siya, dahil hindi raw siya kumakain ni naliligo at namumuhay siya sa dilim. Siguraduhin mong hindi siya darating!"

"Wala tayong magagawa kundi imbitahan siya," sagot ni Ibarra na nag-iisip. "Iyan ang hinihingi ng kaugalian dito sa atin. Nasa bahay mo siya, at bukod pa roon, marangal ang naging pakikitungo niya sa akin. Nang sumangguni sa kanya ang alkalde tungkol sa bagay na naikuwento ko sa iyo, puro papuri lang ang sinabi niya tungkol sa akin at ni hindi siya nagtangkang humarang kahit kaunti. Pero nakikita kong talagang mabigat ito para sa iyo, kaya tigilan mo na ang pag-aalala—hindi naman

siya sasabay sa atin sa iisang bangka."

May narinig na magaang na yabag. Ang kura iyon, papalapit na may pilit na ngiti sa labi. "Malamig ang hangin," sabi niya, "at kapag sinipon ang isang tao, kadalasan hindi iyon nawawala hangga't hindi dumarating ang mainit na panahon. Hindi ba kayo natatakot na sipunin?" Nanginginig ang kanyang boses at nakatuon ang kanyang mga mata sa malayong abot-tanaw, hindi sa dalawang kabataan.

"Hindi naman, sa halip ay kaaya-aya sa amin ang gabi at napakasarap ng simoy ng hangin," sagot ni Ibarra. "Sa mga buwang ito, para tayong may taglagas at tagsibol. May ilang dahong nalalagas, pero laging namumulaklak ang mga bulaklak."

Napabuntong-hininga si Fray Salvi.

"Maganda ang pagsasama ng dalawang panahong ito, na walang malamig na taglamig sa pagitan," patuloy ni Ibarra. "Pagsapit ng Pebrero, puputok ang mga usbong sa mga puno, at sa Marso ay may hinog na tayong bunga. Kapag dumating na ang maiinit na buwan, aalis tayo at pupunta sa ibang lugar."

Ngumiti si Fray Salvi at nagsimulang magsalita tungkol sa mga karaniwang bagay—sa panahon, sa bayan, at sa pista. Si Maria Clara naman ay dahan-dahang umalis, na may idinahilang kung ano.

"Dahil pista rin lang ang pinag-uusapan natin, hayaan ninyong imbitahan ko kayo sa ipagdiriwang namin bukas. Magpipiknik kami sa gubat, kaming magkakaibigan."

"Saan ito gaganapin?"

"Gusto ng mga dalaga na doon ito gawin sa tabi ng batis sa kalapit na gubat, malapit sa matandang balete, kaya maaga kaming aalis para makaiwas sa init ng araw."

Sandaling nag-isip ang pari bago sumagot: "Napakatuksong tanggapin ng paanyaya, at tinatanggap ko ito para maipakita sa iyo na wala akong sama ng loob laban sa iyo. Pero mahuhuli ako ng dating, pagkatapos ko pang asikasuhin ang mga tungkulin ko. Kayong malalaya ang mapapalad—ganap na malaya."

Ilang sandali pa, umalis si Ibarra upang asikasuhin ang mga paghahanda para sa piknik kinabukasan. Madilim ang gabi, at sa kalsada ay may lumapit sa kanya at magalang na bumati.

"Sino ka?" tanong ni Ibarra.

"Ginoo, hindi ninyo alam ang pangalan ko," sagot ng di-kilalang lalaki, "pero dalawang araw na kitang hinihintay."

"Para saan?"

"Dahil wala akong nakuhang awa kahit saan, at sinasabi nilang isa akong tulisan, ginoo. Pero namatay ang dalawa kong anak, nabaliw ang asawa ko, at sinasabi ng lahat na karapat-dapat lang sa akin ang nangyari."

Sinuri ni Ibarra ang lalaki bago nagtanong, "Ano ang kailangan mo ngayon?"

"Makikiusap sana ako sa inyo na kaawaan ninyo ang asawa ko at ang mga anak ko."

"Hindi ako puwedeng huminto ngayon," sagot ni Ibarra. "Kung gusto mong sumama, ikuwento mo na lang sa akin habang naglalakad tayo kung ano ang nangyari sa iyo."

Nagpasalamat ang lalaki, at mabilis na naglaho ang dalawa sa mga anino sa kahabaan ng kalyeng bahagya lamang ang ilaw.

KABANATA XXIII

Pangingisda

Kumikislap pa ang mga bituin sa bughaw na lawak ng langit at mahimbing pang natutulog ang mga ibon sa mga sanga nang isang masayang pangkat, na tinatanglawan ng mga sulo ng dagta na karaniwang tinatawag na huepes–, ang dumaan sa mga lansangan patungo sa lawa. May limang dalaga, mabilis na naglalakad habang magkakahawak-kamay o magkakayakap sa baywang, at sinusundan ng ilang matatandang babae at mga utusang may pasan sa ulo na mga basket ng pagkain at mga pinggan. Sa kanilang masasayang mukha na punô ng pag-asa, sa hangin na humahaplos sa kanilang makakapal na itim na buhok at sa malalapad na tiklop ng kanilang mga damit, iisipin mong mga diyosa sila ng gabi na tumatakas sa araw—kung hindi lang natin alam na sila ay si Maria Clara at ang apat niyang kaibigan: ang masayahing si Sinang, ang seryosang si Victoria, ang magandang si Iday, at ang mapagmuning si Neneng na may mahinhin at mahiyain na ganda. Masigla silang nag-uusap, nagtatawanan at nagkukurutan, nagbubulungan sa isa't isa, saka biglang hahalakhak nang malakas.

"Magigising ninyo ang mga tao na natutulog pa," saway ni Tiya Isabel. "Noong kabataan namin, hindi kami ganyan kaingay."

"Pero hindi rin naman kayo gigising nang ganito kaaga, at hindi rin ganoon kaantukin ang mga matatanda noon," mabilis na sagot ng munting si Sinang.

Sandali silang natahimik, saka sinubukang mag-usap nang mahina, pero di nagtagal ay nakalimot din sila at muling napuno ang kalsada ng sariwa nilang mga tinig.

"Magkunwari kang tampo at huwag mo siyang kausapin," payo ni Sinang kay Maria Clara. "Pagsabihan mo siya para hindi siya masanay sa masasamang ugali."

"Huwag ka namang masyadong mahigpit," tutol ni Iday.

"Dapat lang maging mahigpit! Huwag kang hangal! Kailangan siyang masanay sumunod habang kasintahan mo pa lang siya, dahil kapag asawa mo na siya, gagawin na niya ang gusto niya," payo ng munting si Sinang.

"Ano bang alam mo diyan, bata?" saway ng pinsan niyang si Victoria.

"Sst! Tumahimik kayo, parating na sila!"

Isang grupo ng mga binata ang dumating, tangan ang malalaking sulo na kawayan ang hawakan at sinisindihan ang kanilang daan, habang marahang nagmamartsa sa saliw ng gitara.

"Parang gitara ng pulubi ang tunog," natatawang sabi ni Sinang. Nang magkaharap ang dalawang grupo, ang mga babae ang nanatiling seryoso at pormal, na para bang hindi sila marunong tumawa, samantalang ang mga lalaki naman ay daldal at halakhak nang halakhak, anim na tanong ang ibinabato para makakuha lang ng kalahating sagot.

"Mahinahon ba ang lawa? Sa tingin ba ninyo, magiging maganda ang panahon?" tanong ng mga ina.

"Huwag kayong mag-alala, mga binibini, mahusay akong lumangoy," sagot ng isang matangkad, payat, at butuhing binata.

"Dapat sana ay nakapagmisà muna tayo," buntong-hininga ni Tiya Isabel habang magkahawak ang kanyang mga kamay.

"May oras pa naman, ale. Si Albino ay naging estudyante ng teolohiya noon at kaya niyang sabihin iyan sa bangka," puna ng isa pang binata habang itinuturo ang matangkad at payat na unang nagsalita. Ang huli, na may mukhang parang payaso, ay umasta na wari'y nagsisisi, ginagaya si Padre Salvi. Si Ibarra, kahit pinananatili niya ang kanyang seryosong anyo, ay napasama rin sa tawanan.

Pagdating nila sa dalampasigan, hindi napigilan ng mga babae ang mapabulalas sa gulat at tuwa nang makita ang dalawang malalaking bangkang magkatali at pinalamutian nang maganda ng mga kuwintas ng bulaklak, dahon, at punit-punit na bulak na iba-iba ang kulay. May maliliit na parol na papel na nakasabit sa isang pansamantalang bubong, napaliligiran ng mga bulaklak at prutas. Nagpagawa si Ibarra ng komportableng upuan na may mga alpombra at unan para sa mga babae. Pati ang mga sagwan at gaod ay may dekorasyon, at sa mas marangyang bangka ay may alpa, mga gitara, mga akordyon, at isang trumpetang yari sa sungay ng kalabaw. Sa kabilang bangka naman, may mga apoy na nagliliyab sa mga putik na kalan para maghanda ng tsaa, kape, at salabat.

"Dito sa bangkang ito ang mga babae, at doon sa kabila ang mga lalaki," utos ng mga ina habang sumasakay. "Tumahimik kayo! Huwag kayong galaw nang galaw at baka tayo maabala."

"Mag-antanda muna kayo," payo ni Tiya Isabel habang siya mismo ang nagpakita kung paano.

"Kami-kami lang ba talaga ang nandito?" nakasimangot na tanong ni Sinang. "Kami lang?" Nasagot agad ang tanong niyang iyon nang kurutin siya ng kanyang ina.

Habang dahan-dahang lumalayo ang mga bangka sa pampang, sumasalamin sa payapang tubig ng lawa ang liwanag ng mga parol, at sa silangang langit ay nagsisimula pa lamang lumitaw ang unang kulay ng bukang-liwayway. Matapos ang paghihiwalay na ipinataw ng mga ina, nabalot ng malalim na katahimikan ang grupo, dahil waring ang mga kabataan ay nalubog sa pagninilay.

"Mag-ingat ka," malakas na sabi ni Albino, ang dating estudyante ng teolohiya, sa isa pang binata. "Diinan mo ang takip ng butas sa ilalim mo."

"Ano?"

"Baka matanggal iyon at pasukin tayo ng tubig. Maraming butas ang bangkang ito."

"Naku, lulubog tayo!" sigaw ng mga natakot na babae.

"Huwag kayong mabahala, mga ginang," pagpapakalma ng dating estudyante ng teolohiya upang maibsan ang kanilang takot. "Ligtas ang bangkang sinasakyan ninyo. Lima lang ang butas nito at hindi naman malalaki."

"Limang butas! _Jesús!_ Gusto ba ninyo kaming malunod?" bulalas ng mga babaeng halos mangilabot sa takot.

"Hindi hihigit sa lima, mga ginang, at mga ganito lang kalaki," tiyaga niyang sabi, sabay pakita ng bilog na ginawa ng kanyang hintuturo at hinlalaki. "Diinan ninyong mabuti ang mga takip para hindi matanggal."

"_María Santísima!_ Pinapasok na tayo ng tubig," sigaw ng isang matandang babae na pakiramdam ay nababasa na siya.

Nagkaroon tuloy ng munting kaguluhan; may mga nagsisigawan, at ang iba nama'y naiisip nang tumalon sa tubig.

"Diinan ninyo nang mabuti ang mga takip diyan!" ulit ni Albino, sabay turo sa kinaroroonan ng mga dalaga.

"Saan, saan? _Dios!_ Hindi namin alam kung paano! Maawa kayo, pumunta kayo rito, hindi namin alam kung paano!" pakiusap ng mga natatarantang babae.

Kaya kinailangang lumipat ang lima sa mga binata sa kabilang bangka para pakalmahin ang mga inang halos mataranta sa takot. Pero sa kung anong kakaibang pagkakataon, parang may panganib sa tabi ng bawat isa sa mga _dalaga_; samantalang ang lahat ng matatandang babae, ni isa man sa kanila ay walang katabing mapanganib na butas! Mas nakapagtataka pa na kinailangang maupo si Ibarra sa tabi ni Maria Clara, si Albino

naman sa tabi ni Victoria, at ganoon din ang iba. Napanatag ang mga nag-aalalang ina, pero hindi ang samahan ng mga kabataan.

Dahil halos hindi gumagalaw ang tubig, malapit lang ang mga baklad, at maaga pa, napagpasyahan nilang itigil muna ang pagsagwan para makapagmerienda ang lahat. Liwanag-araw na noon kaya pinatay na ang mga parol.

"Walang tatalo sa _salabat_ na iniinom sa umaga bago magsimba," sabi ni Capitana Tika, ina ng masayahing si Sinang. "Uminom ka ng _salabat_ at kumain ng bibingka, Albino, at makikita mo, pati ikaw gaganahang manalangin."

"Iyon nga ang ginagawa ko," sagot ng binatang kinausap. "Iniisip kong mangumpisal."

"Hindi," sabi ni Sinang, "kape ang inumin mo para sumaya ang isip mo."

"Sige, iinom ako agad, dahil parang medyo malungkot ang pakiramdam ko."

"Huwag iyan," payo ni Tiya Isabel. "Mag-tsaa ka na lang at kumain ng kaunting biskwit. Sabi nila, nakapapawi ng isip ang tsaa."

"Magtsa-tsaa at kakain na rin ako ng biskwit," sagot ng mapagbigay-loob na binata, "tutal, sa kabutihang-palad, wala naman sa mga inuming ito ang Katolisismo."

"Pero, kaya mo bang--" panimula ni Victoria.

"Uminom din ng tsokolate? Aba, oo naman, lalo na't hindi na rin kalayuan ang almusal."

Maganda ang umaga. Nagsimula nang kuminang ang tubig sa liwanag na sinasalamin ng langit, napakalinaw na lantad ang bawat bagay nang walang nalilikhang anino; isang maliwanag at sariwang linaw na hitik sa kulay, gaya ng bahagyang nasisilip natin sa ilang pintang pandagat. Masaya na ngayon ang lahat habang nilalanghap ang banayad na hanging nagsisimula nang umihip. Pati ang mga ina, na kanina'y punô ng paalala at babala, ngayo'y nagtatawanan at nagbibiruan na rin sa isa't isa.

"Naaalala mo ba," sabi ng isang matandang babae kay Capitana Tika, "na noong dalaga pa tayo at naligo tayo sa ilog? May mga mumunting bangkang yari sa katawan ng saging na inaanod ng agos, may sakay na iba’t ibang prutas at mababangong bulaklak. May maliliit din iyong bandila, at nakita ng bawat isa sa atin ang sarili niyang pangalan sa isa sa mga iyon."

"At noong pauwi na tayo?" singit naman ng isa pa, hindi siya pinatatapos. "Pagdating natin, wasak na ang mga tulay na kawayan, kaya kinailangan nating lumusong sa mga batis. Mga lintik sila!"

"Oo, alam kong mas pinili kong mabasa ang laylayan ng saya ko kaysa ilantad ang mga paa ko," sabi ni Capitana Tika, "dahil alam kong may mga matang nakamasid sa atin mula sa mga masukal na halaman sa pampang."

Ang ilang dalagang nakarinig sa mga alaalang iyon ay nagkikindatan at napapangiti, samantalang ang iba naman ay abalang-abala sa sarili nilang usapan kaya wala silang napansin.

Iisa lang ang lalaking nanatiling tahimik at hiwalay sa lahat ng kasiyahan—ang siyang gumaganap na piloto. Isa siyang kabataang matipuno at kapansin-pansin ang anyo, may malalaki at malulungkot na mata at mahigpit na nakatikom na mga labi. Ang mahaba niyang maitim at gusot na buhok ay nakalugay sa matibay na leeg. Sa ilalim ng maitim na kamisetang may guhit, bahagyang nababanaag sa mga tupi ang malalakas na masel na nagbibigay-lakas sa kanyang matitipunong bisig upang magamit na parang panulat ang malapad at mabigat na sagwan na nagsisilbing timon sa pagpapatakbo ng dalawang bangka.

Mahigit isang beses nang nahuli ni Maria Clara na nakatingin siya sa kanya, pero sa tuwing mangyayari iyon ay dali-dali niyang inililihis ang tingin sa malayong bundok o sa pampang. Naawa ang dalaga sa kanyang pag-iisa at inalok siya ng ilang biskuwit. Tiningnan siya ng piloto nang may pagtataka, pero saglit lang iyon. Kumuha siya ng isang biskuwit at marahang nagpasalamat sa halos hindi marinig na tinig. Pagkatapos noon, wala nang pumansin sa kanya. Ang mga biruan at masasayang tawanan ng mga kabataan ay ni hindi man lang nakapagpagalaw sa mga kalamnan ng kanyang mukha. Kahit ang masayahing si Sinang ay hindi siya napangiti, kahit pa kinukurot ito at napapakunot ng noo sandali bago muling bumalik sa dati nitong masiglang saya.

Pagkatapos mananghalian, nagpatuloy sila papunta sa mga baklad. Dalawa ang naroon, magkalapit, at kapwa pag-aari ni Kapitan Tiago. Mula sa malayo, tanaw ang ilang tagak na nakadapo sa tuktok ng mga tulos na kawayan, tila malalim ang iniisip. Samantala, may mga puting ibon namang tinatawag ng mga Tagalog na _kalaway_– na palipad-lipad sa iba't ibang direksiyon, sumasayad ang mga pakpak sa ibabaw ng tubig at pinupuno ang himpapawid ng matitinis na huni. Nang papalapit na ang mga bangka, nagsiliparan ang mga tagak, at sinundan sila ng tingin ni Maria Clara habang lumilipad patungo sa kalapit na bundok.

"Doon ba sa bundok gumagawa ng pugad ang mga ibong iyon?" tanong niya sa piloto, hindi dahil gusto talaga niyang malaman kundi para mapagsalita ito.

"Malamang po, señora," sagot niya, "pero hanggang ngayon, wala pang nakakakita sa mga pugad nila."

"Wala ba silang pugad?"

"Sa palagay ko, meron naman siguro sila; kung wala, napakalungkot ng kalagayan nila."

Hindi napansin ni Maria Clara ang lungkot sa tinig niya nang sabihin niya iyon. "Kung gayon—"

"Sinasabi po, señora," sagot ng kakaibang binata, "na hindi nakikita ang mga pugad ng mga ibong iyon, at may kapangyarihan ang mga iyon na gawing di-nakikita ang sinumang magmay-ari ng isa. Kung paanong ang kaluluwa ay makikita lamang sa dalisay na salamin ng mga mata, gayundin

ang kanilang mga pugad ay sa salamin lang ng tubig natatanaw."

Naging malungkot at mapagmuni-muni si Maria Clara. Samantala, nakarating na sila sa unang baklad, at itinali ng isang matandang bangkero ang sasakyan sa isang tulos.

"Sandali!" tawag ni Tiya Isabel sa anak ng mangingisda, na naghahanda nang umakyat sa plataporma ng baklad dala ang kanyang _panalok_, o lambat na nakakabit sa dulo ng isang matibay na kawayan. "Kailangan muna nating ihanda ang _sinigang_ para pag-ahon ng isda mula sa tubig, derecho na agad sa sabaw."

"Mabait na Tiya Isabel!" bulalas ng dating estudyante ng teolohiya. "Ayaw niyang kahit isang saglit ay mawalan ng tubig ang isda!"

Si Andeng, ang kapatid-kapatiran ni Maria Clara, kahit laging mukhang masayahin at walang alalahanin, ay kilala bilang napakahusay magluto. Kaya agad siyang nagsimulang maghanda ng sabaw na may kanin at gulay, habang tinutulungan—at minsan ay naaabala—ng ilang kabataang lalaki na marahil ay gustong mapansin niya. Ang iba namang mga dalaga ay abala sa paghiwa at paghuhugas ng mga gulay.

Para malibang ang mga naiinip na naghihintay na makitang buhay at nagpupumiglas na mahuli ang mga isda mula sa kanilang kulungan, inilabas ng magandang si Iday ang alpa. Hindi lang mahusay tumugtog si Iday ng instrumentong iyon, kundi napakaganda rin ng kanyang mga daliri. Nagpalakpakan ang mga kabataan at hinalikan siya ni Maria Clara, sapagkat ang

alpa ang pinakapopular na instrumento sa lalawigang iyon at bagay na bagay sa okasyong iyon.

"Awitin mo ang himno tungkol sa pag-aasawa," pakiusap ng matatandang babae. Tumutol ang mga lalaki, at si Victoria, na may napakagandang tinig, ay nagreklamong namamaos siya. Ang "Himno ng Pag-aasawa" ay isang magandang awiting Tagalog na nagsasalaysay ng mga alalahanin at kalungkutan ng buhay may-asawa, ngunit hindi rin kinaliligtaang banggitin ang mga ligaya nito.

Pagkatapos, si Maria Clara naman ang pinakiusapang umawit, pero sinabi niyang malulungkot ang lahat ng kanyang awit. Gayunman, hindi iyon pinansin, kaya hindi na siya nag-atubili. Kinuha niya ang alpa, tumugtog ng maikling panimula, at saka umawit sa isang maayos, nanginginig, at damdaming-damdaming tinig:

Kay tamis ng mga oras sa sariling bayan, kung saan mahal ang lahat sa ilalim ng sinag ng araw; humahaplos sa dalampasigan ang hanging nagbibigay-buhay, at maging ang kamatayan ay napapalambot ng haplos ng pag-ibig.

Mainit ang mga halik sa labi ng ina, sa kanyang mapagmahal at malambing na dibdib na gumigising; kapag pumupulupot sa kanyang leeg ang malambot na bisig, at ngumingiti ang maningning na mga mata, lahat ay nakikibahagi sa pag-ibig.

Kay tamis mamatay para sa sariling bayan, kung saan mahal ang lahat sa ilalim ng sinag ng araw; patay ang hanging humahaplos sa dalampasigan kapag wala ang ina, ang tahanan, o ang haplos ng pag-ibig.

Natapos ang awit, humina at tuluyang nawala ang tinig, tumahimik ang alpa, ngunit nakinig pa rin sila; walang pumalakpak. Napuno ng luha ang mga mata ng mga dalaga, at waring hindi maganda ang naging tama nito kay Ibarra. Ang batang piloto ay nakatitig lamang nang hindi gumagalaw sa malayo.

Biglang umalingawngaw ang isang dumadagundong na ugong, dahilan para mapasigaw ang mga babae at takpan ang kanilang mga tainga; ang dating estudyante ng teolohiya pala iyon, na hinihipan nang buong lakas ng kanyang baga ang _tambuli_, o sungay ng kalabaw. Nagbalik ang tawanan at kasiyahan, at muling lumiwanag ang mga matang kanina'y naluluha. "Binibingi mo ba kami, erehe ka?" sigaw ni Tiya Isabel.

"Ginang," sagot ng nagkasala nang buong pagkaseryoso, "minsan ay may narinig akong kuwento tungkol sa isang dukhang trumpetero sa pampang ng Rhine na, sa pagtugtog ng kanyang trumpeta, ay nakapag-asawa ng isang mayaman at marangal na dalaga."

"Tama nga, ang trumpetero ng Sackingen!" bulalas ni Ibarra, na hindi na napigilang makisali sa muling pagsiklab ng tawanan.

"Narinig n'yo ba iyon?" dugtong ni Albino. "Ngayon, gusto kong makita kung hindi rin ako susuwertihin nang ganoon." Pagkasabi nito, lalo pa niyang nilakasan ang pag-ihip sa

umaalingawngaw na tambuli at inilapit iyon sa tainga ng mga dalagang mukhang pinakamalungkot. Gaya ng inaasahan, nagkaroon ng munting kaguluhan, at sa huli ay napatahimik siya ng mga ina sa pamamagitan ng paghampas sa kanya ng kanilang tsinelas [71] at pagkurot sa kanya.

"Naku, naku!" reklamo niya habang hinihipo ang mahapding mga braso, "kaylayo pala ng Pilipinas sa mga pampang ng Rhine! _O tempora! O mores!_ Ang iba, pinararangalan, at ang iba naman, sinasambitan ng sanbenito!"

Natawa ang lahat dito, pati ang seryosang si Victoria, samantalang si Sinang, ang dalagang may mapangiting mga mata, ay pabulong na nagsabi kay Maria Clara, "Napakaswerte mo! Ako rin, aawit kung kaya ko lang!"

Sa wakas ay ibinalita ni Andeng na handa na ang sabaw na tanggapin ang mga panauhin nito, kaya umakyat ang batang mangingisda sa kulungang nasa mas makitid na dulo ng baklad, na para bang maaari itong lagyan ng nakasulat para sa mga isda—kung marunong silang bumasa at umunawa ng Italyano—na, "_Lasciate ogni speranza voi ch' entrante_," [72] sapagkat walang isdang nakapapasok doon ang nakalalabas pang buhay. Ang bahaging ito ng baklad ay nakapaligid sa isang bilog na espasyo na inayos nang gayon upang ang isang tao ay makatayo sa isang plataporma sa itaas at masalok ang mga isda gamit ang maliit na lambat.

"Hindi ako magsasawang mangisda riyan gamit ang pamingwit," puna ni Sinang, na nanginginig sa masayang pananabik.

Nakatingin na ngayon ang lahat, at ang ilan ay halos naniwala nang nakikita nila ang mga isdang nagpupumiglas sa lambat at kumikislap ang mga kaliskis. Pero nang ibaba ng binata ang kanyang lambat, wala ni isang isdang tumalon paitaas.

"Siguradong punô na iyon," pabulong na sabi ni Albino, "dahil mahigit limang araw na mula nang huli itong tingnan."

Hinila ng mangingisda ang kanyang lambat, ngunit ni isang munting isda ay wala roon. Ang tubig, habang bumabalik at tumatalsik sa makikislap na patak na sinasalamin ng sikat ng araw, ay waring kinukutya ang kanyang pagsisikap sa isang pilak na ngiti. Isang sabay-sabay na bulalas ng pagtataka, pagkainis, at pagkadismaya ang namutawi sa mga labi ng lahat. Inulit muli ng binata ang ginawa, ngunit wala ring naging mas mabuting resulta.

"Wala kang alam sa ginagawa mo," sabi ni Albino habang umaakyat sa kulungan ng baklad at inaagaw ang lambat sa binata. "Ngayon makikita mo! Andeng, ihanda mo ang palayok!"

Pero mukhang hindi rin pala alam ni Albino ang ginagawa niya, dahil muli na namang walang laman ang naiahon na lambat. Pinagtawanan siya ng lahat.

"Huwag kayong maingay nang ganyan, baka marinig ng mga isda at umiwas silang mahuli. Baka may punit ang lambat na ito." Pero nang suriin nila, buo naman ang lahat ng mata ng lambat.

"Akin na," sabi ni Leon, kasintahan ni Iday. Tiniyak muna niyang maayos ang bakod, sinuri ang lambat, at nang masiyahan siya rito, nagtanong siya, "Sigurado ba kayong limang araw na itong

hindi napupuntahan?"

"Siguradong-sigurado! Noong bisperas pa ng Todos los Santos ang huli."

"Kung ganoon, alinman sa engkantado ang lawa o may mahuhugot ako rito."

Pagkatapos ay ibinaba ni Leon ang kawayan sa tubig, at agad na nabakas ang pagkagulat sa kanyang mukha. Tahimik siyang tumingin sa may bundok at inikot-ikot ang kawayan sa tubig, saka bumulong nang mahina nang hindi ito inaangat:

"Isang buwaya!"

"Isang buwaya!" ulit ng lahat, habang ang salita ay nagpasalin-salin sa bibig ng bawat isa sa gitna ng takot at pangkalahatang pagkabigla.

"Ano'ng sabi mo?" tanong nila sa kanya.

"Sinasabi kong may nahuli tayong buwaya," paniniguro ni Leon, at habang ibinabagsak niya sa tubig ang mabigat na dulo ng kawayan, nagpatuloy siya: "Hindi ba ninyo naririnig ang tunog na iyan? Hindi buhangin ang kinikiskis niyan kundi matigas na balat, likod ng buwaya. Hindi ba ninyo nakikitang umuuga ang mga poste? Tinutulak niya ang mga iyon kahit nakapulupot siya. Sandali, malaki ito, halos isang talampakan o higit pa ang lapad ng katawan niya."

"Ano'ng gagawin natin?" ang tanong.

"Hulihin natin!" sigaw ng isa.

"Diyos ko! At sino ang huhuli?"

Walang nagkusang bumaba sa bitag, dahil malalim ang tubig.

"Dapat itali natin siya sa ating bangka at kaladkarin natin nang parang tagumpay na tropeo," mungkahi ni Sinang. "Isipin mo, kinain niya ang mga isdang tayo sana ang kakain!"

"Hindi pa ako nakakakita ng buhay na buwaya," bulong ni Maria Clara.

Tumayo ang piloto, dinampot ang isang mahabang lubid, at mabilis na umakyat sa plataporma, kung saan umurong si Leon para bigyan siya ng puwesto. Maliban kay Maria Clara, wala halos pumansin sa kanya kanina, pero ngayon hanga na ang lahat sa maayos niyang tindig. Sa matinding gulat ng lahat, at kahit pinipigilan siya ng kanilang mga sigaw, tumalon siya pababa sa loob ng kulungan.

"Heto ang kutsilyo!" sigaw ni Crisostomo habang inaabot sa kanya ang isang malapad na talim na Toledo, pero noon ding sandaling iyon ay nagsaboy na paitaas ang tubig sa sandaang tilamsik at muling nagsarang parang may lihim ang kailaliman.

"_Jesús, María, y José_!" bulalas ng matatandang babae. "May mangyayaring sakuna!"

"Huwag kayong mabahala, mga ginang," sabi ng matandang bangkero, "dahil kung may sinuman sa lalawigang ito na kayang gawin iyan, siya na iyon."

"Ano ang pangalan niya?" tanong nila.

"Ang tawag namin sa kanya ay 'Ang Piloto,' at siya ang pinakamahusay na nakita ko, pero ayaw lang niya talaga sa trabahong iyan."

Gumulo ang tubig, saka nagkaroon ng maliliit na alon, at nayanig ang bakod; tila may nagaganap na matinding laban sa ilalim. Natahimik ang lahat at halos hindi huminga. Mahigpit na napakapit si Ibarra sa puluhan ng matalim na kutsilyo.

Maya-maya, parang natapos na ang tunggalian at lumitaw ang ulo ng binata, na sinalubong ng masasayang sigaw. Napuno ng luha ang mga mata ng matatandang babae. Umakyat ang piloto na hawak ang isang dulo ng lubid at pagdating sa plataporma ay sinimulan niya itong hilahin. Hindi nagtagal, umangat sa ibabaw ng tubig ang halimaw, na tinalian ng lubid nang dobleng paikot sa leeg at sa ilalim ng unahang mga paa. Malaki nga ito, gaya ng sabi ni Leon, batik-batik, at sa likod nito ay tumutubo ang luntiang lumot na para sa mga buwaya ay katulad ng uban sa tao. Umuungal itong parang toro at hinahampas ng buntot ang mga gilid ng kulungan o kumakapit doon, habang ibinubuka ang napakalaki nitong panga at ipinapakita ang mahahaba at matutulis nitong ngipin. Mag-isa itong inaangat ng piloto, dahil walang nakaisip na tulungan siya.

Pagkaahon niya sa tubig at nang makapahinga sa plataporma, inapakan niya iyon at gamit ang malalakas niyang kamay ay pinilit niyang ipagsara ang dambuhalang panga nito at sinubukang talian ang nguso nito ng matitibay na buhol. Sa huling pagpupumilit, iniarko ng reptilya ang katawan nito, hinampas ang sahig ng makapangyarihan nitong buntot, at nang makawala ay inihagis ang sarili sa isang lundag papunta sa tubig

sa labas ng baklad, habang kinakaladkad ang humuli rito. Napasigaw sa takot ang lahat. Pero parang kidlat, may isa pang katawang sumugod sa tubig nang napakabilis na halos wala nang oras para mapansing si Ibarra iyon. Hindi lamang hinimatay si Maria Clara dahil hindi pa marunong ang mga babaeng Pilipina na gawin iyon.

Nakita ng mga nag-aabang na unti-unting kumulay at namula sa dugo ang tubig. Tumalon pababa ang batang mangingisda na hawak ang kanyang bolo, at sumunod ang kanyang ama, ngunit halos kararating pa lamang nila sa ilalim nang muling lumitaw sina Crisostomo at ang piloto, nakakapit sa patay na katawan ng reptilya. Hiwang-hiwa ang buong haba ng maputi nitong tiyan, at nakabaon pa rin ang kutsilyo sa lalamunan nito.

Hindi kayang ilarawan ang tuwa, habang sandosenang kamay ang umabot para hilahin ang mga binata palabas ng tubig. Halos mawalan ng sarili ang matatandang babae sa pagitan ng tawanan at dasal. Nakalimutan ni Andeng na tatlong beses nang umapaw ang kanyang _sinigang_–, natapon ang sabaw at namatay ang apoy. Ang tanging walang masabi ay si Maria Clara.

Walang anumang sugat si Ibarra, at ang piloto naman ay bahagya lamang nagasgasan sa braso. “Utang ko sa iyo ang buhay ko,” sabi nito kay Ibarra, na noon ay nagbabalot ng mga kumot at tela sa sarili. May bahid ng lungkot ang tinig ng piloto.

“Sobra kang mapangahas,” sagot ni Ibarra. “Huwag mo nang hamunin muli ang kapalaran.”

“Kung hindi ka muling nakaahon—” bulong ni Maria Clara, na maputla pa rin at nanginginig.

“Kung hindi ako nakaahon at sumunod ka sa akin,” sagot ni Ibarra, tinatapos ang isipin sa sarili niyang paraan, “sa ilalim ng lawa, makakasama ko pa rin sana ang aking pamilya!_” Hindi niya nalilimutan na naroon ang mga buto ng kanyang ama.

Ayaw nang pumunta ng matatandang babae sa isa pang baklad at gusto na lamang bumalik, sinasabing masama ang simula ng araw at baka marami pang aksidenteng mangyari. “Dahil kasi hindi tayo nakarinig ng misa,” buntong-hininga ng isa.

“Pero anong aksidente ba ang nangyari sa atin, mga ginang?” tanong ni Ibarra. “Mukhang ang buwaya lang naman ang minamalas.”

"Lahat ng iyan ay nagpapatunay," pagtatapos ng dating estudyante ng teolohiya, "na sa buo niyang makasalanang buhay, hindi pa nakakadalo ng misa ang kaawa-awang reptilyang ito—kahit man lang minsan. Kahit ako, hindi ko pa siya nakita sa hanay ng maraming caiman na nagsisimba rito."

Kaya ibinangon ang mga bangka patungo sa isa pang corral, at kinailangang ihanda na naman ni Andeng ang kanyang sinigang–. Malayo na ang araw, at may sariwang hanging umiihip. Sa likod ng katawan ng caiman, kumukulot ang mga alon at bumubuo ng "mga bundok ng bula na kumikislap sa makinis at masaganang sikat ng araw," gaya ng sabi ng makata. Muling umalingawngaw ang tugtugan; tumugtog si Iday ng alpa, habang ang mga lalaki nama'y humawak ng mga akordyon at gitara, na may sari-sariling antas ng husay. Ang pinakanamukod-tangi ay si

Albino, na halos kinayod ang mga instrumento—palaging sintunado, laging sablay sa tiyempo, at kung minsan nama'y bigla na lang nakakalimot at lilipat sa ibang himig na wala namang kinalaman sa tinutugtog.

May halong pangamba silang nagtungo sa ikalawang corral, dahil marami ang umaasang doon nila makikita ang kapares ng napatay na caiman. Pero likas na mapagbiro ang kalikasan, at sa bawat hila ay punô ang mga lambat. Si Tiya Isabel ang namahala sa pagsasala ng mga isda at nag-utos na may iwan sa bitag na ilan para gawing pain. "Hindi magandang palatandaan ang ubusin nang lubos ang laman ng corral," pagtatapos niya.

Pagkatapos, nagtungo sila sa pampang malapit sa gubat ng matatandang punong pag-aari ni Ibarra. Doon, sa lilim at tabi ng malinaw na tubig ng batis, sa gitna ng mga bulaklak, kumain sila ng almusal sa ilalim ng mga pansamantalang silong. Napuno ng musika ang paligid habang ang usok mula sa mga apoy ay pumapaitaas sa maninipis na paikot na ulap. Masayang kumukulo ang tubig sa maiinit na lutuan, na para bang may ibinubulong na aliw—o marahil pangungutya at panunuya—sa mga patay na isda. Ang katawan ng caiman ay patuloy na pumipilipit, minsang ipinapakita ang punit nitong puting tiyan at minsan nama'y ang batik-batik nitong luntiang likod, samantalang ang tao, ang paborito ng Kalikasan, ay nagpatuloy sa kanyang gawain nang hindi nababagabag sa tatawagin ng mga Brahmin at vegetarian na napakaraming pagkakataon ng pagpatay sa kapatid.

KABANATA XXIV

Sa Gubat

Maaga—napakaaga nga, at taliwas sa nakasanayan niya—nagmisa si Padre Salvi at sa loob lamang ng ilang sandali ay nalinis ang kasalanan ng isang dosenang kaluluwa. Pagkatapos, waring ang pagbasa sa ilang liham na natanggap niya, mahigpit na nakaselyo at may tatak ng waks, ang siyang nagpawala ng gana ng kagalang-galang na kura, sapagkat hinayaan niyang tuluyang lumamig ang kanyang tsokolate.

"Mukhang nagkakasakit ang padre," komento ng kusinero habang naghahanda ng isa pang tasa. "Ilang araw na siyang halos hindi kumakain; sa anim na putahe na inihahain ko sa mesa, ni dalawa wala siyang ginagalaw."

"Dahil iyan sa hindi niya maayos na pagtulog," sagot ng isa pang utusan. "Binabangungot siya mula nang ilipat niya ang kanyang silid-tulugan. Lalong lumulubog ang kanyang mga mata, at araw-araw siyang lalong namamayat at naninilaw."

Totoo nga, kaawa-awa ang hitsura ni Padre Salvi. Ayaw niyang galawin ang ikalawang tasa ng tsokolate ni tumikim man ng matatamis na kakanin mula Cebu; sa halip, pabalik-balik siyang naglalakad sa maluwang na sala, habang pinipisil at nilulukot sa kanyang butuhing mga kamay ang mga liham na paminsan-minsan niyang binabasa. Sa wakas, ipinatawag niya ang kanyang karwahe, naghanda, at iniutos na dalhin siya sa gubat kung saan naroon ang mapamahiing punongkahoy na malapit sa pinagdarausan ng piknik.

Pagdating sa gilid ng gubat, pinaalis ng padre ang kanyang karwahe at mag-isa siyang pumasok sa kaloob-looban nito. Isang madilim na landas ang mahirap daanang sumisingit sa masukal na halamanan at humahantong sa batis na nabuo mula sa ilang maiinit na bukal, gaya ng marami pang umaagos mula sa mga dalisdis ng Bundok Makiling. Sa mga pampang nito ay tumutubo ang mga ligaw na bulaklak, na marami pa'y wala pang pangalang Latin, ngunit tiyak na kilalang-kilala ng mga makinang na insekto at mga paruparong sari-sari ang hugis at kulay—bughaw at ginto, puti at itim, makukulay, kumikislap sa bahagharing batik, may mga rubi at esmeralda sa kanilang mga pakpak—at ng di-mabilang na mga salagubang na may metalikong kinang na parang pinulbos na ginto. Ang ugong ng mga insekto, ang huni ng mga sikada na hindi tumitigil araw man o gabi, ang awit ng mga ibon, at ang tuyong lagapak ng nabubulok na sanga kapag nalalaglag at tumatama sa mga puno sa paligid—iyan lamang ang mga tunog na pumapawi sa katahimikan ng mahiwagang lugar na iyon.

Ilang sandali ring pagala-gala ang padre sa gitna ng makapal na damuhan at palumpong, umiiwas sa mga tinik na kumakapit sa kanyang abitong _guingón_ na para bang nais siyang pigilan, at sa mga ugat ng punong nakausli sa lupa na nagiging patibong sa bawat hakbang ng isang taong hindi sanay sa ganitong lugar. Ngunit biglang napatigil ang kanyang mga paa sa malinaw na mga tinig na may kasamang masayang tawanan, na waring nagmumula sa batis at tila papalapit.

"Titingnan ko kung makakahanap ako ng isa sa mga pugad na iyon," sabi ng isang maganda at malamyos na tinig, na agad

nakilala ng kura. "Gusto ko siyang makita nang hindi niya ako nakikita, para masundan ko siya kahit saan siya magpunta."

Nagtago si Padre Salvi sa likod ng katawan ng isang malaking puno at nagsimulang makinig nang palihim.

"Ibig mong sabihin, gusto mong gawin sa kanya ang ginagawa sa iyo ng kura?" tanong ng isang boses na natatawa. "Binabantayan ka niya saan ka man magpunta. Mag-ingat ka, dahil ang selos ay nagpapayat at nagpapaitim ng ilalim ng mga mata."

"Hindi, hindi, hindi selos iyon, purong pag-uusisa lang," sagot ng isang mala-pilak na tinig, habang inuulit naman ng natatawang boses, "Oo, selos, selos!" at saka siya humalakhak nang masaya.

"Kung nagseselos ako, imbes na ako ang magtago, siya ang gagawin kong di-nakikita para walang makakita sa kanya."

"Pero kung ganoon, hindi mo rin naman siya makikita, at hindi iyon maganda. Ang pinakamainam, kapag nakita natin ang pugad, ibigay natin iyon sa kura para mabantayan niya tayo nang hindi na natin siya kailangang makita, hindi ba?"

"Hindi ako naniniwala sa mga pugad ng tagak na iyan," sabat ng isa pang tinig, "pero kung sakaling magselos man ako, alam ko kung paano magbantay habang nananatiling nakatago."

"Paano, paano? Parang isang $_{\text{Sor}}$ Escucha_ ba?" [73]

Ang alaalang iyon mula sa kanilang mga araw sa paaralan ay nagpasiklab na naman ng masayang tawanan.

"At alam ninyo ba kung paano naloko ang Sor Escucha!_"

Mula sa kanyang pinagtataguan, nakita ni Padre Salvi sina Maria Clara, Victoria, at Sinang na naglalakad sa mababaw na gilid ng batis. Dahan-dahan silang sumusulong habang nakatutok ang mga mata sa malinaw na tubig, hinahanap ang mahiwagang pugad ng tagak. Basa hanggang tuhod, at dahil doon ay lumilitaw sa malalapad na tiklop ng kanilang mga paldang panligo ang magagandang hubog ng kanilang mga katawan. Nakalugay ang kanilang buhok, hubad ang kanilang mga bisig, at suot nila ang mga kamisang may malalapad na guhit na matingkad ang kulay. Habang naghahanap ng isang bagay na hindi nila matagpuan, namimitas din sila ng mga bulaklak at halamang tumutubo sa pampang.

Ang relihiyosong si Acteon ay namutla at hindi kumikilos habang nakatitig sa malinis na Dianang iyon, ngunit kumikislap ang kanyang mga mata sa loob ng maiitim na bilog sa paligid nito, hindi nagsasawang pagmasdan ang mapuputi at maayos na hubog na mga bisig, gayundin ang elegante nitong leeg at dibdib. Samantala, ang maliliit na kulay-rosas na paang naglalaro sa tubig ay gumising sa kanyang gutom na pagkatao ng mga kakaibang damdamin, at sa kanyang nag-aapoy na isip ay sumibol ang mga panaginip ng mga bagong kaisipan.

Nawala sa likod ng masukal na kawayan ang tatlong kaakit-akit na dalaga habang lumiliko ang batis, at tuluyan nang hindi marinig ang malulupit nilang patutsada. Lasing na lasing, pasuray-suray, at basang-basa sa pawis, lumabas si Padre Salvi mula sa kanyang pinagtataguan at palinga-linga siyang tumingin sa paligid. Sandali siyang natigilan na parang nag-aalinlangan,

saka humakbang nang kaunti na tila susundan ang mga dalaga, pero nagbago rin ang isip at naglakad na lang sa tabi ng batis upang hanapin ang iba pa nilang kasama.

Hindi kalayuan, nakita niya sa gitna ng batis ang isang uri ng paliguan na maayos ang pagkakabakod at pinalamutian ng mga dahon ng palma, mga bulaklak, at mga banderitas, na may malagong kumpol ng kawayan na nagsisilbing bubong; mula roon ay umaalingawngaw ang masasayang tinig ng mga babae. Mas malayo pa, nakita niya ang isang tulay na kawayan, at lampas doon ay ang mga lalaking naliligo. Sa may tabi ng mga ito, abalang-abala ang maraming utusan sa paligid ng mga pansamantalang _kalanes_—nagbubunot ng balahibo ng mga manok, naghuhugas ng bigas, at nag-iihaw ng baboy. Sa kabilang pampang, sa isang malinis na bahagi ng lupa, nagtipon ang mga lalaki at babae sa ilalim ng isang telang pantabing na nakatali sa matatandang puno at sa mga tulos na bagong ibaon sa lupa. Naroon ang alferez, ang coadjutor, ang gobernadorcillo, ang teniente-mayor, ang guro, at marami pang kilalang tao sa bayan, pati ang ama ni Sinang na si Kapitan Basilio, na minsang naging kalaban ng yumao nang si Don Rafael sa isang matandang usapin sa hukuman. Sinabi sa kanya ni Ibarra, "Nagtatalo tayo tungkol sa isang usaping legal, pero hindi ibig sabihin noon na magkaaway tayo," kaya buong siglang tinanggap ng bantog na tagapagsalita ng mga konserbatibo ang paanyaya, nagpadala pa ng tatlong pabo at ipinagamit ang kanyang mga utusan sa binata.

Magalang at may pagpipitagan siyang sinalubong ng lahat, maging ng alferez. "Aba, saan po ba nanggaling ang inyong

Kagalang-galang?" tanong nito nang mapansin ang gasgas na mukha ng kura at ang kanyang abitong puno ng mga dahon at tuyong sanga. "Nadapa po ba kayo?"

"Hindi, naligaw ako," sagot ni Padre Salvi habang ibinababa ang tingin upang suriin ang kanyang sutana.

Naglabas sila ng mga bote ng limonada at nagbukas ng mga berdeng buko para pag-ahon ng mga naliligo mula sa tubig, may maiinom silang sabaw at makakain ng malambot na laman, na mas maputi pa kaysa mismong gatas nito. Bawat dalaga ay binigyan din ng mga rosaryo ng sampagita na hinaluan ng mga rosas at bulaklak ng ilang-ilang, para pabanguhin ang kanilang mahahabang buhok. Ang ilan sa mga kasama ay umupo sa lupa o humiga sa mga duyang nakasabit sa mga sanga ng puno, habang ang iba naman ay naglibang sa paligid ng isang malapad at patag na bato na kinalalagyan ng mga baraha, isang tablero ng ahedres, maliliit na aklat, mga kabibe, at maliliit na bato.

Ipinakita nila ang buwaya sa kura, pero parang wala siyang gaanong pansin dito hanggang sa sabihin sa kanya na si Ibarra ang may gawa ng maluwang na sugat nito. Ang bantog ngunit hindi kilalang timonel ay wala na roon, dahil naglaho na siya bago pa dumating ang alperes.

Maya-maya, lumabas si Maria Clara mula sa paliligo kasama ang kanyang mga kasamahan, sariwa na parang rosas sa unang umaga nito, kapag ang hamog na kumikislap sa magaganda nitong talulot ay animo'y mga diyamante. Ang una niyang ngiti ay para kay Crisostomo, at ang unang pagdidilim ng kanyang noo ay para kay Padre Salvi, na napansin iyon at

napabuntong-hininga.

Dumating na ang oras ng tanghalian, at ang kura, ang katulong na pari, ang gobernadorcillo, ang teniente-mayor, at ang iba pang mga pinuno ay naupo na sa hapag na pinamumunuan ni Ibarra. Ayaw payagan ng mga ina na may sinumang lalaki na kumain sa mesang kinaroroonan ng mga dalaga.

"Sa pagkakataong ito, Albino, hindi ka makakagawa ng mga butas na gaya ng sa mga bangka," sabi ni Leon sa dating estudyante ng teolohiya. "Ano_!_ Ano iyon?" tanong ng matatandang babae.

"Mga ginang, ang mga bangka ay buung-buo gaya ng pinggang ito," paliwanag ni Leon.

"Jesús!_ Ang loko!" bulalas ng nakangiting si Tiya Isabel.

"May nalaman na ba kayo tungkol sa kriminal na umatake kay Padre Damaso?" tanong ni Fray Salvi sa alperes.

"Anong kriminal, Padre?" tanong ng militar, habang nakatitig sa prayle sa ibabaw ng baso ng alak na inuubos niya,

"Anong kriminal? Aba, iyong humampas kay Padre Damaso sa daan kahapon ng hapon!"

"Hinampas si Padre Damaso?" tanong ng ilang tinig.

Parang napangiti ang coadjutor, habang nagpatuloy si Padre Salvi: "Oo, at si Padre Damaso ay nakaratay na ngayon. Iniisip na baka siya rin ang mismong Elias na nagtulak sa inyo sa putikan, señor alferez."

Namula nang husto ang mukha ng alferez, marahil sa hiya o sa alak.

"Siyempre, ang akala ko," dugtong ni Padre Salvi na pabiro, "na ikaw, bilang alferez ng Guardia Civil, ay may alam sa nangyaring iyon."

Kinagat ng sundalo ang kanyang labi at may ibinubulong na hangal na palusot, nang biglang maputol ang kainan sa pagdating ng isang maputla, payat, at gusgusing babae. Walang nakapansin sa paglapit niya, dahil napakatahimik niyang dumating na kung gabi iyon, mapagkakamalan siyang multo.

"Bigyan ninyo ng makakain ang kawawang babaeng iyan," sigaw ng matatandang babae. "Oy–, halika rito!"

Pero tuloy-tuloy pa rin ang kakaibang babae papunta sa mesang kinaroroonan ng kura. Nang ilingon nito ang mukha at makilala siya, nabitawan niya ang hawak na kutsilyo.

"Bigyan ng makakain ang babaeng ito," utos ni Ibarra.

"Madilim ang gabi at nawawala ang mga bata," bulong ng lagalag na babae, pero nang makita niya ang alferez na kumausap sa kanya, natakot siya at tumakbo palayo sa gitna ng mga puno.

"Sino siya?" tanong niya.

"Isang kaawa-awang babaeng nabaliw sa takot at dalamhati," sagot ni Don Filipo. "Apat na araw na siyang ganyan."

"Sisa ba ang pangalan niya?" tanong ni Ibarra na may interes.

"Inaresto siya ng inyong mga sundalo," dugtong ng teniente-mayor sa alferez, na may halong pait. "Pinalakad nila siya sa buong bayan dahil sa isang bagay na may kinalaman daw sa kanyang mga anak, na hindi naman malinaw kung ano talaga."

"Ano!" bulalas ng alferez habang humaharap sa kura. "Hindi ba siya ang ina ng dalawa mong sakristan?"

Tumango ang kura bilang pagsang-ayon.

"Nawala sila at walang sinumang nag-usisa tungkol sa kanila," dagdag ni Don Filipo habang matalim na tinitingnan ang gobernadorcillo, na napayuko.

"Hanapin ninyo ang babaeng iyon," utos ni Crisostomo sa mga utusan. "Nangako akong susubukan kong alamin kung nasaan ang kanyang mga anak."

"Nawala sila, sabi mo?" tanong ng alferez. "Nawala ang mga sakristan mo, Padre?"

Inubos ng prayle ang baso ng alak sa harap niya at muli siyang tumango.

"Caramba–, Padre!" bulalas ng alferez na may mapanuyang tawa, natutuwa sa ideya ng munting paghihiganti. "Kapag may ilang pisong nawawala sa Inyong Kabanalan, madaling-araw pa lang pinaghahanap na ng sarhento ko—pero kapag dalawang sakristan ang nawawala, wala kayong imik—at kayo naman, señor capitan—Totoo rin na kayo—"

Dito siya naputol at muling natawa habang isinusubsob ang kutsara niya sa mapulang laman ng ligaw na papaya.

Naguguluhan ang kura at hindi rin gaanong tutok sa sinasabi niya, kaya sumagot siya, "Dahil ako ang mananagot sa perang iyon—"

"Napakagandang sagot, kagalang-galang na pastol ng mga kaluluwa!" putol ng alferez habang puno ang bibig ng pagkain. "Napakainam na sagot, banal na tao!"

Gusto sanang makialam ni Ibarra, pero nagpigil si Padre Salvi at, pilit na nakangiti, sinabi, "Kung gayon, hindi pala ninyo alam ang sinasabi tungkol sa pagkawala ng mga batang iyon? Hindi? Kung ganoon, tanungin ninyo ang inyong mga sundalo!"

"Ano!" bulalas ng alferez, biglang naglaho ang lahat niyang katuwaan.

"Sinasabi na noong gabing nawala sila, may ilang putok na narinig."

"Ilang putok?" ulit ng alferez habang tumitingin sa iba pang panauhin, na tumango bilang pagpapatunay sa sinabi ng padre.

Pagkatapos ay dahan-dahan at may matalim na panunuya na sumagot si Padre Salvi: "Aba, mukhang hindi na nga ninyo nahuhuli ang mga salarin, ni hindi pa ninyo alam ang nangyayari sa sarili ninyong bahay, pero gusto pa ninyong magpanggap na mangangaral at ituro sa iba ang kanilang mga tungkulin. Dapat ninyong alalahanin ang kasabihang iyon tungkol sa hangal sa sarili niyang bahay—" [74]

"Mga ginoo!" putol ni Ibarra nang makitang namumutla na ang alferez. "Kaugnay nito, gusto kong marinig ang palagay ninyo tungkol sa isang balak ko. Iniisip kong ipaubaya muna ang baliw na babaeng ito sa pangangalaga ng isang mahusay na manggagamot at, samantala, sa tulong at payo ninyo, hahanapin ko ang kanyang mga anak."

Nang bumalik ang mga utusan na wala ang baliw na babae, dahil hindi nila ito matagpuan, humupa ang tensiyon at napunta ang usapan sa ibang bagay.

Natapos ang kainan, at habang inihahain ang tsaa at kape, nagkanya-kanyang grupo ang matatanda at kabataan. May kumuha ng mga piyesa ng ahedres, may naglabas ng baraha, at ang mga dalaga naman, na usisero sa hinaharap, ay piniling magtanong sa isang _Wheel of Fortune_.

"Halika, Señor Ibarra," masayang tawag ni Kapitan Basilio, "may kaso tayong labinlimang taon nang nakabinbin, at wala ni isang hukom sa Audiencia ang makapag-ayos nito. Tingnan nga natin kung hindi natin ito matatapos sa ibabaw ng ahedresan."

"Buong galak," sagot ng binata. "Sandali lang, paalis na ang alferez."

Nang mabalitaan ang laban, nagtipon sa paligid ng ahedresan ang lahat ng matatandang marunong mag-ahedres, dahil mukhang magiging kapana-panabik ito, at nakaakit pa maging ng mga nanonood na hindi naman pamilyar sa laro. Ang matatandang babae naman ay pumalibot sa kura upang makipag-usap tungkol sa mga bagay na espirituwal, pero waring hindi itinuring ni Fray Salvi na angkop ang lugar at oras,

kaya malabo ang kanyang mga sagot at ang malungkot, tila nayayamot niyang tingin ay kung saan-saan napapadako maliban sa mga nagtatanong sa kanya.

Nagsimula ang laban sa ahedres nang may malaking pormalidad. "Kapag tabla ang larong ito, ibig sabihin ay ibabasura na ang kaso," sabi ni Ibarra.

Sa kalagitnaan ng laro, nakatanggap si Ibarra ng isang telegrama na nagpakinang sa kanyang mga mata at nagpamutla sa kanyang mukha. Inilagay niya iyon sa kanyang pitaka, kasabay ng isang sulyap sa grupo ng mga kabataan, na patuloy pa ring nagtatawanan at nagsisigawan habang nagtatanong sa Tadhana.

"Check sa hari!" sigaw ng binata.

Wala nang ibang nagawa si Kapitan Basilio kundi ikubli ang piyesa sa likod ng reyna.

"Check sa reyna!" sigaw ng binata habang tinatarget ang piyesang iyon gamit ang isang tore na protektado ng isang pawn.

Dahil hindi niya maprotektahan ang reyna ni maialis ang piyesa dahil sa haring nasa likod nito, humingi si Kapitan Basilio ng oras para makapag-isip.

"Siyempre," payag ni Ibarra, "lalo na at may gusto akong sabihin ngayon din sa mga kabataang naroon sa grupong iyon." Tumayo siya, sa kasunduang bibigyan ang kalaban niya ng labinlimang minuto.

Nasa kamay ni Iday ang bilog na kard na kinasusulatan ng apatnapu't walong tanong, habang si Albino naman ang may hawak ng aklat ng mga sagot.

"Kasinungalingan! Hindi totoo iyan!" sigaw ni Sinang, halos naiiyak.

"Ano'ng problema?" tanong ni Maria Clara.

"Isipin mo nga, ang tanong ko, 'Kailan kaya ako magkakaroon ng matinong isip?' Inihagis ko ang dice, tapos binasa ng gurang na pari mula sa aklat, 'Kapag nagkabuhok ang mga palaka.' Ano'ng masasabi mo ro'n?" Habang sinasabi iyon, nagmukha si Sinang sa natatawang dating estudyante ng teolohiya.

"Sino ba kasing nagsabing itanong mo 'yan?" sabi sa kanya ng pinsan niyang si Victoria. "Sa tanong mo pa lang, karapat-dapat ka na sa ganyang sagot."

"Ikaw naman ang magtanong," sabi nila kay Ibarra habang inaabot sa kanya ang gulong. "Napagkasunduan namin na kung sino ang makakakuha ng pinakamagandang sagot, siya ang bibigyan ng regalo ng lahat. Nakapagtanong na kaming lahat."

"Sino ang nakakuha ng pinakamagandang sagot?"

"Si Maria Clara, si Maria Clara!" sagot ni Sinang. "Pinatanong namin siya, gusto man niya o hindi, ng 'Tapat at di-nagbabago ba ang iyong minamahal?' At ang sagot ng aklat—"

Pero dito, namulang husto si Maria Clara at tinakpan ng mga kamay ang bibig ni Sinang para hindi na ito makapagsalita pa.

"Sige, ibigay ninyo sa akin ang gulong," sabi ni Crisostomo na nakangiti. "Ang tanong ko: 'Magtatagumpay ba ako sa kasalukuyan kong ginagawa?'"

"Ang pangit namang tanong niyan!" bulalas ni Sinang.

Inihagis ni Ibarra ang dice, at ayon sa lumabas na bilang, hinanap ang tamang pahina at linya.

"Panaginip ay panaginip," basa ni Albino.

Inilabas ni Ibarra ang telegrama at binuksan iyon nang nanginginig ang mga kamay. "Ngayon, mali ang aklat ninyo!" masaya niyang sigaw. "Basahin ninyo ito: 'Aprubado ang proyektong paaralan. Napagpasyahan ang kaso pabor sa iyo.'"

"Ano'ng ibig sabihin niyan?" tanong nilang lahat.

"Hindi ba sinabi ninyong may regalong ibibigay sa nakatanggap ng pinakamagandang sagot?" tanong niya sa tinig na nanginginig sa damdamin habang maingat niyang pinupunit sa dalawa ang telegrama.

"Oo, oo!"

"Kung gano'n, ito ang regalo ko," sabi niya habang ibinibigay ang isang piraso kay Maria Clara. "Magtatayo ng paaralan para sa mga lalaki at babae sa bayan, at ang paaralang iyon ang regalo ko."

"At 'yung isang bahagi, ano naman ang ibig sabihin no'n?"

"Iyon ay para sa nakatanggap ng pinakamasamang sagot."

"Sa akin na lang, sa akin na lang!" sigaw ni Sinang.

Ibinigay ni Ibarra kay Sinang ang natitirang piraso ng telegrama at dali-daling umalis.

"Ano ang ibig sabihin noon?" tanong niya, pero malayo na ang masayang binata at nakabalik na sa paglalaro ng ahedres.

Lapit si Fray Salvi sa pangkat ng mga kabataan, tila lutang ang isip. Pinunasan ni Maria Clara ang luha niya sa tuwa, tumigil ang tawanan, at unti-unting natahimik ang usapan. Tinitigan ng kura ang mga kabataan nang hindi nagsasalita, habang tahimik naman silang naghihintay na siya ang maunang magsalita.

"Ano ito?" tanong niya sa wakas habang pinupulot ang aklat at isa-isang binubuklat ang mga pahina nito.

"_The Wheel of Fortune_, isang aklat ng mga laro," sagot ni Leon.

"Hindi ba ninyo alam na kasalanang maniwala sa mga bagay na iyan?" saway niya habang galit na pinupunit ang mga pahina.

Napabulalas ang lahat sa gulat at galit.

"Mas malaking kasalanan ang pakialaman ang hindi sa iyo laban sa kagustuhan ng may-ari," sagot ni Albino habang tumatayo. "Padre, ang tawag diyan ay pagnanakaw, at ipinagbabawal iyan ng Diyos at ng tao!"

Pinagkrus ni Maria Clara ang mga kamay niya at lumuhang tumitig sa mga piraso ng aklat na ilang saglit lang ang nakaraan ay pinagmulan ng napakalaking saya para sa kanya.

Taliwas sa inaasahan ng lahat, hindi sinagot ni Fray Salvi si Albino. Sa halip, nakatitig lang siya sa mga pinunit na pahinang iniihip kung saan-saan—may nalalaglag sa kakahuyan, may

napapadpad sa tubig—at pagkatapos ay pasuray siyang lumayo habang nakapatong ang mga kamay sa ulo. Huminto siya sandali upang makipag-usap kay Ibarra, na saka siya inihatid sa isa sa mga karwaheng nakahanda para sa mga panauhin.

"Buti nga at umalis na ang KJ na iyon," bulong ni Sinang. "Ang mukha niya parang laging nagsasabing, 'Huwag kayong tumawa, dahil alam ko ang mga kasalanan ninyo!'"

Pagkatapos ibigay ang regalo sa kanyang kasintahan, ganoon na lang ang saya ni Ibarra kaya naglaro siya nang hindi nag-iisip at hindi na masusing tinitingnan ang puwesto ng mga piyesa. Ang nangyari, kahit gipit na gipit si Kapitan Basilio, nauwi rin sa tabla ang laro dahil sa sunod-sunod na padalus-dalos na tira ng binata.

"Ayos, tapos na—bati na tayo!" masayang bulalas ni Kapitan Basilio.

"Oo, bati na tayo," ulit ng binata, "anuman ang maging pasya ng hukuman." At mainit silang nagkamayan.

Habang tuwang-tuwa ang lahat sa masayang pagtatapos ng alitang kapwa na nilang pinagsawaan, biglang dumating ang isang sarhento at apat na sundalo ng Guardia Civil, pawang armado at nakahanda ang mga bayoneta. Naputol ang kasiyahan at natakot ang mga babae.

"Walang kikilos!" sigaw ng sarhento. "Barilin ang sinumang gagalaw!"

Sa kabila ng maangas na utos na iyon, tumayo si Ibarra at lumapit sa sarhento. "Ano ang kailangan ninyo?" tanong niya.

"Ibigay mo agad sa amin ang isang kriminal na ang pangalan ay Elias, na siyang naging piloto mo kaninang umaga," ang bantang sagot.

"Kriminal—ang piloto? Nagkakamali kayo," sagot ni Ibarra.

"Hindi, ginoo, ang Elias na ito ay inakusahan ngayon lang na pinagbuhatan niya ng kamay ang isang pari—"

"Ah, siya ba ang piloto?"

"Siya nga rin, ayon sa mga ulat. Tumatanggap kayo ng mga taong may masamang reputasyon sa inyong mga pista, Señor Ibarra."

Sinipat siya ni Ibarra mula ulo hanggang paa at buong paghamak na sumagot, "Hindi ko kailangang magpaliwanag sa iyo tungkol sa mga ginagawa ko! Sa aming mga pista, lahat ay malugod na tinatanggap. Kung ikaw mismo ang dumalo, may lugar ka rin sana sa aming hapag, gaya ng alferez ninyo na kasama namin ilang oras lang ang nakalipas." Pagkasabi nito, tinalikuran niya ito.

Kinagat ng sarhento ang dulo ng kaniyang bigote, ngunit dahil alam niyang siya ang dehado, inutusan niya ang mga sundalo na maghalughog, lalo na sa may mga puno, para hanapin ang piloto, na ang paglalarawan ay dala niya sa isang pirasong papel.

Sinabi sa kaniya ni Don Filipo, "Pansinin mo na ang paglalarawang iyan ay babagay sa siyam sa bawat sampung katutubo. Huwag kang gagawa ng anumang kalokohan!"

Makalipas ang ilang sandali, bumalik ang mga sundalo at iniulat na wala silang nakitang bangka ni tao na masasabing kahina-hinala ang anyo, kaya nagbulong ang sarhento ng ilang salita at umalis gaya rin ng pagdating niya—sa paraang Guardia Civil!

Unti-unting bumalik ang kasiyahan, kasabay ng mga tanong at komento.

"Kaya siya pala ang Elias na nagtulak sa alferez sa putikan," sabi ni Leon na nag-iisip.

"Paano nangyari iyon? Ano ba talaga ang nangyari?" tanong ng ilan sa mga mas mausisa.

"Sabi nila, isang araw ng Setyembre na ubod ng lakas ng ulan, nakasalubong ng alferez ang isang lalaking may pasan na bigkis ng panggatong. Putik na putik ang daan, at may makitid lang na daanang kasya sa isang tao sa gilid. Sabi nila, imbes na pahintuin ng alferez ang kanyang pony, lalo pa niya itong inudyukan at sinigawan ang lalaki na tumabi. Mukhang ang lalaking iyon, dahil sa bigat ng kargang nasa balikat niya, ay ayaw nang umurong at ayaw rin niyang lumubog sa putik, kaya nagpatuloy lang siya sa paglakad. Sa inis, sinubukan siyang pabagsakin ng alferez, pero humugot ang lalaki ng isang pirasong kahoy mula sa kanyang bigkis at hinataw ang pony sa ulo nang ubod ng lakas, kaya ito bumagsak at naihagis sa putik ang sakay nito. Sabi rin nila, kalmado lang na nagpatuloy sa paglakad ang lalaki at hindi man lang pinansin ang limang punglong pinaputok sa kanya ng alferez, na halos mabulag na sa putik at galit. Dahil hindi siya kilala ng alferez, inakala nilang

baka siya ang bantog na si Elias na dumating sa lalawigan ilang buwan na ang nakalipas, mula sa kung saan ay walang nakaaalam. Ilang bayan na rin ang nagbigay sa Guardia Civil ng dahilan para makilala siya dahil sa mga kahalintulad na pangyayari."

"Kung ganoon, tulisan siya?" tanong ni Victoria habang kinikilabutan.

"Sa tingin ko hindi, dahil sabi nila, minsan daw ay nakipaglaban siya sa ilang tulisan nang looban ng mga ito ang isang bahay."

"Hindi naman siya mukhang kriminal," puna ni Sinang.

"Hindi nga, pero mukha siyang napakalungkot. Buong umaga, hindi ko siya nakitang ngumiti kahit minsan," dagdag ni Maria Clara na nag-iisip.

Ganito lumipas ang hapon hanggang dumating ang oras ng pagbabalik sa bayan. Sa ilalim ng huling sinag ng papalubog na araw, iniwan nila ang gubat at tahimik na dumaan sa mahiwagang libingan ng mga ninuno ni Ibarra. Pagkaraan, muling sumigla ang masayang usapan, mainit at buhay na buhay, sa ilalim ng mga sangang bihirang makarinig ng ganoon karaming tinig. Parang malungkot ang mga puno, habang ang mga baging ay umiindayog na tila nagsasabing, "Paalam, kabataan! Paalam, pangarap ng isang araw!"

Ngayon, sa liwanag ng malalaking pulang sulo ng kawayan at sa saliw ng mga gitara, iwan muna natin sila sa daan pauwi sa bayan. Unti-unting lumiliit ang mga pangkat, namamatay ang mga ilaw, humihina ang mga awit, at tumatahimik ang gitara

habang papalapit sila sa mga tahanan ng tao. Isuot mo na ngayon ang maskara, ngayong muli ka nang nasa piling ng iyong kapwa!

KABANATA XXV

Sa Bahay ng Pantas

Kinabukasan ng umaga, matapos dalawin ni Ibarra ang kanyang mga lupain, nagtungo siya sa bahay ng matandang si Tasio. Ganap ang katahimikan sa hardin; kahit ang mga layang-layang na umiikot sa may bubong ay halos walang marinig na ingay. May lumot sa matandang pader, at may isang uri ng baging na gumagapang dito at bumabalangkas sa mga bintana. Ang munting bahay ay tila mismong tahanan ng katahimikan.

Maingat na itinali ni Ibarra ang kanyang kabayo sa isang poste at, halos nakayapak sa hina ng lakad, tumawid sa malinis at maayos na hardin patungo sa hagdan. Umakyat siya roon, at dahil bukas ang pinto, pumasok siya. Ang unang bumungad sa kanya ay ang matanda, nakayuko sa isang aklat na waring sinusulatan niya. Sa mga dingding ay may mga koleksiyon ng insekto at halaman, nakaayos sa pagitan ng mga mapa at mga patungan na punô ng mga aklat at manuskrito. Lubhang abala ang matanda sa ginagawa kaya hindi niya napansin ang pagdating ng binata hanggang sa tangkain nitong umalis na lamang upang hindi siya maistorbo.

"Ah, ikaw pala?" tanong niya habang tinitingnan si Ibarra nang may kakaibang ekspresyon. "Paumanhin po," sagot ng binata, "nakikita kong abala kayo—"

"Totoo, may kaunti akong sinusulat, pero hindi naman iyon apurahan, at gusto ko ring magpahinga. May maitutulong ba ako sa iyo?"

"Napakarami po," sagot ni Ibarra habang lumalapit, "pero—"

Isang sulyap sa aklat na nasa mesa ang nagpabulalas sa kanya sa pagkagulat: "Ano ito, nagde-decipher kayo ng mga hieroglyphics?"

"Hindi," sagot ng matanda habang inaalok ang kanyang panauhin ng upuan. "Hindi ko rin naiintindihan ang Egyptian o Coptic, pero may alam ako tungkol sa sistema ng pagsulat, kaya sa hieroglyphics ako sumusulat."

"Nagsusulat kayo sa hieroglyphics? Bakit?" bulalas ng binata, hindi makapaniwala sa nakikita at naririnig niya.

"Para hindi ako mabasa ngayon."

Matamang tinitigan siya ni Ibarra, at napaisip kung hindi nga ba talaga baliw ang matanda. Mabilis niyang sinuri ang aklat upang malaman kung totoo ang sinasabi nito, at nakita niya ang maayos na iginuhit na mga anyo ng hayop, mga bilog, kalahating bilog, mga bulaklak, paa, kamay, braso, at iba pang katulad na bagay.

"Pero bakit kayo sumusulat kung ayaw ninyong mabasa?"

"Dahil hindi ako sumusulat para sa henerasyong ito, kundi para sa mga darating pang panahon. Kung marunong lang magbasa ang henerasyong ito, susunugin nila ang mga aklat ko, ang pinaghirapan ko sa buong buhay ko. Pero ang henerasyong makakaunawa sa mga tandang ito ay magiging matalino; maiintindihan nila at sasabihing, ‘Hindi lahat ay natutulog noong gabi ng ating mga ninuno!’ Ang hiwaga ng mga kakaibang tandang na ito ang magliligtas sa aking akda mula sa

kamangmangan ng mga tao, gaya ng pagligtas ng hiwaga ng mga kakaibang ritwal sa maraming katotohanan mula sa mapanirang uring pari."

"Sa anong wika kayo sumusulat?" tanong ni Ibarra pagkaraan ng ilang sandali.

"Sa sarili nating wika, Tagalog."

"Angkop ba ang mga tandang-hieroglipiko?"

"Kung hindi lang mahirap iguhit ang mga ito, na nangangailangan ng oras at tiyaga, halos masasabi kong mas angkop pa sila kaysa alpabetong Latin. Taglay ng sinaunang Ehipsiyo ang mga patinig natin; pati ang ating $_{o}$–, na sa hulihan lamang ginagamit at hindi katulad ng sa Kastila, na isang patinig na nasa pagitan ng $_{o}$– at $_{u}$–. Gaya natin, wala rin sa mga Ehipsiyo ang tunay na tunog ng $_{e}$–, at sa wika nila ay matatagpuan ang ating $_{ha}$– at $_{kha}$–, na wala sa alpabetong Latin na ginagamit sa Kastila. Halimbawa, sa salitang $_{mukha}$–," pagpapatuloy niya habang itinuturo ang aklat, "mas tama kong naitatala ang pantig na $_{ha}$– sa pamamagitan ng larawan ng isda kaysa sa letrang Latin na $_{h}$–, na iba-iba ang bigkas sa Europa. Para naman sa mas mahinang aspirasyon, gaya sa salitang $_{ha}$ín_, kung saan mas banayad ang $_{h}$–, ginagamit ko ang ulong ito ng leon o ang tatlong bulaklak ng lotus na ito, ayon sa haba ng patinig. Bukod pa rito, mayroon ako ng tunog na nasal na wala sa alpabetong Latin-Kastila. Inuulit ko: kung hindi lang mahirap iguhit nang eksakto ang mga ito, halos maaari nang gamitin ang mga hieroglipikong ito. Pero ang mismong hirap na iyon ang nagtutulak sa akin na maging maikli at huwag magsabi ng higit

sa eksakto at kinakailangan. At isa pa, nalilibang ako sa gawaing ito kapag nakaalis na ang mga panauhin ko mula sa Tsina at Hapon."

"Ang mga panauhin ninyo mula sa Tsina at Hapon?"

"Hindi mo ba sila naririnig? Ang mga panauhin ko ay ang mga layang-layang. Ngayong taon ay may isang nawawala—malamang nahuli iyon ng kung sinong batang salbahe sa Tsina o Hapon."

"Paano ninyo nalalamang doon sila nanggagaling?"

"Madali lang! Ilang taon na ang nakalipas, bago sila umalis, tinalian ko ang paa ng bawat isa ng maliit na papel na may nakasulat na 'Philippines' sa Ingles. Inisip ko kasing hindi naman sila makararating nang napakalayo, at saka halos saanman ay naiintindihan ang Ingles. Sa loob ng maraming taon, wala akong natanggap na sagot sa mga papel na iyon, kaya sa huli ay ipinagsulat ko iyon sa Tsino. At nitong sumunod na Nobyembre, nakabalik sila na may dala nang iba pang mga sulat na naipabasa ko. Ang isa ay nakasulat sa Tsino at pagbati mula sa pampang ng Hoang-Ho, at ang isa naman, ayon sa Intsik na pinagtanungan ko, ay malamang na nasa Hapones. Pero nasasayang ko ang oras mo sa mga kuwentong ito at hindi ko pa naitatanong kung ano ang maitutulong ko sa iyo."

"Napunta ako rito para kausapin kayo tungkol sa isang mahalagang bagay," sabi ng binata. "Kahapon ng hapon—"

"Nahuli na ba nila ang kawawang iyon?"

"Si Elias ba ang ibig ninyong sabihin? Paano ninyo nalaman ang tungkol sa kanya?"

"Nakita ko ang Musa ng Guardia Civil!"

"Ang Musa ng Guardia Civil? Sino naman siya?"

"Ang babae ng alferez, na hindi mo inimbitahan sa iyong piknik. Kahapon ng umaga, kumalat sa buong bayan ang nangyari sa buwaya. Ang Musa ng Guardia Civil ay kasing-talas ng isip niya kasamaan, at nahulaan niyang ang piloto ay siya ring matapang na taong nagtulak sa asawa niya sa putikan at sumalakay kay Padre Damaso. Dahil binabasa niya ang lahat ng ulat na dapat matanggap ng asawa niya, halos kararating pa lang nito sa bahay, lasing at hindi alam ang ginagawa, nang ipadala na niya ang sarhento kasama ang mga sundalo para guluhin ang kasiyahan sa inyong piknik bilang paghihiganti sa iyo. Mag-ingat ka! Si Eva ay mabuting babae, nilikha ng mga kamay ng Diyos—pero si Doña Consolacion, sabi nila, ay masama, at walang nakaaalam kung sa kaninong mga kamay siya nagmula! Para maging mabuti, kailangan ng isang babae na kahit minsan man lang sa buhay niya ay naging dalaga o naging ina."

Ngumiti nang bahagya si Ibarra at sumagot habang kumukuha ng ilang dokumento mula sa kaniyang pitaka. "Ang yumao kong ama ay madalas sumangguni sa inyo tungkol sa ilang bagay, at natatandaan kong wala siyang pinagsisihan sa pagsunod sa inyong payo. May hawak akong isang maliit na proyekto, at kailangan kong matiyak na magtatagumpay ito." Pagkatapos ay maikli niyang ipinaliwanag ang plano niya para sa paaralan, na inialay niya sa kaniyang kasintahan, habang inilalatag sa harap

ng nagtatakang Pantas ang ilang planong inihanda sa Maynila.

"Gusto kong magpatulong sa iyo kung sinu-sinong tao sa bayan ang kailangan kong unang mapalapit para matiyak na magtatagumpay ang gagawin ko. Kilalang-kilala mo ang mga taga-rito, samantalang kararating ko pa lang at halos dayuhan ako sa sarili kong bayan."

Tiningnan ni Matandang Tasio ang mga planong nasa harap niya, nanlalabo ang mga mata sa luha. "Ang gagawin mo ang matagal ko nang pangarap, pangarap ng isang dukhang baliw!" sabi niya nang may matinding damdamin. "At ngayon, ang una kong maipapayo sa iyo ay huwag ka nang muling lumapit sa akin para magpayo."

Napatingin sa kanya ang binata, nagtataka.

"Dahil ang mga taong itinuturing na matino," dugtong niya na may mapait na panunuya, "iisipin ding baliw ka. Para sa mga tao, baliw ang sinumang hindi katulad nilang mag-isip, kaya ganoon ang tingin nila sa akin. At ayos lang sa akin iyon, dahil sa araw na isipin nilang matino na uli ako, aalisin nila ang kaunting kalayaang nabili ko kapalit ng reputasyon ng pagiging isang matinong tao. At sino ang makapagsasabi na mali sila? Hindi ako namumuhay ayon sa mga tuntunin nila; iba ang mga prinsipyo at mithiin ko. Ang gobernadorcillo ay may pangalan sa kanila na isang marunong na tao dahil wala siyang natutuhan kundi maghain ng tsokolate at magtiis sa masamang timpla ni Padre Damaso. Kaya ngayon mayaman na siya, ginugulo niya ang mumunting kapalaran ng kanyang mga kababayan, at kung minsan ay nagsasalita pa tungkol sa katarungan. 'May talento

ang taong iyan,' iniisip ng karaniwang tao, 'tingnan mo kung paano siya umangat mula sa wala!' Pero ako, nagmana ako ng yaman at katayuan, nakapag-aral ako, at ngayon mahirap ako, hindi man lang ako mapagkatiwalaan sa pinakawalang-kuwentang tungkulin, at sinasabi ng lahat, 'Isa siyang hangal! Hindi siya marunong mabuhay!' Tinatawag ako ng kura na 'pilosopo' bilang bansag at ipinahihiwatig na isa akong palabas na nagpapakitang-gilas sa mga natutuhan ko sa mataas na paaralan, gayong iyon pa nga ang pinakakaunti kong napakinabangan. Baka nga ako talaga ang hangal at sila ang marurunong—sino ang makapagsasabi?"

Umiling ang matanda na para bang itinataboy ang gayong isipin, saka nagpatuloy: "Ang ikalawa kong maipapayo ay sumangguni ka sa kura, sa gobernadorcillo, at sa lahat ng may kapangyarihan. Masama, hangal, o walang silbi ang ibibigay nilang payo, pero ang pagsangguni ay hindi naman ibig sabihing susunod ka. Gayunman, dapat mong ipakitang pinakikinggan mo sila at kumikilos ka ayon sa payo nila."

Sandaling nag-isip si Ibarra bago sumagot: “Maganda ang payo, pero mahirap sundin. Hindi ba puwedeng ituloy ko ang aking balak nang walang bahid na ibato rito? Hindi ba kayang manaig ng isang marangal na gawain sa kabila ng lahat, gayong hindi naman kailangang magsuot ng kasinungalingan ang katotohanan?”

“Walang umiibig sa hubad na katotohanan!” sagot ng matanda. “Maganda iyan sa teorya at maaari sa mundong pinapangarap ng kabataan. Heto ang guro, na nakipagbuno sa kawalan; taglay ang sigasig ng isang bata, hinanap niya ang kabutihan, pero

panununya at tawanan lang ang napala niya. Sinabi mong dayuhan ka sa sarili mong bayan, at naniniwala ako roon. Sa unang araw mo pa lang ng pagdating, nasugatan mo na ang kapalaluan ng isang pari na itinuturing ng mga tao na santo, at ng mga kapwa niya na pantas. Loobin nawa ng Diyos na ang gayong pagkakamali ay hindi pa nakapagpasiya ng iyong kinabukasan! Dahil minamaliit ng mga Dominiko at Agustino ang abitong _guingón_, ang lubid na pamigkis, at ang di-mahinhing kasuotan sa paa, at dahil maaaring minsang naalala ng isang marunong na doktor sa Santo Tomas [75] na inilarawan ni Papa Inocencio III ang mga tuntunin ng ordeng iyon bilang mas bagay sa mga baboy kaysa sa mga tao, huwag mong isipin na hindi silang lahat magkakatuwang sa pagpapatunay sa minsang sinabi ng isang mangangaral: 'Mas marami pang magagawa ang pinakahamak na lay brother kaysa sa pamahalaan kasama ang lahat nitong sundalo!' _Cave ne cadas!_ [76] Makapangyarihan ang ginto—maraming ulit nang naibagsak ng gintong guya ang Diyos mula sa Kanyang mga altar, at nangyayari na iyan mula pa noong panahon ni Moises!"

"Hindi naman ako ganoon kapesimistiko, at hindi rin sa tingin ko ay ganoon kapanganib ang buhay sa aking bayan," nakangiting sabi ni Ibarra. "Palagay ko'y medyo pinalalaki ang mga pangambang iyan, at umaasa akong maisasakatuparan ko ang aking mga plano nang hindi makakaharap ng malaking pagtutol mula sa panig na iyon."

"Oo, kung iuunat nila sa iyo ang kanilang mga kamay; hindi, kung ipagkakait nila iyon. Mababasag ang lahat ng pagsisikap mo sa mga pader ng kumbento kapag iwinasiwas lang ng prayle

ang kanyang pamigkis o inalog ang kanyang abito; bukas, sa kung anong dahilan, babawiin ng alkalde ang ipinagkaloob niya ngayon; walang inang papayag na pumasok ang kanyang anak sa paaralan, at sa huli, kabaligtaran pa ang ibubunga ng lahat ng pinaghirapan mo—panghihinaan nito ang loob ng mga maaaring magnais pang sumubok ng mga gawaing para sa kapwa.”

"Pero sa totoo lang," sagot ng binata, "hindi ako makapaniwala sa kapangyarihang sinasabi mo. At kahit ipagpalagay pang totoo iyon at bigyan ko pa ng puwang, nasa panig ko pa rin ang mga taong may matinong pag-iisip at ang pamahalaan, na kumikilos nang may pinakamabubuting hangarin, may malalaking pag-asa, at hayagang nagnanais ng ikabubuti ng Pilipinas."

"Ang pamahalaan! Ang pamahalaan!" bulong ng Pilosopo, habang itinataas ang mga mata at nakatitig sa kisame. "Gaano man ito kapuno ng hangaring paunlarin ang kadakilaan ng bayan para sa kapakanan ng mismong bayan at ng inang-bayan, gaano man may ilang opisyal na nakaaalala sa mapagbigay na diwa ng mga Haring Katoliko [77] at sumasang-ayon pa rito, wala namang nakikita ang pamahalaan, wala itong naririnig, at wala itong pinapasiyahan maliban sa ipinakikita, ipinaparinig, at ipinapasiya sa kanya ng kura o ng Probinsiyal. Kumbinsido ang pamahalaan na sa kanila lamang nakasalalay ang kaligtasan nito, na nananatili ito dahil sila ang sumusuporta rito, at na sa araw na tumigil silang umalalay, babagsak ito na parang tau-tauhang nawalan ng sandigan. Tinatakot nila ang pamahalaan sa pamamagitan ng banta ng pag-aalsa ng bayan, at ang bayan naman sa pamamagitan ng puwersa ng pamahalaan; kaya nabubuo ang isang payak na laro, na halos

katulad ng nangyayari sa mga taong duwag kapag napapadpad sa madidilim na lugar: napagkakamalan nilang multo ang sarili nilang anino at ibang tinig ang alingawngaw ng sarili nilang boses. Hangga't hindi tuwirang nakikitungo ang pamahalaan sa bayan, hindi ito makalalaya sa ganitong paggabay; mamumuhay itong gaya ng mga hangal na kabataang nanginginig sa tinig ng kanilang tagapagturo at nagmamakaawa sa kabutihan nito. Wala itong anumang pangarap tungkol sa isang malusog na kinabukasan; ito ang bisig, samantalang ang ulo ay ang kumbento. Dahil sa ganitong pagkapirmi, na hinahayaan nitong hilahin ito nang hilahin pababa, unti-unti itong nagiging anino, nasisira ang kabuuan nito, at sa mahina at walang kakayahang paraan ay ipinagkakatiwala nito ang lahat sa mga kamay na inuupahan. Pero ihambing mo ang sistema ng ating pamahalaan sa mga bansang napuntahan mo--"

"Naku!" putol ni Ibarra, "sobra naman iyan! Mas mabuti pang masiyahan na lang tayo sa pag-asang hindi dumaraing o naghihirap ang ating bayan gaya ng mga tao sa ibang mga bansa, salamat sa Relihiyon at sa kabutihan ng mga namumuno.

"Hindi nagrereklamo ang bayang ito dahil wala itong tinig, hindi ito kumikilos dahil lupaypay na ito, at sinasabi mong hindi ito nagdurusa dahil hindi mo nakita kung paano dumudugo ang puso nito. Pero darating ang araw na makikita mo iyon, maririnig mo ang mga daing nito, at sa araw na iyon, kaawa-awa ang mga nagtayo ng kanilang lakas sa kamangmangan at panatisismo! Kaawa-awa ang mga natutuwa sa panlilinlang at kumikilos sa dilim ng gabi, sa paniniwalang tulog ang lahat! Kapag inilantad ng liwanag ng araw ang mga halimaw ng kadiliman, darating

ang nakapangingilabot na paghihiganti. Napakaraming buntong-hiningang pinigil, napakaraming lasong unti-unting pinatak, napakaraming lakas na sinupil sa loob ng mga siglo, ang lalantad at sasabog! Sino ngayon ang magbabayad sa mga singil na pana-panahong inihaharap ng mga bayang inaapi at iniingatan ng Kasaysayan sa kanyang madudugong pahina?"

"Hindi hahayaang dumating ang araw na iyon ng Diyos, ng pamahalaan, at ng Relihiyon!" sagot ni Ibarra, bagaman hindi niya maiwasang matinag. "Relihiyoso ang Pilipinas at mahal nito ang Espanya; mauunawaan ng Pilipinas kung gaano kalaki ang ginagawa ng bansa para sa kanya. May mga abuso, oo, may mga pagkukulang, hindi iyan maikakaila, pero nagsisikap ang Espanya na magpatupad ng mga reporma ng magwawasto sa mga abusong ito at sa mga pagkukulang na ito; gumagawa siya ng mga plano, hindi siya makasarili!"

"Alam ko, at iyon nga ang pinakamasaklap! Ang mga reporma ng nagmumula sa matataas na puwesto ay nababalewala pagdating sa mababababang antas, dahil sa bisyo ng lahat—halimbawa, sa matinding pagnanais na yumaman agad, at sa kamangmangan ng mga tao na pumapayag na lang sa lahat. Walang naitatamang abuso ang isang atas ng hari kung walang masigasig na awtoridad na magbabantay sa pagpapatupad nito, lalo na kung hindi naman pinahihintulutan ang malayang pagsasalita laban sa kayabangan ng maliliit na tirano. Mananatiling plano ang mga plano, mananatiling abuso ang mga abuso, at ang kuntentong ministeryo ay mahimbing na matutulog sa kabila ng lahat. Bukod pa rito, kung sakaling may mapunta sa mataas na katungkulan na isang taong may dakila at

marangal na mga ideya, agad niyang mariringig—samantalang patalikod naman siyang itinuturing na hangal—ang mga salitang, 'Hindi po alam ng Inyong Kamahalan ang bansang ito, hindi po ninyo nauunawaan ang ugali ng mga Indio, mapapahamak po sila dahil sa inyo, mas mabuti pong magtiwala kayo kay Ganoon-at-Ganito,' at sa totoo lang, hindi nga alam ng Kanyang Kamahalan ang bansa, dahil hanggang ngayon ay naitalaga siya sa Amerika, at bukod pa roon, taglay rin niya ang lahat ng pagkukulang at kahinaan ng ibang tao, kaya napapapayag siya. Naaalala rin ng Kanyang Kamahalan na upang makuha ang posisyong iyon ay matindi ang kanyang pinagpaguran at higit pa ang kanyang tiniis, na tatlong taon lamang niya ito hahawakan, na siya'y tumatanda na, at na kailangan niyang isipin hindi ang mga pagiging mapangarapin, kundi ang hinaharap: isang disenteng bahay sa Madrid, isang komportableng tahanan sa lalawigan, at magandang kita upang mamuhay nang marangya sa kabisera—iyan ang kailangan niyang hanapin sa Pilipinas. Huwag tayong humingi ng himala; huwag nating asahang ang isang dayuhang pumaparito upang magpayaman at pagkatapos ay umalis ay tunay na magmamalasakit sa kapakanan ng bansa. Ano sa kanya ang pasasalamat o sumpa ng isang bayang hindi niya kilala, sa isang bansang wala siyang kaugnayan at wala siyang minamahal? Nagiging matamis lamang ang katanyagan kapag umaalingawngaw ito sa pandinig ng mga mahal natin, sa himpapawid ng ating tahanan o ng lupang mag-iingat sa ating mga abo; nais nating ang katanyagan ay manatiling nakalutang sa ibabaw ng ating libingan upang sa hininga nito ay mapawi ang lamig ng kamatayan, nang sa gayon ay hindi tayo tuluyang maging wala, at may kung anong bahagi natin ang manatili.

Wala tayong maiaalok na ganito sa mga dumarating upang humawak sa ating kapalaran. At ang pinakamasama pa rito, umaalis sila sa sandaling nagsisimula pa lamang nilang maunawaan ang kanilang mga tungkulin. Pero lumalayo na tayo sa ating paksa."

"Pero bago tayo bumalik doon, may ilang bagay muna akong kailangang linawin," sabat ng binata na halatang sabik. "Matatanggap ko na hindi kilala ng pamahalaan ang bayan, pero naniniwala akong mas lalo namang hindi kilala ng bayan ang pamahalaan. May mga opisyal na walang silbi, masasama pa nga kung gusto ninyo, pero may mabubuti rin, at kung wala silang magawa, iyon ay dahil humaharap sila sa isang walang-kibong masa—ang bayan—na bihirang makilahok sa mga usaping sila rin ang apektado. Pero hindi ako naparito para makipagtalo sa inyo tungkol diyan. Naparito ako para humingi ng payo, at ang sinasabi ninyo sa akin ay iyuko ko ang ulo ko sa harap ng mga katawa-tawang diyus-diyosan!"

"Oo, inuulit ko: dito, kailangan mong yumuko o mapugutan ng ulo."

"Yumuko o mapugutan ng ulo!" ulit ni Ibarra na nag-iisip. "Mabigat na pagpipilian iyan! Pero bakit? Hindi ba puwedeng mahalin ang sariling bayan at mahalin din ang Espanya? Kailangan bang magpakababa para maging mabuting Kristiyano, ipagbili ang sariling budhi para maisakatuparan ang isang mabuting layunin? Mahal ko ang aking bayang sinilangan, ang Pilipinas, dahil dito ko utang ang aking buhay at kaligayahan, dahil dapat mahalin ng bawat tao ang kanyang bansa. Mahal ko ang Espanya, ang lupang pinagmulan ng aking mga ninuno,

dahil sa kabila ng lahat, dito inutang ng Pilipinas—at patuloy pang uutangin—ang kanyang kaligayahan at kinabukasan. Ako ay Katoliko, pinananatili kong dalisay ang pananampalataya ng aking mga ama, at wala akong nakikitang dahilan kung bakit ko kailangang yumuko kung maaari naman akong tumindig, ibigay ang aking ulo sa aking mga kaaway kung maaari ko naman silang payukuin!"

"Dahil ang bukiring gusto mong tamnan ay hawak ng iyong mga kaaway, at wala kang laban sa kanila. Kailangan mo munang halikan ang kamay na—"

Pero hindi na siya pinatuloy ng binata at marubdob na sumigaw, "Halikan ang kanilang mga kamay! Nakalimutan na ba ninyo na sila ang pumatay sa aking ama at nagtapon sa kanyang bangkay palabas ng libingan! Ako na kanyang anak ay hindi nakakalimot, at kung hindi ko man iyon ipinaghihiganti, iyon ay dahil iniingatan ko ang mabuting pangalan ng Simbahan!"

Yumuko ang matandang Pantas at dahan-dahang sumagot: "Señor Ibarra, kung buhay pa sa iyo ang mga alaalang iyan, na hindi ko naman maipapayo sa iyong limutin, talikuran mo ang gawaing pinapasok mo at humanap ka ng ibang paraan para itaguyod ang kapakanan ng iyong mga kababayan. Ibang uri ng tao ang kailangan ng gawaing iyan, sapagkat para magtagumpay ito, hindi sapat ang sigasig at salapi lamang; sa ating bayan kailangan din ang pagsasakripisyo sa sarili, katatagan ng layunin, at pananampalataya, sapagkat hindi pa handa ang lupa—puno pa lamang ito ng pagkakawatak-watak."

Nauunawaan ni Ibarra kung gaano kahalaga ang mga obserbasyong iyon, pero hindi pa rin siya nawalan ng loob. Nasa isip niya si Maria Clara, at kailangan niyang tuparin ang kanyang pangako.

"Wala bang ibang paraan ang ipinapahiwatig ng karanasan mo bukod sa mabigat na paraang ito?" mahina niyang tanong.

Hinawakan siya ng matanda sa braso at dinala sa bintana. Humihip ang sariwang simoy, hudyat ng amihan, at sa harap nila ay bumungad ang harding napapaligiran ng malawak na gubat na mistulang isang parke.

"Bakit hindi natin gawin ang ginagawa ng mahinang tangkay na iyan na hitik sa mga bulaklak at usbong?" tanong ng Pantas, sabay turo sa isang magandang halamang sampagita. "Humihip ang hangin at niyayanig ito, kaya yumuyuko ito na parang itinatago ang mahalagang karga nito. Kung pipilitin ng tangkay na manatiling tuwid, mababali ito, tatangayin ng hangin ang mga bulaklak nito, at malalanta ang mga usbong. Kapag lumipas na ang hangin, muli itong tumatayo nang tuwid, ipinagmamalaki ang kayamanan nito; ngunit sino ang masisisi ito dahil yumuko ito sa harap ng pangangailangan? Nakikita mo roon ang napakalaking _kupang_–, na maringal na iwinawagayway ang maninipis nitong dahon kung saan gumagawa ng pugad ang agila. Dinala ko iyan mula sa gubat noong isa pa lamang itong mahinang punla, at ilang buwan kong inalalayan ang puno nito ng maninipis na piraso ng kawayan. Kung inilipat ko iyon dito nang malaki na at hitik sa buhay, tiyak na hindi iyon mabubuhay rito, dahil ibabagsak iyon ng hangin bago pa makakapit ang mga ugat nito sa lupa, bago pa ito masanay sa kapaligiran nito, at

bago pa ito makakuha ng sapat na sustansiya para sa laki at taas nito. Ganyan ka rin, na inilipat mula Europa tungo sa mabatong lupang ito: maaari kang mapahamak kung hindi ka hahanap ng masasandalan at kung hindi mo ibababa ang iyong sarili. Napapaligiran ka ng masasamang kalagayan, nag-iisa ka, nakaangat ka, umuuga ang lupa, nagbabadya ng bagyo ang langit, at ipinakita na ng tuktok ng puno ng iyong angkan na ito ang humihila ng kidlat. Hindi katapangan kundi kahangalan ang lumaban nang mag-isa sa lahat ng umiiral. Walang sinumang pumupuna sa piloto na dumadaong sa daungan sa unang bugso ng ipuipo. Ang pagyuko habang dumaraan ang bala ay hindi kaduwagan—mas masahol ang hamunin ito para lamang bumagsak at hindi na muling makabangon."

“Pero may mabubunga kaya ang sakripisyong ito na inaasahan ko?” tanong ni Ibarra. “Maniniwala kaya sa akin ang pari at kalilimutan ang pang-iinsulto? Tutulungan kaya nila ako nang tapat para sa edukasyong nakikipag-agawan sa mga kumbento sa yaman ng bayan? Hindi kaya sila magkunwaring kaibigan, magpakitang nagtatanggol, pero sa dilim ay lalabanan ito, sisirain ang pundasyon nito, sasaktan ito sa sakong, para mas mabilis itong mapahina kaysa kung harapan nila itong aatakihin? Kung pagbabatayan ang mga nauna nilang ginawa na pinaghihinalaan mo, kahit ano ay maaari nang asahan!”

Nanatiling tahimik ang matanda dahil wala siyang maibigay na sagot sa mga tanong na iyon. Matapos mag-isip sandali, sinabi niya: “Kung mangyari man iyan, kung mabigo ang iyong balak, maaaliw ka pa rin ng isip na ginawa mo ang inaasahan sa iyo, at may mapapala pa rin doon. Nailagay mo na ang unang bato,

naihasik mo na ang binhi, at kapag lumipas na ang bagyo, marahil may ilang butil na makaliligtas sa kapahamakan, tutubo, at magliligtas sa lahi sa ganap na pagkalipol, at balang araw ay magiging binhi para sa mga anak ng namatay na manghahasik. Ang halimbawa mo ay maaaring magpalakas ng loob sa iba na ang tanging kinatatakutan ay ang magsimula."

Habang tinitimbang ang mga dahilang ito, naunawaan ni Ibarra ang kalagayan at nakita niyang sa kabila ng matinding pesimismo ng matanda, marami sa sinabi nito ang totoo.

"Naniniwala ako sa inyo!" bulalas niya habang pinipisil ang kamay ng matanda. "Hindi ako nagkamaling sa inyo humingi ng payo. Ngayong araw ding ito, pupuntahan ko ang kura para magkaunawaan kami. Sa tutuusin, wala naman siyang ginawang masama sa akin, at marahil mabuti siyang tao, dahil hindi naman silang lahat ay katulad ng umusig sa aking ama. Bukod pa roon, kailangan ko rin siyang hikayatin na tulungan ang kaawa-awang baliw na babaeng iyon at ang kanyang mga anak. Nagtitiwala ako sa Diyos at sa tao!"

Pagkatapos magpaalam sa matanda, sumakay siya sa kanyang kabayo at umalis. Habang sinusundan siya ng tingin ng mapanglaw na Pantas, pabulong nitong sinabi: "Ngayon, tingnan natin kung paano ilalahad ng Tadhana ang dramang nagsimula sa sementeryo." Ngunit minsan, malaki ang pagkakamali niya—matagal nang nagsimula ang dramang iyon!

KABANATA XXVI

Ang Bisperas ng Pista

Ikasampu na ngayon ng Nobyembre, bisperas ng pista. Kumawala ang bayan sa nakasanayan nitong pagkabagot at napuno ng di-karaniwang sigla sa mga bahay, simbahan, sabungan, at bukirin. Nababalutan ng mga bandila at makukulay na telang palamuti ang mga bintana. Saanman ay may ingay at musika, at ang hangin ay punô ng kasiyahan.

Sa maliliit na mesang may burdadong sapin, inaayos ng mga dalaga sa makukulay na pinggang salamin ang iba’t ibang matatamis na gawa sa mga katutubong prutas. Sa bakuran, nagkakakak ang mga inahin, tumitilaok ang mga tandang, at umuungol ang mga baboy, na para bang natatakot sa kasayahang ito ng tao. Paroo’t parito ang mga utusan, may dalang mamahaling pinggan at kubyertos na pilak. Dito, may nagtatalo dahil sa nabasag na plato; doon naman, pinagtatawanan ang payak na dalagang taga-bukid. Sa lahat ng dako ay may nag-uutos, nagbubulungan, nagsisigawan. May mga puna at haka-haka, may nagmamadali at nang-uudyok sa iba—lahat ay galaw, ingay, at kalituhan. Lahat ng pagsisikap at pagpapagod na ito ay para sa dayuhan at sa kakilala rin, upang mapaligaya ang lahat, nakita man sila noon o hindi, at makita mang muli o hindi, nang sa gayon ang napadpad na bisita—dayuhan, kaibigan, kaaway, Filipino, Kastila, mahirap o mayaman—ay umalis na masaya at kuntento. Ni hindi man lang hinihingi ang kanilang pasasalamat, ni hindi rin inaasahang huwag silang makapinsala sa magiliw na pamilyang

tumatanggap sa kanila, habang kumakain man o pagkatapos matunawan! Ang mayayaman, yaong nakarating na sa Maynila at may kaunting higit na nakita kaysa sa kanilang mga kapitbahay, ay bumili ng serbesa, champagne, mga likor, alak, at mga pagkaing mula Europa, kahit halos hindi rin naman sila titikim ni isang subo o iinom ni isang patak.

Marangyang nakahain ang kanilang mga mesa. Sa gitna ay may isang artipisyal na pinyang mahusay ang pagkakayari, at doon nakasaksak ang mga toothpick na maselang inukit ng mga bilanggo tuwing oras ng kanilang pahinga. Dito ay may anyong abaniko, doon ay palumpon ng bulaklak, ibon, rosas, dahon ng palma, o tanikala—lahat yari mula sa iisang piraso ng kahoy; ang manggagawa ay isang sapilitang pinaglilingkod, ang kasangkapan ay isang mapurol na kutsilyo, at ang tinig ng tagapag-utos ang nagsisilbing inspirasyon. Sa paligid ng sisidlang ito ng mga toothpick ay nakalagay ang mga bandehadong salamin ng prutas, na tinatayuan ng mga piramide ng dalandan, lansones, atis, chico, at maging mangga, kahit Nobyembre noon. Sa malalapad na bandeha, sa ibabaw ng makukulay na papel na may butas-butas na disenyo, makikita ang mga hamon mula Europa at Tsina, mga pinalamang pabo, at isang malaking pastel na hugis Agnus Dei o kalapati—marahil ang Espiritu Santo. Sa pagitan ng lahat ng ito ay may mga garapon ng katakam-takam na achara, na pinalamutian nang malikhaing gamit ang mga bulaklak ng areca palm at iba pang prutas at gulay, lahat ay maingat na hiniwa at idinikit sa gilid ng mga sisidlan gamit ang arnibal.

Nililinis ang mga salaming globo ng lampara na naipamana pa mula ama hanggang anak, pinakikintab ang mga palamuting tanso, at inilalabas ang mga lamparang de-gaas mula sa pulang balot na buong taon na nagprotekta sa mga ito laban sa langaw at lamok, ngunit siya ring dahilan kung bakit hindi muna nagamit ang mga iyon. Umaalog ang mga prismatikong palamuting salamin, banayad na nagkikiskisan at tila umaawit nang magkakasabay, at para bang nakikibahagi rin sa pista habang sinasalamin at pinagwawatak-watak nila ang liwanag, na ibinabalik sa mapuputing dingding sa lahat ng kulay ng bahaghari. Naglalaro ang mga bata at tuwang-tuwang hinahabol ang mga kulay; nadadapa sila at nababasag ang mga globo, pero hindi nito nasisira ang pangkalahatang kasiyahan, kahit na sa ibang panahon ng taon ay iba sana ang magiging tingin sa mga luhang namumuo sa kanilang bilugang mga mata.

Kasabay ng mga iginagalang na lamparang ito, inilalabas din mula sa kanilang pinagtataguan ang mga likha ng mga dalaga: mga gantsilyong panyo, alpombra, at artipisyal na bulaklak. Lumilitaw rin ang matatandang bandehadong salamin na may mga iginuhit sa ilalim na maliliit na lawa na may mumunting isda, buwaya, kabibe, damong-dagat, korales, at makikislap na batong salamin na matingkad ang kulay. Pinupuno ang mga ito ng tabako, sigarilyo, at maliliit na buyong inihanda ng maseselang daliri ng mga dalaga. Kumikinang ang sahig ng bahay na parang salamin, at ang mga kurtinang piña at husi ay nakasabit na palamuti sa mga pintuan; sa mga bintana naman ay may mga parolang nababalutan ng salamin o papel—rosas, bughaw, berde, o pula. Pati ang loob ng bahay ay hitik sa mga halaman at paso na nakapatong sa mga patungang porselanang

Tsino. Maging ang mga santo ay nag-aayos din: ang mga larawan at relikya ay nagkakaroon ng anyong pangpista, inaalisan ng alikabok, at sa bagong hugas na salamin ng kanilang mga kaha ay isinasabit ang mga kuwintas na bulaklak.

Sa mga lansangan, may mga agwat-agwat na itinatayong mapalamuting arkong kawayan na tinatawag na _sinkában_, yari sa iba't ibang disenyo at pinalalamutian ng _kaluskús_—mga kulot-kulot na kumpol ng pinagtapyasang hibla sa gilid ng kawayan—na sa tanawin pa lang ay nagpapasaya na sa puso ng mga bata. Sa tapat ng simbahan, kung saan daraan ang prusisyon, may isang malaki at magastos na baldakin na nakatindig sa mga haliging kawayan. Sa ilalim nito, takbo nang takbo at laro nang laro ang mga bata, umaakyat, tumatalon, at pinupunit ang mga bagong kamisang dapat sana'y magpapaganda sa kanila sa pangunahing araw ng pista.

Sa plasa, may itinayong entablado na yari sa kawayan, nipa, at kahoy. Doon magpapakitang-gilas ang mga komedyante ng Tondo at makikipagsabayan pa sa mga diyos sa mga himalang halos hindi kapani-paniwala. Doon aawit at sasayaw sina Marianito, Chananay, Balbino, Ratia, Carvajal, Yeyeng, Liceria, at iba pa. Mahilig ang Filipino sa teatro at taimtim siyang nanonood ng mga dulang itinatanghal, pero tahimik siyang nakikinig sa awit, tuwang-tuwa siyang tumitingin sa sayaw at panggagaya, at hindi siya sumisipol o pumapalakpak.

Kapag hindi niya gusto ang palabas, nginunguya na lang niya ang buyo o tahimik siyang umaalis nang hindi iniistorbo ang iba na baka naman nasisiyahan dito. Paminsan-minsan lang napapaungol ang mas karaniwang uri ng tao kapag

nagyayakapan o naghahalikan ang mga aktor at aktres, pero hanggang doon lang sila. Noong una, mga dula lang ang itinatanghal; ang makatang taga-roon ay sumusulat ng piyesa na kailangang may labanan kada ikalawang minuto, may payaso, at may nakakatakot na mga pagbabago ng anyo. Pero mula nang magsimulang maglaban ang mga artista ng Tondo kada labinlimang segundo, na may dalawang payaso pa at mas kahanga-hangang kababalaghan kaysa dati, nalampasan nila ang kanilang mga karibal sa lalawigan. Gustung-gusto ito ng gobernadorcillo kaya, sa pagsang-ayon ng kura, pumili siya ng isang palabas na may mahika at paputok, na pinamagatang, "The Prince Villardo or the Captives Rescued from the Infamous Cave." [78]

Paminsan-minsan, masayang tumutunog ang mga kampana—ang mismong mga kampanang sampung araw lang ang nakalipas ay malungkot na tumutunog. Pumuputok sa himpapawid ang mga kuwitis at kanyon, dahil ipinapakita ng Filipino na pirotekniko, na walang kilalang gurong pinagmulan ng kanyang natutuhan, ang kanyang husay sa paggawa ng mga torong apoy, mga kastilyong may ilaw de Bengala, mga lobong papel na pinapalobo ng mainit na hangin, mga bomba, kuwitis, at iba pa.

Maya-maya, maririnig na sa malayo ang himig ng musika, at ang maliliit na batang lalaki ay patakbong sumusugod sa labas ng bayan para salubungin ang mga banda—lima ang kinuha, bukod pa sa tatlong orkestra. Hindi maaaring mawala ang banda ng Pagsanhan na pag-aari ng escribano, ni ang sa San Pedro de Tunasan, na noon ay bantog dahil pinamumunuan ito ng

maestro Austria, ang palaboy na “Corporal Mariano” na, ayon sa sabi-sabi, ay may dalang katanyagan at himig sa dulo ng kanyang baton. Pinupuri ng mga musikero ang kanyang martsa para sa libing, ang “El Sauce,” [79] at ikinalulungkot na kulang siya sa pormal na pag-aaral sa musika, dahil sa kanyang henyo sana’y nakapagbigay siya ng karangalan sa kanyang bayan. Pumapasok sa bayan ang mga banda habang tumutugtog ng masisiglang piyesa, kasunod ang mga gusgusin o halos hubad na batang hamog—ang isa’y suot ang camisa ng kanyang kapatid, ang isa nama’y naka-pantalon ng kanyang ama. Pagkatigil ng tugtog, kabisado na agad ng mga bata ang piyesa; inuungol at sinisipol nila ito nang may pambihirang husay, at nagbibigay pa sila ng sarili nilang hatol tungkol dito.

Samantala, dumarating sa sari-saring sasakyan ang mga kamag-anak, kaibigan, mga hindi kakilala, at ang mga sugarol na dala ang kanilang pinakamahuhusay na panabong at mga supot ng ginto, handang isugal ang kanilang kapalaran sa ibabaw ng berdeng mesa o sa loob ng sabungan.

“May limampung piso ang alferez sa bawat gabi,” pabulong na sabi ng isang pandak at bilugang lalaki sa tainga ng mga kararating lang. “Darating si Capitan Tiago at magbubukas ng bangka; si Capitan Joaquin naman ay may dalang labingwalong libo. Magkakaroon ng liam-pó_: si Carlos na Instik ang maglalatag niyan na may sampung libo. May malalaking pustahan ding darating mula Tanawan, Lipa, at Batangas, pati na mula Santa Cruz. [80] Malakihan ito, oo, talagang engrande! Pero tikim muna kayo ng tsokolate! Ngayong taon, hindi tayo mababaon kay Capitan Tiago gaya noong huli, dahil tatlong misa

de gracias lang ang ipinabayad niya at may cacao muty â_ ako. At kumusta naman ang pamilya ninyo?"

"Mabuti naman, salamat," sagot ng mga bisita, "at si Padre Damaso?"

"Si Padre Damaso ang mangangaral sa umaga at makikisali sa amin sa gabi."

"Ayos! Kung ganoon, walang dapat ikabahala."

"Oo naman, sigurado tayo! Maglalabas din si Carlos na Instik." Dito, iginagalaw ng bilugang lalaki ang kanyang mga daliri na para bang nagbibilang ng salapi.

Sa labas ng bayan, ang mga taga-bundok, ang mga kasam á_, ay nakabihis ng kanilang pinakamaganda habang dinadala sa mga bahay ng kanilang mga panginoong maylupa ang matatabang manok, mga baboy-ramo, usa, at mga ibon. Ang iba ay nagsasakay ng panggatong sa mabibigat na kariton, ang iba naman ay mga prutas, pako, at orkidyas—ang pinakabihirang tumutubo sa kagubatan—samantalang ang ilan ay may dalang malalapad na dahong kaladyum at nagliliyab sa kulay na mga bulaklak ng tikas -tikas_ para ipalamuti sa mga pintuan ng mga bahay.

Pero ang lugar na pinakaabala, na halos maging magulong kaguluhan na, ay naroon sa isang maliit na nakaangat na piraso ng lupa, ilang hakbang mula sa bahay ni Ibarra. Kumakalansing ang mga pulley at may mga sigawang humahalo sa tunog ng bakal na tumatama sa bato, ng mga martilyong pumapalo sa pako, at ng mga palakol na tumatabas ng mga poste. Isang

pulutong ng mga manggagawa ang naghuhukay ng lupa para gumawa ng isang malapad at malalim na hukay, habang ang iba naman ay inaayos nang sunod-sunod ang mga batong kinuha sa mga tibagan ng bayan. Binababa ang mga karga sa mga kariton, nagtatambak ng mga bunton ng buhangin, at inilalagay sa puwesto ang mga windlass at derrick.

"Hoy, ikaw diyan! Bilisan mo!" sigaw ng isang maliit na matandang lalaki na may masigla at matalinong mukha. Ang tungkod niya ay isang panukat na may tansong kabit, na napupuluputan ng pising may pabigat ng hulog. Siya ang tagapangasiwa ng gawain, si Ñor Juan—arkitekto, mason, karpintero, pintor, panday-susi, tagatabas ng bato, at kung minsan, iskultor. "Kailangang matapos na iyan ngayon din! Bukas walang trabaho, at sa makalawa na ang seremonya. Bilis!"

"Tabasin ninyo ang butas na iyan para eksaktong magkasya rito ang silindrong ito," sabi niya sa ilang mason na humuhubog sa isang malaking parisukat na tipak ng bato. "Diyan mapapanatili ang ating mga pangalan."

Sa bawat bagong dating na lumalapit sa lugar, inuulit niya ang nasabi na niya nang sandaang ulit: "Alam ba ninyo kung ano ang itatayo natin? Isang paaralan—huwarang gusali, gaya ng nasa Alemanya, at mas maganda pa. Isang bantog na arkitekto ang gumawa ng plano, at ako—ako ang namamahala sa paggawa! Oo, tingnan ninyo, magiging parang palasyo ito na may dalawang pakpak: isa para sa mga lalaki at isa para sa mga babae. Dito sa gitna, may malaking hardin na may tatlong bukal; doon sa magkabilang gilid, may malililim na daanan at maliliit na

taniman kung saan makapaghahasik at makapag-aalaga ng halaman ang mga bata tuwing oras ng pahinga, para magamit nila nang maayos ang oras at hindi masayang. Tingnan ninyo kung gaano kalalim ang pundasyon—tatlong metro at pitumpu't limang sentimetro! Magkakaroon ang gusaling ito ng mga bodega, mga silong, at para sa mga hindi masikap mag-aral, may mga piitan malapit sa mga palaruan upang marinig ng mga may sala kung paano nagsasaya ang mga batang masisipag. Nakikita ba ninyo ang malawak na espasyong iyon? Magiging damuhan iyon para sa pagtakbo at pag-eehersisyo sa bukas na hangin. Ang maliliit na babae naman ay magkakaroon ng hardin na may mga bangko, duyan, mga daanan kung saan sila makapaglalaro ng lubid, mga bukal, mga kulungan ng ibon, at iba pa. Magiging napakaganda nito!"

Pagkatapos, ikukuskos ni Ñor Juan ang kanyang mga kamay habang iniisip ang katanyagang matatamo niya. May mga dayuhang darating para makita iyon at magtatanong, "Sino ang dakilang manggagawang gumawa nito?" at sasagot ang lahat, "Hindi mo ba alam? Hindi mo pa ba naririnig si Ñor Juan? Siguradong napakalayo ng pinanggalingan mo!" Sa ganitong mga iniisip, palipat-lipat siya sa iba't ibang bahagi ng lugar, sinusuri at muling sinusuri ang lahat.

"Parang sobra ang troso para sa isang pang-angat," sabi niya sa isang lalaking madilaw ang kutis na nagbabantay sa ilang manggagawa. "Sapat na sana sa akin ang tatlong malalaking biga para sa tres-paa at tatlo pa para sa mga suporta."

"Hayaan mo na!" sagot ng lalaking madilaw ang kutis, na may kakaibang ngiti. "Habang mas marami tayong gamit na aparatong ginagamit sa trabaho, mas kahanga-hanga ang dating nito. Mas magmumukhang maayos at mahalaga ang buong gawain, kaya sasabihin nila, 'Ang laki ng pinaghirapan nila!' Makikita mo, makikita mo kung anong klaseng pang-angat ang itatayo ko! Pagkatapos, lalagyan ko pa iyon ng mga bandila at mga kuwintas na dahon at bulaklak. Sasabihin mo pagkatapos na tama ka nang kunin mo ako bilang isa sa mga manggagawa mo, at wala nang mahihiling pa si Señor Ibarra!" Habang sinasabi niya ito, tumawa at ngumiti ang lalaki. Ngumiti rin si Ñor Juan, pero umiling siya.

Medyo may kalayuan, makikita ang dalawang kubol na pinagdugtong ng parang bagingang natatakpan ng mga dahon ng saging. Ang guro at mga tatlumpung batang lalaki ay abala sa paghahabi ng mga korona at pagkakabit ng mga bandila sa marurupok na haliging kawayan na binalutan ng puting tela.

"Siguraduhin ninyong maayos ang pagkakasulat ng mga titik," paalala niya sa mga batang naghahanda ng mga karatula. "Darating ang alcalde, maraming kura ang naroon, at baka pati ang Kapitan-Heneral na nasa lalawigan ngayon. Kapag nakita nilang magaling kayong gumuhit, baka purihin nila kayo."

"At bibigyan po kami ng pisara?"

"Baka, pero si Señor Ibarra ay umorder na ng isa mula sa Maynila. Bukas may ilang bagay na darating para ipamahagi sa inyo bilang mga gantimpala. Iwan ninyo muna sa tubig ang mga bulaklak na iyan at bukas natin gagawin ang mga palumpon.

Magdala pa kayo ng mas maraming bulaklak, dahil kailangang matakpan ng mga iyon ang mesa—nakagiginhawa sa mata ang mga bulaklak."

"Bukas magdadala ang tatay ko ng mga liryo sa tubig at isang basket ng mga sampagita."

"Ang sa amin naman, nagdala na ng tatlong karitong buhangin ang tatay ko nang walang bayad."

"Nangako ang tiyuhin ko na magbabayad para sa isang guro," dagdag ng isang pamangkin ni Kapitan Basilio.

Talagang lahat ay tumutulong sa proyekto. Nakiusap ang kura na siya ang maging padrino nito at siya rin mismo ang magbasbas sa paglalagay ng batong-panulok, isang seremonyang gaganapin sa huling araw ng pista bilang isa sa pinakamahalagang pagdiriwang nito. Maging ang katulong na pari ay mahiyain pang lumapit kay Ibarra upang ialok ang lahat ng bayad sa mga misa na ibibigay ng mga deboto hanggang sa matapos ang gusali. Higit pa roon, ipinahayag ng mayaman at matipid na si Hermana Rufa na kung kapusin sa pera ay lilibot siya sa ibang mga bayan at mamamalimos ng limos, sa tanging kundisyong sagutin ang kanyang gastos sa paglalakbay at ikabubuhay. Pinasalamatan silang lahat ni Ibarra, saka sumagot, "Wala naman kaming balak na magpatayo ng kung anong napakalaki, dahil hindi ako mayaman at ang gusaling ito ay hindi simbahan. Bukod pa roon, hindi ko ito sinimulang ipatayo sa gastos ng iba."

Ang mga nakababatang lalaki, mga estudyanteng taga-Maynila na dumating para makilahok sa pista, ay tumingin sa kanya nang

may paghanga at itinuring siyang huwaran. Pero gaya ng halos laging nangyayari kapag gusto nating tularan ang mga dakilang tao, ang nagagaya lang natin ay ang kanilang mga kapritso at maging ang mga kahinaan nila, dahil wala tayong ibang kayang tularan. Kaya marami sa mga humahanga sa kanya ang napansin kung paano niya itali ang kurbata, ang iba naman ay ang tabas ng kanyang kuwelyo, at hindi kakaunti ang nagbilang pa ng mga butones ng kanyang amerikana at tsaleko.

Parang tuluyan nang naglaho ang mga malungkot na pangitain ng matandang Tasio. Iyon ang sinabi sa kanya ni Ibarra isang araw, pero sumagot ang matandang mapanglaw: "Alalahanin mo ang sabi ni Baltazar:

Kung ang isalúbong sa iyong pagdating Ay masayang maukha't may pakitang giliw, Lalong pag-iñgata't kaaway na lihim [81]--

Si Baltazar ay hindi lamang makata kundi isa ring palaisip."

Kaya habang unti-unting kumakapal ang mga anino bago lumubog ang araw, doon humuhubog ang mga pangyayari.

KABANATA XXVII

Sa Takipsilim

Sa bahay ni Kapitan Tiago, malalaki rin ang paghahandang ginawa. Kilala na natin ang may-ari nito: ang hilig niya sa pagpaparangya at ang yabang niya bilang taga-Maynila ang nagtutulak sa kanya na daigin at pahiyain ang mga taga-probinsiya sa pamamagitan ng kanyang karangyaan. May isa pang dahilan kung bakit pakiramdam niya ay kailangan niyang higitan ang lahat: kasama niya ang kanyang anak na si Maria Clara, at naroon din ang magiging manugang niya, na siyang sentro ng pansin ng lahat.

Sa katunayan, isa sa pinakaseryosong pahayagan sa Maynila ang naglaan ng isang artikulo sa unang pahina nito para kay Ibarra, na may pamagat na, "Tularan siya!" Punung-puno iyon ng papuri at may kasama pang ilang payo. Tinawag siya roon na "ang edukadong binata at mayamang kapitalista"; makalipas ang dalawang linya, "ang bantog na pilantropo"; sa kasunod na talata, "ang alagad ni Minerva na nagtungo sa inang-bayan upang magbigay-galang sa tunay na tahanan ng sining at agham"; at maya-maya pa, "ang Pilipinong Kastila." Si Kapitan Tiago ay nag-alab sa marangal na sigasig na tularan siya at napaisip kung hindi kaya dapat siyang magpatayo ng isang kumbento sa sarili niyang gastos.

Ilang araw bago iyon, dumating sa bahay na tinutuluyan nina Maria Clara at Tiya Isabel ang napakaraming kahon ng alak at pagkaing Europeo, malalaking salamin, mga pinta, at ang piyano ni Maria Clara. Dumating si Kapitan Tiago isang araw bago ang

pista, at nang halikan ng kanyang anak ang kanyang kamay, binigyan niya ito ng isang napakagandang relikaryong kuwintas na may mga diyamante at esmeralda, na may lamang munting piraso mula sa bangka ni San Pedro, kung saan nakaupo ang ating Tagapagligtas noong pangingisda. Ang una niyang pakikipag-usap sa magiging manugang niya ay hindi na sana mas hihigit pa sa pagiging magiliw. Siyempre, napunta ang usapan sa paaralan, at gusto ni Kapitan Tiago na pangalanan iyon na "Paaralan ni San Francisco." "Maniwala ka sa akin," sabi niya, "mabuting patron si San Francisco. Kung tatawagin mo iyang 'Paaralan ng Pangunahing Pagtuturo,' wala kang mapapala. Sino ba naman ang Pangunahing Pagtuturo?"

Dumating ang ilang kaibigan ni Maria Clara at niyaya siyang mamasyal. "Pero bumalik ka agad," sabi ni Kapitan Tiago sa kanyang anak nang humingi ito ng pahintulot, "dahil alam mong dito kakain si Padre Damaso, na kararating lang."

Pagkatapos ay humarap siya kay Ibarra, na biglang natahimik, at sinabi, "Dito ka na rin kumain sa amin, mag-isa ka lang naman sa bahay mo."

"Gugustuhin ko sana nang buong galak, pero kailangan kong nasa bahay kung sakaling may dumating na bisita," pautal na sagot ng binata, habang iniiwasan ang tingin ni Maria Clara.

"Isama mo na ang mga kaibigan mo," masiglang tugon ni Kapitan Tiago. "Sa bahay ko, laging maraming pagkain. Isa pa, gusto kong magkaayos kayo ni Padre Damaso."

"May panahon pa para diyan," sagot ni Ibarra na may pilit na ngiti, habang naghahanda siyang samahan ang mga dalaga.

Bumaba sila ng hagdan, si Maria Clara sa gitna nina Victoria at Iday, kasunod si Tiya Isabel. Magalang na nagbigay-daan ang mga tao. Kapansin-pansin ang ganda ni Maria Clara; wala na ang dati niyang pamumutla, at kung may bakas pa man ng pag-iisip sa kanyang mga mata, ang kanyang bibig naman ay parang ngiti lang ang alam. Sa likas na lambing ng isang dalaga, binati ng masayang binibini ang mga kakilala niya noong bata pa siya, na ngayo'y humahanga na sa namumukadkad niyang kabataan. Wala pang dalawang linggo, naibalik na niya ang tapat na pagtitiwala at ang masiglang daldal na parang namanhid sa makikitid na pader ng kumbento. Para bang pagkalabas ng kulungan, nakilala agad ng paru-paro ang lahat ng bulaklak; sapat na yatang maibuka niya sandali ang kanyang mga pakpak at magpainit sa sikat ng araw para mawala ang paninigas ng pagiging uod-bukbok. Ang bagong buhay na ito ay nahayag sa buo niyang pagkatao. Lahat ay nakikita niyang mabuti at maganda, at ipinapakita niya ang kanyang pagmamahal sa paraang mahinhin ng isang dalagang hindi kailanman namulat sa ibang isip kundi sa malilinis, kaya hindi alam ang kahulugan ng pakunwaring pamumula. At kahit tinatakpan niya ang kanyang mukha kapag inaasar siya, nakangiti pa rin ang kanyang mga mata, at isang magaang kilig ang dumadaloy sa buo niyang pagkatao.

Nagsisimula nang magsindi ng ilaw ang mga bahay, at sa mga kalyeng dinaraanan ng musika ay may mga nakasinding sulo na yari sa kawayan at kahoy, ginaya sa mga nasa simbahan. Mula

sa lansangan, tanaw sa mga bintana ang mga tao sa loob ng mga bahay, napapaligiran ng musika at mga bulaklak, abala sa pagkilos habang tumutugtog ang piyano, alpa, o orkestra. Umaapaw ang mga kalye sa mga Intsik, Kastila, at Pilipino—may nakadamit-Europeo, may suot ang kasuotang katutubo. Nagsisiksikan, nagsasikuhan, at nagtutulakan ang lahat: mga utusang may dalang karne at manok, mga estudyanteng nakaputi, mga lalaki at babae, na pawang nalalantad na mabangga ng mga karwaheng hirap na hirap makausad sa kabila ng sigaw ng mga kutsero.

Sa tapat ng bahay ni Kapitan Basilio, may ilang dalagang tumawag sa aming mga kakilala at inanyayahan silang pumasok. Ang masayang boses ni Sinang habang pababa siya ng hagdan ang tuluyang nagpawala sa lahat ng dahilan para tumanggi. "Akyat muna kayo sandali para makasabay ako sa inyo," sabi niya. "Naiinip na ako rito sa dami ng mga estrangherong puro sabong at baraha lang ang pinag-uusapan."

Inihatid sila sa isang malaking silid na puno ng tao. May ilang lumapit para batiin si Ibarra, dahil kilala na ngayon ang kanyang pangalan. Lahat ay namangha sa ganda ni Maria Clara, at may ilang matatandang babae na, habang ngumunguya ng buyo, pabulong na nagsabi, "Kamukha niya ang Birhen!"

Doon, kinailangan nilang uminom ng tsokolate, dahil mula noong araw ng piknik ay naging malapit nang kaibigan at masugid na tagapagtanggol ni Ibarra si Kapitan Basilio. Mula sa kalahati ng telegramang ibinigay sa anak niyang si Sinang, nalaman niyang alam na ni Ibarra nang mas maaga ang pasya ng hukuman na pabor sa kanya. Kaya, dahil ayaw niyang magpahuli sa pagiging

bukas-palad, sinubukan niyang balewalain ang naging pasya sa kanilang laban sa ahedres. Pero nang hindi pumayag si Ibarra, iminungkahi niya na ang perang magagastos sana sa bayarin sa hukuman ay ilaan na lang sa pagpapasuweldo ng isang guro sa bagong paaralan. Dahil dito, ginamit ng mahusay magsalita ang lahat ng kanyang husay sa panghihikayat para mapaurong ang iba pang mga nagsasakdal sa kanilang labis-labis na hinihingi, at sinasabi sa kanila, "Maniwala kayo sa akin, sa demanda, kahit ang nanalo ay nauuwi ring walang camisa." Pero wala rin siyang napaniwala, kahit pa binanggit niya ang mga Romano.

Pagkatapos uminom ng tsokolate, kinailangan namang makinig ng ating mga kabataan sa pagtugtog ng piyano ng organista ng bayan. "Kapag naririnig ko siyang tumutugtog sa simbahan," bulalas ni Sinang habang itinuturo ang organista, "parang gusto kong sumayaw, at ngayong dito naman siya tumutugtog, pakiramdam ko gusto kong magdasal—kaya sasama na lang ako sa inyo sa labas."

"Ayaw mo bang sumama sa amin mamayang gabi?" pabulong na tanong ni Kapitan Basilio kay Ibarra habang papaalis na sila. "Magtatayo raw si Padre Damaso ng munting bangko." Ngumiti si Ibarra at sumagot sa pamamagitan ng isang iling na may dalawang kahulugan.

"Sino iyon?" tanong ni Maria Clara kay Victoria, sabay mabilis na sulyap sa isang binatang sumusunod sa kanila.

"Siya—siya ay pinsan ko," sagot nito na halatang nabalisa.

"At iyong isa?"

"Hindi ko siya pinsan," masayang singit ni Sinang. "Anak siya ng tiyuhin ko."

Dumaan sila sa tapat ng kumbento ng parokya, na isa sa mga pinakaabala at pinakamaingay na gusali noon. Hindi napigilan ni Sinang ang mapabulalas sa gulat nang makita niyang nakasindi ang mga ilaw—mga lumang estilong lampara na kailanman ay hindi pinapayagang sindihan ni Padre Salvi para hindi raw masayang ang kerosene. Mula roon ay maririnig ang malalakas na usapan at sunod-sunod na halakhakan habang dahan-dahang naglalakad ang mga prayle, sabay-sabay tumatango, kasabay ng malalaking tabakong nakasabit sa kanilang mga labi. Ang mga kasamang layko, na sa kanilang kasuotang Europeo ay mukhang mga opisyal at kawani ng lalawigan, ay pilit ginagaya ang bawat kilos ng mababuting pari. Namataan ni Maria Clara ang bilugang katawan ni Padre Damaso sa tabi ng maayos at payat na anyo ni Padre Sibyla. Samantala, nakatayo lang sa kinatatayuan nito si Fray Salvi—tahimik at mahiwaga.

"Malungkot siya," puna ni Sinang, "kasi iniisip niya kung magkano ang magagastos sa dami ng bisita. Pero makikita mo, hindi naman siya ang magbabayad niyan—ang mga sakristan ang sasalo. Ang mga bisita niya, lagi namang sa ibang bahay kumakain."

"Sinang!" saway ni Victoria.

"Hindi ko na siya matiis mula nang punitin niya ang _Wheel of Fortune_. Hindi na ako nangungumpisal sa kanya."

Sa lahat ng bahay, iisa lang ang kapansin-pansing walang ilaw at sarado ang lahat ng bintana—ang bahay ng alferez. Nagtaka si Maria Clara rito.

"Ang bruha! Ang Musa ng Guardia Civil, gaya ng tawag ng matanda," bulalas ng hindi mapigil na si Sinang. "Ano bang pakialam niya sa kasiyahan natin? Siguro nagngingitngit na siya! Pero hintayin mo lang na dumating ang kolera at makikita mong magpapabanquete pa siya."

"Pero, Sinang!" saway na naman ng pinsan niya.

"Hindi ko siya nagustuhan kahit kailan, lalo na mula nang guluhin niya ang ating piknik kasama ang mga guwardiya sibil niya. Kung ako ang Arsobispo, ipapakasal ko siya kay Padre Salvi—isipin mo na lang kung anong klaseng mga anak ang magkakaroon sila! Tingnan mo kung paano niya sinubukang ipahuli ang kawawang piloto, na tumalon sa tubig para lang mapagbigyan—"

Hindi na siya nakapagtapos, dahil sa isang sulok ng plasa, kung saan may isang bulag na umaawit na may saliw ng gitara, may isang kakaibang tanawin na pumukaw ng pansin. Isang lalaking kaawa-awa ang ayos, may suot na malapad na salakot na yari sa dahon ng palma. Basag-basag na amerikana at maluluwang na pantalon, gaya ng isinusuot ng mga Intsik, na punit-punit sa maraming bahagi, ang kanyang damit. Sa paa niya ay mga lumang sandalyas. Natatabingan ng anino ng malapad niyang salakot ang kanyang mukha, pero mula roon ay paminsan-minsang kumikislap ang dalawang nagliliyab na titig. Inilalapag niya sa lupa ang isang mababaw na bilao, saka

lumalayo nang ilang hakbang at naglalabas ng mga kakaiba at hindi maunawaang tunog, habang nananatili siyang mag-isang nakatayo, na para bang kapwa siya at ang mga tao ay umiiwas sa isa't isa. Pagkatapos, may ilang babaeng lalapit sa bilao at maglalagay roon ng prutas, isda, o bigas. Kapag wala nang lumalapit, mula sa mga anino ay maririnig ang mas malungkot ngunit hindi gaanong kaawa-awang mga tunog, marahil ay mga sigaw ng pasasalamat. Pagkatapos ay pupulutin niya ang bilao at lilipat sa ibang lugar para ulitin ang ganoon ding ginagawa.

Naramdaman ni Maria Clara na may malungkot na pangyayaring nakatago roon, at dahil labis siyang naantig, nagtanong siya tungkol sa kakaibang nilalang na iyon.

"Ketongin siya," sabi ni Iday sa kanya. "Apat na taon na ang nakalipas nang magkaroon siya ng sakit. Sabi ng iba, nakuha niya iyon sa pag-aalaga sa kanyang ina; sabi naman ng iba, sa pagkakakulong sa isang mamasa-masang bilangguan. Doon siya nakatira sa mga bukirin malapit sa sementeryo ng mga Intsik, at wala siyang nakakasalamuha, dahil iniiwasan siya ng lahat sa takot na mahawa. Kung makita mo lang sana ang tinitirhan niya! Isang halos gumuho nang kubo, na pinapasok ng hangin at ulan na parang karayom na tumatagos sa tela. Ipinagbawal na rin sa kanya ang humawak ng anumang pag-aari ng mga tao. Minsan, may isang batang nahulog sa mababaw na kanal habang napapadaan siya, at tinulungan niya itong makaahon. Nagsumbong ang ama ng bata sa gobernadorcillo, at iniutos nitong hagupitin sa mga lansangan ang ketongin at saka sunugin ang yantok pagkatapos. Kakila-kilabot iyon! Tumakas ang ketongin habang hinahabol siya ng humahagupit

sa kanya, at sumisigaw ang gobernadorcillo, 'Hulihin siya! Mabuti pang malunod ka kaysa mahawa sa sakit na dala mo!'"

"Totoo kaya iyon!" bulong ni Maria Clara. Pagkatapos, nang walang sinasabing balak niyang gawin, lumapit siya sa bilao ng kaawa-awang lalaki at inihulog doon ang relikaryong ibinigay sa kanya ng kanyang ama.

"Ano ang ginawa mo?" tanong ng kanyang mga kaibigan.

"Wala na akong ibang maibigay," sagot niya, pilit ikinukubli ang kanyang mga luha sa pamamagitan ng isang ngiti.

"Ano naman ang gagawin niya sa iyong kuwintas?" tanong ni Victoria sa kanya. "Minsan binigyan siya ng pera, pero itinulak lang niya iyon palayo gamit ang isang patpat; bakit naman niya gugustuhin iyon kung wala namang tumatanggap ng anumang galing sa kanya? Para bang makakain ang kuwintas!"

Napatitig si Maria Clara nang may inggit sa mga babaeng nagtitinda ng pagkain at napakibit-balikat. Lumapit ang ketongin sa basket, pinulot ang kuwintas na may mga hiyas na kumikislap sa kanyang mga kamay, saka lumuhod, hinalikan iyon, at matapos alisin ang kanyang salakot ay idiniin ang noo sa alikabok na natapakan ng dalaga. Itinago ni Maria Clara ang kanyang mukha sa likod ng pamaypay at itinaas ang panyo sa kanyang mga mata.

Samantala, isang dukhang babae ang lumapit sa ketongin, na tila nananalangin. Lugay at gusot ang mahaba niyang buhok, at sa liwanag ng mga sulo ay nakilala ang lubhang payat na mukha ng baliw na si Sisa. Nang maramdaman ng ketongin ang dampi

ng kanyang kamay, napatalon siya at napasigaw, ngunit sa ikasindak ng mga nakatingin ay hinawakan siya ni Sisa sa braso at sinabi:

"Magdasal tayo, magdasal tayo! Araw ngayon ng mga Kaluluwa! Ang mga ilaw na iyan ay mga kaluluwa ng mga tao! Ipagdasal natin ang aking mga anak!"

"Paghiwalayin sila! Paghiwalayin sila! Mahahawa ang baliw!" sigaw ng mga tao, ngunit walang nangahas na lumapit sa kanila.

"Nakikita mo ba ang ilaw na iyon sa tore? Iyan ang anak kong si Basilio na dumudulas pababa sa isang lubid! Nakikita mo ba ang ilaw na iyon sa kumbento? Iyan ang anak kong si Crispin! Pero hindi ko sila makikita dahil may sakit ang kura at marami siyang gintong barya at nawala ang mga gintong barya! Magdasal tayo, ipagdasal natin ang kaluluwa ng kura! Dinadalhan ko siya ng pinakamagagandang prutas, dahil hitik sa bulaklak ang aking hardin at mayroon akong dalawang anak! May hardin ako, inaalagaan ko ang aking mga bulaklak, at mayroon akong dalawang anak!"

Pagkatapos, binitiwan niya ang ketongin at patakbong umalis habang umaawit, "May hardin ako at mga bulaklak, mayroon akong dalawang anak, isang hardin, at mga bulaklak!"

"Ano ang nagawa mo para sa kawawang babaeng iyon?" tanong ni Maria Clara kay Ibarra.

"Wala! Nitong mga huli nawawala siya sa totem at hindi matagpuan," sagot ng binata, na halatang naguguluhan. "Bukod pa roon, naging abala ako sa napakaraming bagay. Pero huwag

mong ikabahala iyan. Nangako ang kura na tutulungan ako, pero pinayuhan niya akong kumilos nang may matinding pag-iingat at hinahon, dahil mukhang sangkot dito ang Guardia Civil. Malaki ang interes ng kura sa kanyang kalagayan."

"Hindi ba sinabi ng alferez na ipapahanap niya ang mga anak niya?"

"Oo, pero noong mga oras na iyon, medyo—lasing siya." Kasasabi pa lang niya nito nang makita nila ang baliw na babae na inaakay—o sa totoo lang, kinakaladkad—ng isang sundalo. Lumalaban si Sisa.

"Bakit ninyo siya inaaresto? Ano ang ginawa niya?" tanong ni Ibarra.

"Bakit, hindi mo ba nakita kung paano siya nagwawala at gumugulo?" sagot ng tagapagbantay ng kapayapaang-bayan.

Mabilis na dinampot ng ketongin ang kanyang basket at tumakbo palayo.

Gusto nang umuwi ni Maria Clara, dahil wala na ang dati niyang saya at magandang pakiramdam. "May mga taong hindi pala masaya," bulong niya. Pagdating sa kanilang pinto, lalo siyang nalungkot nang tumanggi ang kanyang kasintahan na pumasok, at nagdahilan na kailangan niyang umalis. Umakyat si Maria Clara na iniisip kung gaano nakakainip ang mga araw ng pista, kapag may mga dayong dumadalaw.

KABANATA XXVIII

Mga Liham

Cada uno habla de la feria como le va en ella. [82]

Dahil walang mahalagang nangyari sa ating mga tauhan sa unang dalawang araw, mas gugustuhin sana nating dumiretso na sa ikatlo at huling araw, kung hindi lamang baka may ilang dayuhang mambabasa na gustong malaman kung paano ipinagdiriwang ng mga Filipino ang kanilang mga pista. Kaya sa kabanatang ito, tapat nating ilalahad ang ilang liham, at isa rito ang sulat ng korespondente ng isang kilalang pahayagan sa Maynila, na iginagalang dahil sa mabigat nitong tono at malalim na kaseryosohan. Itatama na lamang ng ating mga mambabasa ang ilang likas at mumunting pagkakamali ng panulat. Ganito ang isinulat ng marangal na korespondente ng kagalang-galang na pahayagan:

"SA PATNUGOT, AKING KAGALANG-GALANG NA KAIBIGAN,—Kailanman ay hindi pa ako nakasaksi, ni inasahan mang makakita sa mga lalawigan, ng isang pistang panrelihiyon na kasinsolemne, kasingara, at kasinkapukaw ng damdamin gaya ng kasalukuyang ipinagdiriwang sa bayang ito sa pangunguna ng Kabanal-banalang at mababuting mga Paring Pransiskano."

"Napakaraming tao ang dumalo. Dito, nagkaroon ako ng pagkakataong batiin ang halos lahat ng mga Kastilang naninirahan sa lalawigang ito, tatlong Kagalang-galang na paring Agustino mula sa lalawigan ng Batangas, at dalawang

Kagalang-galang na paring Dominiko. Isa sa huli ay ang Lubhang Kagalang-galang na si Fray Hernando Sibyla, na nagpunta upang parangalan ang bayang ito sa kanyang pagdalo—isang karangalang hindi dapat kalimutan kailanman ng mga karapat-dapat nitong mamamayan. Nakita ko rin ang napakaraming kabilang sa pinakamahuhusay na tao ng Cavite at Pampanga, maraming mayayamang tao mula sa Maynila, at maraming banda ng musika—kabilang dito ang napakahusay na banda ng Pagsanhan na pag-aari ng escribano na si Don Miguel Guevara—mga dagsa ng mga Tsino at Indio, na taglay ang pag-uusisa ng una at ang debosyon ng huli, ay sabik na naghihintay sa araw na idaraos ang nakatatawa-gayahin-liriko-mabilis-magpalit-dramatikong palabas, na pinaglaanan ng isang malaki at maluwang na tanghalan sa gitna ng plasa."

"Alas nuwebe ng gabi ng ika-10, bisperas ng pista, matapos ang masarap na hapunang inihain sa amin ng _hermano mayor_, nabaling ang pansin ng lahat ng Kastila at mga prayle sa kumbento sa tugtog ng musikang nagmumula sa rumaragasang napakaraming tao. Kasabay ng ingay ng mga bomba at kuwitis, at pinangungunahan ng mga pangunahing mamamayan ng bayan, dumating sila sa kumbento upang ihatid kami sa lugar na inihanda at inayos para sa amin upang mapanood namin ang palabas. Ang gayong magalang na paanyaya ay kinailangan naming tanggapin, kahit mas nanaisin ko sanang magpahinga sa bisig ni Morpheus at ihimlay ang pagod kong mga paa't kamay, na kumikirot pa dahil sa matitinding pagyanig ng sasakyang ibinigay sa amin ng gobernadorcillo ng B----."

"Kaya sumama kami sa kanila at hinanap ang aming mga kasama, na noon ay kumakain sa bahay ng deboto at mayamang si Don Santiago de los Santos. Ang kura ng bayan, ang Kagalang-galang na si Fray Bernardo Salvi, at ang Kagalang-galang na si Fray Damaso Verdolagas, na ngayo'y sa natatanging biyaya ng Langit ay gumaling na mula sa hirap na idinulot sa kanya ng isang walang-diyos na kamay, kasama si Fray Hernando Sibyla at ang mabait na kura ng Tanawan, pati iba pang mga Kastila, ay panauhin sa bahay ng Croesus na Pilipino. Doon, nagkaroon kami ng pagkakataong hangaan hindi lamang ang karangyaan at mainam na panlasa ng aming punong-abala, na hindi karaniwan sa mga katutubo, kundi pati ang ganda ng kaakit-akit at mayamang tagapagmana, na nagpakilalang isang pino at bihasang alagad ni Santa Cecilia sa pagtugtog ng kanyang maringal na piyano, nang may husay na nagpaalala sa akin kay Galvez at sa pinakamahuhusay na piyesang Aleman at Italyano. Nakapanghihinayang na ang isang napakagandang dalaga ay labis na mahinhin kaya itinatago niya ang kanyang mga talento sa isang lipunang paghanga lamang ang iniaalay sa kanya. At hindi ko rin dapat kalimutang isulat na sa bahay ng aming punong-abala ay inihain sa amin ang champagne at piling mga likor nang may kasaganaan at karangyaang siyang tatak ng kilalang kapitalista."

"Nanonood kami ng palabas. Kilala mo na ang aming mga artista—sina Ratia, Carvajal, at Fernandez—na ang talino ay kami lamang ang tunay na nakaunawa, sapagkat walang anumang naintindihan dito ang di-nalilinang na madla. Napakahusay nina Chananay at Balbino, bagaman medyo paos; ang huli ay minsang pumalya, ngunit sa kabuuan, at lalo na sa

tapat nilang pagsisikap, kahanga-hanga sila. Tuwang-tuwa ang mga Indio sa dulang Tagalog, lalo na ang gobernadorcillo, na nagkikiskis pa ng mga kamay habang sinasabi sa amin na sayang at hindi nila ipinaglaban ang prinsesa laban sa higanteng dumukot sa kanya, dahil sa palagay niya ay mas kamangha-mangha sana iyon, lalo na kung ang higante ay inilalarawang sa pusod lamang nasusugatan, gaya ng isang Ferragus na binabanggit sa mga kuwento ng mga Paladino. Ang Kagalang-galang na si Fray Damaso, sa dati niyang kabutihang-loob, ay sumang-ayon sa palagay na ito, at idinagdag na kung gayon, dapat ang prinsesa ang makatuklas sa mahinang bahagi ng higante at siya rin ang magbigay rito ng coup de grace."

Hindi na kailangang sabihin sa inyo na habang tumatagal ang palabas, tiniyak ng pagiging magiliw ng Pilipinong Rothschild na wala kaming pagkukulang sa anuman: sagana ang ikinakalat sa amin na sorbetes, limonada, alak, at sari-saring pampalamig. Isang kapansin-pansin at dapat banggitin ang hindi pagdalo ng kilala at edukadong binata na si Don Juan Crisostomo Ibarra, na, gaya ng alam ninyo, ang mangunguna bukas sa paglalagay ng panulukang-bato para sa malaking gusaling buong pagkakawanggawa niyang ipinapatayo. Ang marangal na inapo ng mga Pelayo at Elcano na ito (sapagkat nalaman ko na ang isa sa kanyang mga ninuno sa ama ay mula sa ating bayani at marangal na mga lalawigan sa hilaga, marahil isa sa mga kasamahan nina Magellan o Legazpi) ay hindi nagpakita sa buong maghapon dahil sa bahagyang karamdaman. Ang kanyang pangalan ay laman ng usapan ng lahat, at binibigkas na may mga papuring hindi maaaring magbunga ng anuman kundi

karangalan para sa Espanya at sa mga tunay na Kastilang tulad natin, na hindi kailanman ikinakaila ang ating dugo, gaano man ito kahalo.

Ngayon, alas-onse ng umaga, nasaksihan namin ang isang tagpong lubhang nakaaantig. Ngayon, gaya ng alam ng lahat, ay pista ng Birhen ng Kapayapaan at ipinagdiriwang ito ng Kapatiran ng Banal na Rosaryo. Bukas naman ang pista ng patron na si San Diego, at pangunahing ipagdiriwang ito ng Kagalang-galang na Ikatlong Orden. Sa pagitan ng dalawang samahang ito ay may isang maka-Diyos na paligsahan sa paglilingkod sa Diyos, at ang kabanalang ito ay umabot pa nga sa sukdulan ng mga banal na alitan sa pagitan nila, gaya ng nangyari ngayon sa pagtatalo tungkol sa bantog na mangangaral na si Kagalang-galang na Fray Damaso, na madalas nang nababanggit at siyang aakyat bukas sa pulpito ng Espiritu Santo upang magbigay ng sermon na, ayon sa inaasahan ng lahat, ay magiging isang pangyayaring kapwa pampanitikan at panrelihiyon.

"Kaya nga, gaya ng sinasabi natin, nasaksihan namin ang isang napakabanal at nakaaantig na palabas. Mula sa sakristiya ay lumabas ang anim na debotong binata—tatlo para sa misa at tatlo bilang mga sakristan—at nagpatirapa sa harap ng altar, habang ang namumunong pari, ang Kagalang-galang na si Fray Hernando Sibyla, ay umawit ng _Surge Domine_—ang hudyat ng pagsisimula ng prusisyon sa paligid ng simbahan—sa pamamagitan ng kanyang napakagandang tinig at taimtim na debosyong kinikilala ng lahat at siyang dahilan kung bakit siya karapat-dapat sa pangkalahatang paghanga. Nang matapos ang

Surge Domine_, ang gobernadorcillo, na nakasuot ng amerikana at may dalang estandarte, ang nanguna sa prusisyon, kasunod ang apat na sakristang may mga insensaryo. Sumunod sa kanila ang matataas na kandelabrong pilak, ang mga opisyal ng bayan, at ang mahahalagang imaheng nakadamit ng satin at ginto, na kumakatawan kina Santo Domingo at sa Birhen ng Kapayapaan na nakasuot ng napakagarang asul na balabal na may palamuting pilak na tinubugan ng ginto, handog ng debotong dating gobernadorcillo, ang karapat-dapat tularan at kailanma'y hindi sapat purihin na si Don Santiago de los Santos. Lahat ng imaheng ito ay nakalulan sa mga karong pilak. Sa likod ng Ina ng Diyos ay sumunod ang mga Kastila at ang iba pang kaparian, samantalang ang namumunong pari ay nililiman ng isang palyo na pasan ng mga cabeza de barangay, at ang hulihan ng prusisyon ay binubuo ng isang pangkat ng marangal na Guardia Civil. Sa palagay ko'y hindi na kailangang banggitin pa na napakaraming Indio, na may dalang sinding kandila at buong debosyon, ang bumuo sa dalawang hanay ng prusisyon. Ang mga musikero ay tumutugtog ng mga martsa panrelihiyon, habang ang mga paputok at kuwitis ay paulit-ulit na nagbibigay-pugay. Kahanga-hangang pagmasdan ang kahinhinan at alab ng pananampalatayang idinudulot ng mga seremonyang ito sa puso ng mga tunay na mananampalataya, ang dakila at dalisay na pananalig na iniaalay sa Birhen ng Kapayapaan, at ang solemnidad at taimtim na debosyong ipinapakita sa pagsasagawa ng ganitong mga seremonya ng mga tulad naming nagkaroon ng mabuting kapalarang isilang sa ilalim ng sagrado at walang bahid na watawat ng Espanya."

"Pagkatapos ng prusisyon, nagsimula ang misa na sinabayan ng orkestra at ng mga artistang pang-entablado. Matapos basahin ang Ebanghelyo, umakyat sa pulpito ang Kagalang-galang na si Fray Manuel Martin, isang Agustino mula sa lalawigan ng Batangas, at nabihag niya ang buong kapulungan, na para bang nakabitin sa bawat salitang binibitawan niya—lalo na ang mga Kastila—sa kanyang panimulang bahagi sa wikang Kastila. Nagsalita siya nang may lakas at sa napakadulas at ganap na maayos na mga pangungusap kaya napuno ng alab at sigla ang aming mga puso. Iyan nga ang salitang dapat gamitin para sa nadarama, o sa nadarama namin, kapag iniisip ang Birhen ng ating minamahal na Espanya, at lalo na kapag naihahalo sa teksto, kung pinahihintulutan ng paksa, ang mga kaisipan ng isang prinsipe ng Simbahan, ang _Señor Monescillo_, [83] na walang alinlangang siya ring kaisipan ng lahat ng Kastila."

"Pagtatapos ng mga seremonya, umakyat kaming lahat sa kumbento kasama ang mga pangunahing mamamayan ng bayan at iba pang kilalang tao. Doon, lalo naming naranasan ang pino, maalalahanin, at bukas-palad na pagtanggap na siyang katangian ng Kagalang-galang na si Fray Salvi. Inihain sa amin ang mga tabako at isang masaganang meryenda, na inihanda ng _hermano mayor_ sa ilalim ng kumbento para sa sinumang makadama ng pangangailangang pawiin ang gutom ng kanilang tiyan."

"Buong maghapon, walang nagkulang para maging masaya ang pista at manatili ang siglang napakakilala sa mga Kastila—isang siglang imposibleng pigilan sa mga ganitong okasyon. Minsan lumalabas ito sa awitan at sayawan, at kung minsan naman sa

payak ngunit masayang mga libangang may lakas at dangal, na kayang magtaboy ng lahat ng lungkot. Sapat nang magsama-sama ang tatlong Kastila sa isang lugar para mapaalis doon ang dalamhati at sama ng loob. Maraming tahanan ang nagbigay-pugay kay Terpsichore, pero higit sa lahat sa bahay ng edukadong Pilipinong milyonaryo, kung saan kaming lahat ay inimbitahan sa hapunan. Hindi na kailangang sabihin pa na ang handaan—na sagana at napakaeleganteng inihain—ay parang ikalawang edisyon ng piging sa kasal sa Cana, o ni Camacho, [84] na inayos at pinalawak. Habang kumakain kami, sa isang hapunang pinamahalaan ng kusinero mula sa 'La Campana,' tumutugtog ang isang orkestra ng mga kaaya-ayang himig. Ang magandang dalaga ng bahay, suot ang kaniyang bestidang mestiza [85] at nababalutan ng umaagos na mga diyamante, ay gaya ng dati ang reyna ng pagdiriwang. Taos-puso naming ikinalungkot ang bahagyang pilay sa kaniyang magandang paa na nag-alis sa kaniya ng saya ng pagsasayaw, sapagkat kung pagbabatayan ang iba pa niyang kapansin-pansing mga katangian, tiyak na sumasayaw ang dalaga na parang isang silf."

"Dumating ngayong hapon ang alcalde ng lalawigan upang parangalan ng kaniyang pagdalo ang seremonya bukas. Ipinahayag niya ang kaniyang panghihinayang sa mahinang kalagayan ng kagalang-galang na may-ari ng asyenda, si Señor Ibarra, na ayon sa balita ay medyo nakabawi na ngayon sa awa ng Diyos."

"Ngayong gabi ay nagkaroon ng isang maringal na prusisyon, ngunit bukas ko na iyon ikukuwento sa aking liham, sapagkat

bukod sa mga pagsabog na nakalito sa akin at medyo nakapagpabingi, pagod na ako at halos makatulog na. Kaya habang binabawi ko ang aking lakas sa mga bisig ni Morpheus—o sa halip ay sa isang papag sa kumbento—hinihiling ko sa iyo, mahal kong kaibigan, ang isang payapang gabi at nagpapaalam muna ako hanggang bukas, na siyang magiging dakilang araw."

Iyong mapagmahal na kaibigan,

SAN DIEGO, Nobyembre 11.

Ang Korespondente."

Iyan ang isinulat ng marangal na korespondente. Ngayon naman, tingnan natin kung ano ang isinulat ni Capitan Martin sa kaniyang kaibigang si Luis Chiquito:

"Mahal kong Choy,--Tumakbo ka rito kung kaya mo, dahil may matinding ganap sa pista. Isipin mo, halos ubos na si Capitan Joaquin. Tatlong beses siyang nadoblehan ni Capitan Tiago at sa unang bukas pa lang ng baraha ay talo na siya sa bawat pagkakataon, kaya si Capitan Manuel, na may-ari ng bahay, ay parang paliit nang paliit sa sobrang tuwa bawat minuto. Binugbog ni Padre Damaso ng kamao ang isang lampara dahil hanggang ngayon ni isang baraha ay wala pa siyang napanalunan. Ang Konsul naman, natalo sa mga panabong niyang manok at sa bangko ang lahat ng napanalunan niya sa amin noong pista sa Biñan at noong sa Birhen ng Pilar sa Santa Cruz."

"Inaasahan naming isasama ni Capitan Tiago ang magiging manugang niya, ang mayamang tagapagmana ni Don Rafael, pero mukhang gusto niyang tularan ang kanyang ama, dahil hindi man lang siya nagpapakita. Sayang, dahil mukhang wala rin siyang magiging silbi sa amin."

"Si Carlos na Instik ay kumikita nang malaki sa liam-pó_. Hinala ko may itinatago siya, marahil ay isang anting-anting, dahil lagi siyang nagrereklamo ng sakit ng ulo at nakabenda ang ulo niya, at kapag bumabagal ang ikot ng gulong ng liam-pó_ ay yumuyuko siya nang husto, halos dumikit na rito, na para bang tinititigan niya ito nang malapitan. Nababahala ako, dahil marami

na akong alam na kuwentong ganyan din."

"Paalam, Choy. Maayos ang mga ibon ko at masaya ang asawa ko at aliw na aliw siya."

Kaibigan mo,

Martin Aristorenas."

Nakatanggap si Ibarra ng isang liham na may pabango, na inihatid sa kanya ni Andeng, ang kinakapatid ni Maria Clara, noong gabi ng unang araw ng pista. Ganito ang nakasaad sa liham:

"CRISOSTOMO,--Mahigit isang araw ka nang hindi nagpapakita. Nabalitaan kong may sakit ka, kaya ipinagdasal kita at nagsindi ako ng dalawang kandila, kahit sinasabi ni papa na hindi naman malubha ang lagay mo. Kagabi at ngayong araw, nainip ako sa walang tigil na pakiusap na tumugtog ako ng piyano at sa mga paanyayang sumayaw. Hindi ko alam noon na ganoon pala karami ang nakaiinip na tao sa mundo! Kung hindi lang dahil kay Padre Damaso, na sinusubukan akong aliwin sa pakikipag-usap at pagkukuwento ng kung anu-ano, nagkulong na sana ako sa kuwarto ko at natulog na lang. Isulat mo sa akin kung ano ang nangyayari sa iyo at sasabihin ko kay papa na dalawin ka. Sa ngayon, pinapunta ko si Andeng para ipagtimpla ka ng tsaa, dahil marunong siyang gumawa niyon nang maayos, marahil mas mahusay pa kaysa sa mga utusan mo."

Maria Clara."

"P.S. Kapag hindi ka dumating bukas, hindi ako pupunta sa seremonya. Vale!–"

KABANATA XXIX

Ang Umaga

Sa unang liwanag ng bukang-liwayway, ginising ng mga banda ang pagod na mga taga-bayan sa masisiglang tugtugin. Muling nabuhay ang galaw at sigla ng paligid, nagsimulang tumunog ang mga kampana, at nagsimula rin ang mga paputok. Huling araw na iyon ng pista—sa totoo lang, iyon ang mismong araw ng tunay na pista. Marami ang inaasahan, higit pa kaysa noong nakaraang araw. Mas marami ang mga Kapatid ng Kagalang-galang na Ikatlong Orden kaysa sa mga kasapi ng Banal na Rosaryo, kaya nakangiti silang may kabanalan, tiyak na mapapahiya nila ang kanilang mga karibal. Mas marami silang nabiling kandila, kaya malaki ang kinita ng mga mangangalakal na Tsino at, bilang pasasalamat, naiisip nilang magpabinyag, kahit may ilan na nagsabing hindi iyon dahil sa pananampalataya nila sa Katolisismo kundi dahil gusto nilang makahanap ng asawa. Dito naman sumagot ang mga debotong babae, "Kahit na, ang sabay-sabay na pagpapakasal ng napakaraming Tsino ay halos isang himala na rin, at ang mga asawa nila ang magpapabalik-loob sa kanila."

Isinuot ng mga tao ang pinakamaganda nilang damit at inilabas mula sa kanilang mga baul ang lahat ng alahas nila. Ang mga tuso at sugarol ay pawang kumikislap sa mga kamisang may burda, malalaking brilyanteng butones, mabibigat na gintong kuwintas, at mapuputing sombrerong dayami. Tanging ang matandang Pilosopo lamang ang gaya pa rin ng dati: suot ang kaniyang kamisáng sinamay na may maiitim na guhit at

nakabutones hanggang leeg, maluluwag na sapatos, at malapad na abuhing sombrerong felt.

"Mas mukha kang malungkot kaysa dati!" bati sa kaniya ng teniente-mayor. "Ayaw mo ba kaming maging masaya kahit paminsan-minsan, gayong napakarami na naming dahilan para umiyak?"

"Ang pagiging masaya ay hindi ibig sabihing magpakatanga," sagot ng matanda. "Taun-taon na lang, iisang walang saysay na kalayawan! At para saan? Para lang lustayin ang pera, samantalang napakaraming paghihirap at kakulangan. Oo, naiintindihan ko ang lahat—iyon ding dating kalayawan, ang pagsasaya para malunod ang lahat ng dalamhati."

"Alam mo namang kapareho ako ng pananaw mo," tugon ni Don Filipo, kalahating pabiro at kalahating seryoso. "Ipinagtanggol ko na iyan, pero ano ang magagawa ng isang tao laban sa gobernadorcillo at sa kura?"

"Magbitiw ka!" maikling sagot ng matanda habang lumalayo.

Natigilan si Don Filipo at tulalang napatitig sa papalayong matanda. "Magbitiw!" bulong niya habang naglalakad patungo sa simbahan. "Magbitiw! Oo, kung karangalan ang tungkuling ito at hindi pabigat, oo, magbibitiw ako."

Puno ng tao ang sementadong liwasan sa harap ng simbahan. Siksikan ang mga lalaki at babae, bata at matanda, lahat nakabihis ng kanilang pinakamaganda, habang papasok-labas sa malalapad na pinto. Amoy pulbura, bulaklak, insenso, at pabango ang hangin. Samantala, ang mga bomba, kuwitis, at

lusis ay nagpapatakbo at nagpapasigaw sa mga babae, at nagpapatawa naman sa mga bata. May isang banda na tumutugtog sa harap ng kumbento, may isa pang sumasama sa mga pinuno ng bayan, at may iba pang umiikot sa mga lansangan, kung saan nagliliparan at kumakaway ang napakaraming bandila. Nakalilito sa dami ang mga kulay at ilaw, at ang pandinig naman ay binabaha ng mga himig at pagsabog, habang tuluy-tuloy ang pagtunog ng mga kampana. Sa gitna ng lahat ng ito, paroo't parito ang mga karwahe, at kung minsan ay nagugulat ang mga kabayo, naglalaro at nag-aalma. Bagaman wala ang mga iyon sa programa ng pista, isa rin silang palabas sa sarili nila—libre pa, at hindi hamak na isa sa pinakanakaaaliw.

Ang hermano mayor_ para sa araw na iyon ay nagpadala ng mga utusan sa mga lansangan upang humanap ng kahit sinong maaaring anyayahan, gaya ng ginawa ng nagdaos ng piging na binabanggit sa Ebanghelyo. Halos sapilitan ang pag-aalok ng tsokolate, kape, tsaa, at matatamis; at hindi bihira na ang paanyaya ay halos maging utos na.

Idaraos ang solemne at mataas na misa, yaong tinatawag na dalmatika, tulad ng noong nakaraang araw na isinulat ng kagalang-galang na tagapagbalita. Ang kaibhan lamang, si Padre Salvi ngayon ang magmimisa, at dadalo ang alkalde ng lalawigan, kasama ang marami pang Kastila at mga kilalang tao, upang mapakinggan si Padre Damaso, na may napakalaking pangalan sa lalawigan. Maging ang alperes, na masakit pa rin ang loob dahil sa mga sermon ni Padre Salvi, ay dadalo rin upang ipakita ang kanyang mabuting kalooban at, kung maaari, makabawi sa masasamang sandaling idinulot sa kanya ng kura.

Ganoon kalaki ang pangalan ni Padre Damaso kaya sumulat nang maaga ang tagapagbalita sa patnugot ng kanyang pahayagan:

"Gaya ng inihayag ko kahapon sa aking hindi gaanong maayos na ulat, iyon nga ang nangyari. Nagkaroon tayo ng natatanging kasiyahang mapakinggan ang Kagalang-galang na si Fray Damaso Verdolagas, dating kura ng bayang ito, na kamakailan ay inilipat sa isang mas malaking parokya bilang pagkilala sa kanyang mahuhusay na paglilingkod. Ang bantog at banal na orador ay umakyat sa pulpito ng Espiritu Santo at nagbigay ng isang napakahusay at malalim na sermon, na nagpatibay ng loob at nagpamangha sa lahat ng mananampalatayang sabik na sabik na makita mula sa kanyang mabungang mga labi ang bukal na nagbibigay-buhay ng walang hanggang buhay. Kadakilaan ng pag-iisip, tapang ng guniguni, kasariwaan ng pananalita, kinis ng estilo, likas na kilos, talas ng pagsasalita, lakas ng mga ideya—iyan ang mga katangian ng Kastilang Bossuet, na karapat-dapat na nagtamo ng gayon kataas na reputasyon hindi lamang sa mga naliwanagang Kastila kundi maging sa mga magagaspang na Indio at sa tusong mga anak ng Imperyong Selestiyal."

Ngunit muntik nang mapilitang burahin ng mapagtiwalang tagapagbalita ang kanyang naisulat. Nagreklamo si Padre Damaso na siya'y sinipon dahil sa lamig na nakuha niya noong nakaraang gabi; matapos siyang umawit ng ilang masasayang kanta, nakakain siya ng tatlong pinggang sorbetes at sandali ring nanood ng palabas. Dahil dito, gusto sana niyang isuko ang kanyang papel bilang tagapagsalita ng Diyos sa mga tao, ngunit

wala namang ibang matagpuan na ganoon kahusay sa buhay at mga himala ng San Diego—alam nga iyon ng kura, totoo, pero tungkulin naman nitong magmisa—kaya nagkaisang sabihin ng ibang pari na wala nang hihigit pa sa tinig ni Padre Damaso at sayang na sayang kung hindi niya ihahatid ang napakagandang sermon na naisulat at naisapuso na niya. Kaya naman, ipinaghanda siya ng dati niyang maybahay ng limonada, pinahiran ng linimento at langis ng oliba ang kanyang dibdib at leeg, minasahe siya, at binalot sa maiinit na tela. Uminom siya ng hilaw na itlog na binati sa alak, at buong umaga ay hindi siya nagsalita ni nag-almusal, maliban sa isang baso ng gatas at isang tasa ng tsokolate na may mga labindalawa o higit pang biskuwit, at buong kabayanihang tinalikuran ang dati niyang karaniwang pritong manok at kalahati ng isang kesong Laguna, dahil iginiit ng maybahay na ang keso ay may asin at taba na lalo lamang magpapalala sa kanyang ubo.

"Lahat ng ito para maging karapat-dapat sa langit at para maipagbalik-loob kami!" bulalas ng mga Madre Tersiyarya, na labis na naantig nang mabalitaan ang mga sakripisyong ito.

"Parusahan sana siya ng Our Lady of Peace!" bulong ng mga Sister ng Holy Rosary, dahil hindi nila siya mapatawad sa pagkiling niya sa panig ng kanilang mga karibal.

Alas-otso y medya nagsimula ang prusisyon mula sa lilim ng telang tolda. Gaya rin iyon ng prusisyon noong nakaraang araw, maliban sa isang bagong dagdag: ang matatandang kasapi ng Venerable Tertiary Order at ilang dalagang nakabihis na parang matatandang babae ay nakasuot ng mahahabang saya. Ang sa mahihirap ay magaspang na tela, at ang sa mayayaman ay seda,

o mas tamang sabihing Franciscan _guingón_, gaya ng tawag dito, dahil ito ang pinakakaraniwang gamit ng mga kagalang-galang na prayleng Pransiskano. Tunay ang lahat ng banal na kasuotang ito, dahil galing ang mga ito sa convento sa Maynila, kung saan maaaring makuha ng mga tao bilang limos sa isang takdang presyo—kung pahihintulutan ang ganitong katawagang pangkalakalan; ang takdang presyong ito ay puwedeng tumaas pero hindi puwedeng bumaba. Sa mismong convento at sa kumbento ng Santa Clara [86] ibinebenta rin ang mga kasuotang ito. Bukod sa natatangi nilang bisa na magkamit ng maraming indulhensiya para sa mga ililibing na suot ang mga ito, may isa pa silang pambihirang katangian: habang mas luma, mas pudpod, at mas wala nang silbi, lalo silang nagiging mahal. Isinusulat namin ito sakaling may madasaling mambabasa na nangangailangan ng gayong mga banal na relikya—o kung may tusong mamumulot ng basahan mula Europa na gustong yumaman sa pagdadala sa Pilipinas ng isang kargamento ng mga damit na may tagpi at marumi, dahil napapahalagahan ang mga iyon nang labing-anim na piso o higit pa, depende sa kung gaano kapunit-punit ang hitsura nila.

Si San Diego de Alcala ay nakasakay sa isang andas na pinalamutian ng mga plakang pilak na ni-relieve. Ang santo, kahit medyo payat, ay may bustong garing na nagbibigay sa kanya ng mahigpit at maringal na anyo, sa kabila ng makapal at maharlikang bangs na parang sa isang Negrito. Satin ang kanyang balabal at binurdahan ito ng ginto.

Ang ating kagalang-galang na ama, si San Francisco, ay sinundan ang Birhen gaya rin kahapon, pero sa pagkakataong

ito si Padre Salvi ang paring nasa ilalim ng baldakino, hindi ang elegante at pino kumilos na si Padre Sibyla. Kung kulang man ang una sa tikas ng tindig, sobra naman siya sa kabanalan sa kilos: naglalakad siyang bahagyang nakayuko, nakababa ang tingin, at nakahalukipkip ang mga kamay sa mistikong ayos. Ang mga may pasan ng baldakino ay ang dati ring mga cabeza de barangay, pawis na pawis ngunit halatang tuwang-tuwa sa pag-aakalang sabay silang mga kalahating sakristan, maniningil ng buwis, tagapagligtas ng dukha at naliligaw na sangkatauhan, at samakatuwid ay mga Kristo ring nag-aalay ng kanilang dugo para sa kasalanan ng iba. Ang kasamang pari na naka-surplice ay palipat-lipat sa mga karo habang tangan ang insensaryo, at paminsan-minsan ay pinauusukan nito ang kura, na lalo namang nagmumukhang seryoso at mabigat ang anyo.

Kaya dahan-dahan at sinasadya ang usad ng prusisyon, sa ingay ng mga paputok, awitan, at mga himig panrelihiyon na pinakakawalan sa himpapawid ng mga banda na sumusunod sa mga karo. Samantala, ang hermano mayor ay namigay ng mga kandila nang may sobrang sigasig, kaya marami sa mga sumama ang nakauwi na may sapat na ilaw para sa apat na gabing pagsusugal ng baraha. Buong debosyong lumuluhod ang mga usisero at nanonood tuwing daraan ang karo ng Ina ng Diyos, habang taimtim na inuusal ang mga Credo at Salve. Sa tapat ng isang bahay na ang masasayang palamuting bintana ay kinaroroonan ng alcalde, ni Kapitan Tiago, ni Maria Clara, at ni Ibarra, kasama ang ilang Kastila at mga dalaga, pansamantalang huminto ang karo. Nagkataong napatingala si Padre Salvi, ngunit wala siyang ipinakitang kahit katiting na kilos na maaaring mapagkamalang pagbati o pagkilala sa kanila. Tumayo

lamang siyang tuwid, para mas maayos at mas elegante ang bagsak ng kanyang kapa sa kanyang mga balikat.

Sa kalye, sa ilalim ng bintana, may isang dalagang kaaya-aya ang mukha, nakasuot ng malalim na pagluluksa at may kargang sanggol. Malamang ay yaya lamang siya, dahil maputi at mamula-mula ang bata samantalang siya ay kayumanggi at mas maitim pa sa uling ang buhok. Pagkakita sa kura, iniunat ng musmos ang mga bisig nito, tumawa ng tawang ni hindi dulot ng lungkot ni nagdudulot nito, at sa gitna ng isang maikling katahimikan ay pautal na sumigaw, "Pa-pa! Papa! Papa!" Nanginig ang dalaga, dali-daling tinakpan ng kamay ang bibig ng sanggol, at takot na takot na tumakbo palayo habang umiiyak ang bata.

Nagkikindatan ang mga mapanukso, at napangiti ang mga Kastilang nakasaksi sa maikling tagpong iyon, habang ang likas na kaputlaan ni Padre Salvi ay napalitan ng kulay-mapulang gaya ng amapola. Pero nagkamali ang mga tao, dahil ni hindi pala kilala ng kura ang babae; dayo siya sa bayan.

KABANATA XXX

Sa Simbahan

Punung-puno ng tao, mula dulo hanggang dulo, ang napakalaking kamalig na iniaalay ng mga tao bilang tahanan ng Maylikha ng lahat ng umiiral. Habang nagsisiksikan, nagtutulakan, at nagkakadiinan, ang iilang palabas at ang napakaraming papasok ay nagpuno sa hangin ng mga daing at reklamo. Kahit mula sa malayo, may mga bisig na inuunat para maisawsaw ang mga daliri sa benditang tubig, pero sa mismong sandali ng pag-abot, itinutulak ng alon ng tao palayo ang kamay. Maya-maya, may maririnig na sumbong, may babaeng nayapakan na sisigaw at maninisi, pero tuloy pa rin ang tulakan. May ilang matatandang nagtatagumpay na maisawsaw ang mga daliri sa tubig na noo'y kulay-lumot na, matapos paghugasan ng buong populasyon ng bayan, kasama pa ang mga dayo. Buong debosyon nila iyong ipinapahid—kahit hirap na hirap—sa batok, sa tuktok ng ulo, sa noo, sa baba, sa dibdib, at sa tiyan, sa paniniwalang sa ganitong paraan ay napababanal nila ang mga bahaging iyon at hindi sila dadapuan ng paninigas ng leeg, sakit ng ulo, tuberculosis, o hindi pagkatunaw ng pagkain. Ang mga kabataan naman, marahil dahil hindi sila ganoon kasakitin o dahil hindi sila naniniwala sa banal na pananggalang na iyon, ay halos dulo lang ng daliri ang binabasa—at ginagawa pa iyon para lang walang masabi ang mga deboto—at kunwari'y nag-aantanda sa noo, siyempre nang hindi naman talaga ito hinahawakan. "Oo na, benditado na kung benditado," marahil naisip ng isang dalaga, "pero tingnan mo naman ang kulay!"

Mahirap huminga sa init at sa halimuyak ng katawan ng tao, pero sulit daw ang lahat ng abalang iyon dahil ang mangangaral ay nagkakahalaga sa bayan ng dalawang daan at limampung piso. Sabi nga ni Matandang Tasio: “Dalawang daan at limampung piso para sa isang sermon! Isang tao, isang pagkakataon! Ikatlo lang iyan ng bayad sa mga komedyante, na tatlong gabi pang magtatrabaho! Talagang napakayaman ninyo!”

“Ano naman ang kinalaman niyan sa drama?” iritadong tanong ng nerbiyosong pinuno ng mga Kapatid sa Ikatlong Orden. “Sa drama, sa impiyerno napupunta ang mga kaluluwa, pero sa sermon, sa langit! Kahit isang libo pa ang hiningi niya, babayaran namin siya at may utang na loob pa rin kami sa kanya.”

"Kung tutuusin, tama ka," sagot ng Pantas, "dahil para sa akin, mas nakaaaliw pa ang sermon kaysa sa dula."

"Pero ni ang dula, hindi man lang ako naaaliw!" sigaw ng isa pa, galit na galit.

"Naniniwala ako, dahil pareho mo lang kaunting naiintindihan ang isa at ang isa pa!" At lumayo ang walang-pakundangang matanda nang hindi pinapansin ang mga insulto at ang nakakatakot na mga hula na ibinabato ng nayayamot na pinuno tungkol sa mangyayari sa kanya sa kabilang-buhay.

Habang hinihintay nila ang alcalde, pinagpapawisan at naghihikab ang mga tao, pinapaypayan ang hangin gamit ang abaniko, sumbrero, at panyo. Nagsisigaw at umiiyak ang mga bata, kaya abalang-abala ang mga sakristan sa pagpapalabas

sa kanila mula sa banal na gusali. Dahil dito, naisip ng matamlay ngunit masinop na pinuno ng Kapatiran ng Banal na Rosaryo: "Totoong sinabi ng Ating Tagapagligtas, ‘Pabayaan ninyong lumapit sa akin ang maliliit na bata,’ pero dito, ang dapat unawain ay mga batang hindi umiiyak."

Isang matandang babaeng nakasuot ng abito ng _guingón_, si Sister Puté, ang pinagsabihan ang kanyang apong babae, isang anim-na-taóng-gulang na batang nakaluhod sa tabi niya: "Naku, batang ligaw, makinig kang mabuti, dahil makakarinig ka ng sermon na parang sa Biyernes Santo!" Pagkasabi nito, kinurot siya ng matanda para gisingin ang kabanalan ng bata, at ang bata nama’y napangiwi, nagnguso, at pinagsalubong ang mga kilay.

May ilang lalaking nakaupo nang nakatiklop ang mga paa at umiidlip sa tabi ng kumpisalan. Nang makita ng ating matandang babae ang isang matandang tumatango-tango, inakala niyang may binubulong itong mga dasal; kaya mabilis niyang pinadausdos ang mga daliri sa mga butil ng kanyang rosaryo—dahil iyon ang pinaka-magalang na paraan ng paggalang sa mga balak ng Langit—at unti-unti niya itong ginayang gawin.

Nakatayo si Ibarra sa isang sulok, samantalang si Maria Clara ay nakaluhod malapit sa pangunahing altar, sa isang puwang na ipinag-utos ng kura sa mga sakristan na ilaan para sa kanya bilang paggalang. Si Kapitan Tiago, na nakasuot ng amerikana, ay nakaupo sa isa sa mga bangkong nakalaan para sa mga may-katungkulan, kaya inakala siya ng mga batang hindi nakakakilala sa kanya na isa pang gobernadorcillo at nag-ingat

silang huwag lumapit.

Sa wakas, dumating ang alcalde kasama ang kanyang mga tauhan, mula sa sakristiya, at naupo sila sa mararangyang silyang nakapatong sa mga piraso ng alpombra. Suot ng alcalde ang buong pormal na uniporme at nakadispley ang kordón ng Carlos III, kasama ang apat o limang iba pang dekorasyon. Hindi siya nakilala ng mga tao.

"_Abá!_" bulalas ng isang taga-bukid. "Isang guwardiya sibil na nakabihis na parang komedyante!"

"Tanga!" sagot ng isang nanonood habang sinisiko siya. "Si Prinsipe Villardo iyon na napanood natin sa palabas kagabi!"

Dahil dito, lalo pang tumaas ang tingin ng mga tao sa alcalde, dahil naging isa siyang prinsipe na may engkanto at manlulupig ng mga higante.

Nang magsimula ang misa, tumayo ang mga nakaupo, at ang mga nakatulog ay nagising sa tugtog ng mga kampana at sa malalalim na tinig ng mga mang-aawit. Si Padre Salvi, sa kabila ng kanyang pagiging seryoso, ay halatang lubos na nasisiyahan, dahil ang nagsisilbi sa kanya bilang deacon at subdeacon ay walang iba kundi dalawang Agustino. Isa-isa silang umawit pagdating ng kanilang turno, at maayos naman, bagaman may pagka-ilong ang tinig at halos hindi maintindihan ang bigkas, maliban sa mismong paring nagmimisa. Ang boses nito ay bahagyang nanginginig at paminsan-minsa'y sumasabit pa sa tono, na labis na ikinagtaka ng mga nakakakilala sa kanya. Gayunman, kumikilos siya nang eksakto at elegante habang may pagkamadulas niyang binibigkas ang _Dominus vobiscum_,

bahagyang nakatagilid ang ulo at nakatingin sa langit. Nang tanggapin niya ang usok ng insenso, masasabi mong tama si Galen sa pahayag niyang ang usok ay dumaraan sa mga daanan ng ilong paakyat sa ulo sa pamamagitan ng isang salaan ng mga butong ethmoid, sapagkat agad siyang tumuwid, iniatras ang ulo, at lumakad patungo sa gitna ng altar nang may sobrang karangyaan at bigat ng tindig. Sa tingin ni Kapitan Tiago, mas maringal pa siya kaysa sa komedyanteng Tsino noong nakaraang gabi, kahit na ang huli ay nakadamit-emperador, makapal ang pintura sa mukha, may espadang may laso, matigas ang balbas na parang kiling ng kabayo, at nakatsinelas na mataas ang suwelas. "Walang duda," sabi niya sa sarili, "mas may kamahalan ang isang kura natin kaysa sa lahat ng emperador."

Sa wakas, dumating din ang pinakahihintay ng lahat: ang marinig si Padre Damaso. Umupo ang tatlong pari sa kanilang mga silya sa isang pusturang, gaya ng sasabihin ng marangal na tagapagbalita, nakapagpapatibay ng loob; ginaya naman sila ng alcalde at ng iba pang may katungkulan at mataas na katayuan. Tumigil ang tugtugin.

Ang biglang paglipat mula sa ingay tungo sa katahimikan ang gumising sa aming matandang Kapatid na si Puté, na kanina pa humihilik sa ilalim ng tabing ng musika. Gaya ni Segismundo, [87] o ng kusinera sa kuwento ng Sleeping Beauty, ang una niyang ginawa pagmulat ay hampasin sa batok ang kaniyang apo, dahil nakatulog din ang bata. Napasigaw ito, pero agad ding natahanan nang makita ang isang babaeng humahampas sa sariling dibdib sa pagsisisi at matinding damdamin. Sinikap

ng lahat na makapuwesto nang maayos; ang mga walang bangko ay naupo na lang sa sahig o nakasalampak sa kanilang mga sakong.

Dumaan si Padre Damaso sa gitna ng kapulungan, nauuna ang dalawang sakristan at kasunod ang isa pang prayleng may buhat na napakalaking aklat. Nawala siya sa paningin habang umaakyat sa paikot na hagdan, pero maya-maya'y muling lumitaw ang kaniyang bilugang ulo, saka ang kaniyang matabang leeg, at agad kasunod ang buong katawan. Bahagya siyang umubo at tumingin-tingin sa paligid nang may kumpiyansa. Napansin niya si Ibarra at sa isang natatanging kindat ay ipinahiwatig na hindi niya malilimutan ang binatang iyon sa kaniyang mga dasal. Pagkatapos, tinapunan niya si Padre Sibyla ng tinging may kasiyahan at si Padre Martin, ang nangaral noong nakaraang araw, ng tinging may paghamak. Nang matapos ang pagsisiyasat na ito, maingat siyang pumihit at sinabi, "Mag-ingat, kapatid!" sa kaniyang kasama, na siya namang nagbukas ng napakalaking aklat.

Pero ang sermon ay nararapat sa isang hiwalay na kabanata. Isang binatang noon ay nag-aaral ng stenography at sumasamba sa mahuhusay na mananalumpati ang nagtala nito; dahil doon, maihaharap natin dito ang isang piling bahagi ng banal na pangangaral sa mga pook na iyon.

KABANATA XXXI

Ang Sermon

Mabagal at mahina ang tinig na panimula ni Fray Damaso: "'_Et spiritum bonum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti_. At ibinigay mo sa kanila ang iyong mabuting Espiritu upang turuan sila, at hindi mo ipinagkait sa kanilang bibig ang iyong manna, at binigyan mo sila ng tubig sa kanilang pagkauhaw!' Mga salitang sinabi ng Panginoon sa pamamagitan ng bibig ni Esdras, sa ikalawang aklat, ikasiyam na kabanata, at ikadalawampung talata." [88]

Napatingin si Padre Sibyla sa mangangaral, halatang nagulat. Namutla si Padre Manuel Martin at napalunok nang mariin—mas mahusay iyon kaysa sa kanya! Napansin man ito ni Padre Damaso o hindi, o baka paos pa rin siya, ang malinaw ay ilang ulit siyang umubo habang ipinapatong ang dalawang kamay sa harap ng pulpito. Sa ibabaw ng kanyang ulo ay ang Espiritu Santo, bagong pinta, malinis at maputi, na may tuka at mga paa na kulay rosas. “Kagalang-galang na ginoo” (sa alcalde), “mga kabanal-banalang pari, mga Kristiyano, mga kapatid kay Jesucristo!”

Dito siya huminto nang may buong solemnidad, habang muli niyang pinasadahan ng tingin ang kongregasyon, at tila nasiyahan siya sa atensyon at pagtutok ng lahat.

“Ang unang bahagi ng sermon ay sa Espanyol at ang kasunod ay sa Tagalog; _loquebantur omnes linguas_.”

Pagkatapos ng mga pagbati at ng paghinto, maringal niyang iniunat ang kanang kamay patungo sa altar habang nakatitig sa alcalde. Dahan-dahan niyang ikrinus ang mga bisig nang walang sinasabi, saka biglang mula sa katahimikan ay kumilos: iniyuko niya paatras ang ulo at sumenyas patungo sa pangunahing pinto, hinihiwa ang hangin gamit ang nakabukas na kamay nang napakalakas kaya inakala ng mga sakristan na utos iyon at isinara ang mga pinto. Nabalisa ang alferez, hindi malaman kung aalis ba siya o mananatili, nang magsimulang magsalita ang mangangaral sa isang malakas, buo, at umaalingawngaw na tinig; tunay ngang bihasa sa panggagamot ang matanda niyang kasambahay.

"Nagniningning at maringal ang altar, maluwang ang dakilang pinto, at ang hangin ang magdadala ng mga banal at maka-Diyos na salitang lalabas sa aking bibig! Kaya makinig kayo hindi lang sa tainga kundi sa kaluluwa at puso, upang ang mga salita ng Panginoon ay hindi mahulog sa batuhang lupa at tukain ng mga ibon ng Impiyerno, kundi upang kayo'y lumago at mamulaklak bilang banal na binhi sa bukirin ng ating kagalang-galang at serapikong amang si San Francisco! O kayong malalaking makasalanan, mga bihag ng mga Moro ng kaluluwa na gumagala sa dagat ng buhay na walang hanggan sakay ng makapangyarihang sasakyan ng laman at ng sanlibutan, kayong gapos ng pita at kasakiman, at nagpapakahirap sa mga galera ng impiyernal na si Satanas, tumingin kayo rito nang may mapitagang pagsisisi sa kanya na nagligtas ng mga kaluluwa mula sa pagkabihag ng diyablo, sa walang-takot na si Gideon, sa magiting na si David, sa matagumpay na Roland ng Kristiyanismo, sa makalangit na

Guardia Civil, na higit na makapangyarihan kaysa sa lahat ng Guardia Civil na magkakasama, yaong umiiral ngayon at yaong iiral pa!" (Napasimangot ang alferez.) "Oo, señor alferez, higit na matapang at makapangyarihan siya, siya na walang ibang sandata kundi isang krus na kahoy ngunit buong tapang na dinaig ang walang-hanggang tulisan ng mga anino at ang lahat ng hukbo ni Lucifer, at sana'y nalipol na silang lahat magpakailanman kung hindi lamang imortal ang mga espiritu! Ang kababalaghang ito ng banal na paglikha, ang kahanga-hangang hiwagang ito, ay ang pinagpalang si Diego de Alcala, na, kung pahihintulutan ninyo akong gumamit ng paghahambing—sapagkat ang paghahambing ay nakatutulong upang maunawaan ang mga bagay na hindi maunawaan, gaya ng sabi ng iba—sinasabi ko kung gayon na ang dakilang santong ito ay isa lamang karaniwang kawal, isang katiwala sa makapangyarihang hukbo na ipinadadala ng ating serapikong amang si San Francisco mula sa Langit, at sa hukbong iyon ay may karangalan akong mapabilang bilang isang korporal o sarhento, sa biyaya ng Diyos!"

Ang "mga bastos na Indio," gaya ng sasabihin ng tagapagbalita, wala nang ibang nasagap sa talatang iyon kundi ang mga salitang "Civil Guard," "tulisan," "San Diego," at "San Francisco." Kaya nang makita nila ang pilipit na mukha ng alferez at ang palaban na kumpas ng pari, inakala nilang pinapagalitan siya nito dahil hindi niya nahuhuli ang mga tulisan. Ipagkakatiwala raw ang gawaing iyon sa San Diego at kay San Francisco—at tama lang naman, ayon sa kanila—gaya ng pinatutunayan ng isang larawang nasa kumbento sa Maynila, na nagpapakita kay San Francisco na sa pamamagitan lamang ng

kanyang sinturon ay napipigilan ang pananalakay ng mga Tsino noong mga unang taon matapos ang pagkakatuklas. Dahil dito, labis na natuwa ang mga deboto at nagpasalamat sa Diyos sa tulong na ito. Wala silang duda na kapag nawala na ang mga tulisan, lilipulin din ni San Francisco ang Civil Guard. Kaya mas tumindi ang kanilang pakikinig kay Padre Damaso habang nagpapatuloy siya:

“Kagalang-galang na ginoo, ang malalaking bagay ay nananatiling malalaki kahit katabi ng maliliit, at ang maliliit ay nananatiling maliliit kahit katabi ng malalaki. Iyan ang sabi ng Kasaysayan. Ngunit dahil ang Kasaysayan ay tumatama lamang sa katotohanan nang minsan sa bawat sandaang ulit—sapagkat gawa ito ng tao, at nagkakamali ang tao, _errarle es hominum_,[89] gaya ng sabi ni Cicero—at kung sino ang bumubuka ng bibig ay nagkakamali rin, gaya ng kasabihan sa aking bayan, ang nangyayari ay may mga malalalim na katotohanang hindi naitatala ng Kasaysayan. Ang mga katotohanang ito, kagalang-galang na ginoo, ay ipinahayag ng banal na Espiritu sa pamamagitan ng sukdulang karunungang hindi naunawaan ng isip ng tao mula pa noong panahon nina Seneca at Aristotle, yaong marurunong na pari ng sinaunang panahon, hanggang sa ating makasalanang mga araw. At ang mga katotohanang ito ay ito: na ang maliliit na bagay ay hindi laging maliit; sa halip, nagiging dakila sila, hindi lamang sa tabi ng maliliit na bagay, kundi sa tabi ng pinakadakila sa lupa at sa langit at sa hangin at sa mga ulap at sa mga tubig at sa kalawakan at sa buhay at sa kamatayan!”

“Amen!” bulalas ng pinuno ng mga Tersyaryo habang nag-aantanda.

Sa pamamagitan ng retorikang ito, na natutuhan niya sa isang bantog na mangangaral sa Maynila, nais ni Padre Damaso na mabigla ang kanyang mga tagapakinig. At sa katunayan, ang kanyang banal na espiritu ay labis na nabighani sa gayong kadakilang mga katotohanan kaya kinailangan pa siyang sipain upang maalalang may tungkulin siya.

“Maliwanag sa inyong mga mata—” bulong na paalala ng banal na espiritu sa ibaba.

"Hayag na hayag sa inyong mga mata ang tiyak at kahanga-hangang patunay ng walang hanggang katotohanang pilosopikal na ito! Hayag na hayag na ang araw ng kabutihan ay siya ngang patent, at araw ang sabi ko, hindi buwan, sapagkat walang dakilang kabutihan sa simpleng pagliwanag ng buwan sa gabi—sa lupain ng mga bulag, hari ang may isang mata; sa gabi, kahit isang munting ilaw, kahit isang maliit na bituin, ay maaaring magningning—kaya ang tunay na dakilang kagalingan ay ang makapagliwanag kahit katanghaliang-tapat, gaya ng araw; ganiyan nagniningning ang ating kapatid na si Diego kahit sa gitna ng pinakadakilang mga santo! Narito, hayag na hayag sa inyong mga mata, sa kabila ng inyong walang-diyos na pag-aalinlangan, ang obra maestra ng Kataas-taasan para ipahiya ang mga dakila sa daigdig—oo, mga kapatid ko, hayag, hayag– sa lahat, HAYAG!"

May isang lalaking tumayo, namumutla at nanginginig, saka nagtago sa kumpisalan. Isa pala siyang nagtitinda ng alak na

nakaidlip at nanaginip na hinihingan siya ng mga guwardiya sibil ng patent, o lisensiya, na wala naman siya. Masasabi nang walang pag-aalinlangan na hindi siya lumabas sa pinagtataguan niya habang tumatagal ang sermon.

"Mapagkumbaba at abang santo, ang iyong krus na kahoy" (samantalang pilak ang hawak ng imahen), "at ang payak mong kasuotan ay nagbibigay-dangal sa dakilang Francisco, na aming ama at huwaran. Ipinapalaganap namin ang iyong banal na lahi sa buong mundo, sa malalayong lugar, sa mga lungsod, sa mga bayan, nang walang itim o puti" (napigil ang hininga ng alkalde), "na nagtitiis ng hirap at pagkamartir, ang iyong banal na lahi ng pananampalataya at ng nakikibakang relihiyon" ("Ah!" mahinang bulong ng alkalde) "na siyang nagpapanatiling timbang sa mundo at pumipigil dito sa pagbagsak sa kailaliman ng kapahamakan."

Ang mga nakikinig sa kanya, pati na si Kapitan Tiago, ay paisa-isang naghikab. Hindi naman nakikinig si Maria Clara sa sermon, dahil alam niyang malapit si Ibarra at siya ang laman ng isip niya habang nagpapaypay at nakatitig sa isang bulang ebangheliko na ang hugis ay halos parang munting kalabaw.

"Dapat kabisado ninyong lahat ang Banal na Kasulatan at ang buhay ng mga santo, nang hindi ko na kailangang mangaral pa sa inyo, mga makasalanan! Dapat alam ninyo ang mahahalaga at kinakailangang bagay gaya ng Ama Namin, kahit marami sa inyo ang nakalimot na nito at namumuhay na ngayon tulad ng mga Protestante o erehe, na gaya ng mga Intsik ay walang galang sa mga lingkod ng Diyos. Ngunit kayo rin ang kawawa, mga isinumpa, dahil patungo kayo sa kapahamakan!"

"Ab_á_, Pale Lamaso, ano ba iyan!" [90] bulong ni Carlos na Intsik, sabay masamang tingin sa nangangaral, na nagpatuloy sa biglaang pagsasalita at nagbuga ng sunod-sunod na pagtawag at pagsumpa.

"Mamamatay kayong hindi nagsisisi hanggang sa huli, kayong lahi ng mga erehe! Pinarurusahan na kayo ng Diyos dito pa lang sa lupa sa pamamagitan ng mga kulungan at piitan! Dapat kayong layuan ng mga babae, at dapat kayong ibitin ng mga pinuno ninyong lahat para hindi dumami ang binhi ni Satanas sa ubasan ng Panginoon! Sinabi ni Jesucristo: 'Kung may masama kang bahagi ng katawan na nagtutulak sa iyo sa kasalanan, putulin mo iyon at ihagis sa apoy—'"

Nakalimutan na ni Fray Damaso ang sarili niyang sermon at pati ang kanyang retorika, kaya nagsimula siyang kabahan. Nabalisa si Ibarra at naghanap ng tahimik na sulok, pero siksikan ang simbahan. Si Maria Clara naman ay walang narinig ni nakita dahil abala siyang sinusuri ang isang larawan ng mga kaluluwang pinagpala sa purgatoryo—mga kaluluwang anyong lalaki at babae na nakadamit ng balat, may mitra, talukbong, at abito, habang iniihaw sa apoy at nakakapit sa lubid sa baywang

ni San Francisco, na hindi napuputol kahit sa bigat na ganoon kalaki. Dahil sa biglaang paglihis na iyon ng mangangaral, nawalan ng daloy ang prayleng Espiritu Santo sa sermon at nalaktawan niya ang tatlong mahahabang talata, kaya maling hudyat ang naibigay niya kay Fray Damaso, na ngayo'y hirap na hirap nang humihingal.

"Sino sa inyo, O mga makasalanan, ang didila sa mga sugat ng isang dukha at basahang pulubi? Sino? Sumagot siya sa pamamagitan ng pagtataas ng kamay! Wala! Alam ko na iyan, dahil isang santo lang na gaya ni Diego de Alcala ang gagawa niyan. Dinilaan niya ang lahat ng sugat, at sinabi sa isang kapatid na namamangha, 'Sa ganitong paraan gumagaling ang maysakit na ito!' O pag-ibig Kristiyano! O walang kapantay na halimbawa! O birtud ng mga birtud! O huwarang hindi matutularan! O dalisay na anting-anting!" Pagkatapos nito, nagpatuloy siya sa mahabang sunod-sunod na bulalas, habang nakaekis ang mga braso at paulit-ulit na itinataas at ibinababa ang mga ito na para bang gusto niyang lumipad o magtaboy ng mga ibon.

"Bago siya mamatay, nagsalita siya sa Latin kahit hindi siya marunong ng Latin! Himala, O mga makasalanan! Kayo, kahit nag-aaral kayo—at pinapalo pa nga dahil doon—hindi kayo makapagsalita ng Latin, at mamamatay kayong hindi man lang ito nasasalita! Ang pagsasalita ng Latin ay kaloob ng Diyos, at iyan ang dahilan kung bakit Latin ang gamit ng Simbahan! Ako man ay nagsasalita rin ng Latin! Ipagkakait ba ng Diyos ang ginhawang ito sa Kanyang minamahal na si Diego? Maaari ba siyang mamatay, maaari ba siyang hayaang mamatay, nang

hindi nakapagsasalita ng Latin? Imposible! Hindi magiging makatarungan ang Diyos, hindi Siya magiging Diyos! Kaya nagsalita siya sa Latin, at pinatutunayan iyan ng mga manunulat noong kanyang panahon!"

Tinapos niya ang pambungad na ito sa bahaging pinaghirapan niya nang husto at kinopya pa mula sa isang dakilang manunulat, si Sinibaldo de Mas. “Kaya binabati kita, marangal na Diego, kaluwalhatian ng aming Orden! Ikaw ang huwaran ng kabutihan, maamo sa dangal, mapagkumbaba sa karangalan, masunurin sa katatagan, mapagtimpi sa ambisyon, mahigpit sa katapatan, mahabagin sa pagpapatawad, banal sa pagiging masinop sa budhi, puspos ng pananampalataya sa debosyon, mapaniwalain sa katapatan, malinis sa pag-ibig, mapagtimpi sa paglilihim; matiisin sa pagtitiyaga, matapang sa pagkamahiyain, katamtaman sa pagnanasa, mapangahas sa pagpapasya, masunurin sa pagpapasakop, mahinhin sa pagmamataas, masigasig sa kawalang-pag-iimbot, bihasa sa kakayahan, pormal sa pagkamagalang, tuso sa katalinuhan, maawain sa kabanalan, mapaglihim sa kahinhinan, mapaghiganti sa kagitingan, dukha dahil sa iyong mga pagpapagal sa tunay na pagtalima, magastos sa pagtitipid, masikap nang hindi nahihirapan, matipid sa pagkabukas-palad, walang-malay sa katalinuhan, tagapagbago sa paninindigan, walang pakialam ngunit masigasig sa pagkatuto: nilikha ka ng Diyos upang malasap ang ligaya ng pag-ibig na Platoniko! Tulungan mo akong awitin ang iyong kadakilaan at ang iyong pangalang higit na mataas sa mga bituin at higit na maningning kaysa sa araw mismo na umiikot sa iyong paanan! Tulungan ninyo ako, kayong lahat, habang humihingi kayo sa Diyos ng sapat na inspirasyon

sa pamamagitan ng pagdarasal ng Aba Ginoong Maria!”

Lahat ay lumuhod at umalingawngaw ang mahinang ugong na parang humuhuning sanlibong bubuyog. Hirap na hirap na iniluhod ng alkalde ang isang tuhod at iniling-iling ang ulo na halatang nandidiri, samantalang ang alferez ay mukhang maputla at nagsisisi.

“Bwisit ang kura!” bulong ng isa sa dalawang kabataang galing Maynila.

“Tumahimik ka!” saway ng kasama niya. “Baka marinig tayo ng babae niya.”

Samantala, si Padre Damaso, sa halip na magdasal ng Aba Ginoong Maria, ay pinapagalitan ang kanyang banal na espiritu dahil nilaktawan nito ang tatlo sa pinakamaganda niyang talata; kasabay nito, lumamon siya ng dalawang kakanin at isang baso ng Malaga, panatag na mas makakakuha siya roon ng inspirasyon kaysa sa lahat ng banal na espiritu, maging yaong kahoy na anyong kalapati o yaong laman na anyong isang prayleng lutang ang isip.

Pagkatapos, sinimulan niya ang sermon sa Tagalog. Muli, malakas na sinampal ng debotong matanda ang kanyang apo. Nagising ang bata na iritado at nagtanong, “Panahon na bang umiyak?”

“Hindi pa, kawawang ligaw na kaluluwa, pero huwag ka nang matulog ulit!” sagot ng mabuting lola.

Tungkol sa ikalawang bahagi ng sermon—iyong nasa Tagalog—kaunti lang ang naitala naming magagaspang na tala,

dahil inimbento na lang iyon ni Padre Damaso habang nagsasalita. Hindi dahil mas mahusay niya ang wikang iyon, kundi dahil ang tingin niya sa mga taga-probinsiya sa Pilipinas ay walang alam sa retorika, kaya hindi siya natatakot magkamali sa harap nila. Iba ang usapan kapag mga Kastila ang kaharap niya; nakarinig na siya ng mga tuntunin sa pagtatalumpati, at posibleng may ilan sa mga tagapakinig na nakapasok sa mga bulwagan ng kolehiyo, marahil pati ang alcalde, kaya isinusulat niya muna ang kanyang mga sermon, inaayos at pinakikinis ang mga ito, saka minememorya at pinapraktis nang ilang araw bago niya bigkasin.

Alam ng lahat na walang sinuman sa mga naroon ang nakaunawa sa punto ng sermon. Napakabagal nilang umintindi at napakalalim naman ng mangangaral, gaya ng sabi ni Sister Rufa, kaya walang saysay na naghintay ang mga nakikinig ng sandaling maiiyak sila, at ang nawawalang apo ng pinagpalang matandang babae ay muling nakatulog. Gayunman, mas malaki ang naging epekto ng bahaging ito kaysa sa una, kahit para lamang sa ilang tagapakinig, gaya ng makikita natin mamaya.

Nagsimula siya sa isang "Mana capatir con cristiano_," [91] at sinundan iyon ng sunod-sunod na katagang hindi maisalin. Nagsalita siya tungkol sa kaluluwa, sa Impiyerno, sa "mahal na santo pintacasi_," [92] sa mga makasalanang Indio, at sa mabubuting Amang Pransiskano.

"Lintik!" bulalas ng isa sa dalawang walang galang na taga-Maynila sa kasama niya. "Wala akong maintindihan diyan. Aalis na ako." Nang makita niyang sarado ang mga pinto, dumaan siya palabas sa sakristiya, sa matinding pagkabigla ng

mga tao at lalo na ng mangangaral, na namutla at natigilan sa kalagitnaan ng kanyang pangungusap. May ilang umasang bigla itong magbubuga ng galit na pananalita, pero nasiyahan si Padre Damaso sa pagtitig sa nagkasala, at pagkatapos ay ipinagpatuloy niya ang kanyang sermon.

Pagkatapos nito, pinakawalan niya ang sunod-sunod na sumpa laban sa panahon, laban sa kawalan ng paggalang, at laban sa lumalaking pagwawalang-bahala sa Relihiyon. Mukhang ito talaga ang paborito niyang paksa, dahil para siyang sinapian ng sigla at malinaw at madiin siyang magsalita. Nagsalita siya tungkol sa mga makasalanang hindi nangungumpisal, na namamatay sa bilangguan nang hindi natatanggap ang mga sakramento, tungkol sa mga pamilyang isinumpa, sa mayayabang at hambog na mumunting mestiso, sa mga batang pantas at mumunting pilosopo, sa mga munting abogadong tuso, sa mga hamak na estudyante, at iba pa. Kilalang-kilala ang ugaling ito ng marami kapag gusto nilang kutyain ang kanilang mga kaaway: binabansagan nila ang mga ito ng maliliit at mapanlait na tawag dahil waring wala nang ibang maibigay ang kanilang isip, at doon na sila nasisiyahan.

Narinig ni Ibarra ang lahat at naunawaan niya ang mga patama. Pinanatili niyang kalmado ang anyo niya, saka itinuon ang tingin sa Diyos at sa mga awtoridad, pero wala siyang nakita kundi mga larawan ng mga santo, at natutulog ang alkalde.

Samantala, lalo pang tumitindi ang sigasig ng nangangaral. Ikinuwento niya ang mga panahong bawat Pilipino, kapag nakakasalubong ang isang pari, ay naghuhubad ng sumbrero, lumuluhod sa lupa, at hinahalikan ang kamay nito. “Pero

ngayon," dagdag niya, "ang inaalis na lang ninyo ay ang inyong salakot o sombrerong felt, na nakatagilid pa sa ulo para hindi magulo ang maayos ninyong suklay na buhok! Nakukuntento na kayo sa pagsasabing, 'magandang araw po, _among_–,' at may mga hambog pang bahagyang nakatikim ng Latin na, dahil nakapag-aral sa Maynila o sa Europa, ay naniniwalang may karapatan silang makipagkamay sa pari sa halip na halikan ang kamay nito. Ah, malapit nang dumating ang araw ng paghuhukom, magwawakas ang daigdig, gaya ng inihula ng maraming santo; uulan ng apoy, bato, at abo upang parusahan ang inyong kapalaluan!" Hinikayat ang mga tao na huwag tularan ang gayong mga "taong-gubat," kundi kamuhian at layuan sila, dahil wala na sila sa saklaw ng relihiyon.

"Pakinggan ninyo ang sinasabi ng mga banal na kautusan! Kapag may Indiong nakasalubong na kura sa daan, dapat niyang iyuko ang ulo at ihain ang leeg niya upang tapakan ng kanyang panginoon. Kung ang kura at ang Indio ay kapwa nakasakay, dapat huminto ang Indio at magtanggal ng kanyang sombrero o salakot nang may paggalang; at kung ang Indio naman ang nakasakay at ang kura ay naglalakad, dapat bumaba ang Indio at huwag muling sumakay hangga't hindi siya pinahihintulutang magpatuloy ng kura, o hangga't hindi ito nakalalayo. Iyan ang sinasabi ng mga banal na kautusan, at ang hindi susunod ay itititwalag."

"At kung nakasakay sa kalabaw?" tanong ng isang maselang taga-baryo sa kanyang katabi.

“Eh di—ituloy lang ang biyahe!” sagot ng huli, na bihasa sa ganitong mga pagdadahilan.

Pero sa kabila ng sigaw at kumpas ng nangangaral, marami pa ring nakatulog o nalihis ang isip, dahil paulit-ulit na lang ang mga sermon na iyon. Walang nagawa ang ilang debotong babae na piliting mapabuntong-hininga at mapaiyak ang sarili dahil sa mga kasalanan ng masasama; kinailangan din nilang tumigil dahil wala namang nakikiayon sa kanila. Maging si Sister Puté ay iba ang iniisip. Ang lalaking katabi niya ay nakatulog nang husto kaya natumba ito at nadaganan ang laylayan ng kanyang abito, kaya dinampot ng mabuting babae ang isa niyang bakya at pinaghahampas ito para magising, habang sumisigaw ng, “Lumayo ka, taong-gubat, hayop, demonyo, kalabaw, asong-gala, isinumpa!”

Natural lang, nagdulot iyon ng kaunting kaguluhan. Tumigil ang pari at tinaasan ang kilay, gulat sa laki ng iskandalong iyon. Sa tindi ng galit, nabilaukan siya at halos wala siyang masabi kundi umatungal habang pinapalo ng mga kamao ang pulpito. Pero umubra rin iyon, dahil ang matandang babae, kahit nagbubulung-bulong pa rin, ay binitiwan ang kanyang bakya at paulit-ulit na nag-antanda bago taimtim na lumuhod.

"Aaah! Aaah!" sa wakas ay naibulalas ng nagngingitngit na pari habang ikinukrus ang mga braso at umiiling. "Ito ba ang dahilan kung bakit buong umaga akong nangangaral sa inyo, mga mabangis! Dito mismo sa bahay ng Diyos, nag-aaway at nagmumura kayo, mga walang hiya! Aaaah! Wala kayong iginagalang! Iyan ang bunga ng luho at kaluwagan ng panahong ito! Iyan mismo ang sinasabi ko sa inyo, aah!"

Sa paksang iyon siya nangaral pa nang kalahating oras. Humihilik ang alcalde, at napapapikit si Maria Clara, dahil ang kawawang bata ay hindi na talaga mapigilang antukin; wala na siyang mga pintura o imaheng mapagmamasdan, ni anumang ibang makaaaliw sa kanya. Si Ibarra naman, hindi na tinatablan ng mga salita at parunggit, sapagkat ang iniisip niya ay isang kubo sa tuktok ng bundok at nakikita niya si Maria Clara sa hardin; bahala na ang mga tao na gumapang sa kanilang kaawa-awang mga bayan sa kailaliman ng lambak!

Dalawang beses nang ipinapatunog ni Padre Salvi ang kampanilya sa altar, pero lalo lang iyong nagpasiklab sa sitwasyon, dahil lalong nagpumilit si Padre Damaso at pinahaba pa ang sermon. Kinakagat ni Fray Sibyla ang kanyang mga labi at paulit-ulit na inaayos ang kanyang salaming may gintong kabit. Si Fray Manuel Martin lang ang mukhang nakikinig nang may tuwa, dahil nakangiti siya.

Pero sa wakas ay sinabi ng Diyos, "Tama na"; napagod ang mananalumpati at bumaba sa pulpito. Lahat ay lumuhod upang magpasalamat sa Diyos. Kinusot ng alcalde ang kanyang mga mata, iniunat ang isang braso na parang gigisingin ang sarili, at humikab nang malalim na may kasamang _aah_. Nagpatuloy ang

misa.

Habang nakaluhod ang lahat at nakayuko ang mga pari habang inaawit ang _Incarnatus est_, may isang lalaking bumulong sa tainga ni Ibarra, "Sa paglalagay ng batong-panulok, huwag kang lalayo sa kura, huwag kang bababa sa hukay, huwag kang lalapit sa bato—nakasalalay diyan ang buhay mo!"

Lumingon si Ibarra at nakita si Elias, na pagkasabi nito ay agad na nawala sa gitna ng karamihan.

KABANATA XXXII

Ang Derrick

Tinupad ng taong madilaw ang pangako niya, dahil ang itinayo niya sa ibabaw ng bukas na hukay para maibaba sa puwesto ang mabigat na bloke ng granite ay hindi basta simpleng pang-angat lang. Hindi iyon ang payak na tres-paa na gusto ni Ñor Juan para pagsabitan ng pulley sa tuktok, kundi higit pa roon—isa na itong makina at palamuti sa parehong pagkakataon, isang malaki at kahanga-hangang palamuti. Mahigit walong metro ang taas ng magulo at masalimuot na balangkas. Apat na makakapal na poste na nakabaon sa lupa ang nagsilbing frame, pinagdugtong sa isa't isa ng malalaking troso na pahilis ang pagkakakrus at pinagtibay ng malalaking pako na kalahati lang ang pagkakapukpok, marahil dahil pansamantala lamang ang gamit ng aparatong ito at kaya madali rin itong mababaklas. Mula sa iba't ibang panig ay nakaunat ang malalaking kable, na nagbigay sa kabuuan ng anyong matatag at maringal. Sa tuktok, pinalamutian ito ng mga bandilang sari-sari ang kulay, mga banderitas na humahapay, at naglalakihang kuwintas ng bulaklak at dahon na masining na pinagtagni-tagni.

Sa itaas, sa lilim na nalilikha ng mga poste, mga kuwintas ng bulaklak, at mga bandila, nakasabit sa mga lubid at kawit na bakal ang isang pambihirang laki na pulley na may tatlong gulong. Sa makikinis nitong tagiliran ay dumaraan, na magkakasalo sa isang uka, ang tatlong kable na mas malalaki pa kaysa sa iba. Ang mga ito ang may hawak sa makinis at

napakabigat na bato, na may hukay sa gitna upang, kasama ng katulad na hukay sa batong nasa ibaba na at nakalagay na sa puwesto, makabuo ng maliit na sisidlang paglalagyan ng mga tala ng kasalukuyang kasaysayan—gaya ng mga pahayagan, manuskrito, salapi, medalya, at iba pa—at marahil ay maipasa ang mga iyon sa napakalalayong salinlahi. Pababa ang bagsak ng mga kable at nakakabit ang mga ito sa isa pang kapantay ding laki na pulley sa ibabang bahagi ng aparato; mula roon ay tumutuloy ang mga ito sa drum ng isang windlass na nakapirmi sa tulong ng mabibigat na troso. Ang windlass na ito, na maaaring paikutin gamit ang dalawang crank, ay nagpaparami nang sandaang ulit sa lakas ng isang tao sa pamamagitan ng galaw ng mga ngiping gulong, bagaman totoo ring ang nadagdag sa puwersa ay nababawi naman sa bilis.

"Tingnan mo," sabi ng taong madilaw habang iniikot ang crank, "tingnan mo, Ñor Juan, kung paano ko naiaangat at naibababa ang malaking bato gamit lang ang sarili kong lakas. Ayos na ayos ang pagkakagawa nito kaya kaya kong kontrolin ang pag-angat o pagbaba nito kada pulgada, para madaling mapagdugtong ng taong nasa hukay ang mga bato habang ako ang nagpapatakbo mula rito."

Hindi napigilan ni Ñor Juan na titigan nang may paghanga ang nagsasalita, na nakangiti sa kakaiba nitong paraan. Ang mga usyosong nanonood sa paligid ay nagbitaw ng mga papuring komento tungkol sa taong madilaw.

"Sino ang nagturo sa iyo ng mekanika?" tanong ni Ñor Juan.

"Ang ama ko, ang yumao kong ama," sagot niya, kasabay ng kakaiba niyang ngiti.

"At sino naman ang nagturo sa ama mo?"

"Si Don Saturnino, ang lolo ni Don Crisostomo."

"Hindi ko alam na si Don Saturnino—"

"Ay, napakarami niyang alam! Hindi lang siya mahusay mamalo sa mga manggagawa niya at magbilad sa kanila sa araw, marunong din siyang gumising ng mga natutulog at patulugin ang mga gising. Makikita mo rin pagdating ng panahon ang itinuro sa akin ng ama ko, makikita mo!"

Muling ngumiti ang taong may madilaw na kutis, pero may kakaiba sa paraan ng pagngiti niya.

Sa isang tame na natatakpan ng piraso ng telang Persiano ay nakapatong ang isang silindrong tingga na kinalalagyan ng mga bagay na ilalagay sa sisidlang parang puntod, at isang kahong salamin na makakapal ang gilid, na siyang mag-iingat sa mumyang iyon ng isang panahon at magpapanatili para sa hinaharap ng mga tala ng nakaraan.

Si Tasio, ang Pilosopo, na palakad-lakad doon habang malalim ang iniisip, ay bumulong: "Baka balang araw, kapag ang gusaling ito na sinisimulan pa lamang ngayon ay tumanda na at, matapos ang napakaraming pagbabago ng kapalaran, ay gumuho na—dahil man sa hagupit ng Kalikasan o sa mapanirang kamay ng tao—at tinubuan na ng baging at lumot ang mga guho; saka, kapag winasak na rin ng Panahon ang lumot at baging, at ikinalat na sa hangin ang abo ng mga guho mismo,

binubura sa mga pahina ng Kasaysayan ang alaala nito at ng mga sumira rito, na matagal nang naglaho sa gunita ng tao: baka kapag ang mga lahi ay nailibing na sa kanilang kumot na lupa o tuluyan nang naglaho, aksidente lamang na ang piko ng isang minero, sa paglikha ng kislap mula sa batong ito, ang makahukay ng mga hiwaga at palaisipan mula sa kailaliman ng lupa. Baka ang mga pantas ng bansang tatahan sa mga rehiyong ito ay magsikap, gaya ng ginagawa ngayon ng mga Egyptologist, sa mga labi ng isang dakilang kabihasnang abala sa kawalang-hanggan, ni hindi man lamang naghihinalang isang napakahabang gabi na pala ang bumababa sa ibabaw nito. Baka may isang marunong na propesor na magsabi sa kanyang mga estudyanteng lima o anim na taong gulang, sa isang wikang sinasalita ng buong sangkatauhan, 'Mga ginoo, matapos pag-aralan at suriing mabuti ang mga bagay na natagpuan sa kailaliman ng ating lupa, matapos mabasa ang ilang simbolo at maisalin ang ilang salita, masasabi natin nang walang bahid ng pag-aalinlangan na ang mga bagay na ito ay pag-aari ng barbarikong panahon ng tao, ng madilim na panahong nakasanayan nating tawaging kathang-isip. Sa madaling sabi, mga ginoo, upang magkaroon kayo ng humigit-kumulang na ideya kung gaano kapaurong ang ating mga ninuno, sapat nang ituro ko sa inyo ang katotohanang ang mga nanirahan dito ay hindi lamang kumikilala sa mga hari, kundi para rin lutasin ang mga usapin ng lokal na pamahalaan ay kailangan pa nilang pumunta sa kabilang panig ng daigdig—na para bang sasabihin nating ang isang katawan, upang makagalaw, ay kailangang sumangguni sa isang ulong nasa ibang bahagi ng mundo, marahil sa mga rehiyong ngayo'y nakalubog na sa ilalim ng mga

alon. Ang di-kapani-paniwalang kakulangang ito, gaano man ito kahirap paniwalaan para sa atin ngayon, ay tiyak na umiral, kung isasaalang-alang natin ang mga kalagayang nakapaligid sa mga nilalang na iyon, na halos hindi ko mapangahasang tawaging tao! Noong mga primitibong panahong iyon, ang mga tao ay nananatili pa ring (o hindi bababa sa iyon ang pinaniniwalaan nila) tuwirang nakikipag-ugnayan sa kanilang Maylalang, sapagkat mayroon silang mga ministro mula sa Kanya, mga nilalang na naiiba sa iba, na laging tinutukoy sa mahiwagang mga titik na "M. R. P.", [93] na ang kahulugan ay hindi mapagkasunduan ng ating mga pantas. Ayon sa propesor ng mga wika na narito sa atin, na medyo karaniwan lamang, yamang hindi siya nakapagsasalita ng mahigit sandaang di-ganap na wika ng nakaraan, ang "M. R. P." ay maaaring mangahulugang "$_{\text{Muy}}$ Rico Propietario_." [94] Ang mga ministrong ito ay isang uri ng mga demigod, napakabuti at napakaliwanag ng isip, at mahuhusay magsalita, na sa kabila ng kanilang dakilang kapangyarihan at prestihiyo ay hindi kailanman nakagawa ni katiting na pagkakamali; at lalo nitong pinatitibay ang paniniwala ko na iba ang kanilang kalikasan kaysa sa iba. Kung hindi pa ito sapat upang patatagin ang aking paniniwala, nariyan pa ang argumentong hindi tinututulan ninuman at araw-araw pang napatutunayan: na ang mga mahiwagang nilalang na ito ay kayang pababain ang Diyos sa lupa sa pamamagitan lamang ng ilang salita, na ang Diyos ay makapagsasalita lamang sa pamamagitan ng kanilang mga bibig, na kinakain nila ang Kanyang laman at iniinom ang Kanyang dugo, at kung minsan ay pinapayagan pa nilang gawin din iyon ng karaniwang tao.'"

Ang mga ito at iba pang pananaw ay inilagay ng mapagdudang Pilosopo sa bibig ng lahat ng tiwaling tao sa hinaharap. Maaaring, at madaling mangyari, na nagkamali si matandang Tasio, pero kailangan na nating bumalik sa ating kuwento.

Sa mga kiosk na nakita natin dalawang araw na ang nakalipas na inookupahan ng guro at ng kanyang mga mag-aaral, nakahain na ngayon ang masarap at masaganang pagkain. Kapansin-pansin na sa mesang inihanda para sa mga batang nag-aaral ay wala ni isang bote ng alak, pero sagana naman sa mga prutas. Sa mga balag na nagdurugtong sa dalawang kiosk naroon ang mga upuan para sa mga musikero at isang mesang puno ng matatamis at iba pang kendi, kasama ang mga boteng tubig para sa mga nauuhaw na tao, at ang lahat ay pinalamutian ng mga dahon at bulaklak. Malapit doon, nagpatayo ang guro ng isang pinahulasang poste at mga harang, at nagsabit ng mga palayok at kawali para sa iba't ibang laro.

Nagtipon ang mga tao, maningning sa kanilang makukulay na kasuotan, habang umiiwas sila sa tinding sikat ng araw—ang ilan sa lilim ng mga puno, ang iba sa ilalim ng balag. Umakyat ang mga batang lalaki sa mga sanga o sa ibabaw ng mga bato para mas makita nang maayos ang seremonya, at sa ganoong paraan ay nabawi nila ang kakulangan sa tangkad. May halong inggit nilang tiningnan ang malilinis at maayos manamit na mga batang mag-aaral, na nasa isang lugar na sadyang inilaan para sa kanila at ikinatuwa nang husto ng kanilang mga magulang, dahil silang mga simpleng taga-bukid ay makikitang kumakain ang kanilang mga anak sa ibabaw ng puting mantel, halos gaya ng kura o ng alkalde. Ang isipin pa lamang iyon ay sapat nang

magtaboy ng gutom, at ang ganitong pangyayari ay maikukuwento mula ama hanggang anak.

Di nagtagal, narinig na sa malayo ang tugtugin ng banda, na sinusundan ng makulay at halo-halong pulutong ng mga taong iba-iba ang edad at suot na damit na sari-sari ang kulay. Naging balisa ang taong madilaw ang kutis at sinulyapan niyang mabuti ang buong kasangkapan niya. May isang mausisang taga-bukid na sumunod sa tingin niya at minatyagan ang bawat kilos niya; si Elias iyon, na dumating din upang saksihan ang seremonya, pero dahil sa suot niyang salakot at magaspang na damit, halos hindi na siya makilala. Nakapuwesto siya nang napakaganda, halos katabi ng panghilang gulong, sa gilid ng hukay. Kasabay ng musika ang pagdating ng alcalde, ng mga opisyal ng bayan, ng mga prayle maliban kay Padre Damaso, at ng mga empleyadong Kastila. Kausap ni Ibarra ang alcalde, na naging malapit na niya mula nang purihin niya ito nang mahusay tungkol sa mga dekorasyon at laso nito, sapagkat ang kahinaan ng Kaniyang Kamahalan ay ang pagkukunwaring maharlika. Dumating din si Kapitan Tiago, ang alferez, at ilan pang mayayamang personalidad kasama ng kumikislap na pangkat ng mga dalagang nagpapayong ng kanilang mga payong na seda. Sumunod si Padre Salvi, tahimik at malalim ang iniisip gaya ng dati.

"Asahan mo ang suporta ko sa anumang marangal na gawain," sabi ng alcalde kay Ibarra. "Ibibigay ko ang anumang pondong kailangan mo, o kaya'y sisiguraduhin kong may ibang maglalaan nito."

Habang papalapit sila, mas bumilis ang tibok ng puso ng binata. Hindi niya namalayang napatingin siya sa kakaibang tayuan na itinayo roon. Nakita niyang magalang siyang binati ng taong madilaw ang kutis at ilang saglit siyang tinitigan nang diretso. Nagulat siya nang mapansin si Elias, na sa isang makahulugang kindat ay ipinaalala sa kanya ang babalang ibinigay sa simbahan.

Isinuot ng kura ang kanyang kasuotang pansimbahan at sinimulan ang seremonya, habang hawak ng sakristang bulag ang isang mata ang aklat at ng sakristan ang pangwisik at sisidlan ng banal na tubig. Ang iba naman ay nakatayo sa paligid niya nang walang takip ang ulo, at napakalalim ng katahimikang namayani kaya, kahit mahina siyang bumabasa, halatang nanginginig ang tinig ni Padre Salvi.

Samantala, nailagay na sa kahong salamin ang mga manuskrito, pahayagan, medalya, barya, at iba pang katulad nito, at ang lahat ay ipinasok sa silindrong tingga, na saka tinatakan nang mahigpit upang walang makapasok na hangin.

"Señor Ibarra, maaari bang kayo na ang maglagay ng kahon sa kinalalagyan nito? Naghihintay ang kura," mahinang bulong ng alcalde sa tainga ng binata.

"Buong galak kong gagawin," sagot ng isa, "pero maaagawan ko niyan ang marangal na tungkulin ng escribano. Ang escribano ang dapat gumawa ng pormal na salaysay ng pangyayaring ito."

Kaya seryosong kinuha ng escribano ang kahon, bumaba sa hagdang may alpombra papunta sa pinakailalim ng hukay, at

buong pormalidad itong inilagay sa butas ng bato. Pagkatapos, kinuha ng kura ang pangwisik at binasbasan ng banal na tubig ang mga bato.

Dumating na ang sandali na bawat isa ay maglalagay ng kani-kaniyang sandok ng argamasa sa ibabaw ng malaking batong nasa hukay, para maikabit at mapagtibay rito ang isa pa. Iniabot ni Ibarra sa alcalde ang kutsarang gamit ng mason, at sa malapad nitong pilak na talim ay nakaukit ang petsa. Pero bago iyon, nagtalumpati muna ang alcalde sa Espanyol:

"Mga taga-San Diego! Karangalan naming mamuno sa isang seremonyang hindi ninyo lubos mauunawaan hangga't hindi namin ipinapaliwanag ang kahalagahan nito. Isang paaralan ang itinatatag, at ang paaralan ang pundasyon ng lipunan; ang paaralan ang aklat na kinasusulatan ng kinabukasan ng mga bansa! Ipakita ninyo sa amin ang mga paaralan ng isang bayan at maipapakita namin sa inyo kung ano ang bayang iyon."

"Mga taga-San Diego! Pasalamatan ninyo ang Diyos, na nagkaloob sa inyo ng mga banal na pari, at ang pamahalaan ng inang-bayan, na walang pagod na nagpapalaganap ng kabihasnan sa mga mayabong na pulong ito sa ilalim ng kanyang maluwalhating pagkalinga! Pasalamatan ninyo ang Diyos, na naawa sa inyo at nagsugo ng mapagkumbabang mga paring ito upang liwanagan kayo at ituro sa inyo ang banal na salita! Pasalamatan ninyo ang pamahalaan, na gumawa na, gumagawa ngayon, at patuloy pang gagawa ng napakaraming sakripisyo para sa inyo at sa inyong mga anak!"

"At ngayong nabasbasan na ang unang bato ng mahalagang gusaling ito, kami, ang alcalde-mayor ng lalawigang ito, sa ngalan ng kanyang Kamahalan ang Hari, nawa'y ingatan siya ng Diyos, Hari ng mga Espanya, sa ngalan ng marangal na pamahalaang Kastila at sa ilalim ng tangkilik ng malinis at laging matagumpay nitong watawat, ay pinagtitibay ang gawaing ito at sinisimulan ang pagtatayo ng paaralang ito! Mga taga-San Diego, mabuhay ang Hari! Mabuhay ang Espanya! Mabuhay ang mga prayle! Mabuhay ang Relihiyong Katolika!"

Maraming tinig ang sumagot, at idinagdag pa, "Mabuhay ang Señor Alcalde!"

Pagkatapos, buong karangyaang bumaba siya habang tumutugtog ang banda, na noon ay nagsimula nang magpatugtog, naglagay ng ilang sandok ng argamasa sa bato, at buong karangyaan ding muling umakyat. Pumalakpak ang mga kawani.

Iniabot ni Ibarra ang isa pang kutsarang pampalitada sa kura. Matagal-tagal muna siyang tinitigan nito bago dahan-dahang bumaba. Pagdating sa kalagitnaan ng hagdan, itinaas niya ang tingin sa batong nakabitin at mahigpit na nakasabit sa makakapal na kable, pero saglit lang iyon at nagpatuloy na siya sa pagbaba. Ginawa rin niya ang ginawa ng alkalde, ngunit mas malakas ang palakpakan ngayon, dahil bukod sa mga kawani ay nakisama na rin ang ilang prayle at si Kapitan Tiago.

Pagkatapos, waring naghanap si Padre Salvi ng mapag-aabutan ng kutsarang pampalitada. Nag-alinlangan siyang tumingin kay Maria Clara, pero nagbago rin ng isip at iniabot iyon sa

escribano. Bilang paggalang, inalok naman nito si Maria Clara, ngunit nakangiti niya iyong tinanggihan. Isa-isang bumaba ang mga prayle, mga kawani, at ang alferez, at hindi rin nalimutan si Kapitan Tiago. Si Ibarra na lang ang naiwan, at ibibigay na sana ang utos sa taong madilaw na ibaba ang bato nang maalala siya ng kura at biro siyang sinabihan, sa tonong kunwa'y malapit sila:

"Hindi ka ba maglalagay ng bahagi mo, Señor Ibarra?"

"Magiging Juan Palomo ako niyan—ako na ang naghanda ng pagkain, ako pa ang kakain," sagot niya sa kaparehong tono.

"Sige na!" sabi ng alkalde habang marahan siyang itinutulak pasulong. "Kung hindi, ipag-uutos kong huwag nang ibaba ang bato at dito na tayo abutin ng katapusan ng mundo."

Sa harap ng ganoong kakila-kilabot na banta, napilitan si Ibarra na sumunod. Ipinagpalit niya ang maliit na pilak na kutsarang pampalitada sa isang malaking bakal na gamit, bagay na ikinangiti ng ilan sa mga nanonood, at payapa siyang lumapit. Tinitigan siya ni Elias nang may isang damdaming halos hindi maipaliwanag—parang buong buhay nito ay nasa mga mata niya. Ang taong madilaw naman ay nakatitig sa hukay na bumubuka sa paanan niya. Matapos silipin nang mabilisan ang mabigat na batong nakabitin sa ibabaw ng kanyang ulo, at pagkatapos ay sina Elias at ang taong madilaw, sinabi ni Ibarra kay Ñor Juan sa medyo nanginginig na tinig, "Ibigay mo sa akin ang palitada at padalhan mo ako ng isa pang kutsara riyan sa itaas."

Naiwang mag-isa ang binata. Hindi na siya tinitingnan ni Elias, dahil nakapako na ang mga mata nito sa kamay ng taong

madilaw, na nakayukong nakasungaw sa hukay at balisang sinusundan ang bawat galaw ni Ibarra. Maya-maya, narinig ang kaluskos ng kutsarang kumakayod sa bato, kasabay ng mahinang bulung-bulungan ng mga kawani na binabati ang alkalde sa kanyang talumpati.

Biglang may malakas na pagkalabog. Ang pulley na nakatali sa paanan ng derrick ay biglang tumilapon paitaas, at kasunod nito ang windlass, na humampas sa mabibigat na poste na parang pambasag ng pinto. Nayanig ang mga troso, kumalas ang mga pagkakakabit, at sa loob lang ng isang saglit ay bumagsak ang buong aparato nang may nakapangingilabot na lagapak. Umakyat ang makapal na ulap ng alikabok, at kasabay nito ay umalingawngaw sa himpapawid ang sigaw ng sindak mula sa sandaang tinig. Halos lahat ay nagtakbuhan palayo; iilan lang ang sumugod papunta sa hukay. Nanatili sina Maria Clara at Padre Salvi sa kinatatayuan nila, maputla, hindi makagalaw, at walang masabi.

Nang bahagyang luminaw ang alikabok, nakita nila si Ibarra na nakatayo sa gitna ng mga biga, poste, at kable, sa pagitan ng windlass at ng mabigat na bato na sa mabilis nitong pagbagsak ay niyanig at dinurog ang lahat. Hawak pa rin ng binata ang kutsara de albañil, at nakatitig siya nang takot na takot sa katawan ng isang lalaking nakahandusay sa paanan niya, kalahating natabunan ng mga troso.

"Hindi ka namatay! Buhay ka pa! Sa ngalan ng Diyos, magsalita ka!" sigaw ng ilang manggagawa, puno ng takot at pag-aalala.

"Himala! Himala!" sigaw naman ng ilan.

"Halika, alisin natin ang bangkay ng kawawang ito!" bulalas ni Ibarra, na para bang kagigising lang mula sa pagkakatulog.

Pagkarinig sa boses niya, parang biglang nawala ang lakas ni Maria Clara at halos mawalan siya ng malay sa mga bisig ng kanyang mga kaibigan.

Nagkagulo ang lahat. Lahat ay sabay-sabay nagsasalita, kumpas nang kumpas, takbo nang takbo, bumababa sa hukay at umaakyat muli, pawang namamangha at nangingilabot.

"Sino ang patay? Buhay pa ba siya?" tanong ng alferez.

Nakilala ang bangkay na iyon bilang ang madilaw-dilaw na lalaking nagpapaandar ng windlass.

"Arestuhin ang kapatas ng gawain!" iyon ang unang nasabi ng alcalde.

Sinuri nila ang bangkay at ipinatong ang mga kamay sa dibdib nito, pero tumigil na ang tibok ng puso. Sa ulo siya tinamaan, at may dugong umaagos mula sa ilong, bibig, at mga tainga niya. Sa leeg niya ay may kapansin-pansing mga marka: apat na malalalim na lubog sa gawing likod at isa pang medyo mas malaki sa kabila. Dahil dito, inakala nilang may kamay na bakal na dumakma sa kanya na parang sipit.

Mainit na binati ng mga pari ang binata at kinamayan siya. Ang mapagkumbabang Franciscano na gumanap na banal na espiritu para kay Padre Damaso ay napabulalas habang lumuluha, "Makatarungan ang Diyos, mabuti ang Diyos!"

"Kapag naiisip kong ilang saglit lang ang nakaraan at nandoon ako sa ibaba!" sabi ng isa sa mga empleyado kay Ibarra. "Paano kung ako pala ang nahuling lumabas!"

"Nakatatayong balahibo ko!" sabi naman ng isa pang medyo panot na lalaki.

"Mabuti nang sa iyo nangyari at hindi sa akin," nanginginig na bulong ng isang matanda.

"Don Pascual!" bulalas ng ilan sa mga Kastila.

"Sinasabi ko lang iyon dahil hindi naman namatay ang binata. Kung hindi ako nadaganan, baka namatay rin ako pagkatapos, sa kaiisip lang tungkol doon."

Pero malayo na si Ibarra at inaalam na niya ang kalagayan ni Maria Clara.

"Huwag ninyong hayaang mapigil nito ang pista, Señor Ibarra," sabi ng alkalde. "Salamat sa Diyos, ang namatay ay hindi pari ni Kastila! Dapat nating ipagdiwang ang pagkakaligtas mo! Isipin mo kung ikaw ang tinamaan ng bato!"

"May mga babala, may mga kutob!" sigaw ng escribano. "Sinabi ko na iyan noon pa! Hindi kusang bumaba si Señor Ibarra. Nakita ko!"

"Indio lang naman ang namatay!"

"Ituloy ang pista! Musika! Hindi na mabubuhay ang patay sa pagdadalamhati!"

"Magkakaroon ng imbestigasyon dito mismo!"

"Ipatawag ang directorcillo!"

"Dakpin ang kapatas ng trabaho! Iposas siya sa cepo!"

"Sa cepo! Musika! Sa cepo ang kapatas!"

"Señor Alcalde," sabi ni Ibarra nang may bigat, "kung hindi mabubuhay ang patay sa pagdadalamhati, lalo namang hindi sa pagdakip sa taong ito na wala pa tayong alam kung may sala nga. Ako ang mananagot sa kanya, kaya hinihiling kong palayain muna siya kahit sa mga araw na ito man lang."

"Sige! Pero huwag na niyang uulitin!"

Kung anu-anong usap-usapan ang nagsimulang kumalat. Hindi nagtagal, ang ideya ng isang himala ay tinanggap na bilang totoo, kahit si Fray Salvi ay tila hindi gaanong natutuwa sa himalang iniuugnay sa isang santo ng kanyang Orden at sa sarili niyang parokya. May ilan pang nagsabing nakita nilang may anyong nakaitim na kasuotan, gaya ng sa mga Pransiskano, na bumababa sa hukay habang gumuho ang lahat. Wala nang duda, si San Diego mismo iyon! Napansin din na nagsimba si Ibarra samantalang ang lalaking madilaw-dilaw ay hindi—napakalinaw ng lahat, parang sikat ng araw!

"Kita mo! Ayaw mong magsimba!" sabi ng isang ina sa kanyang anak. "Kung hindi kita pinalo para pilitin kang sumama, baka ngayon ay papunta ka na rin sa munisipyo, gaya niya, sakay ng kariton!"

Ang taong madilaw-dilaw ang kulay—o sa halip, ang bangkay niya—na nakabalot sa banig ay talagang dinadala sa munisipyo. Nagmadaling umuwi si Ibarra para magpalit ng damit.

"Masamang simula, ano?" puna ng matandang si Tasio habang papalayo siya.

KABANATA XXXIII

Malayang Pag-iisip

Katatapos lang ni Ibarra sa huling pag-aayos ng kanyang bihis nang ipaalam ng isang utusan na may isang taga-bayan na naghahanap sa kanya. Inakala niyang isa iyon sa kanyang mga manggagawa, kaya ipinag-utos niyang papasukin ito sa kanyang opisina o silid-aralan, na siya ring aklatan at laboratoryo ng kimika. Lubha siyang nagulat nang makita niyang kaharap niya ang mahigpit at misteryosong anyo ni Elias.

"Iniligtas mo ang buhay ko," sabi ng timonel sa Tagalog, nang mapansin ang pagkagulat ni Ibarra. "Bahagya ko nang nabayaran ang utang na iyon, at wala kang dapat ipagpasalamat sa akin—sa halip, kabaligtaran pa nga. Naparito ako para humingi ng isang pabor sa iyo."

"Sabihin mo!" sagot ng binata sa gayon ding wika, litong-lito sa bigat ng tindig ng timonel.

Ilang sandaling tinitigan ni Elias ang mga mata ni Ibarra bago sumagot: "Kapag sinubukan ng mga hukuman ng tao na linawin ang hiwagang ito, nakikiusap ako sa iyo na huwag mong sabihin kaninuman ang babalang ibinigay ko sa iyo sa simbahan."

"Huwag kang mag-alala," sagot ng binata sa tonong may halong pagkasuya. "Alam kong pinaghahanap ka, pero hindi ako sumbungero."

"Ay, hindi para sa akin, hindi para sa akin!" mariing bulalas ni Elias, na may bahid ng pagmamataas. "Para ito sa iyo mismo.

Wala akong kinatatakutan sa mga tao."

Lalong nagtaka si Ibarra. Bago sa pandinig niya ang paraan ng pagsasalita ng taong-bukid na ito—na dati'y isang timonel—at tila hindi iyon akma sa kanyang kalagayan o kapalaran. "Ano ang ibig mong sabihin?" tanong niya, habang sinusuri ng tingin ang misteryosong taong iyon.

"Hindi ako nagsasalita nang palaisipan; sinisikap kong magpaliwanag nang malinaw. Para sa higit mong kaligtasan, mas mabuting isipin ng mga kaaway mo na wala kang kamalay-malay at hindi ka handa."

Napaatras si Ibarra. "Mga kaaway ko? May mga kaaway ako?"

"Lahat tayo may kaaway, ginoo—mula sa pinakamaliit na insekto hanggang sa tao, mula sa pinakamahirap at pinakahamak hanggang sa pinakamayaman at pinakamakapangyarihan! Ang pagkakaaway ang batas ng buhay!"

Tahimik siyang tinitigan ni Ibarra sandali, saka marahang nagsabi, "Hindi ka naman piloto o taong-bukid!"

"May mga kaaway ka sa matataas at mababababang lugar," patuloy ni Elias, na parang hindi narinig ang sinabi ng binata. "May binabalak kang malaking gawain, at may nakaraan ka. Ang iyong ama at lolo ay nagkaroon din ng mga kaaway dahil marunong silang magdamdam, at sa buhay, hindi ang kriminal ang pinakakinamumuhian kundi ang taong matuwid."

"Alam mo ba kung sinu-sino ang mga kaaway ko?"

Sandaling nag-isip si Elias. "May isa akong kilala—siya na ngayo'y patay na," sagot niya sa wakas. "Kagabi nalaman kong may binubuong sabwatan laban sa iyo, mula sa ilang salitang narinig ko sa pakikipag-usap sa isang hindi kilalang taong nawala agad sa gitna ng karamihan. 'Hindi siya kakainin ng mga isda gaya ng nangyari sa kanyang ama; makikita mo bukas,' sabi ng di-kilala. Napansin ko ang mga salitang iyon hindi lang dahil sa ibig sabihin ng mga ito kundi dahil din sa mismong nagsabi, sapagkat ilang araw bago iyon ay lumapit siya sa kapatas sa paggawa at tahasang hiniling na siya ang mangasiwa sa paglalagay ng bato. Hindi siya humingi ng malaking bayad, pero ipinakita niyang napakarami niyang alam. Wala pa akong sapat na dahilan noon para maniwala sa masama niyang balak, ngunit may kung anong nagsabi sa loob ko na tama ang hinala ko, kaya pinili kong balaan ka sa sandaling hindi ka makapagtatanong sa akin. Ang iba pa, ikaw na mismo ang nakakita."

Matagal na nanatiling tahimik si Elias, at si Ibarra nama'y malalim pa ring nag-iisip, walang isinasagot ni isang salita. "Nanghihinayang akong patay na ang taong iyon!" bulalas niya sa wakas. "May iba pa sana tayong nalaman mula sa kanya."

"Kung nabuhay siya, makakatakas lang siya sa nanginginig na kamay ng bulag na katarungan ng tao. Hinatulan na siya ng Diyos, pinatay na siya ng Diyos—ang Diyos na lamang ang maging Hukom!"

Sandaling tinitigan ni Crisostomo ang lalaki, na habang nagsasalita ay inilalantad ang kanyang malalakas na bisig na puno ng bukol at pasa. "Naniniwala ka rin ba sa himala?"

nakangiting tanong niya. "Alam mo naman kung anong himala ang pinag-uusapan ng mga tao."

"Kung naniniwala ako sa mga himala, hindi ako maniniwala sa Diyos. Sa isang taong ginawang diyos ako maniniwala; maniniwala akong talagang lumikha ang tao ng isang diyos ayon sa sarili niyang anyo at wangis," sagot ng mahiwagang piloto nang buong kataimtiman. "Pero naniniwala ako sa Kanya; higit sa isang beses ko nang nadama ang Kanyang kamay. Nang bumabagsak na ang buong aparato at nagbabantang pumatay sa lahat ng mapapalapit dito, ako, ako mismo, ang dumakip sa salarin at tumabi sa kanya. Siya ang tinamaan at ako'y ligtas na ligtas."

"Ikaw! Kaya pala ikaw iyon—"

"Oo! Hinuli ko siya nang tangkain niyang tumakas, nang nagsimula na ang nakamamatay niyang ginawa. Nasaksihan ko ang krimen niya, at ito ang sinasabi ko sa iyo: ang Diyos lamang ang maging hukom ng mga tao, Siya lamang ang may karapatan sa buhay, at huwag na huwag isipin ng sinumang tao na maaari niyang palitan Siya!"

"Pero ikaw sa pagkakataong ito—"

"Hindi!" putol ni Elias, nahulaan ang tutol nito. "Hindi iyon pareho. Kapag ang isang tao ay humahatol sa iba ng kamatayan o winawasak ang kinabukasan nila magpakailanman, ginagawa niya iyon nang walang kaparusahan at ginagamit pa ang lakas ng iba para ipatupad ang mga hatol niyang maaari namang mali o lihis. Pero ako, nang ilantad ko ang salarin sa mismong panganib na inihanda niya para sa iba, hinarap ko rin ang

kaparehong panganib na hinarap niya. Hindi ko siya pinatay; hinayaan kong ang kamay ng Diyos ang tumama sa kanya."

"Kung gayon, hindi ka naniniwala sa aksidente?"

"Ang maniwala sa aksidente ay parang paniniwala rin sa himala; kapwa ipinapalagay na hindi alam ng Diyos ang mangyayari. Ano ba ang aksidente? Isang pangyayaring walang sinumang nakakita o nakahula man lang. Ano ba ang himala? Isang pagsalungat, isang pagbaligtad sa mga batas ng kalikasan. Ang kawalan ng pagtanaw sa hinaharap at ang pagkakaroon ng pagsalungat sa Karunungang nagpapatakbo sa makina ng daigdig ay nagpapakita ng dalawang malalaking kakulangan."

"Sino ka ba?" muling tanong ni Ibarra, na may halong pagkamangha.

"Nakapag-aral ka na ba?"

"Kinailangan kong maniwala nang lubos sa Diyos, dahil nawalan na ako ng tiwala sa mga tao," sagot ng piloto, iniiwasan ang tanong.

Naisip ni Ibarra na nauunawaan na niya ang kabataang ito na parang laging pinaghahanap; itinatakwil nito ang katarungan ng tao, tumatangging kilalanin ang karapatan ng tao na humatol sa kapwa, at tumututol sa dahas at sa pangingibabaw ng ilang uri ng tao sa iba.

"Pero gayunman, kailangan mong kilalanin na may pangangailangan sa katarungang pantao, gaano man ito kapulpol," sagot niya. "Ang Diyos, sa kabila ng napakarami Niyang kinatawan sa lupa, ay hindi—o sa halip ay hindi

pinipiling—magpahayag nang malinaw ng Kanyang mga hatol upang lutasin ang milyun-milyong sigalot na pinasisiklab ng ating mga pagnanasa. Nararapat, kailangan, at makatarungan na kung minsan ay humatol ang tao sa kanyang kapwa."

"Oo, para gumawa ng mabuti, hindi ng masama; para ituwid at pagbutihin, hindi para wasakin. Sapagkat kapag mali ang kanyang paghatol, wala siyang kapangyarihang itama ang pinsalang nagawa niya. Pero," dagdag niya, nag-iba ang tono, "lampas na sa kaya ko ang usapang ito, at naaabala pa kita, samantalang may naghihintay sa iyo. Huwag mong kalilimutan ang sinabi ko—may mga kaaway ka. Mag-ingat ka alang-alang sa ikabubuti ng ating bayan." Pagkasabi nito, tumalikod siya upang umalis.

"Kailan kita muling makikita?" tanong ni Ibarra.

"Kailanman mo naisin, at sa tuwing may maitutulong ako sa iyo. May utang pa rin ako sa iyo."

KABANATA XXXIV

Ang Hapunan

Sa pinalamuting kiosk na iyon naghahapunan ang mahahalagang tao sa lalawigan. Ang alcalde ay nasa isang dulo ng mesa at si Ibarra naman sa kabila. Sa kanan ng binata ay si Maria Clara at sa kaliwa naman ang escribano. Sina Kapitan Tiago, ang alferez, ang gobernadorcillo, ang mga prayle, ang mga kawani, at ang iilang dalagang naiwan ay nakaupo hindi ayon sa ranggo kundi ayon sa gusto nila. Masigla at masaya ang salu-salo.

Nang kalahati na ang hapunan, may dumating na mensahero na hinahanap si Kapitan Tiago at may dalang telegrama. Bago niya ito buksan, likas lamang na humingi siya ng pahintulot sa iba, at likas din namang hinikayat siya ng mga ito na buksan na iyon. Noong una'y nagsalubong ang kanyang mga kilay, saka naman tumaas; namutla ang kanyang mukha, at pagkatapos ay biglang lumiwanag habang dali-dali niyang tiniklop ang papel at tumayo.

"Mga ginoo," pahayag niya nang litong-lito, "darating ngayong gabi ang Kanyang Kamahalan na Kapitan-Heneral upang parangalan ang aking bahay." Pagkasabi nito, patakbo siyang umalis, walang sombrero, tangan ang mensahe at ang kanyang napkin.

Sinundan siya ng mga bulalas at tanong, sapagkat kahit sigaw na "Tulisanes!" ay hindi makagagawa ng mas matinding epekto. "Pero sandali!" "Kailan siya darating?" "Ikuwento mo sa amin!" "Ang Kanyang Kamahalan!" Ngunit malayo na si Kapitan Tiago.

"Darating ang Kanyang Kamahalan at manununluyan sa bahay ni Kapitan Tiago!" bulalas ng ilan, na hindi man lang inisip na naroon ang kanyang anak at ang mapapangasawa nito.

"Wala nang mas babagay pang pagpili," sagot ng huli.

Nagkatinginan ang mga prayle sa paraang wari bang sinasabi nila: "May panibago na namang pakana ang Kapitan-Heneral; binabale-wala niya kami, dahil sa kumbento siya dapat tumuloy," pero dahil pare-pareho naman ang iniisip nila, nanahimik na lang silang lahat at walang nagsabi nito nang malakas.

"Nabalitaan ko na iyan kahapon," sabi ng alkalde, "pero noon ay hindi pa lubusang nakapagpapasya ang Kanyang Kamahalan."

"Alam ba ninyo, Señor Alcalde, kung gaano katagal balak manatili rito ng Kapitan-Heneral?" tanong ng alperes na halatang balisa.

"Sa tiyak na sabi, hindi. Mahilig magpasorpresa ang Kanyang Kamahalan."

"May dumarating pang ibang mga mensahe." Para iyon sa alkalde, sa alperes, at sa gobernadorcillo, at iisa rin ang laman ng mga iyon. Napansin nang mabuti ng mga prayle na walang ni isa mang nakapangalan sa kura.

"Darating ang Kanyang Kamahalan ngayong alas-kuwatro ng hapon, mga ginoo!" maringal na pahayag ng alkalde. "Kaya maipagpapatuloy natin ang pagkain nang payapa." Kahit si Leonidas sa Thermopylae ay hindi marahil makapagsasalita nang mas magaan ang loob sa pagsasabing, "Ngayong gabi, sa

piling ni Pluto tayo maghahapunan!"

Muling bumalik sa karaniwang takbo ang usapan.

"Napapansin kong wala ang ating dakilang mangangaral," mahiyain na puna ng isang kawani na mukhang walang kaaway at hindi nagbukas ng bibig hanggang oras ng pagkain, at ngayon lamang nagsalita sa buong umaga.

Lahat ng nakaaalam sa kasaysayan ng ama ni Crisostomo ay napakilos at nagkikindatan, na para bang sinasabing, "Tumigil ka! Ang mga hangal ay basta na lang sumusugod--" Pero may isang mas maawain ang sumagot, "Marahil ay pagod lang siya."

"Pagod lang?" bulalas ng alperes. "Ubos na ubos na siguro siya, at gaya ng sabi nila rito, lupaypay na lupaypay. Aba, anong sermon iyon!"

"Napakagandang sermon—kamangha-mangha!" sabi ng escribano.

"Napakadakila—napakalalim!" dagdag ng korespondente.

"Para makapagsalita nang ganoon kahaba, kailangan talaga ang mga baga na mayroon siya," puna ni Padre Manuel Martin. Sa palagay ng Agustino, hanggang baga lang ang maikikilala sa kanya.

"At ang kasaganaan ng kanyang pananalita!" dagdag ni Padre Salvi.

"Alam ba ninyo na si Señor Ibarra ang may pinakamahusay na kusinero sa buong lalawigan?" sabi ng alcalde, upang putulin ang ganoong usapan.

"Totoo naman iyan, pero ayaw namang parangalan ng maganda niyang kapitbahay ang hapag, dahil halos wala siyang kinakain," puna ng isa sa mga kawani.

Namula si Maria Clara. "Nagpapasalamat ako sa ginoo, labis naman siyang nag-aalala para sa akin," nauutal niyang sabi nang mahiyain, "ngunit--"

"Ngunit sapat na iyong maparangalan mo ito sa pamamagitan lamang ng iyong pagdalo," dugtong ng maginoong alcalde habang lumilingon kay Padre Salvi.

"Padre," malakas niyang sabi, "napansin ko na buong araw ay tahimik at malalim ang inyong iniisip."

"Mahusay talagang mapagmasid ang alcalde," sabi ni Fray Sibyla sa tonong may ibig ipahiwatig.

"Nakasanayan ko na iyan," pautal na sabi ng Pransiskano. "Mas gusto kong makinig kaysa magsalita."

"Lagi pong tinitiyak ng inyong Kagalang-galang na kayo ang panalo at hindi ang talo," sabi ng alferez sa tonong pabiro.

Pero hindi iyon itinuring ni Padre Salvi na biro, dahil sandaling kumislap ang kanyang tingin nang sumagot siya, "Alam na alam ng alferez sa mga araw na ito na hindi ako ang siyang pinakapanalo o pinakatalo."

Pinasaringan siya nito, ngunit sinalag iyon ng alferez sa pamamagitan ng pilit na tawa, na kunwari'y hindi niya iniuukol sa sarili ang sinabi.

"Ngunit, mga ginoo, hindi ko maunawaan kung paano tayo napadako sa usapang panalo at talo," singit ng alcalde. "Ano kaya ang iisipin sa atin ng mababait at mahinhing binibining ito na nagbibigay sa atin ng karangalan sa kanilang pagsama? Para sa akin, ang mga dalaga ay parang mga alpa ni Eolo sa kalaliman ng gabi—kailangang pakinggan nang buong pansin upang maitaas ng kanilang di-malirip na himig ang kaluluwa sa makalangit na mga daigdig ng walang hanggan at ng huwaran!"

"Nagiging makata na ang Inyong Karangalan!" masayang bulalas ng escribano, at sabay nilang inubos ang laman ng kanilang mga kopita ng alak.

"Wala akong magagawa," sabi ng alcalde habang pinupunasan ang kanyang mga labi. "Ang pagkakataon, kahit hindi nito laging ginagawang magnanakaw ang tao, ay nakagagawa naman ng makata. Noong kabataan ko, sumusulat ako ng mga tulang hindi rin naman masama."

"Kung gayon, nagtaksil pala ang Inyong Kamahalan sa mga Musa upang sundan si Themis," madiing pahayag ng ating maalamat o mitolohikong tagapagbalita.

"Sus, ano ba ang gusto mo? Matagal ko nang pangarap na maranasan ang buong hagdan ng lipunan. Kahapon namumulot ako ng mga bulaklak at umaawit, ngayon hawak ko ang pamalo ng katarungan at naglilingkod sa Sangkatauhan, bukas—"

"Bukas, ihahagis ng inyong Kamahalan ang pamalo sa apoy para ipangpainit sa sarili sa taglamig ng buhay, at tatanggap ng puwesto sa gabinete," dagdag ni Padre Sibyla.

"Sus! Oo—hindi—ang maging opisyal sa gabinete ay hindi naman talaga ang pinakainaasam kong mithiin: kahit sinong bagong-sulpot ay puwedeng maging ganoon. Isang villa sa Hilaga para sa tag-init, isang mansiyon sa Madrid, at ilang ari-arian sa Andalusia para sa taglamig—doon tayo mamumuhay habang inaalala ang minamahal nating Pilipinas. Tungkol sa akin, hindi masasabi ni Voltaire, 'Namuhay tayo sa piling ng mga taong ito para lamang payamanin ang ating sarili at siraan sila.'"

Sinabi ito ng alcalde sa Pranses, kaya ang mga kawani, sa pag-aakalang nagbitiw ng biro ang kanilang Kamahalan, ay nagsimulang tumawa bilang pagpapahalaga rito. Ganoon din ang ginawa ng ilan sa mga prayle, dahil hindi nila alam na ang Voltaire na binanggit ay siya ring Voltaire na madalas nilang isinusumpa at ipinadadala sa impiyerno. Pero alam iyon ni Padre Sibyla, kaya naging seryoso siya dahil naniwala siyang may nasabi ang alcalde na erehe o lapastangan.

Sa kabilang kiosk, kumakain ang mga bata sa ilalim ng paggabay ng kanilang guro. Para sa mga batang Pilipino, medyo maingay sila, dahil sa hapag at sa harap ng ibang tao, ang mga pagkukulang nila ay karaniwang mas dahil sa hindi nila ginawa kaysa sa ginawa nila. Marahil may isang gumagamit ng kubyertos nang mali at itatama siya ng katabi niya, at mula roon sisiklab ang isang maingay na pagtatalo na magkakaroon ng kanya-kanyang kakampi. May magsasabing kutsara, ang iba kutsilyo o tinidor, at dahil walang kinikilalang tunay na awtoridad, hahantong iyon sa pagtatalong parang ang Diyos ay si Cristo o, mas malinaw, isang alitan ng mga teologo.

Nagkikindatan ang kanilang mga ama at ina, nagsesenyasan, nagsisikuhan, at ipinapakita ang kanilang tuwa sa pamamagitan ng mga ngiti.

"Naku!" bulalas ng isang babaeng taga-bukid sa matandang lalaki na nagdidikdik ng buyo sa kanyang kalikut–. "Kahit tutol ang asawa ko, magpapari ang Andoy ko. Totoo, mahirap kami, pero magsisikap kami, at kung kailangan, mamamalimos kami. Hindi naman nawawala ang mga nagbibigay ng pera para makapag-orden ang mahihirap. Hindi ba sabi ni Brother Mateo, na hindi naman sinungaling, na si Papa Sixto ay dating tagapag-alaga ng kalabaw sa Batangas? O siya, tingnan mo nga ang Andoy ko—hindi ba mukha na siyang isang San Vicente!" Naglaway sa tuwa ang mabuting ina habang pinapanood ang kanyang anak na hawakan ang isang tinidor gamit ang dalawang kamay.

"Diyos ko po!" dagdag ng matanda habang iginugulong ang kanyang nginuyang buyo. "Kapag naging Papa si Andoy, pupunta tayo sa Roma—he, he! Malakas pa naman akong maglakad, at kung mamatay man ako—he, he!"

"Huwag kayong mag-alala, lolo! Hindi makakalimutan ni Andoy na kayo ang nagturo sa kanya kung paano maghabi ng mga basket."

"Tama ka, Petra. Naniniwala rin ako na magiging dakila ang anak mo, kahit patriarka man lang. Wala pa akong nakitang mas mabilis matuto ng gawaing ito kaysa sa kanya. Oo, maaalala niya ako kapag Papa o obispo na siya at nagpapalipas-oras sa paggawa ng mga basket para sa kanyang kusinero. Pagkatapos,

magpapamisa siya para sa kaluluwa ko—he, he!" Sa pag-asang iyon, muli na namang pinuno ng mabuting matanda ng buyo ang kanyang _kalikut_.

"Kapag dininig ng Diyos ang mga dasal ko at natupad ang mga inaasahan ko, sasabihin ko kay Andoy, 'Anak, alisin mo na ang lahat ng kasalanan namin at ipadala mo kami sa Langit!' Hindi na namin kailangang magdasal, mag-ayuno, at bumili ng indulhensiya. Ang may anak na pinagpalang Papa, puwede nang magkasala!"

"Ipadala mo siya sa bahay ko bukas, Petra," sigaw ng matanda na punung-puno ng sigla, "at tuturuan ko siyang maghabi ng _nito_!"

"Sus! Tigilan mo nga ako! Ano bang pinapangarap mo, lolo? Akala mo ba hanggang ngayon gumagalaw pa ng kamay ang mga Papa? Ang kura, na kura lang naman, sa misa lang kumikilos—kapag lumilingon! Ang Arsobispo nga, hindi na lumilingon, dahil nakaupo siyang nagmimisa. Kaya ang Papa—ang Papa, sa kama na nagmimisa habang pinapaypayan! Ano ba ang iniisip mo?"

"Wala naman akong ibang iniisip, Petra, kundi matuto siyang maghabi ng _nito_. Mabuti nang marunong siyang magbenta ng mga sumbrero at lagayan ng tabako para hindi na niya kailangang mamalimos, gaya ng ginagawa rito ng kura taon-taon sa ngalan ng Papa. Lagi akong naaawa kapag nakakakita ako ng isang santong mahirap, kaya ibinibigay ko ang lahat ng naipon ko."

May isa pang taga-bayan na sumali sa usapan at nagsabi, “Desidido na, kumare, [95] doktor ang magiging anak ko—wala nang hihigit pa sa pagiging doktor!”

“Doktor? Ano bang sinasabi mo, kumpare?” sagot ni Petra. “Walang tatalo sa pagiging kura!”

“Kura? Sus! Kura? Ang doktor, ang laki ng kinikita, at sinasamba siya ng mga maysakit, kumare!”

“Sandali lang! Ang kura, iikot lang nang tatlo o apat na beses at magsasabi ng _deminos_ pabiscum_, [96] nakakakain na ng Diyos at kumikita pa. Lahat, pati mga babae, sa kanya ibinubulong ang mga sikreto nila.”

“Eh ang doktor? Ano ba sa tingin mo ang doktor? Nakikita ng doktor ang lahat ng mayroon ang mga babae, nahahawakan pa niya ang pulso ng mga _dalaga_!_ Gusto ko ngang maging doktor kahit isang linggo lang!”

“At ang kura, hindi ba niya nakikita ang nakikita ng doktor mo? Mas mabuti pa nga—alam mo naman ang kasabihan, ‘ang pinakamatabang manok at ang pinakabilog na hita ay para sa kura!’”

“Ano naman? Kumakain ba ng tuyong isda ang mga doktor? Dinudumihan ba nila ang mga daliri nila sa pagkain ng asin?”

“Dinudumihan ba ng kura ang mga kamay niya gaya ng mga doktor mo? Ang lalaki ng mga lupain niya, at kapag nagtatrabaho siya, may tugtog pa at may mga sakristang tumutulong sa kanya.”

“Pero ang pangungumpisal, kumare? Hindi ba trabaho iyon?”

“Trabaho ba iyon! Gusto ko ngang ako ang pinangungumpisalan ng lahat! Samantalang tayo, nagpapakahirap at pinagpapawisan para lang malaman ang ginagawa ng mga kapitbahay natin, ang kura uupo lang at sila na mismo ang magsasabi ng lahat. Minsan nakakatulog pa siya, pero magbibitaw lang ng dalawa o tatlong basbas at balik na naman tayong mga anak ng Diyos! Gusto ko ngang maging kura kahit isang gabi lang ng Kuwaresma!”

“Pero ang pangangaral? Huwag mong sabihing hindi iyon trabaho. Tingnan mo na lang kung paano pinagpawisan kaninang umaga ang matabang kura,” tutol ng magsasaka, na pakiramdam ay unti-unti na siyang natatalo sa argumento.

“Pangangaral! Trabaho ang mangaral! Nasaan ang isip mo? Gusto ko ngang magsalita nang kalahating araw mula sa pulpito, pinapagalitan at inaaway ang lahat, nang walang sinumang nangangahas sumagot, at binabayaran pa ako para roon. Gusto ko ngang maging kura kahit isang umaga lang habang nagsisimba ang mga may utang sa akin! Tingnan mo nga, si Padre Damaso, tumataba sa kakasermon at kakapalo.”

Si Padre Damaso nga ay papalapit, mabigat ang lakad na parang pasan ang sarili niyang katawan. May kalahati siyang ngiti, pero may bahid iyon ng masamang hangarin kaya nang makita siya ni Ibarra, bigla nitong nawala ang sinasabi. Binati ang pari nang may kaunting pagtataka, pero halatang ikinatuwa siya ng lahat maliban kay Ibarra. Nasa panghimagas na sila noon, at bumubula ang champagne sa mga baso.

Naging alanganin ang ngiti ni Padre Damaso nang makita niyang nakaupo si Maria Clara sa kanan ni Crisostomo. Umupo siya sa tabi ng alcalde at sinabi sa gitna ng makahulugang katahimikan, "May pinag-uusapan ba kayo, mga ginoo? Ituloy ninyo!"

"Nasa mga toast na kami," sagot ng alcalde. "Binabanggit ni Señor Ibarra ang lahat ng tumulong sa kanya sa makatao niyang proyekto at nagsasalita siya tungkol sa arkitekto nang ang inyong Kagalang-galang na Katauhan--"

"Aba, wala naman akong alam sa arkitektura," putol ni Padre Damaso, "pero pinagtatawanan ko ang mga arkitekto at ang mga hangal na kumukuha sa kanila. Heto ang patunay—ako ang gumawa ng plano ng simbahang ito at napakatibay ng pagkakagawa, gaya ng tiniyak sa akin ng isang Ingles na alahero na minsang napadaan sa kumbento. Para makagawa ng plano, dalawang daliring luwang lang ng noo ang kailangan."

"Gayunman," sagot ng alcalde, nang makitang nananatiling tahimik si Ibarra, "kapag tinitingnan natin ang ilang gusali—gaya na lang ng paaralang ito—kailangan pa rin natin ng eksperto."

"Tigilan mo nga iyang mga eksperto!" bulalas ng pari na may panlilibak. "Tanga lang ang nangangailangan ng eksperto! Mas hayop ka pa kaysa sa mga Indio, na sila mismo ang nagtatayo ng sarili nilang bahay, kung hindi mo kayang gumawa ng apat na pader at lagyan iyon ng bubong. Iyon lang naman ang isang paaralan!"

Napatingin ang mga panauhin kay Ibarra, na namutla na, pero nagpatuloy siya na parang nakikipag-usap lamang kay Maria Clara.

"Ngunit dapat pong isaalang-alang ng inyong Kagalang-galang na Katauhan--"

"Tingnan mo ngayon," patuloy ng Pransiskano, na hindi hinayaang makapagpatuloy ang alcalde, "masdan mo kung paanong ang isa naming kapatid na lay brother, ang pinakabobo sa amin, ay nakapagpatayo ng isang ospital na maayos, maganda, at mura. Pinagtrabaho niya sila nang husto at walong cuartos lang ang ibinayad bawat araw, kahit doon sa mga kailangang manggaling pa sa ibang bayan. Marunong siyang humawak sa kanila, hindi tulad ng kung sinu-sinong siraulo at mumunting mestizo na sinisira sila sa pagbabayad ng tatlo o apat na real."

"Sinasabi ba ng inyong Kagalang-galang na Katauhan na walo lang na cuartos ang ibinayad niya? Imposible!" Sinisikap ng alcalde na ilihis ang usapan.

"Oo, ginoo, at ang mga ipinagmamalaking tunay na mabubuting Kastila ay dapat siyang tularan. Kita n'yo naman ngayon, mula nang mabuksan ang Kanal ng Suez, kung gaano karaming kabulukan ang pumasok dito. Noon, nang kailangan pang umikot sa Cape, hindi ganoon karaming palaboy ang dumarating dito, at hindi rin ganoon karami ang umaalis dito para maging mga palaboy."

"Pero, Padre Damaso--"

"Alam na alam mo naman kung ano ang Indio—kapag nakatikim lang ng kaunting pag-aaral, akala mo doktor na kung umasta! Lahat ng mumunting iyan na nagpupunta sa Europa--"

"Pero, makinig po kayo, Kagalang-galang!" putol ng alkalde, na kinakabahan na sa tindi ng ganitong pananalita.

"Bawat isa ay nauuwi sa nararapat sa kanya," patuloy ng prayle. "Lantad ang kamay ng Diyos sa gitna ng lahat ng ito, at bulag na lang ang hindi makakakita. Kahit sa buhay na ito, napaparusahan ang mga ama ng mga ulupong na iyan—namamatay sila sa bilangguan, ha, ha! Kung tutuusin, wala silang--"

Pero hindi niya natapos ang pangungusap. Namumutla sa galit si Ibarra at kanina pa siya nakatitig dito; nang marinig niya ang patutsada tungkol sa kanyang ama, bigla siyang tumayo at pinabagsak ang mabigat niyang kamay sa ulo ng pari, kaya napaatras ito at natulalang bumagsak. Sa tindi ng gulat at takot ng mga naroon, walang sinumang kumilos para umawat.

"Lumayo kayo!" sigaw ng binata sa nakakatakot na tinig, habang dinampot niya ang isang matalim na kutsilyo at itinapak ang paa niya sa leeg ng prayle, na nagsisimula nang mahimasmasan mula sa pagkakabagsak. "Ang may pagpapahalaga sa buhay niya, huwag lalapit!"

Wala na sa sarili ang binata. Nanginginig ang buo niyang katawan at nagliliyab sa pagbabanta ang kanyang mga mata. Pilit na tumayo si Fray Damaso, pero sinunggaban siya ng binata sa leeg at niyugyog hanggang muli itong mapasubsob, nakaluhod at nakayuko.

"Señor Ibarra! Señor Ibarra!" nauutal na sabi ng ilan. Pero walang sinuman—kahit ang alferez mismo—ang nangahas lumapit sa kumikislap na kutsilyo, nang makita nila ang lakas ng binata at ang lagay ng kanyang isip. Parang naparalisa ang lahat.

"Ikaw, nandito ka! Kanina ikaw ang tahimik, ngayon ako naman ang magsasalita! Sinikap kong iwasan ito, pero dito ako dinala ng Diyos—ang Diyos ang humatol!" Hirap huminga ang binata, pero sa tigas ng kanyang kamay ay mariin niyang pinipigilan ang Pransiskano, na walang saysay na nagpupumiglas para makawala.

"Panatag ang tibok ng puso ko, at tiyak ang kamay ko," panimula niya habang nililibot ng tingin ang mga nasa paligid. "Una, may isa ba sa inyo, kahit isa, na hindi minahal ang kanyang ama—na isinilang sa ganitong kahihiyan at paghamak kaya kinamumuhian niya pati alaala nito? Kita ninyo? Nauunawaan ba ninyo ang katahimikang ito? Ikaw, paring naglilingkod sa Diyos ng kapayapaan, na ang bibig ay puno ng kabanalan at relihiyon pero ang puso ay puno ng kasamaan, hindi mo kayang unawain kung ano ang ama—kung hindi, naisip mo sana ang sarili mong ama! Sa buong pulutong na hinahamak mo, wala ni isa mang katulad mo! Hinatulan ka na!"

Ang mga taong nakapaligid sa kanya, sa pag-aakalang papatay siya, ay napakilos.

"Lumayo kayo!" sigaw niya muli sa nagbabantang tinig. "Ano, natatakot ba kayong dudungisan ko ang mga kamay ko ng maruming dugo? Hindi ko ba sinabi sa inyong panatag ang tibok ng puso ko? Lumayo kayo sa amin! Makinig kayo, mga pari at mga hukom, kayong nag-aakalang iba kayong uri ng tao at may iba kayong mga karapatan: marangal na tao ang aking ama—itanong ninyo sa mga taong narito, na gumagalang sa kanyang alaala. Mabuting mamamayan ang aking ama, at inialay niya ang sarili niya para sa akin at para sa ikabubuti ng kanyang bayan. Bukas ang kanyang tahanan at laging may handang pagkain sa kanyang hapag para sa dayuhan at sa itinakwil na lumalapit sa kanya sa oras ng paghihirap! Isa siyang Kristiyanong laging gumagawa ng mabuti at hindi kailanman umapi sa walang kalaban-laban o nagdagdag ng pasakit sa mga nasa kagipitan. Sa taong ito rito niya ibinukas ang kanyang pinto, pinaupo sa kanyang hapag, at tinawag na kaibigan. At paano siya ginantihan ng taong ito? Siniraan niya siya, inusig, at pinagalit laban sa kanya ang lahat ng mangmang sa pamamagitan ng kabanalan ng kanyang katungkulan; nilapastangan niya ang kanyang libingan, dinungisan ang kanyang alaala, at inusig pa siya kahit sa himlay ng kamatayan! At hindi pa siya nasiyahan doon—ngayon, ang anak naman ang inuusig niya! Tumakas ako sa kanya, iniwasan ko ang kanyang harapan. Narinig ninyong lahat kaninang umaga kung paano niya nilapastangan ang pulpito, itinuro ako sa bulag na panatisismo ng madla, at nanahimik ako! Ngayon, pumunta siya rito para hamunin ako. Sa ikagugulat ninyo, tiniis ko iyon nang

walang imik, pero muli niyang nilapastangan ang pinakabanal na alaala para sa isang anak. Kayong narito, mga pari at mga hukom, nakita na ba ninyo ang inyong matandang ama na unti-unting maubos sa pagtatrabaho para sa inyo, lumalayo sa inyo para sa kapakanan ninyo, nakita na ba ninyo siyang mamatay sa dalamhati sa loob ng bilangguan habang naghahangad ng yakap ninyo, naghahanap ng mag-aalo sa kanya, nag-iisa, may sakit, samantalang kayo ay nasa ibang bayan? At pagkatapos, narinig na ba ninyong nilalapastangan ang kanyang pangalan, natagpuan na ba ninyong walang laman ang kanyang libingan nang pumunta kayo roon para manalangin sa tabi nito? Hindi? Tahimik kayo—hinahatulan ninyo siya!"

Itinaas niya ang kamay, pero sa bilis na halos kasinbilis ng kidlat, isang dalagang anyo ang pumagitna sa kanila at pinigil ng mariirikit na daliri ang kamay na handang gumanti. Si Maria Clara iyon. Napatitig si Ibarra sa kanya, at ang tinging iyon ay waring may bahid ng kabaliwan. Dahan-dahang lumuwag ang pagkakakuyom ng kanyang mga daliri, at nabitawan niya ang katawan ng Pransiskano pati ang patalim. Tinakpan niya ang kanyang mukha at tumakas sa gitna ng karamihan.

KABANATA XXXV

Mga Komento

Mabilis na kumalat sa buong bayan ang balita tungkol sa nangyari. Noong una, walang makapaniwala, pero nang mapilitan silang tanggapin ang katotohanan, sunod-sunod ang bulalas ng pagkagulat. Bawat isa, ayon sa sarili niyang pagtingin sa tama at mali, ay may nasabi.

"Patay na si Padre Damaso," sabi ng ilan. "Nang pulutin siya, puro dugo ang mukha niya at hindi na siya humihinga."

"Sumalangit nawa siya! Pero hindi pa nga niya nababayaran ang mga utang niya!" bulalas ng isang binata. "Tingnan n'yo ang ginawa niya kaninang umaga sa kumbento—wala talagang maipangalan doon."

"Ano bang ginawa niya? Binugbog na naman ba niya ang coadjutor?"

"Ano ang ginawa niya? Ikuwento mo nga!"

"Nakita n'yo iyong mestisong Kastila na lumabas sa sakristiya habang nasa kalagitnaan ng sermon?"

"Oo, nakita namin siya. Napansin siya ni Padre Damaso."

"Pagkatapos ng sermon, ipinatawag niya ang binata at tinanong kung bakit siya lumabas. 'Hindi po ako nakakaintindi ng Tagalog, Padre,' sagot nito. 'At bakit mo pa iyon ginawang biro at sinabing Griyego iyon?' sigaw ni Padre Damaso sabay sampal sa binata. Gumanti ang binata, at nagsuntukan ang dalawa

hanggang sa mapaghiwalay sila."

"Kung sa akin nangyari iyon—" singhal ng isang estudyante sa pagitan ng mga ngipin niya.

"Hindi ko sinasang-ayunan ang ginawa ng Pransiskano," sabi ng isa pa, "dahil hindi dapat ipinipilit ang Relihiyon sa kahit kanino bilang parusa o penitensiya. Pero halos ikinatutuwa ko rin iyon, dahil kilala ko ang binatang iyon. Taga-San Pedro Makati siya, at mahusay siyang mag-Tagalog. Ngayon gusto niyang magpanggap na bagong dating mula sa Russia at ipinagmamalaki pa niyang kunwari ay hindi niya alam ang wika ng kanyang mga ninuno."

"Ganyan talaga—ginagawa sila ng Diyos at saka sila nagsisiksikan!" [97]

"Pero kailangan pa rin nating tutulan ang ganitong mga ginawa," bulalas ng isa pang estudyante. "Kung mananahimik tayo, para na rin nating inaprubahan ang pang-aabuso, at puwedeng mangyari rin ito sa kahit sino sa atin. Para tayong bumabalik sa panahon ni Nero!"

"Mali ka," sagot ng isa pa. "Dakilang alagad ng sining si Nero, samantalang si Padre Damaso ay isa lang nakaiinis na mangangaral."

Iba naman ang mga puna ng matatanda. Habang hinihintay nila ang pagdating ng Kapitan-Heneral sa isang kubo sa labas ng bayan, sinabi ng gobernadorcillo, "Hindi madaling sabihin kung sino ang tama at sino ang mali. Pero kung naging mas maingat lang sana si Señor Ibarra--"

"Kung si Padre Damaso ang nagpakita ng kahit kalahati ng pag-iingat ni Señor Ibarra, iyon ang gusto mong sabihin, marahil!" putol ni Don Filipo. "Ang masama rito, nagkapalit sila ng papel—ang binata ang kumilos na parang matanda, at ang matanda ang kumilos na parang binata."

"Sinasabi mong walang kumilos, walang lumapit para paghiwalayin sila, maliban sa anak ni Kapitan Tiago?" tanong ni Kapitan Martin. "Wala ni isa sa mga prayle, ni ang alkalde? Ahem! Lalong masama! Ayokong mapunta sa kalagayan ng binatang iyon. Walang magpapatawad sa kanya dahil natakot sila sa kanya. Lalong masama, ahem!"

"Talaga ba?" usisang tanong ni Kapitan Basilio.

"Umaasa ako," sabi ni Don Filipo habang nagkatinginan sila ng huli, "na hindi siya tatalikuran ng mga tao. Dapat nating alalahanin ang nagawa ng kanyang pamilya at ang sinusubukan niyang gawin ngayon. At kung sakaling, gaya ng maaaring mangyari, manahimik ang mga tao dahil sa takot, ang kanyang mga kaibigan--"

"Pero, mga ginoo," putol ng gobernadorcillo, "ano ba ang magagawa natin? Ano ang magagawa ng mga tao? Anuman ang mangyari, laging tama ang mga prayle!"

"Lagi silang tama dahil lagi natin silang hinahayaang maging tama," sagot ni Don Filipo na naiinip, na lalong binigyang-diin ang salitang iyon. "Minsan naman tayo ang maging tama, saka tayo mag-usap."

Napakamot sa ulo ang gobernadorcillo at napatitig sa bubong bago siya sumagot nang may halong asim sa tinig, "Ay! Init ng dugo! Parang hindi mo pa rin nauunawaan kung anong klaseng bansa ito, hindi mo kilala ang sarili mong mga kababayan. Mayaman at nagkakaisa ang mga prayle, samantalang tayo ay watak-watak at mahirap. Oo, subukan mong ipagtanggol ang sarili mo at makikita mo kung paano ka iiwanan ng mga tao sa ere."

"Oo!" mapait na bulalas ni Don Filipo. "Mangyayari at mangyayari iyan hangga't ganyan kayo mag-isip, hangga't iisa ang tingin ninyo sa takot at pag-iingat. Mas pinapansin pa ang posibleng masama kaysa sa kinakailangang mabuti. Agad na takot ang nauuna, hindi pagtitiwala; kanya-kanya ang iniisip ng bawat isa, walang nag-iisip para sa iba, kaya tayong lahat ay mahina!"

"Kung ganoon, unahin mo ang iba kaysa sa sarili mo at makikita mo kung paano ka nila pababayaan sa huli. Hindi mo ba alam ang kasabihang, 'Ang kawanggawa ay nagsisimula sa sariling tahanan'?"

"Mas mabuti pang sabihin mo," sagot ng nayayamot na teniente-mayor, "na ang kaduwagan ay nagsisimula sa pagkamakasarili at nauuwi sa kahihiyan! Ngayong araw ding ito, ihahain ko ang pagbibitiw ko sa alcalde. Sawang-sawa na akong ginagawang katatawanan nang wala naman akong napapakinabangan para kaninuman. Paalam!"

May iba namang pananaw ang mga babae.

"Ay!" buntong-hininga ng isang babaeng may mabait na anyo. "Ganyan talaga ang mga binata! Kung buhay pa ang mabuti niyang ina, ano kaya ang sasabihin niya? Kapag naiisip kong puwede ring mangyari iyan sa anak ko, na mainitin ang ulo, halos naiinggit ako sa kanyang yumaong ina. Mamamatay ako sa dalamhati!"

"Ako, hindi," sagot ng isa pa. "Hindi ko ikahihiya kung mangyari man iyan sa dalawa kong anak na lalaki."

"Ano ba ang sinasabi mo, Capitana Maria!" bulalas ng una habang pinagdudugtong ang kanyang mga kamay.

"Ikinatutuwa kong makitang ipinagtatanggol ng isang anak ang alaala ng kanyang mga magulang, Capitana Tinay. Ano ang sasabihin mo kung balang araw, kapag biyuda ka na, may manira sa iyong asawa at ang anak mong si Antonio ay yuyuko na lang at mananahimik?"

"Aalisan ko siya ng basbas!" bulalas ng ikatlo, si Sister Rufa, "pero--"

"Aalisan ko siya ng basbas, hindi kailanman!" putol ng mabait na si Capitana Tinay. "Hindi dapat sinasabi iyan ng isang ina! Pero hindi ko alam kung ano ang gagawin ko—hindi ko alam—parang mamamatay ako—pero ayokong makita siyang muli. Pero ikaw, ano sa tingin mo, Capitana Maria?"

"Pero sa kabila ng lahat," dagdag ni Sister Rufa, "hindi rin dapat kalimutan na malaking kasalanan ang magtaas ng kamay laban sa isang banal na tao."

"Mas banal ang alaala ng isang ama!" tugon ni Capitana Maria. "Walang sinuman, kahit ang Papa mismo, lalo na si Padre Damaso, ang may karapatang lapastanganin ang ganoong kabanal na alaala."

"Totoo iyan!" mahinang sabi ni Capitana Tinay, hanga sa karunungan ng dalawa. "Saan ninyo nakuha ang ganyan kagagandang kaisipan?"

"Pero ang ekskomunikasyon at ang pagkondena?" bulalas ni Hermana Rufa. "Ano ang dangal at mabuting pangalan sa buhay na ito kung sa kabila naman ay mapapahamak tayo? Mabilis lumipas ang lahat—pero ang ekskomunikasyon—ang lapastanganin ang isang ministro ni Kristo! Wala nang ibang makapagpapatawad niyan kundi ang Papa!"

"Ang Diyos, na nag-uutos na igalang ang ama at ina, ang magpapatawad doon; hindi siya ieekskomunika ng Diyos! At sinasabi ko sa iyo, kung pumunta sa bahay ko ang binatang iyon, tatanggapin ko siya at kakausapin ko siya; at kung may anak akong babae, gugustuhin ko siyang maging manugang ko. Ang mabuting anak ay magiging mabuting asawa at mabuting ama rin—paniwalaan mo iyan, Hermana Rufa!"

"Aba, hindi ako sang-ayon. Sabihin mo na ang gusto mong sabihin, at kahit magmukha ka pang tama, mas pipiliin ko pa ring paniwalaan ang kura. Higit sa lahat, ang kaluluwa ko ang ililigtas ko. Ano sa tingin mo, Kapitana Tinny?"

"Naku, ano bang gusto ninyong sabihin ko? Pareho kayong tama, tama ang kura, pero dapat tama rin ang Diyos. Hindi ko alam, isa lang akong hangal na babae. Ang gagawin ko na lang

ay sabihan ang anak ko na huwag nang mag-aral, dahil sabi nila, ang mga taong may alam ay nauuwi sa bitayan. _María Santísima_, gusto ng anak kong pumunta sa Europa!"

"Ano ang balak mong gawin?"

"Sabihin ko sa kanyang manatili na lang sa piling ko—bakit pa niya kailangang mas marami pang malaman? Bukas o sa makalawa mamamatay rin tayo; marunong man o mangmang, pare-pareho tayong mamamatay, at ang mahalaga lang ay mamuhay nang payapa." Napabuntong-hininga ang mabait na matanda at itinaas ang kanyang mga mata sa langit.

"Sa akin naman," sabi ni Kapitana Maria nang may bigat, "kung mayaman lang ako gaya mo, hahayaan kong maglakbay ang mga anak kong lalaki; bata pa sila at balang araw magiging ganap na mga lalaki. Kaunti na lang ang itatagal ko sa mundong ito, magkikita rin naman tayo sa kabilang buhay, kaya dapat higitan ng mga anak ang kanilang mga ama; pero kung lagi natin silang nasa tabi natin, ang naituturo lang natin sa kanila ay manatiling mga bata."

"Ay, kay kakaiba ng mga iniisip mo!" bulalas ng nagulat na si Kapitana Tinay habang pinagdurugtong ang kanyang mga kamay. "Malamang hindi ka nahirapan nang isilang mo ang kambal mong mga anak na lalaki."

"Dahil nga isinilang ko sila sa hirap, at pinalaki at inaruga ko sila sa kabila ng aming kahirapan, ayokong matapos ang lahat ng pinagdaanan ko para sa kanila, kalahating lalaki lang ang kahinatnan nila."

"Parang hindi mo mahal ang mga anak mo ayon sa utos ng Diyos," sabi ni Hermana Rufa sa medyo mahigpit na tinig.

"Patawad, iba-iba ang paraan ng bawat ina sa pagmamahal sa kanyang mga anak na lalaki. May inang nagmamahal para sa sarili niyang kapakanan, at may inang nagmamahal para sa kapakanan ng mga anak. Ako ay kabilang sa huli, dahil iyan ang itinuro sa akin ng aking asawa."

"Lahat ng mga ideya mo, Capitana Maria," sabi ni Sister Rufa na parang nangangaral, "ay kulang sa pagiging maka-Diyos. Pumasok ka bilang hermana ng Santo Rosaryo, o ni San Francisco, o ni Santa Rita, o ni Santa Clara."

"Sister Rufa, kapag naging karapat-dapat muna akong kapatid ng mga tao, saka ko susubukang maging kapatid ng mga santo," sagot niya na may ngiti.

Para matapos na ang bahaging ito ng mga puna, at para na rin malaman ng mambabasa kung ano ang iniisip ng mga payak na taga-bukid tungkol sa pangyayaring iyon, pumunta naman tayo sa plasa. Doon, sa ilalim ng malaking tolda, may ilang magsasakang nag-uusap, at isa sa kanila—ang nanaginip tungkol sa mga doktor ng medisina—ay dati na nating kakilala.

"Ang pinakakinahihinayang ko," sabi niya, "ay hindi na matatapos ang bahay-paaralan."

"Bakit naman?" interesadong tanong ng mga nakikinig.

"Hindi na magiging doktor ang anak ko kundi kutsero lang, wala nang iba! Ngayon, wala nang paaralan!"

"Sino ang nagsabing wala nang paaralan?" tanong ng isang magaspang ngunit malakas na taga-bukid na may malalapad na pisngi at makitid na ulo.

"Ako! Tinawag ng mga prayleng puti si Don Crisostomo na _plibastiero_.[98] Kaya wala nang paaralan."

Nagtinginan silang lahat sa isa't isa, puno ng pagtataka; bago sa kanila ang salitang iyon.

"Masamang tawag ba iyon?" lakas-loob na tanong ng magaspang na taga-bukid.

"Pinakamasamang bagay na maitutawag ng isang Kristiyano sa kapwa niya Kristiyano!"

"Mas masama pa kaysa _tarantado_ at _sarayate_?"[99]

"Kung iyan lang sana! Ilang beses na akong natawag nang ganyan at ni hindi man lang sumakit ang tiyan ko."

"Kung ganoon, hindi siguro iyan mas masama kaysa '_indio_'" gaya ng sabi ng alperes."

Lalong sumama ang mukha ng lalaking ang anak sana ay magiging kutsero, samantalang ang isa naman ay napakamot ng ulo habang nag-iisip.

"Kung ganoon, baka parang _betelapora_"[100] na sinasabi ng matandang babae ng alperes. Mas masama pa roon ang dumura sa Ostiya."

"Naku, mas malala pa iyan kaysa pagdura sa Ostiya tuwing Biyernes Santo," ang mabigat na sagot. "Naaalala mo ang salitang _ispichoso_"[101] na kapag itinawag sa isang tao, sapat na

para ipatapon siya ng mga guwardiya sibil o ipakulong—aba, mas malala pa ang _plibustiero_–. Ayon sa sinabi ng telegrapista at ng direktorcillo, ang _plibustiero_–, kapag sinabi ng isang Kristiyano, kura, o Kastila sa kapwa Kristiyano na gaya natin, ay parang _santusdeus with requimiternam_, [102] dahil kapag tinawag kang _plibustiero_–, mabuti pang magkumpisal ka na at bayaran ang mga utang mo, dahil wala ka nang ibang aasahan kundi mabitay. Alam mo na kung dapat bang ipaalam sa telegrapista at sa direktorcillo; ang isa, kawad ang gamit sa pagsasalita, at ang isa naman, marunong ng Kastila at panulat lang ang puhunan sa trabaho." Nataranta silang lahat.

"Sumpa man sa akin na pagsuotin ako ng sapatos at habambuhay painumin ng karimarimarim na inuming tinatawag nilang serbesa, kung papayag akong tawagin akong _pelbistero_!–" sigaw ng taga-bukid habang nakakuyom ang mga kamao. "Ano? Kung ako'y kasingyaman ni Don Crisostomo, marunong ng Kastila gaya niya, at kayang kumain nang mabilis gamit ang kutsilyo at kutsara, tatawanan ko kahit limang kura pa!"

"Ang susunod na guwardiya sibil na mahuhuli kong nagnanakaw ng mga manok ko, tatawagin kong _palabistiero_–, tapos didiretso agad ako sa kumpisal," bulong ng isa sa mga taga-bukid habang dahan-dahang lumalayo sa grupo.

KABANATA XXXVI

Ang Unang Ulap

Sa bahay ni Kapitan Tiago, kasinggulo rin ng nasa isip ng mga tao ang namamayani. Wala nang ginawa si Maria Clara kundi umiyak, at ayaw niyang pakinggan ang mga salitang pampalubag-loob ng kanyang tiya at ni Andeng, ang kanyang kapatid sa gatas. Ipinagbawal ng kanyang ama na makipag-usap siya kay Ibarra hangga't hindi siya pinawawalang-sala ng mga pari mula sa ekskomunyon. Samantala, si Kapitan Tiago mismo, sa gitna ng paghahanda niya para maayos na tanggapin ang Kapitan-Heneral, ay ipinatawag sa kumbento.

"Huwag kang umiyak, anak," sabi ni Tiya Isabel habang pinapakinang niya ang makinang na mga gilid ng mga salamin gamit ang isang pirasong balat ng kambing. "Aalisin din nila ang ekskomunyon, susulatan na nila ang Papa, at magbibigay tayo ng malaking limos para sa mahihirap. Hinimatay lang si Padre Damaso, hindi naman siya namatay."

"Huwag kang umiyak," pabulong na sabi ni Andeng. "Gagawa ako ng paraan para makausap mo siya. Para saan pa ba ang mga kumpisalan kung hindi para makagawa tayo ng kasalanan? Napapatawad naman ang lahat basta sabihin mo lang sa kura."

Sa wakas, bumalik si Kapitan Tiago. Hinanap nila sa mukha niya ang sagot sa napakaraming tanong, at malinaw na masama ang balita. Pawis na pawis ang kawawang lalaki; pinunasan niya ang noo niya ng kamay, pero wala siyang masabing kahit isang

salita.

"Ano ang nangyari, Santiago?" balisang tanong ni Tiya Isabel.

Napabuntong-hininga lang siya at pinahid ang isang luha.

"Sa ngalan ng Diyos, magsalita ka! Ano ang nangyari?"

"Eksakto ang kinatatakutan ko," sabay bulalas niya sa wakas, halos umiiyak. "Tapos na ang lahat! Inutusan ako ni Padre Damaso na putulin ang kasunduan, kung hindi ay isusumpa niya ako sa buhay na ito at sa susunod. Iisa ang sinabi nilang lahat, pati si Padre Sibyla. Kailangan kong ipasara ang pinto ng bahay ko laban sa kanya, at may utang pa ako sa kanya na mahigit limampung libong piso! Sinabi ko ito sa mga padre, pero binale-wala nila. 'Ano ang mas gusto mong mawala,' tanong nila sa akin, 'ang limampung libong piso o ang buhay mo at ang kaluluwa mo?' Ay, San Antonio, kung nalaman ko lang, kung nalaman ko lang! Huwag kang umiyak, anak," dugtong niya habang lumilingon sa humahagulgol na dalaga. "Hindi ka gaya ng ina mo, na hindi umiyak kailanman maliban noong malapit ka nang isilang. Sinabi sa akin ni Padre Damaso na may kararating lang siyang kamag-anak mula sa Espanya at siya ang ipapakasal sa iyo."

Tinakpan ni Maria Clara ang mga tainga niya, habang napasigaw si Tiya Isabel, "Santiago, nababaliw ka na ba? Sasabihin mo sa kanya ngayon ang tungkol sa ibang manliligaw? Akala mo ba nagpapalit ng kasintahan ang anak mo gaya ng pagpapalit niya ng camisa?"

"Ganiyan din ang naramdaman ko, Isabel. Mayaman si Don Crisostomo, samantalang ang mga Kastila ay nag-aasawa lang dahil sa pera. Pero ano ang gusto mong gawin ko? Pinagbantaan nila ako ng panibagong ekskomunyon. Sinasabi nilang hindi lang ang kaluluwa ko kundi pati ang katawan ko ay nasa malaking panganib—ang katawan ko, naririnig mo, ang katawan ko!"

"Pero lalo mo lang pinapalungkot ang anak mo! Hindi ba kaibigan mo ang Arsobispo? Bakit hindi ka sumulat sa kanya?"

"Prayle rin ang Arsobispo; ginagawa lang ng Arsobispo ang ipinapagawa sa kanya ng mga prayle. Pero, Maria, huwag kang umiyak. Darating ang Kapitan-Heneral, gugustuhin ka niyang makita, at namumula na ang mga mata mo. Ay, ang akala ko pa naman ay magiging masaya ang gabing ito! Kung hindi dahil sa kamalasan na ito, ako na sana ang pinakamasayang tao—kaiinggitan sana ako ng lahat! Kumalma ka, anak, mas malas ako kaysa sa iyo at hindi naman ako umiiyak. Makakahanap ka pa ng iba at mas mabuting asawa, samantalang ako—nawala sa akin ang limampung libong piso! Ay, Birhen ng Antipolo, sana suwertehin man lang ako ngayong gabi!"

Mga putok ng saludo, ang ugong ng mga gulong ng karwahe, ang dagundong ng humahagibis na mga kabayo, at ang tugtog ng banda ng martsa ng hari ang nagbalita sa pagdating ng Kanyang Kamahalan, ang Kapitan-Heneral ng Pilipinas. Dali-daling nagtago si Maria Clara sa kanyang silid. Kawawang bata, may mga magaspang na kamay na walang alam sa marurupok na kuwerdas nito ang nakikialam sa kanyang puso!

Habang napupuno ang bahay ng mga tao at umaalingawngaw sa paligid ang mabibigat na yabag, mga tinig na mapag-utos, at ang kalansing ng mga sable at espwela, ang nagdurusang dalaga ay halos nakaluhod habang nakasandal sa harap ng larawan ng Birhen, na inilalarawan sa malungkot na pag-iisang yaon na tanging si Delaroche lamang ang nakakita, na para bang nadatnan niya itong pabalik mula sa libingan ng kanyang Anak. Ngunit hindi ang dalamhati ng inang iyon ang iniisip ni Maria Clara, kundi ang sarili niyang sakit. Nakayuko ang ulo sa dibdib at nakapatong ang mga kamay sa sahig, mistula siyang liryo na yumuyuko sa hagupit ng bagyo. Isang kinabukasang matagal niyang pinangarap at iningatan sa loob ng maraming taon, na ang mga guniguning isinilang noong pagkabata at tumibay sa buong kabataan ang humubog sa pinakaugat ng kanyang pagkatao, ngayo'y mabubura sa kanyang isip at puso sa pamamagitan lamang ng isang salita! Sapat iyon upang patigilin ang tibok ng isa at agawan ng katinuan ang isa pa.

Mapagmahal na anak si Maria Clara, at isa ring mabuti at debotong Kristiyano, kaya hindi lamang ang ekskomunikasyon ang kinatatakutan niya kundi pati ang utos at ang nakapanghihilakbot na kapanatagan ng kanyang ama habang hinihingi nito ang pagsasakripisyo ng kanyang pag-ibig. Ngayon niya naramdaman ang buong bigat ng damdaming iyon na hanggang sa sandaling ito ay halos hindi pa niya lubos na namamalayan. Para itong ilog na payapang umaagos, may mga pampang na nababalutan ng mababangong bulaklak at sahig na natatakpan ng pinong buhangin, kaya halos hindi man lang magalaw ng hangin ang agos nito habang dumadaloy, na para bang hindi nga ito umaandar; ngunit biglang sumisikip ang

dinaraanan nito, nahaharangan ng matutulis na bato, at may mga tuyong troso na bumabagsak sa ibabaw nito at nagiging harang—kaya ang batis ay umaalsa at umuungal, kumukulo ang mga alon at nagsasaboy ng ulap ng bula, humahampas sa mga bato at rumaragasa patungo sa bangin!

Gusto niyang manalangin, pero sino bang nakakapanalangin kapag wasak na sa kawalan ng pag-asa? Ang panalangin ay para sa mga oras na may pag-asa pa, at kapag wala na iyon at bumabaling tayo sa Diyos, kadalasan ay mga daing na lamang ang naihaharap natin. “Diyos ko,” sigaw ng kanyang puso, “bakit Mo pinuputol nang ganito ang isang tao, bakit Mo ipinagkakait sa kanya ang pag-ibig ng iba? Hindi Mo naman ipinagkakait sa kanya ang Iyong sikat ng araw at ang Iyong hangin, ni ikinukubli sa kanya ang tanawin ng Iyong langit! Bakit, kung gayon, ang pag-ibig ang ipagkakait Mo, gayong mabubuhay pa ang tao nang hindi nakikita ang langit, nang walang hangin o sikat ng araw, ngunit kung walang pag-ibig—hindi kailanman!”

Aabot kaya sa trono ng Diyos ang mga daing na ito na hindi narinig ng tao, o didinggin kaya ng Ina ng mga nagdurusa? Ang kawawang dalagang hindi kailanman nakaranas ng pagmamahal ng isang ina ay nangahas na ipagkatiwala ang mga hinagpis ng pag-ibig sa lupa sa pusong dalisay na ang tanging alam ay pag-ibig ng anak at ng ina. Sa kanyang matinding dalamhati, bumaling siya sa dinakilang larawan ng pagkababae, sa pinakamagandang pagdakila sa pinakamarikit sa lahat ng nilalang, sa makatang likha ng Kristiyanismo na pinagsasama sa kanyang sarili ang dalawang pinakamagandang anyo ng

pagkababae nang wala ang mga pasakit nito: ang pagiging birhen at pagiging ina—sa kanya na tinatawag nating Maria!

"Ina, ina!" daing niya.

Dumating si Tiya Isabel upang ilayo siya sa kanyang dalamhati, dahil hinahanap siya ng ilang kaibigan at ng Kapitan-Heneral, na gustong makipag-usap sa kanya.

"Tiya, sabihin po ninyo sa kanila na may sakit ako," pakiusap ng natatakot na dalaga. "Pagpapatugtugin nila ako ng piyano at pakakantahin."

"Nangako ang iyong ama. Ilalagay mo ba sa kahihiyan ang iyong ama?"

Tumayo si Maria Clara, tumingin sa kanyang tiya, at iniunat ang magaganda niyang bisig habang pabulong na nagsabi, "Ay, kung mayroon lang sana akong—"

Pero hindi niya tinapos ang sasabihin at nagsimula na siyang mag-ayos ng sarili para humarap sa mga tao.

KABANATA XXXVII

Ang Kanyang Kamahalan

"Gusto kong makausap ang binatang iyon," sabi ng Kanyang Kamahalan sa isang ayudante. "Napukaw niya nang husto ang interes ko."

"Pinuntahan na po siya upang hanapin, Heneral. Pero may isa pong binata mula sa Maynila na mapilit na gustong maiharap sa inyo. Sinabi namin sa kanya na walang oras ang Inyong Kamahalan para sa mga pakikipanayam, na hindi kayo naparito upang tumanggap ng mga humaharap, kundi upang makita ang bayan at ang prusisyon, pero sumagot siya na laging may oras ang Inyong Kamahalan upang magbigay ng katarungan—"

Nagtatakang humarap ang Kanyang Kamahalan sa alkalde. "Kung hindi ako nagkakamali," sabi ng huli sabay bahagyang yuko, "siya ang binatang nakaalitan ni Padre Damaso kaninang umaga tungkol sa sermon."

"Isa na naman? Itong prayle bang ito ay talagang pinagkakaguluhan ang buong lalawigan, o iniisip niyang siya ang namamahala rito? Papasukin ang binata." Pabalik-balik na naglakad ang Kanyang Kamahalan sa isang dulo ng sala hanggang sa kabila, halatang balisa.

Sa bulwagan, nagtipon ang iba't ibang Kastila kasama ang mga sundalo at opisyal ng San Diego at ng mga karatig-bayan. Nakatayo sila sa maliliit na grupo, nag-uusap o nagtatalo. Naroon din ang lahat ng prayle maliban kay Padre Damaso, at nais nilang pumasok upang magbigay-galang sa Kanyang

Kamahalan.

"Nakikiusap ang Kanyang Kamahalan na maghintay muna sandali ang inyong mga Kagalang-galang na Katauhan," sabi ng aide. "Pumasok ka, binata!" Pumasok sa silid ang taga-Maynila na napagkamalan ang Griyego na Tagalog, maputla at nanginginig.

Nagulat ang lahat; maliwanag na matindi ang pagkainis ng Kanyang Kamahalan kung nagawa niyang paghintayin ang mga prayle! Sinabi ni Padre Sibyla, "Wala naman akong sasabihin sa kanya, sinasayang ko lang ang oras ko rito."

"Ganoon din ang sabi ko," dagdag ng isang Agustino. "Aalis na ba tayo?"

"Hindi ba mas mabuting alamin muna natin kung ano ang paninindigan niya?" tanong ni Padre Salvi. "Maiiwasan natin ang iskandalo, at maipapaalala rin natin sa kanya ang mga tungkulin niya sa--relihiyon."

"Maaaring pumasok ang inyong mga Kagalang-galang na Katauhan, kung nais ninyo," sabi ng aide habang pinapalabas ang binatang hindi nakauunawa ng Griyego at ngayo'y nagliliwanag sa tuwa ang mukha.

Si Fray Sibyla ang unang pumasok, kasunod sina Padre Salvi, Padre Martin, at ang iba pang pari. Lahat sila'y magalang na yumukod, maliban kay Padre Sibyla, na kahit yumuyuko ay nananatili pa rin ang himig ng pagmamataas. Si Padre Salvi naman ay halos matiklop sa sobrang pagyuko hanggang sinturon.

"Sino sa inyo ang Padre Damaso?" tanong ng Kapitan-Heneral nang walang anumang paunang bati. Hindi niya sila pinaupo, hindi rin kinumusta, at ni hindi man lamang sila kinausap sa mga boladas na karaniwang inilalaan sa mga taong may ganoong kataas na katayuan.

"Wala rito sa amin si Padre Damaso, ginoo," sagot ni Fray Sibyla sa kaparehong tuyong tono na ginamit ng Kanyang Kamahalan.

"Ang lingkod ng Inyong Kamahalan ay nakaratay sa higaan at may sakit," dagdag ni Padre Salvi nang buong pagpapakumbaba. "Matapos naming magkaroon ng karangalang salubungin kayo at alamin ang kalagayan ng kalusugan ng Inyong Kamahalan, gaya ng tungkulin ng lahat ng mabubuting sakop ng Hari at ng bawat taong may pinag-aralan, pumarito kami sa ngalan ng iginagalang na lingkod ng Inyong Kamahalan na nagkaroon ng kamalasan--"

“Naku!” putol ng Kapitan-Heneral, habang pinapaikot ang isang silya sa isang paa nito at kinakabahang nakangiti, “kung lahat ng lingkod ng Kamahalan ko ay gaya ng Kagalang-galang na si Padre Damaso, mas gugustuhin ko pang ako na lang ang maglingkod sa Kamahalan ko!”

Ang mga kagalang-galang na ginoo, na nakatayo na sa katawan, ay para bang lalo ring napatayo sa isip sa panghihimasok na iyon.

“Hindi ba kayo uupo, mga Kagalang-galang?” dagdag niya pagkaraan ng maikling katahimikan, bahagyang pinapahinahon ang kanyang tinig.

Dito pumasok si Kapitan Tiago na bihis na bihis, naglalakad nang nakatingkayad at akay sa kamay si Maria Clara, na pumasok nang mahiyain at nag-aatubili. Gayunman, yumukod pa rin siya nang may likas na ganda at pormalidad.

“Anak ba ninyo ang dalagang ito?” tanong ng Kapitan-Heneral, nagtataka.

“At ng Inyong Kamahalan din, Heneral,” sagot ni Kapitan Tiago nang buong kaseryosohan. [103]

Nagmulat nang husto ang alcalde at ang mga ayudante, ngunit hindi nabawasan ang pagiging seryoso ng Kanyang Kamahalan habang hinawakan niya ang kamay ng dalaga at magiliw na sinabi, “Mapapalad ang mga ama na may mga anak na dalagang tulad mo, señorita! Marami na akong narinig tungkol sa iyo—pawang may paggalang at paghanga—at matagal ko nang nais kang makita at pasalamatan sa magandang ginawa mo ngayong hapon. Naaalam ko ang _lahat_, at kapag ginawa ko ang aking ulat sa pamahalaan ng Kanyang Kamahalan, hindi ko malilimutan ang marangal mong asal. Samantala, hayaan mong magpasalamat ako sa ngalan ng Kanyang Kamahalan, ang Hari, na aking kinakatawan dito at nagmamahal sa _kapayapaan_ at katahimikan_ ng kanyang tapat na mga nasasakupan, at sa ngalan ko rin bilang isang amang may mga anak na kasing-edad mo, at magmungkahi ng gantimpala para sa iyo.”

“Ginoo—” sagot ng nanginginig na si Maria Clara.

Nahulaan ng Kanyang Kamahalan ang nais niyang sabihin, kaya nagpatuloy ito: “Mabuti iyan, señorita, na payapa ang iyong budhi at kuntento ka na sa mabuting tingin sa iyo ng iyong mga

kababayan, sa pananampalatayang siya nang pinakamainam na gantimpala at higit pa roon ay hindi na natin dapat hangarin. Ngunit huwag mo naman akong pagkaitan ng pagkakataong ipakita na kung marunong magparusa ang Katarungan, marunong din itong magbigay-gantimpala, at hindi ito laging bulag!_" Ang mga salitang pahilis ay pawang binigkas nang malakas at may diin.

"Si Señor Don Juan Crisostomo Ibarra ay naghihintay ng mga utos ng Inyong Kamahalan!" malakas na pahayag ng ayudante.

Nanginig si Maria Clara.

"Ah!" bulalas ng Kapitan-Heneral. "Señorita, pahintulutan ninyo akong sabihin na nais ko kayong makita muli bago ako umalis ng bayan, dahil may ilang napakahalagang bagay pa akong sasabihin sa inyo. Señor Alcalde, sasamahan ninyo ako sa paglalakad na nais kong gawin matapos ang pagpupulong na gaganapin ko nang sarilinan kasama si Señor Ibarra."

"Kung mamarapatin ng Inyong Kamahalan na ipaalam namin sa inyo," mapagkumbabang simula ni Padre Salvi, "na si Señor Ibarra ay itiniwalag sa simbahan."

Pinutol ng Kanyang Kamahalan ang sasabihin nito at nagsabi, "Ikinagagalak kong ang tanging dapat kong ikalungkot ay ang kalagayan ni Padre Damaso, na taimtim kong hinihiling na lubos na gumaling, sapagkat sa edad niya, ang isang paglalakbay patungong Espanya dahil sa kanyang kalusugan ay maaaring hindi maging kaaya-aya. Ngunit nasa kanya iyan! Samantala, nawa'y ingatan ng Diyos ang kalusugan ng inyong mga Kagalang-galang!"

"At napakarami ngang nakasalalay sa kanya," bulong ni Padre Salvi habang sila'y papaalis. "Tingnan natin kung sino ang unang mapapabiyahe!" sabi naman ng isa pang Pransiskano.

"Aalis ako agad," pahayag ng galit na galit na si Padre Sibyla.

"At babalik kami sa aming lalawigan," sabi ng mga Agustino. Hindi matanggap ng Dominiko ni ng mga Agustino na ganoon sila kalamig na tinanggap dahil lamang sa isang Pransiskano.

Sa bulwagan ay nasalubong nila si Ibarra, na ilang oras pa lamang ang nakaraan ay siya nilang punong-abala, ngunit walang naganap na batian—mga tingin lang na napakaraming sinasabi. Nang makaalis na ang mga prayle, magiliw siyang binati ng alcalde, ngunit dahil dumating ang ayudante na hinahanap ang binata, wala nang pagkakataon para makapag-usap sila. Sa may pintuan ay nakasalubong niya si Maria Clara; ang kanilang mga tingin ay marami ring sinabi, ngunit lubhang iba sa ipinahiwatig ng mga mata ng mga prayle.

Nakasuot si Ibarra ng damit-panluksa, ngunit humarap siyang panatag at yumukod nang malalim, kahit hindi niya itinuring na magandang palatandaan ang pagdalaw ng mga prayle. Ilang

hakbang na lumapit sa kanya ang Kapitan-Heneral.

"Ikinagagalak ko, Señor Ibarra, na makipagkamay sa inyo. Pahintulutan ninyo akong tanggapin kayo nang buong pagtitiwala." Tiningnan ng Kanyang Kamahalan ang binata nang may hayag na kasiyahan.

"Ginoo, ang ganitong kabaitan—"

"Nakaiinsulto sa akin ang inyong pagkagulat, dahil ipinahihiwatig niyan na hindi ninyo inaasahang maganda ang pagtanggap ko sa inyo. Para na rin ninyong pinagdududahan ang aking pagkamakatarungan!"

"Ang magiliw na pagtanggap na ito, ginoo, para sa isang hamak na sakop ng Kanyang Kamahalan na gaya ko ay hindi katarungan kundi pabor."

"Mabuti, mabuti," bulalas ng Kanyang Kamahalan habang nauupo at sinenyasan si Ibarra na umupo rin. "Mag-usap tayo nang tapat kahit sandali. Lubos akong nasisiyahan sa ikinilos mo, at nairekomenda na kita sa Kanyang Kamahalan para mabigyan ng isang parangal dahil sa makatao mong balak na magpatayo ng paaralan. Kung ipinaalam mo lang sa akin, malugod sana akong dumalo sa seremonya, at baka naiwasan ko pa ang isang di-kaaya-ayang pangyayari."

"Para po kasing napakaliit na bagay iyon," sagot ng binata, "kaya naisip kong hindi na dapat gambalain pa ang Inyong Kamahalan sa gitna ng napakarami ninyong tungkulin. Bukod pa roon, tungkulin kong dumulog muna sa pangunahing awtoridad ng aking lalawigan."

Tumango ang Kanyang Kamahalan na halatang nasiyahan, at nagpatuloy sa mas palagay na tono: "Tungkol sa naging alitan ninyo ni Padre Damaso, huwag kang matakot ni magkimkim ng sama ng loob, dahil walang sinumang makagagalaw kahit isang hibla ng buhok mo habang ako ang namamahala sa mga pulo. Tungkol naman sa ekskomunikasyon, kakausapin ko ang Arsobispo, sapagkat kailangan nating umayon sa mga pangyayari. Dito, hindi natin maaaring pagtawanan nang hayagan ang mga ganyang bagay gaya ng nagagawa natin sa Peninsula at sa maliwanag na Europa. Gayunman, mas maging maingat ka sa susunod. Inilagay mo ang sarili mo sa panig na laban sa mga orden ng relihiyon, at dapat silang igalang dahil sa kanilang impluwensiya at kayamanan. Pero poprotektahan kita, dahil gusto ko ang mababuting anak; gusto kong nakikita silang pinararangalan ang alaala ng kanilang mga ama. Minahal ko ang akin, at buhay ang Diyos, hindi ko alam kung ano ang nagawa ko kung ako ang nasa kalagayan mo!"

Pagkatapos, bigla niyang iniba ang usapan at nagtanong: "Nabalitaan kong kararating mo lang mula Europa; napunta ka ba sa Madrid?"

"Opo, ginoo, nang ilang buwan."

"Marahil ay narinig mong nabanggit ang aking pamilya?"

"Kakaalis lamang po ng Inyong Kamahalan nang magkaroon ako ng karangalang maipakilala sa inyong pamilya."

"Kung gayon, bakit ka dumating na walang dalang anumang sulat ng pagpapakilala para sa akin?"

"Ginoo," sagot ni Ibarra sabay yuko, "dahil hindi ako tuwirang nanggaling sa Espanya, at dahil napakarami kong narinig na mabuti tungkol sa Inyong Kamahalan kaya naisip kong ang isang sulat ng pagpapakilala ay baka hindi lamang mawalan ng silbi kundi makainsulto pa; lahat ng Pilipino ay ipinakikilala na sa inyo."

May ngiting sumilay sa labi ng matandang sundalo, at dahan-dahan siyang sumagot, na para bang tinitimbang ang bawat salita: “Pinupuri mo ako sa pag-aakalang ganyan ako, at—ganyan nga sana ang nararapat. Pero, binata, kailangan mong malaman kung gaano kabigat ang pasan namin dito sa Pilipinas. Kami rito, kaming matatandang sundalo, kailangang gumawa ng lahat at maging lahat: Hari, Ministro ng Estado, ng Digmaan, ng Katarungan, ng Pananalapi, ng Agrikultura, at lahat ng iba pa. Ang mas masaklap pa, sa bawat usapin kailangan naming sumangguni sa malayong inang-bayan, na tumatanggap o tumatanggi sa aming mga mungkahi ayon sa mga kalagayan doon—at kung minsan ay bulag pa. Sabi nga naming mga Kastila, ‘Ang sumusubok sa napakaraming bagay ay walang natatagumpayan.’ Bukod pa roon, karaniwan kaming dumarating dito na kakaunti ang alam tungkol sa bansa, at umaalis naman kapag nagsisimula pa lamang namin itong makilala. Sa iyo, makapagsasalita ako nang tapat, dahil wala ring saysay kung magpapanggap pa ako. Kahit sa Espanya, kung saan may sariling ministro ang bawat sangay, ipinanganak at lumaki sa mismong lugar, kung saan may pahayagan at opinyong publiko, kung saan hayagang minumulat ng oposisyon ang pamahalaan at pinananatili itong may alam, hindi pa rin maayos ang takbo ng lahat at marami pa ring kapintasan; kaya

isang himala na rito ay hindi lubusang nagkakagulo ang mga bagay, gayong wala ang mga pananggalang na iyon at kailangan pa naming mabuhay at magtrabaho sa ilalim ng anino ng isang napakalakas na oposisyon. Hindi naman kami nagkukulang sa mabubuting hangarin, kaming mga namumuno, pero napipilitan kaming umasa sa mga mata at bisig ng iba na kadalasan ay hindi namin kilala at na marahil, sa halip na paglingkuran ang kanilang bayan, ay sarili lamang nilang kapakanan ang pinaglilingkuran. Hindi namin kasalanan iyon kundi kasalanan ng mga pangyayari—malaki rin ang naitutulong sa amin ng mga prayle para maitawid ang pamamahala, pero hindi sila sapat. Napukaw mo ang interes ko, at nais kong ang mga kakulangan ng kasalukuyan naming sistema ng pamahalaan ay huwag maging hadlang sa iyo. Hindi ko kayang tutukan ang lahat, at hindi rin naman lahat ay makalalapit sa akin. May maitutulong ba ako sa iyo? Wala ka bang anumang hiling?"

Sandaling nag-isip si Ibarra bago sumagot. "Ginoo, ang pinakamimithi ko ay ang kaligayahan ng aking bayan—isang kaligayahang nais kong magmula kapwa sa inang-bayan at sa pagsisikap ng aking mga kababayan, na pinagdurugtong ng walang hanggang ugnayan ng iisang mithiin at iisang kapakanan. Ang hihilingin ko sana ay isang bagay na tanging pamahalaan lamang ang makapagkakaloob, matapos ang maraming taon ng walang humpay na paggawa at sa pamamagitan ng pagpapatupad ng tiyak na mga reporma."

Ilang segundo siyang tinitigan ng Kanyang Kamahalan, wari'y sinusukat ang pagkatao niya, at buong likas namang sinalubong

iyon ni Ibarra. “Ikaw ang unang lalaking nakausap ko sa bansang ito!” bulalas niya sa wakas habang iniaabot ang kamay.

“Ang nakita pa lamang ng Kanyang Kamahalan ay yaong mga taong pagala-gala sa lungsod na halos kaladkarin ang sarili; hindi pa ninyo napupuntahan ang mga kubong sinisiraan sa aming mga bayan. Kung nagawa ninyo iyon, makakakita sana kayo ng tunay na mga lalaki—kung sapat na ang pagiging bukas-palad at payak ang pamumuhay upang matawag na tao.”

Tumayo ang Kapitan-Heneral at nagsimulang maglakad nang paroo’t parito sa silid. “Ginoong Ibarra,” bigla niyang sabi habang humihinto, at tumayo rin ang binata, “marahil sa loob ng isang buwan ay aalis na ako. Ang pinag-aralan mo at ang paraan mo ng pag-iisip ay hindi para sa bansang ito. Ipagbili mo ang lahat ng mayroon ka, ihanda mo ang iyong baul, at sumama ka sa akin sa Europa; mas babagay sa iyo ang klima roon.”

“Habang ako’y nabubuhay, lagi kong iingatan ang alaala ng kabutihan ng Kanyang Kamahalan,” sagot ni Ibarra na may damdamin, “ngunit kailangan kong manatili sa bayang ito kung saan namuhay ang aking mga ninuno.”

“Kung saan sila namatay—iyan ang mas tamang sabihin! Maniwala ka sa akin, marahil ay mas kilala ko pa ang iyong bayan kaysa sa iyo mismo. Ah, naaalala ko na,” bigla niyang sabi, nag-iba ang tono, “ikaw pala’y mag-aasawa ng isang kaibig-ibig na dalaga at pinatatagal pa kita rito! Humayo ka, puntahan mo siya, at para mas malaya ka, papuntahin mo sa akin ang kanyang ama,” dagdag niya na may ngiti. “Pero huwag mong kalilimutan na gusto kong samahan mo ako sa aking

paglalakad.”

Yumukod si Ibarra at lumabas. Pagkatapos ay tinawag ng Kanyang Kamahalan ang kanyang ayudante. “Nasiyahan ako,” sabi niya habang marahang tinatapik ang balikat nito. “Ngayon ko unang nakita kung paanong maaaring maging mabuting Kastila ang isang tao nang hindi tumitigil na maging mabuting Filipino at magmahal sa sariling bayan. Ngayon ay naipakita ko sa kanilang mga Reverencia na hindi kaming lahat ay mga papet nila. Binigyan ako ng binatang ito ng pagkakataon, at hindi magtatagal ay maayos ko na ang lahat ng kuwenta ko sa mga prayle. Sayang lamang na balang araw, ang binatang ito—Pero ipatawag mo ang alkalde.”

Agad na humarap ang alcalde. Pagpasok niya, sinabi sa kanya ng Kapitan-Heneral, “Señor Alcalde, para hindi na maulit ang mga _tagpong_ tulad ng _nasaksihan_ ninyo ngayong hapon—mga tagpong ikinalulungkot ko dahil _nakasisira_ sa dangal ng pamahalaan at ng lahat ng mabubuting Kastila—hayaan ninyong ipagkatiwala ko sa inyong _natatanging_ pangangalaga si Señor Ibarra, upang mabigyan ninyo siya ng paraan para maisakatuparan ang kanyang makabayang mga layunin, at upang sa hinaharap ay mapigilan ninyong gambalain siya ng sinuman, anuman ang kanilang uri, at sa kahit anong dahilan.”

Naunawaan ng alcalde ang saway at yumuko upang maitago ang kanyang pagkalito.

“Ipaabot din ang utos na iyan sa alferez na namumuno rito sa distrito. At siyasatin din kung may sarili siyang mga gawain na hindi pinahihintulutan ng mga tuntunin. Mahigit isang reklamo na

ang narinig ko tungkol diyan.”

Humarap si Kapitan Tiago na matigas at pormal ang tindig. “Don Santiago,” sabi ng Kanyang Kamahalan sa magiliw na tinig, “kanina ay binati kita sa kaligayahang magkaroon ng isang anak na tulad ng Señorita de los Santos; ngayon naman, hayaan mong batiin kita sa iyong magiging manugang. Ang pinakamabuting anak na babae ay tunay na karapat-dapat sa pinakamahusay na mamamayan ng Pilipinas. Maaari bang malaman kung kailan ang kasal?”

“Ginoo!” nauutal na sabi ni Kapitan Tiago habang pinupunasan ang pawis sa kanyang noo.

“Sige na, nakikita kong wala pang tiyak na napagkakasunduan. Kung kulang kayo ng mga taong tatayong kasama nila, ikagagalak kong maging isa sa kanila. Para na rin maalis ko ang pagkasuklam na idinulot sa akin ng napakaraming kasal na nadaluhan ko na noon,” dagdag niya habang lumilingon sa alcalde.

“Opo, ginoo,” sagot ni Kapitan Tiago na may ngiting kahahabagan.

Halos patakbong hinanap ni Ibarra si Maria Clara—napakarami niyang gustong sabihin dito. Nang makarinig siya ng masasayang tinig mula sa isa sa mga silid, marahan siyang kumatok sa pinto.

“Sino iyan?” tanong ng tinig ni Maria Clara.

“Ako!”

Biglang tumahimik ang mga tinig at ang pinto—hindi bumukas.

“Ako ito, maaari ba akong pumasok?” tawag ng binata, habang malakas ang kabog ng kanyang dibdib.

Nagpatuloy ang katahimikan. Maya-maya, may magaang yabag na lumapit sa pinto, at ang masayang tinig ni Sinang ay marahang narinig sa butas ng susian: "Crisostomo, pupunta kami sa teatro mamayang gabi. Isulat mo na lang ang gusto mong sabihin kay Maria."

Pagkatapos, mabilis ding lumayo ang mga yabag, gaya ng bilis ng paglapit ng mga ito.

"Ano ang ibig sabihin nito?" bulong ni Ibarra sa sarili habang dahan-dahan siyang lumalayo sa pinto.

KABANATA XXXVIII

Ang Prusisyon

Pagsapit ng gabi, nang masindihan na ang lahat ng parol sa mga bintana, muling umusad ang prusisyon sa ikaapat na pagkakataon, kasabay ng pagtunog ng mga kampana at ng karaniwang pagsabog ng mga paputok. Ang Kapitan-Heneral, na naglalakad kasama ang dalawa niyang ayudante, si Kapitan Tiago, ang alkalde, ang alperes, at si Ibarra, at pinangungunahan ng mga guwardiya sibil at mga opisyal na nagbubukas ng daraanan at nagpapaluwag ng kalsada, ay inanyayahang panoorin ang prusisyon mula sa bahay ng gobernadorcillo. Sa tapat nito ay may itinayong entablado kung saan bibigkasin ang isang loa [104] bilang parangal sa Mapalad na Patron.

Kung si Ibarra lang ang masusunod, maluwag sana niyang ipagpapalit ang kasiyahang marinig ang tulang iyon kapalit ng panonood sa prusisyon mula sa bahay ni Kapitan Tiago, kung saan naiwan si Maria Clara kasama ang ilan niyang kaibigan. Pero gusto ng Kanyang Kamahalan na marinig ang loa, kaya wala siyang magawa kundi aliwin ang sarili sa pag-asang makikita niya ito sa teatro.

Nangunguna sa prusisyon ang mga pilak na kandelabra na pasan ng tatlong sakristang may guwantes. Kasunod nila ang mga batang mag-aaral na nasa pangangalaga ng kanilang guro, at pagkatapos ay ang mga batang may dalang mga parol na papel na iba-iba ang hugis at kulay, nakakabit sa dulo ng mga kawayan na magkakaiba rin ang haba at pinalamutian ayon sa

hilig ng bawat bata. Ang mga ilaw na ito ay mula sa mga bata ng mga baryo, na masaya namang gumaganap sa tungkuling ipinapataw ng _matanda_ sa nayon_, [105] at bawat isa ay siya ring nagdidisenyo at gumagawa ng sarili niyang parol. Nilalagyan nila iyon ng palamuti at maliliit na banderitas ayon sa kanilang kagustuhan at sa kaya ng kanilang bulsa, at sinisindihan ng piraso ng kandila kung may kaibigan o kamag-anak silang sakristan, o kung nakakabili sila ng maliliit na pulang kandilang gaya ng sinusunog ng mga Tsino sa harap ng kanilang mga altar.

Sa gitna ng siksikang tao, paroo't parito ang mga alguazil, mga tagapagbantay ng kaayusan at hustisya, para tiyaking hindi nagugulo ang pila at hindi nagkakagipitan ang mga tao. Para magawa iyon, ginagamit nila ang kanilang mga baston, at sa mga hampas na ibinibigay nila sa tamang sandali at may sapat na lakas, para bang lalo pa nilang pinadadakila at pinagniningning ang prusisyon—lahat umano para sa ikabubuti ng mga kaluluwa at sa karangyaan ng palabas na panrelihiyon. Habang malayang namimigay ng mga nakababanal na palo ang mga alguazil, may iba namang mga taong, para aliwin ang mga nakatanggap nito, ay libre ring namamahagi ng mga kandila at taper na iba-iba ang laki.

"Señor Alcalde," mahinang sabi ni Ibarra, "ibinibigay ba nila ang mga hampas na iyan bilang parusa sa kasalanan, o dahil lang gusto nila?"

"Tama ka, Señor Ibarra," sagot ng Kapitan-Heneral, na nakarinig sa tanong. "Ang mabangis na tanawing ito ay ikinagugulat ng lahat ng dumarating dito mula sa ibang bansa. Dapat itong

ipagbawal."

Walang malinaw na dahilan, si San Juan Bautista ang unang santong lumitaw. Sa itsura niya, masasabi mong hindi gaanong mataas ang tingin ng mga tao sa pinsan ng Ating Tagapagligtas, dahil bagaman totoo na ang kanyang mga paa at binti ay parang sa isang dalaga at ang mukha niya ay parang sa isang ermitanyo, nakapatong naman siya sa isang lumang kahoy na andas at natatakpan ng isang pulutong ng mga batang may dalang kandila at mga parolang hindi sindi, na abala sa kunwa-kunwariang labanan.

"Kawawang santo!" bulong ng Pilosopong Tasio, na nanonood ng prusisyon mula sa kalsada. "Wala ring naitulong sa iyo na ikaw ang naunang tagapagbalita ng Mabuting Balita o na yumukod sa iyo si Jesus! Walang saysay ang dakila mong pananampalataya at ang pagiging mapagtiis mo, ni ang katotohanang namatay ka para sa katotohanan at sa iyong mga paninindigan—lahat ng iyan ay kinalilimutan ng mga tao kapag sarili nilang mga merito lang ang pinahahalagahan nila. Mas may pakinabang pa palang mangaral nang masama sa mga simbahan kaysa maging ang mahusay na tinig na sumisigaw sa ilang—iyan ang itinuturo sa iyo ng Pilipinas! Kung kumain ka sana ng pabo imbes na balang at nagsuot ng seda sa halip na balat, kung sumapi ka sana sa isang Korporasyon—"

Pero naputol ang pananalita ng matanda nang dumating si San Francisco. “Hindi ba sinabi ko na?” dugtong niya, may mapanuyang ngiti. “Ito, nakasakay sa tainga, at Diyos ko, anong karwahe naman iyan! Ilan ang ilaw at ilan ang mga parolang salamin! Hindi pa kita nakita kailanman na napapaligiran ng

napakaraming tanglaw, Giovanni Bernardone! [106] At anong musika! Ibang mga himig ang narinig ng mga tagasunod mo pagkamatay mo! Pero, kagalang-galang at mapagkumbabang tagapagtatag, kung mabubuhay kang muli ngayon, mga bulok na Elias ng Cortona na lang ang makikita mo, at kung makilala ka man ng mga tagasunod mo, ipapakulong ka nila, at baka sapitin mo pa ang naging kapalaran ni Cesareus ng Spyre."

Pagkatapos ng musika ay dumaan ang isang bandila na may larawan ng parehong santo, ngunit may pitong pakpak, dala ng mga Kapatid na Tersiyaryo na nakasuot ng mga abitong _guingón_ at nananalangin sa matataas at malulungkot na tinig. Kasunod naman, sa paraang hindi gaanong maipaliwanag, si Santa Maria Magdalena: isang magandang imahen na may makapal at mahabang buhok, may suot na pañuelong burdadong piña na hawak ng mga daliring balot ng mga singsing, at bestidang seda na may palamuting ginintuang kislap. Napapalibutan siya ng mga ilaw at insenso, at ang kanyang mga luhang salamin ay sumasalamin sa mga kulay ng mga ilaw-Bengala; dahil dito, nagkaroon ng pantastikong anyo ang prusisyon, at ang banal na makasalanan ay wari'y umiiyak ng luhang minsang berde, minsang pula, minsang bughaw. Nagsimulang magsindi ng ilaw ang mga bahay nang si San Francisco na ang dumaraan; hindi tinamasa ni San Juan Bautista ang karangalang iyon at mabilis siyang lumampas, na para bang nahihiyang siya lamang ang nakadamit ng balat sa gitna ng napakaraming taong balot sa ginto at mga alahas.

"Ayan na ang santo namin!" bulalas ng anak na babae ng gobernadorcillo sa kanyang mga panauhin. "Pinahiram ko sa

kanya ang lahat ng singsing ko, pero para naman iyon sa ikaliligtas ko at makapunta ako sa langit."

Huminto ang mga may dalang kandila sa paligid ng andas upang makinig sa _loa_–, at ganoon din ang mga pinagpalang santo; sila man o ang mga may pasan sa kanila ay gustong marinig ang mga taludtod. Ang mga may buhat kay San Juan, pagod na sa paghihintay, ay naupo nang nakatiklop ang mga paa at napagkasunduang ibaba siya sa lupa.

"Baka pagalitan tayo ng alguazil!" tutol ng isa sa kanila.

"Aba, sa sakristiya nga iniiwan lang siya sa isang sulok, kasama ng mga sapot ng gagamba!"

Kaya si San Juan, nang maibaba na sa lupa, ay naging isa na rin sa mga tagabayan.

Nang umusad na ang karosa ni Magdalena, sumama na rin ang mga babae sa prusisyon. Pero hindi tulad sa hanay ng mga lalaki na mga bata ang nauuna, dito ang mga matatandang babae ang nasa unahan, at ang mga dalaga ang pumuno sa hanay hanggang sa karosa ng Birhen, na sinusundan ng kura sa ilalim ng kaniyang baldakino. Kay Padre Damaso raw nila nakuha ang kaugaliang ito, dahil sabi niya: "Sa Birhen, ang mga dalaga ang kalugud-lugod, hindi ang matatandang babae!" Maraming debotong matandang babae ang napasimangot sa pahayag na iyon, pero hindi naman nagbago ang panlasa ng Birhen.

Sumunod si San Diego kay Magdalena, pero hindi siya mukhang ikinatutuwa iyon, dahil umuusad siya na parang nagsisisi, gaya

rin ng kilos niya noong umaga nang sumunod siya kay San Francisco. Ang kaniyang karosa ay hinihila ng anim na Hermana Tersiyarya—kung dahil man sa isang panata o sa may iniindang sakit, ang malinaw ay buong sigasig nila siyang kinaladkad. Huminto si San Diego sa tapat ng entablado at naghintay na batiin siya.

Pero kailangan pang hintayin ang karosa ng Birhen, na inuunahan ng mga taong nakadamit na parang mga multo. Natakot dito ang maliliit na bata, kaya umalingawngaw ang iyak at sigaw ng mga sanggol sa takot. Gayunman, sa gitna ng madilim na kumpol ng mga saya, hood, sinturon, at lambong ng madre, na sinasabayan ng paulit-ulit at ilonging dasal, may makikitang labindalawang dalagitang nakaputi, may koronang bulaklak, kulot ang buhok, at kumikislap ang mga tingin na kasinliwanag ng kanilang mga kuwintas—parang mapuputing hasmin o sariwang sampagita sa gitna ng lumang basahan. Para silang maliliit na espiritu ng liwanag na bihag ng mga anino, habang naglalakad na hawak ang malalapad na asul na lasong nakatali sa karosa ng Birhen, at nagpapaalala sa mga kalapating humihila sa karosa ng Tagsibol.

Ngayon ay nakapuwesto nang tila nakikinig ang lahat ng imahen, dikit-dikit na para bang nagsisiksikan upang marinig ang mga taludtod. Nakatitig ang lahat sa kurtinang bahagyang nakabukas hanggang sa sa wakas ay sabay-sabay na napabuntong-hanga ang mga tao. At may dahilan naman, dahil ang lumitaw ay isang batang may pakpak, nakasakay-bota, may bandolera, sinturon, at sombrerong may balahibo.

"Ang alkalde!" sigaw ng isa, pero ang kahanga-hangang nilalang na ito ay nagsimulang bumigkas ng isang tulang kasintulad niya at hindi man lang nasaktan sa paghahambing.

Pero bakit pa natin isusulat dito ang sinabi niya sa Latin, Tagalog, at Espanyol, at pawang nasa taludtod pa—itong kawawang biktima ng gobernadorcillo? Nalasap na ng ating mga mambabasa ang sermon ni Padre Damaso kaninang umaga, at ayaw naman nating umapaw sila sa dami ng kababalaghan. Bukod dito, baka sumama ang loob sa atin ng Franciscano kung maghahain pa tayo ng karibal, at malayong-malayo iyan sa hangarin ng mga mapayapang taong tulad naming pinalad na mabuhay.

Pagkaraan, nagpatuloy ang prusisyon, at si San Juan ay naglakad sa kanyang lambak ng mga luha. Nang mapadaan ang Birhen sa tapat ng bahay ni Kapitan Tiago, isang makalangit na awit ang sumalubong sa kanya sa mga salita ng arkanghel. Isang tinig iyon na banayad, malamyos, nakikiusap, at halos humihibik habang inaawit ang _Ave Maria_ ni Gounod, na sinasabayan ng piyano na wari'y nakikipanalangin din. Biglang humina ang tugtugin ng prusisyon, tumigil ang mga dasal, at maging si Padre Salvi ay napahinto. Nanginig ang tinig at lalo pang naging mapanglaw, na para bang hindi lang pagbati ang ipinahahayag—kundi isang panalangin at isang pagtutol.

Habang nakikinig si Ibarra sa tinig mula sa bintanang kinatatayuan niya, unti-unting bumigat sa kanyang puso ang takot at lungkot. Naunawaan niya ang gustong ipahiwatig ng naghihirap na kaluluwang iyon sa awit, ngunit natatakot siyang tanungin ang sarili kung saan nanggagaling ang gayong

dalamhati. Mabigat ang loob at malalim ang iniisip, humarap siya sa Kapitan-Heneral.

"Sabay ka sa akin sa hapag," sabi nito sa kanya. "Doon natin pag-uusapan ang mga batang nawala."

"Ako kaya ang dahilan?" bulong ng binata, nakatitig ngunit hindi naman talaga nakikita ang Kapitan-Heneral, na sinusundan niya na lamang nang parang awtomatiko.

KABANATA XXXIX

Doña Consolacion

Bakit nakasara ang mga bintana sa bahay ng alferez? Nasaan ang matitigas na anyo at ang kamisetang pranela ng Medusa o Musa ng Guardia Civil habang dumaraan ang prusisyon? Naisip kaya ni Doña Consolacion kung gaano kapangit ang kanyang noo na hitik sa makakapal na ugat na waring hindi dugo kundi suka at apdo ang dinadaloy, ang tabakong bagay na bagay sa kanyang mamulang-lilang mga labi, ang kanyang matang puno ng inggit—at dahil sa isang bugso ng kabutihang-loob ay minabuti niyang huwag sirain ang kasiyahan ng taumbayan sa pamamagitan ng kanyang nakapanghihilakbot na anyo? Ah, ang kanyang mga bugso ng kabutihang-loob ay umiiral lamang noong Ginintuang Panahon! Walang mga parol ni bandila ang bahay, at lalo itong mukhang malungkot dahil masaya ang buong bayan, gaya ng sabi ni Sinang; at kung hindi lang dahil sa bantay na palakad-lakad sa tapat ng pinto, iisiping walang nakatira roon.

May mahinang ilaw sa magulong sala, at dahil doon ay lalong luminaw ang maruruming kapis na bintana, na kinapitan na ng sapot at binalutan na ng makapal na alikabok. Ang maybahay, ayon sa nakasanayan niyang katamaran, ay nakapikit at inaantok sa isang malapad na sopa. Gaya ng dati, pangit at kakila-kilabot ang ayos niya: may pañuelo na nakatali sa ulo, at mula roon ay may ilang maninipis na hibla ng buhaghag na buhok na nakalawit; may suot na asul na kamisang pranela sa ibabaw ng isa pang kamisa na marahil ay puti noon; at isang

kupas na saya na litaw ang hugis ng payat at patag niyang mga hita, na nakapatong ang isa sa isa at nanginginig na parang nilalagnat. Mula sa bibig niya ay lumalabas ang maliliit na ulap ng usok na bugnot niyang ibinubuga kung saan man nakatingin ang mga mata niya sa tuwing dumidilat siya. Kung nakita siya ni Don Francisco de Cañamaque [107] sa sandaling iyon, malamang na napagkamalan niya itong isang cacique ng bayan o isang _mangkukulam_, at saka niya lalagyan ang natuklasan niyang iyon ng mga komentaryong nasa wikang palengke na siya rin ang umimbento para sa natatangi niyang gamit dito.

Noong umagang iyon, hindi siya nakapagsimba. Hindi dahil ayaw niya—sa kabaligtaran, gusto pa nga niyang magpakita sa maraming tao at makinig sa sermon—pero hindi siya pinayagan ng asawa niya. Gaya ng nakasanayan, sinabayan pa iyon ng dalawa o tatlong pang-iinsulto, pagmumura, at bantang sisipain siya. Alam ng alferez na katawa-tawa manamit ang kanyang asawa at mukha itong tinatawag na "_querida_ ng mga sundalo," kaya ayaw niya itong ilantad sa tingin ng mga dayo at ng mga taong galing sa kabisera. Pero hindi iyon ang pagkaunawa niya. Para sa kanya, maganda at kaakit-akit siya, may tindig ng isang reyna, at mas mahusay at mas marangya pa siyang manamit kaysa kay Maria Clara mismo, na naka-tapis samantalang siya ay nakaalaylay na saya. Kaya kinailangan siyang takutin ng alferez: "Tumahimik ka, kung hindi sisipain kitang pabalik sa sinumpa mong bayan!" Ayaw ni Doña Consolacion na umuwi sa kanilang bayan dahil sa dulo ng isang bota, pero nag-isip siya ng paghihiganti.

Kailanman, ang maitim na mukha ng ginang na ito ay hindi nakapagbigay ng tiwala kaninuman, kahit noong siya'y nagpipinta; ngunit nang umagang iyon, lalo niyang ikinabahala ang mga utusan, lalo na nang makita nila siyang palakad-lakad sa bahay, mula sa isang bahagi hanggang sa iba, tahimik, na para bang may binubuo siyang kakila-kilabot o masamang balak. Ang tingin niya ay gaya ng sa ahas na nahuli at malapit nang durugin—malamig, maningning, at tumatagos, na may halong pang-akit, pagkasuklam, at kalupitan. Ang pinakamaliit na pagkakamali, ang pinaka-di-karaniwang ingay, ay agad niyang tinutumbasan ng isang maruming insultong tumatagos sa kaluluwa; ngunit walang sumasagot sa kanya, sapagkat ang magpaliwanag ng sarili ay magiging isa pang kasalanan.

Ganoon lumipas ang maghapon. Dahil wala siyang nakaharap na anumang hadlang na makapipigil sa kanya—naimbitahan sa labas ang kanyang asawa—lalo siyang napuno ng apdo; wari bang ang bawat himaymay ng kanyang katawan ay nakargahan ng kuryenteng nagbabantang sumabog sa isang unos ng poot. Lahat sa paligid niya ay nagsara at umurong gaya ng mga bulaklak sa unang ihip ng bagyo, kaya wala siyang nasalubong na pagtutol ni anumang mapagbubuntunan o matatayuang lugar upang mailabas ang kanyang masamang timpla. Umiwas sa kanya ang mga sundalo at mga utusan. Upang hindi niya marinig ang mga tunog ng kasayahan sa labas, ipinag-utos niyang isara ang mga bintana at inatasan ang bantay na huwag magpapasok ng sinuman. Tinalian niya ng panyo ang kanyang ulo na para bang baka ito pumutok at, kahit maliwanag pa ang araw, iniutos niyang sindihan ang mga ilawan.

Si Sisa, gaya ng nakita natin, ay inaresto bilang manggugulo at dinala sa kuwartel. Wala roon noon ang alferez, kaya napilitan ang kaawa-awang babae na magpalipas ng gabi roon, nakaupo sa isang bangko, lupaypay ang anyo. Kinabukasan, nakita siya ng alferez, at dahil nag-alala ito para sa kanya sa magulong mga araw na iyon at ayaw ding malagay sa isang di-kaaya-ayang eksena, inutusan niya ang mga sundalo na bantayan siya, pakitunguhan nang maayos, at bigyan ng makakain. Sa gayon nagpalipas ng dalawang araw ang baliw na babae.

Nang gabing iyon, marahil dahil malapit siya sa bahay ni Kapitan Tiago kaya naalala niya ang malungkot na awit ni Maria Clara, o baka may iba pang gunita na gumising sa matatandang himig sa kanyang alaala—anumang dahilan, nagsimula ring umawit si Sisa sa isang matamis ngunit malungkot na tinig ng kundiman ng kanyang kabataan. Narinig siya ng mga sundalo at natahimik; may mga alaalang matagal nang nakabaon ang muling nabuhay sa mga himig na iyon, mula sa panahong hindi pa sila nasisira. Narinig din iyon ni Doña Consolacion habang siya'y naiinip, at nang malaman kung sino ang umaawit, ilang saglit siyang nag-isip saka iniutos na dalhin agad sa kanya si Sisa. May tila ngiting dumaan sa kanyang tuyot na mga labi.

Nang iharap si Sisa sa kanya, mahinahon itong pumasok, na walang ipinakitang pagtataka o takot. Para bang wala siyang nakikitang ginang o among dapat igalang, at nasaktan dito ang kayabangan ng Musa, na gustong maghasik ng paggalang at pangamba. Umubo siya, sinenyasan ang mga sundalo na iwan siyang mag-isa, at habang ibinababa ang latigo ng kanyang asawa, sinabi niya sa baliw na babae sa isang nakakatakot na

tinig, "Come on, magcantar icau!" [108]

Siyempre, hindi naintindihan ni Sisa ang ganoong Tagalog, at ang kawalang-unawang iyon ang nagpahupa sa galit ng Medusa, dahil isa sa magagandang ugali ng ginang na ito ang magkunwaring hindi marunong ng Tagalog, o kahit paano'y magmukhang hindi ito alam. Kapag nagsasalita siya nito sa pinakamasamang paraang posible, nagkakaroon siya ng anyong isang tunay na orofea, [109] gaya ng madalas niyang sabihin. Pero mabuti na rin iyon, dahil kung pinahihirapan niya ang Tagalog, hindi rin naman mas mabuti ang lagay ng Espanyol sa kanyang bibig, sa gramatika man o sa pagbigkas, sa kabila ng pagsisikap ng kanyang asawa, ng mga silya, at ng mga sapatos, na ginawa na ang lahat para maturuan siya.

Isa sa mga salitang mas pinagpaguran pa niya kaysa sa pagpupunyagi ni Champollion sa mga hieroglyphics ay ang pangalang Filipinas. Ayon sa kuwento, kinabukasan ng kanyang kasal, habang nakikipag-usap siya sa kanyang asawa na noo'y isang korporal pa lamang, nasabi niya ang Pilipinas. Inakala ng korporal na tungkulin niyang ituwid siya, kaya sabay sampal sa ulo ay sinabi niya, "Sabihin mo, Felipinas, babae! Huwag kang tanga! Hindi mo ba alam na iyan ang tawag sa lintik mong bayan, mula kay Felipe?"

Ang babae, na parang nananaginip pa sa gitna ng kanyang pulot-gata, ay gustong sumunod kaya ang nasabi niya ay Felepinas. Sa tingin ng korporal ay papalapit na siya sa tamang bigkas, kaya dinagdagan pa niya ang mga sampal at pinagalitan siya nang ganito: "Pero, babae, hindi mo ba mabigkas ang Felipe? Huwag mong kalilimutan iyan; kilala mo ang hari, si Don

Felipe—ang ikalima—. Sabihin mo ang Felipe, tapos idagdag mo ang nas, na sa Latin ay ibig sabihin ay ‘mga pulo ng mga Indio,’ at ayan na ang pangalan ng lintik mong bayan!"

Si Consolacion, na noong panahong iyon ay isang labandera, hinimas ang mga pasa niya at paulit-ulit na sinabi, halatang nauubusan na ng pasensya, "Fe-li-pe, Felipe--nas, Fe-li-pe-nas, Felipinas, ganoon ba?"

Parang nakakita ng kung anu-anong pangitain ang korporal. Paanong naging _Felipenas_ at hindi _Felipinas_?_ Dalawa lang iyan: alinman sa _Felipenas_ talaga, o dapat sabihing _Felipi_!_ Kaya nang araw na iyon, minabuti niyang huwag na munang ituloy ang usapan. Iniwan niya ang asawa niya at nagpunta para sumangguni sa mga aklat. Doon lalo siyang namangha: kinusot niya ang mga mata niya--tingnan nga natin--dahan-dahan ngayon! _F-i-l-i-p-i-n-a-s_, Filipinas! Iyon ang nakasulat sa lahat ng maayos na limbag na aklat--ibig sabihin, mali silang mag-asawa!

"Ano ba ito?" bulong niya. "Nagsisinungaling ba ang kasaysayan? Hindi ba sinasabi ng aklat na ito na si Alonso Saavedra ang nagbigay ng pangalang iyan sa bansa bilang parangal sa prinsipe, si Don Felipe? Paano nabago ang pangalang iyon? Maaari kayang Indio itong si Alonso Saavedra?" [110]

Dala ang mga pagdududang iyon, nagpunta siya kay Sarhento Gomez para magtanong; noong kabataan nito, gusto nitong maging kura. Hindi man lang nilingon ng sarhento ang korporal. Bumuga muna siya ng usok at saka buong kapompohan na

sumagot, "Noong unang panahon, Filipi– ang bigkas sa halip na Felipe–. Pero ngayong kaming mga moderno ay nahawa na sa pagka-Pranses, hindi na namin matagalan ang dalawang magkasunod na i–, kaya ang mga edukadong tao, lalo na sa Madrid--hindi ka pa nakakarating sa Madrid?--ang mga edukadong tao, gaya ng sabi ko, ay sinimulan nang gawing e– ang unang i– sa maraming salita. Iyan ang tawag sa pagiging moderno."

Kawawa namang korporal, hindi pa siya nakakarating sa Madrid--iyon pala ang dahilan kung bakit hindi niya malutas ang palaisipan: ang dami palang natututuhan sa Madrid! "Kung ganoon, tama nang sabihin ngayon--"

"Sa lumang estilo, tao! Hindi pa sibilisado ang bansang ito! Sa lumang estilo, Filipinas!–" may paghamak na sigaw ni Gomez.

Ang korporal, kahit sabihing mahina sa pilolohiya, ay mabuting asawa naman. Ang bagong natutuhan niya ay dapat malaman din ng kabiyak niya, kaya sinimulan niya itong turuan: "Consola, ano ba ang tawag mo sa lintik na bansang iyan?"

"Ano pa ba ang itatawag ko? Siyempre kung ano ang itinuro mo sa akin: Felifinas!–"

"Babagsakan kita ng silya, hayop ka! Kahapon mas maayos mo pa ngang nabigkas iyan sa makabagong estilo, pero ngayon ang tama ay bigkasin na parang sinauna: Feli–, ibig kong sabihin, Filipinas!–"

"Tandaan mo, hindi ako sinauna! Ano bang iniisip mo?"

"Huwag na iyan! Sabihin mo, Filipinas!–"

"Ayoko nga. Hindi pa ako matandang hukluban—wala pa nga akong trenta!" sagot niya habang itinutupi ang manggas at naghahanda sa sagupaan.

"Sabihin mo na, ikaw na ----, kung hindi ihahagis ko sa 'yo ang silyang ito!"

Nakita ni Consolacion ang kilos na iyon, nag-isip sandali, saka nagsimulang mautal habang hinihingal, "Feli-, Fele-, File--_"

Pum! Lagapak! Tinapos ng silya ang salita. Nauwi tuloy ang aralin sa suntukan, kalmotan, at sampalan. Hinila siya ng korporal sa buhok; sinabunutan naman niya ang balbas nito sa baba, pero hindi niya nakagat dahil maluwag na ang mga ngipin niya. Napasigaw ito, binitiwan siya, at humingi ng tawad. Dumaloy ang dugo, mas namula ang isang mata kaysa sa kabila, nagkapira-piraso ang isang camisa, maraming bagay ang nabunyag, pero hindi ang Filipinas–.

Ganiyan ang nangyayari sa tuwing napag-uusapan ang wika. Habang minamasdan ng korporal ang pag-unlad niya sa lengguwahe, malungkot niyang kinuwenta na sa loob ng sampung taon ay tuluyan nang makalilimot magsalita ang kanyang kabiyak—at iyon nga halos ang nangyari. Noong ikinasal sila, marunong pa siyang mag-Tagalog at nakapagpapaintindi pa sa Espanyol, pero ngayon, sa panahong saklaw ng ating kuwento, wala na siyang sinasalitang anumang wika. Sanay na sanay na siyang magpahayag sa pamamagitan ng mga senyas—at ang pinipili niya ay yaong pinakamalakas at pinakamatindi—na kaya pa niyang higitan ang imbentor ng Volapuk.

Kaya masuwerte si Sisa na hindi niya ito naiintindihan, at bahagyang lumuwag ang kunot sa noo ng Medusa habang sumilay sa mukha nito ang ngiting kuntento; malinaw na hindi ito marunong mag-Tagalog, isa siyang _orofea!_–

"Hoy, bata, sabihin mo sa kanya sa Tagalog na kumanta! Hindi niya ako maintindihan, hindi siya nakakaintindi ng Espanyol!"

Naunawaan ng baliw na babae ang bata at nagsimula siyang umawit ng _Awit ng Gabi_. Noong una, nakinig si Doña Consolacion nang may mapanuyang ngisi, pero unti-unti itong nawala sa kanyang mga labi. Naging mataman siya, saka naging seryoso, at tila napaisip pa. Tinamaan siya ng tinig, ng damdaming laman ng mga taludtod, at ng mismong awit—marahil ang tuyot at lantang pusong iyon ay matagal nang uhaw sa ulan. Nauunawaan niya iyon nang lubos: “Ang lungkot, ang lamig, at ang halumigmig na bumababa mula sa langit kapag nababalot ng balabal ng gabi,” gayon ang sinasabi ng _kundíman_, ay waring bumababa rin sa kanyang puso. “Ang tuyot at kupas na bulaklak na buong araw ay ipinagparangalan ang kanyang gayak, naghahanap ng papuri at punô ng kapalaluan, pagsapit ng dapithapon, nagsisisi at nawalan ng gana sa lahat, pilit itinataas ang kanyang nakalaylay na mga talulot sa langit, naghahanap ng kaunting lilim upang makapagtago at mamatay nang hindi kinukutya ng liwanag na nakakita sa kanya sa kanyang kariktan, nang hindi nasasaksihan ang kayabangan ng kanyang pagmamataas, at humihiling ding may kaunting hamog na lumuha para sa kanya. Ang ibon ng gabi ay umaalis sa kanyang nag-iisang taguan, sa guwang ng isang sinaunang punò, at ginagambala ang malungkot na

pag-iisa ng mga bukás na pook—”

“Huwag, huwag kang umawit!” bulalas niya sa ganap na Tagalog habang biglang tumatayo, balisang-balisa. “Huwag kang umawit! Sumasakit sa akin ang mga taludtod na iyan.”

Tumahimik ang baliw na babae. Napabulalas ang bata, “Ábá!— Marunong pala siyang mag-Tagalog!” at napatitig siya nang may paghanga sa kanyang among babae. Nang mapagtanto nitong nabunyag niya ang sarili niya, nahiya siya; at dahil hindi likas sa kanya ang kahinhinan ng isang babae, ang hiya ay naging anyo ng galit at poot. Kaya itinuro niya ang pinto sa walang-ingat na bata at sinipa niya itong pasara pagkakalabas nito.

Pinilipit niya ang latigo sa kanyang nanginginig na mga kamay at ilang ulit na naglakad paikot sa silid. Pagkatapos, bigla siyang huminto sa harap ng baliw na babae at sinabi rito sa Kastila, “Sumayaw ka!” Pero hindi gumalaw si Sisa.

“Sumayaw ka, sumayaw ka!” ulit niya sa nakapanghihilakbot na tinig.

Tinitigan siya ng baliw na babae gamit ang ligaw at blangkong mga mata, habang itinataas ng alfereza ang isa niyang braso, saka ang kabila, at inaalog ang mga iyon, pero wala ring nangyari dahil hindi siya maintindihan ni Sisa. Pagkatapos, nagsimula itong lumundag-lundag at yumanig ang katawan, na para bang hinihikayat si Sisa na gayahin siya. Sa malayo, maririnig ang musika ng prusisyon na tumutugtog ng isang mabigat at maringal na martsa, pero si Doña Consolacion ay sumasayaw nang ubod ng bagsik, sa ibang kumpas, sa ibang

musikang tila sa loob lamang niya umaalingawngaw. Nakatitig lang si Sisa sa kanya nang hindi gumagalaw, habang may bakas ng pag-uusisa sa kanyang mga mata at may bahagyang anino ng ngiti sa maputla niyang mga labi: naaaliw siya sa pagsasayaw ng babae. Biglang tumigil ang huli, na para bang nahiya, itinaas ang latigo—ang kakila-kilabot na latigong kilala ng mga magnanakaw at sundalo, gawa sa Ulango [111] at lalo pang pinabagsik ng alferez sa pamamagitan ng pinilipit na alambre—at sinabi, "Ikaw naman ang sasayaw—sumayaw ka!"

Sinimulan niyang hampasin nang marahan ng latigo ang hubad na mga paa ng baliw na babae. Napangiwi si Sisa sa sakit at napilitan siyang salagin iyon gamit ang kanyang mga kamay.

"Aha, nagsisimula ka na!" sigaw niya na may mabangis na tuwa, habang lumilipat mula sa _lento_ tungo sa _allegro vivace_.

Napadaing sa sakit ang kaawa-awang si Sisa at dali-daling iniangat ang kanyang paa.

"Kailangan mong sumayaw, Indio ka—!" Umugong at sumipol sa hangin ang latigo.

Nagpabagsak si Sisa sa sahig at ipinatong ang dalawang kamay sa kanyang mga tuhod habang nakatitig sa nagpapahirap sa kanya nang dilat na dilat ang mga mata. Dalawang matatalim na hagupit sa kanyang balikat ang nagpatayo sa kanya, at hindi na simpleng sigaw kundi isang alulong ang pinakawalan ng kaawa-awang babae. Napunit ang manipis niyang camisa, nabiyak ang balat niya, at dumaloy ang dugo.

Ang tanaw ng dugo ay nagpapabangis sa tigre; ang dugo ng kanyang biktima ang lalong nagpagising kay Doña Consolacion. "Sumayaw ka, lintik ka, sumayaw ka! Isumpa ang inang nagsilang sa iyo!" sigaw niya. "Sumayaw ka, kung hindi ay hahagupitin kita hanggang mamatay!" Pagkatapos, sinunggaban niya si Sisa gamit ang isang kamay at, habang hinahagupit ito ng kabila, nagsimula siyang sumayaw-sayaw sa paligid.

Sa wakas ay nakaunawa ang baliw na babae at ginaya siya sa pamamagitan ng alanganing pag-ugoy ng mga braso. Kumurba sa mga labi ng kanyang guro ang isang ngiting kuntento—ngiti ng isang babaeng Mephistopheles na nagtagumpay makakuha ng isang mahusay na alagad. Nandoon ang poot, paghamak, panunuya, at kalupitan; kahit humalakhak pa siya nang mala-demonyo, wala na siyang maidaragdag pa roon.

Kaya sa sobrang pagkabihag niya sa tuwang dulot ng tanawing iyon, hindi niya namalayang dumating ang kanyang asawa hanggang sa sipain nito nang malakas ang pinto para bumukas. Namutla at mabigat ang mukha ng alferez, at nang makita niya ang nangyayari, pinukol niya ng nakapangingilabot na tingin ang kanyang asawa, na hindi man lang umalis sa kinatatayuan kundi nanatiling nakangiting mapanukso sa kanya.

Marahang ipinatong ng alferez ang kamay niya sa balikat ng kakaibang mananayaw at pinatigil ito. Napabuntong-hininga ang baliw na babae at dahan-dahang bumagsak sa sahig na nababalot ng sarili niyang dugo.

Nagpatuloy ang katahimikan. Mabigat ang paghinga ng alferez, habang pinagmamasdan siya ng kanyang asawa na tila

nagtatanong ang mga mata. Pinulot niya ang latigo at sa makinis at banayad na tinig ay nagtanong, "Ano bang nangyayari sa iyo? Ni hindi mo man lang ako binati ng magandang gabi."

Hindi sumagot ang alferez. Sa halip, tinawag niya ang bata at sinabi rito, "Alisin mo rito ang babaeng ito at sabihin mo kay Marta na bigyan siya ng ibang damit at asikasuhin siya. Pakainin mo siya at patulugin sa maayos na higaan. Siguraduhin mong walang magmamaltrato sa kanya! Bukas, dadalhin siya sa bahay ni Señor Ibarra."

Pagkatapos, maingat niyang isinara ang pinto, ikinandado iyon, at lumapit sa kanyang asawa. "Tinutuya mo akong patayin ka!" sigaw niya habang ikinukuyom ang mga kamao.

"Ano bang nangyayari sa iyo?" tanong niya habang tumatayo at lumalayo rito.

"Ano'ng nangyayari sa akin!" sigaw niya sa tinig na parang kulog, kasabay ng isang mura at pagwagayway sa harap nito ng isang papel na puno ng sulat-kamay. "Hindi ba ikaw ang sumulat ng liham na ito sa alcalde na nagsasabing tumatanggap ako ng lagay para payagang makapagsugal ang mga tao, ha? Hindi ko alam kung bakit hindi na lang kita bugbugin hanggang mamatay."

"Subukan mo nga! Sige, tingnan natin kung magagawa mo kung may lakas ka ng loob!" sagot niya sabay tawang nang-iinsulto. "Ang makakapatay sa akin sa bugbog ay kailangang mas tunay na lalaki kaysa sa iyo!"

Narinig niya ang insulto, pero nakita rin niya ang latigo. Dumampot siya ng isang pinggan mula sa mesa at ibinato iyon sa ulo nito, ngunit sanay na ang babae sa ganitong mga away kaya mabilis siyang nakaiwas, at nabasag ang pinggan sa pader. Ganoon din ang sinapit ng isang tasa at platito.

"Duwag!" sigaw niya. "Takot kang lumapit sa akin!" At para lalo pa itong galitin, dinuraan niya ito.

Nabulag sa galit ang alferez at umatungal habang sinusubukang sugurin siya, pero sa bilis na halos di kapani-paniwala, hinampas niya ito sa mukha ng latigo at dali-daling tumakbo papasok sa isang silid sa loob, saka marahas na isinara at ikinandado ang pinto sa likuran niya. Umaalulong sa galit at sakit, sumunod siya, pero ang nagawa lang niya ay mabangga ang pinto, at lalo siyang napamura.

"Sumpain ang magiging anak mo, baboy ka! Buksan mo, buksan mo, o babasagin ko ang ulo mo!" sigaw niya habang pinaghahampas ang pinto ng mga kamay at paa.

Walang narinig na sagot. Sa halip, umalingawngaw ang kaluskos ng mga silya at baul, na para bang gumagawa siya ng barikada gamit ang mga kasangkapan. Yumanig ang bahay sa mga sipa at mura ng alferez.

"Huwag kang papasok, huwag kang papasok!" sigaw ng matinis at maasim na tinig mula sa loob. "Kapag nagpakita ka, babarilin kita."

Maya-maya, tila kumalma rin siya at nagkasya na lang sa pabalik-balik na paglalakad sa silid na parang mabangis na

hayop sa hawla.

"Lumabas ka sa kalsada at palamigin mo ang ulo mo!" patuloy na tinuya siya ng babae, na ngayo'y waring tapos na sa paghahanda ng kanyang depensa.

"Isinusumpa ko, kapag nahuli kita, kahit ang Diyos hindi ka maililigtas, matandang baboy ka!"

"Oo, ngayon makakapagsalita ka na ng kahit ano. Ayaw mo akong magsimba! Hindi mo ako pinayagang tuparin ang mga tungkulin ko sa relihiyon!" sagot niya, sa isang panlilibak na siya lang ang marunong gumamit nang ganoon.

Isinuot ng alferez ang kanyang helmet, inayos nang kaunti ang damit niya, at lumabas nang mabibigat ang hakbang. Pero makalipas ang ilang minuto, bumalik siya nang walang kahit katiting na ingay, dahil hinubad niya ang kanyang sapatos. Sanay na ang mga utusan sa ganitong mga away at karaniwan ay wala na silang pakialam, pero ang bagong pakulong ito ng sapatos ang nakaagaw ng pansin nila, kaya nagkikindatan sila. Tahimik na naupo ang alferez sa isang silya sa tabi ng Sublime Port at matiyaga siyang naghintay nang mahigit kalahating oras.

"Talaga bang lumabas ka na o nandiyan ka pa rin, matandang kambing?" tanong ng boses paminsan-minsan, nagpapalit-palit ng tawag at lalo pang itinataas ang tono. Sa wakas, isa-isa na niyang inalis ang mga kasangkapan. Narinig niya ang ingay at napangiti siya.

"Hoy, bata, lumabas na ba ang amo mo?" sigaw ni Doña Consolacion.

Sa isang senyas ng alferez, sumagot ang bata, "Oo, señora, lumabas na siya."

Isang masayang tawa ang narinig mula sa kanya habang inaalis niya ang trangka. Dahan-dahang bumangon ang kanyang asawa, bahagyang bumukas ang pinto—

Isang sigaw, tunog ng pagbagsak ng katawan, mga mura, alulong, sumpa, suntukan, paos na mga tinig—sino ang makapagsasabi kung ano ang nangyari sa dilim ng silid na iyon?

Paglabas ng bata papunta sa kusina, makahulugan siyang nagsenyas sa kusinero, na nagsabi sa kanya, "Pagbabayaran mo iyan."

"Ako? Sa anumang kaso, buong bayan ang magbabayad! Tinanong niya ako kung nakaalis na siya, hindi kung nakabalik na siya!"

KABANATA XL

Karapatan at Lakas

Alas-diyes na ng gabi: tamad na umakyat sa madilim na langit ang mga huling kuwitis, habang may ilan pang parol na papel na kamakailan lang napuno ng usok at mainit na hangin na kumikislap na parang mga bagong bituin. Ang ilan sa mga iyon na may nakakabit na paputok ay nasunog, na nagbabantang madamay ang mga bahay, kaya makikita sa mga bubong ang mga lalaking may dalang timba ng tubig at mahahabang tukod na may kapirasong tela sa dulo. Ang maiitim nilang anino ay litaw sa malabong liwanag ng hangin, parang mga multong bumaba mula sa kalawakan upang saksihan ang pagsasaya ng mga tao. Maraming paputok na may kakaibang anyo—mga gulong, kastilyo, toro, kalabaw—ang pinasabog, at nahigitan sa ganda at karangyaan ang anumang nakita noon ng mga taga-San Diego.

Ngayon, dagsa ang mga taong papunta sa plasa upang manood ng teatro sa huling pagkakataon. Dito’t doon, may mga ilaw-Bengala na nagbibigay ng kakaibang liwanag sa masasayang grupo, habang sinasamantala naman ng mga batang lalaki ang mga sulo para halughugin ang damuhan at hanapin ang mga bombang hindi sumabog at iba pang natira na maaari pang magamit. Pero di nagtagal, nagbigay ng hudyat ang musika at iniwan ng lahat ang mga bukas na lugar.

Matingkad ang ilaw sa malaking entablado. Libu-libong ilaw ang nakapalibot sa mga poste, nakasabit sa bubong, o nakakalat sa sahig na parang mga kumpol na hugis-piramide. Isang alguazil

ang nagbabantay sa mga ito, at tuwing lumalapit siya upang asikasuhin ang mga iyon, sinisigawan siya at hinihiyawan ng mga tao: "Ayan siya! ayan siya!"

Sa harap ng telon, inaayos ng mga musikero sa orkestra ang tono ng kanilang mga instrumento at tumutugtog ng maiikling pambungad na himig. Sa likuran nila ang bahaging binanggit ng tagapagbalita sa kanyang liham, kung saan nakahanay ang mga upuan para sa mga pangunahing mamamayan ng bayan, sa mga Kastila, at sa mayayamang bisita. Ang karaniwang tao, ang di-kilalang masa, ang pumuno sa natitirang espasyo; may ilan pang may pasan na bangko sa balikat, hindi lang para maupuan kundi para makabawi rin sa kanilang kakulangan sa tangkad. Dahil dito, maingay na nagreklamo ang mga walang bangko, kaya agad bumaba ang mga may dala; pero hindi nagtagal, umakyat na naman sila na parang walang nangyari.

Paroo't parito ang mga tao, may sigawan, bulalas, hagikgikan, may pinakawalang sawang paputok, may biglang pumutok na rebentador—lahat iyon lalo pang nagpasidhi sa ingay. Dito, nabali ang isang paa ng bangko at bumagsak sa lupa ang mga nakaupo, sa gitna ng tawanan ng karamihan. Mga bisita silang nanggaling pa sa malayo para manood, pero sila ngayon ang pinapanood. Doon naman, nag-aaway at nagtatalo dahil sa isang upuan; kaunti pang layo, may narinig na tunog ng nababasag na salamin. Si Andeng pala iyon, may dalang mga meryenda at inumin, maingat na hawak ang malapad na bandeha gamit ang dalawang kamay, pero nagkataong nasalubong niya ang kanyang kasintahan, na sinubukang samantalahin ang pagkakataon.

Ang teniente-mayor na si Don Filipo ang namamahala sa palabas, dahil nahuhumaling sa monte ang gobernadorcillo. Nakikipag-usap siya kay matandang Tasio. "Ano ba ang magagawa ko? Ayaw tanggapin ng alcalde ang pagbibitiw ko. 'Hindi mo ba kaya ang mga tungkulin mo?' ang tanong niya sa akin."

"Ano ang isinagot mo sa kanya?"

"'Señor Alcalde,' sagot ko, 'ang lakas ng isang teniente-mayor, gaano man ito kaliit, ay gaya ng lahat ng ibang kapangyarihan—nagmumula ito sa mas mataas na pinanggagalingan. Ang Hari mismo ay kumukuha ng lakas sa bayan, at ang bayan naman ay sa Diyos. Iyan mismo ang kulang sa akin, Señor Alcalde.' Pero ayaw niya akong pakinggan at sinabi niyang pag-uusapan na lang namin iyon pagkatapos ng pista."

"Kung ganoon, tulungan ka nawa ng Diyos!" sabi ng matanda habang papalayo.

"Ayaw mo bang panoorin ang palabas?"

"Hindi na, salamat! Sapat na ako sa sarili ko pagdating sa mga panaginip at kalokohan," sagot ng Pilosopo, may mapanuyang ngiti. "Pero ngayong naiisip ko, hindi ba napapansin sa iyo ang ugali ng ating bayan? Mapayapa, pero mahilig sa mga palabas na pandigma at madudugong labanan; makademokrasya, pero sumasamba sa mga emperador, hari, at prinsipe; walang gaanong relihiyon, pero nagpapakahirap sa mamahaling pistang panrelihiyon. Mahinhin ang likas ng ating mga babae, pero halos mabaliw sa tuwa kapag may prinsesang humahawak ng sibat.

Alam mo ba kung saan nanggagaling iyan? Aba—"

Natigil ang usapan nang dumating si Maria Clara at ang kanyang mga kasama. Sinalubong sila ni Don Filipo at inihatid sa kanilang mga upuan. Kasunod nila ang kura kasama ang isa pang Pransiskano at ilang Kastila. Pagkatapos ng mga pari ay dumating ang ilang taga-bayan na ginagawang tungkulin ang pagsama sa mga prayle. "Pagpalain nawa rin sila ng Diyos sa kabilang buhay," bulong ng matandang Tasio habang siya'y papalayo.

Nagsimula ang palabas kina Chananay at Marianito sa _Crispino é la comare_. Lahat ngayon ay nakatuon ang mata at tainga sa entablado—lahat maliban sa isa: si Padre Salvi, na waring naparoon lamang upang pagmasdan si Maria Clara. Ang lungkot nito ay nagdagdag sa kanyang ganda ng isang anyong napaka-ideyal at kaakit-akit, kaya madaling maunawaan kung bakit siya matititigan nang may paghanga. Ngunit walang bakas ng paghanga sa mga mata ng Pransiskano, na malalim na nakalubog sa kanyang mga hukay na mata. Sa madilim na titig na iyon ay mababasa ang isang matinding dalamhati—parang gayon marahil tumitig si Cain mula sa malayo sa Paraisong ang mga ligaya ay ikinuwento sa kanya ng kanyang ina!

Tapos na ang unang tagpo nang pumasok si Ibarra. Nagdulot ang pagdating niya ng mahinang bulungan, at napako ang pansin ng lahat sa kanya at sa kura. Pero parang wala siyang napansin; natural niyang binati si Maria Clara at ang mga kasama nito, saka umupo sa tabi nila.

Si Sinang lang ang kumausap sa kanya. "Nakita mo ba ang mga paputok?" tanong niya.

"Hindi, munting kaibigan, kinailangan kong sumama sa Kapitan-Heneral."

"Sayang naman! Kasama namin ang kura at kinuwentuhan niya kami tungkol sa mga sinumpa—maisip mo ba!—para takutin kami at hindi kami magsaya—maisip mo ba!"

Tumayo ang kura at lumapit kay Don Filipo, at nagsimula silang mag-usap nang masigla. Ang una ay magsalita nang kabado, samantalang ang huli ay mahina at timbang ang tinig.

"Ikinalulungkot kong hindi ko mapagbigyan ang inyong Kagalang-galang na sarili," sabi ni Don Filipo, "pero si Señor Ibarra ay isa sa pinakamalalaking nag-aambag at may karapatan siyang manatili rito hangga't hindi siya gumugulo."

"Pero hindi ba paggulo rin sa kapayapaan ang magdulot ng iskandalo sa mabubuting Kristiyano? Para mo nang pinapasok ang isang lobo sa kawan. Mananagot ka rito sa Diyos at sa mga awtoridad!"

"Palagi akong nananagot sa mga kilos na nagmumula sa sarili kong pasya, Padre," sagot ni Don Filipo sabay bahagyang yuko. "Pero ang munting kapangyarihan ko ay hindi umaabot sa pakikialam sa mga usaping panrelihiyon. Ang sinumang ayaw makisalamuha sa kanya ay hindi kailangang kumausap sa kanya. Hindi ipinipilit ni Señor Ibarra ang sarili niya kaninuman."

"Pero binibigyan mo ng pagkakataon ang panganib, at ang umiibig sa panganib ay doon din mamamatay."

"Wala naman akong nakikitang panganib, Padre. Maghapon na siyang kausap ng alcalde at ng Kapitan-Heneral, na mga nakatataas sa akin, at hindi ko tungkuling pangaralan sila."

"Kung hindi mo siya palalayasin dito, aalis kami."

"Talagang ikinalulungkot ko, pero wala akong mapapaalis dito." Pinagsisihan ng kura ang banta niya, pero huli na para bawiin iyon, kaya sumenyas siya sa kasama niya, na tumayo ring labag sa loob, at sabay silang lumabas. Sumunod sa halimbawa nila ang mga taong kapanig nila, habang inihahagis kay Ibarra ang mga tinging puno ng galit.

Lalong dumami ang bulungan at pabulong na usapan. May ilang lumapit sa binata at nagsabi, "Kakampi mo kami, huwag mo silang pansinin."

"Sino ang tinutukoy ninyo na sila?" tanong ni Ibarra, nagtataka.

"Iyong mga kakalabas lang para makaiwas na makasalamuha ka."

"Umalis para makaiwas sa akin?"

"Oo, sinasabi nilang ekskomulgado ka raw."

"Ekskomulgado?" Hindi malaman ng nagulat na binata kung ano ang sasabihin. Tumingin siya sa paligid at nakita niyang itinatago ni Maria Clara ang mukha nito sa likod ng pamaypay. "Pero maaari ba iyon?" bulalas niya sa wakas. "Nasa Madidilim na Panahon pa rin ba tayo? Kung gayon—"

Lumapit siya sa mga dalaga at nagbago ang tono ng pagsasalita niya. "Paumanhin, may nakalimutan akong tipanan. Babalik ako

para ihatid kayo pauwi."

"Magpaiwan ka muna!" sabi ni Sinang sa kanya. "Sasayawin ni Yeyeng ang _La Calandria_. Napakaganda niyang sumayaw."

"Hindi maaari, munting kaibigan, pero babalik ako." Lalong lumakas ang kaguluhan.

Dumating si Yeyeng na nakabihis nang magarbo, at habang sinasabi niya ang "_Da usté su permiso_?" at sinasagot naman siya ni Carvajal ng "_Pase usté adelante_," lumapit kay Don Filipo ang dalawang kawal ng Guardia Civil at inutusan siyang ipatigil ang palabas.

"Bakit?" gulat na tanong ng teniente-mayor.

"Dahil nag-away ang alferez at ang asawa niya at hindi sila makatulog."

"Sabihin mo sa alferez na may pahintulot kami mula sa alcalde, at laban sa pahintulot na iyon ay _walang sinuman_ sa bayan ang may kapangyarihan, kahit ang gobernadorcillo man mismo, at _siya_ lang ang _tanging nakatataas_ sa akin."

"Basta, kailangang itigil ang palabas!" ulit ng mga kawal. Tinalikuran sila ni Don Filipo at umalis din sila. Para hindi masira ang kasiyahan, wala siyang pinagsabihan tungkol sa nangyari.

Pagkatapos ng piling vaudeville, na sinalubong ng malakas na palakpakan, humarap si Prinsipe Villardo at hinamon sa labanang hanggang kamatayan ang mga Moro na bumihag sa kanyang ama. Nagbanta ang bayani na pupugutan niya silang lahat sa isang bagsak at ipapadala ang mga ulo nila sa buwan, pero sa kabutihang-palad ng mga Moro, na naghahanda na para

sa labanan, biglang nagkaroon ng kaguluhan. Biglang tumigil ang tugtog ng orkestra, inihagis nila ang kanilang mga instrumento, at nagsitalon paakyat sa entablado. Si Villardong matapang, na hindi iyon inaasahan at inakalang kakampi sila ng mga Moro, ay nabitiwan ang kanyang espada at kalasag at kumaripas ng takbo. Nang makitang tumatakas ang ganoong katapang na Kristiyano, naisip ng mga Moro na wala namang masama kung gayahin nila siya. Umalingawngaw ang mga sigaw, daing, dasal, at mura, habang nagtatakbuhan ang mga tao at nagtutulakan. Napatay ang mga ilaw, at may mga nagliliyab na lamparang naihagis sa ere. "Tulisanes! Tulisanes!" sigaw ng ilan. "Sunog, sunog! Magnanakaw!" hiyaw naman ng iba. Umiiyak ang mga babae at bata, at sa gitna ng pangkalahatang kaguluhan, nagkagulong-gulo sa lupa ang mga bangko at mga manonood.

Ang sanhi ng lahat ng kaguluhang ito ay dalawang guwardiya sibil na may hawak na pamalo at hinahabol ang mga musikero para buwagin ang palabas. Sa tulong ng mga cuadrillero, na armado ng mga lumang sable, nagawa rin sa wakas ng teniente-mayor na arestuhin sila, kahit lumalaban pa ang dalawa.

"Dalhin sila sa munisipyo!" sigaw ni Don Filipo. "Siguraduhin ninyong hindi sila makatakas!"

Bumalik si Ibarra para hanapin si Maria Clara. Sa sobrang takot, kumapit sa kanya ang mga dalaga, maputla at nanginginig, habang binibigkas ni Tiya Isabel ang litanyang Latin.

Nang medyo kumalma na ang mga tao mula sa matinding takot at nalaman nila kung ano talaga ang sanhi ng gulo, halos hindi sila mapigil sa galit. Umulan ng bato sa pangkat ng mga cuadrillero na naghahatid sa dalawang salarin palayo sa pinangyarihan, at may ilan pang nagmungkahing sunugin ang kuwartel ng Guardia Civil para sabay na malitson si Doña Consolacion at ang alferez.

"Ayan lang naman ang silbi nila!" sigaw ng isang babae habang ikinukuyom ang mga kamao at iniuunat ang mga braso. "Manggulo ng bayan! Mga matitinong tao lang ang hinahabol nila! Samantalang nandoon ang mga tulisan at mga sugarol. Sunugin natin ang kuwartel!"

May isang lalaking hinahampas ang sarili sa braso at humihingi ng kumpisal. Mula sa ilalim ng mga natumbang bangko ay may maririnig na mahihinang daing—isang kawawang musikero pala iyon. Siksikan sa entablado ang mga artista at mga manonood, at sabay-sabay silang nagsasalita. Naroon si Chananay, bihis bilang Leonor sa _Il Trovatore_, na nakikipag-usap kay Ratia—na nakadamit namang parang isang maestro—sa wikang palengke; si Yeyeng, na balot sa alampay na seda, ay nakakapit kay Prinsipe Villardo; samantalang sina Balbino at ang mga Moro ay abalang inaalo ang mga musikero na nasugatan nang bahagya o malubha. [112] Ilang Kastila ang palipat-lipat sa bawat grupo, nagtatalumpati sa lahat ng makasalubong nila.

Lumalaki ang nagtitipong tao, at mukhang napansin iyon ni Don Filipo kaya dali-dali niya silang pinuntahan upang pigilan. "Huwag ninyong guluhin ang kapayapaan!" sigaw niya. "Bukas hihingi tayo ng paliwanag at makakamit natin ang hustisya.

Pananagutan kong makakamit natin ang hustisya!"

"Hindi!" sagot ng ilan. "Ganiyan din ang ginawa sa Kalamba, [113] ganiyan ding pangako ang binitiwan, pero walang ginawa ang alcalde. Kami na mismo ang kikilos! Sa kuwartel!"

Walang nangyari sa pakiusap ng teniente-mayor. Nanatiling galit at handang manalakay ang mga tao, kaya naghanap siya ng maaasahan at napansin niya si Ibarra.

"Señor Ibarra, isang pabor! Pigilan ninyo sila habang kukuha ako ng ilang cuadrillero."

"Ano ang magagawa ko?" tanong ng naguguluhang binata, ngunit malayo na ang teniente-mayor. Tumingin-tingin siya sa paligid, naghahanap ng hindi niya rin alam kung sino, nang bigla niyang mapansin si Elias, na nakatayo roon at walang kibo habang pinagmamasdan ang kaguluhan.

Patakbong lumapit si Ibarra sa kanya, hinawakan siya sa braso, at sinabi sa Espanyol: “Sa ngalan ng Diyos, may gawin ka kung kaya mo! Wala akong magawa.” Mukhang naintindihan siya ng piloto, dahil agad itong nawala sa gitna ng karamihan. Narinig ang maiinit na pagtatalo at matatalim na sigawan. Unti-unti, nagsimulang maghiwa-hiwalay ang mga tao, at isa-isa ring humupa ang pagiging marahas ng bawat isa. Tamang-tama lang ang oras, dahil rumaragasa na palabas ang mga sundalo, armado at nakahanda ang mga bayoneta.

Samantala, ano naman ang ginagawa ng kura? Hindi pa natutulog si Padre Salvi. Nakatayo lang siyang hindi gumagalaw, nakasandal ang noo sa kurtina at nakatanaw sa plasa.

Paminsan-minsan, may napipigil na buntong-hiningang kumakawala sa kanya, at kung hindi sana napakahina ng ilaw ng lampara, marahil makikitang napupuno ng luha ang kanyang mga mata. Halos isang oras din siyang ganoon.

Ang kaguluhan sa plasa ang gumising sa kanya mula sa kanyang pagkalunod sa isip. Nanlaki ang kanyang mga mata nang makita niya ang magulong galaw ng mga tao, habang mahina namang umaabot sa kanya ang kanilang mga tinig. Isang utusang halos hindi makasinghap ang nagbalita sa kanya ng nangyayari. Biglang pumasok sa isip niya ang isang bagay: sa gitna ng kalituhan at gulo, doon sinasamantala ng mga mapagsamantala ang pagkataranta at kahinaan ng babae. Bawat isa'y abala sa pagliligtas sa sarili, walang nag-iisip sa iba; ang sigaw ay hindi naririnig o hindi pinapansin, ang mga babae'y hinihimatay, nasasaktan at nabubuwal, ang takot at sindak ay walang pakialam sa hiya, sa ilalim ng dilim ng gabi—at lalo na kapag umiibig! Naisip niyang nakita niya si Crisostomo na binubuhat sa kanyang mga bisig ang himatay na si Maria Clara at naglalaho sa dilim. Kaya nilusong niya ang hagdan nang halos lumulundag sa bilis, at walang sombrero o baston ay sumugod sa plasa na parang baliw. Doon ay nasalubong niya ang ilang Kastilang pinagsasabihan ang mga sundalo, ngunit nang tumingin siya sa mga upuang inookupahan ng mga dalaga, nakita niyang wala na ang mga iyon.

"Padre! Padre!" sigaw ng mga Kastila, pero hindi niya sila pinansin at patuloy siyang tumakbo papunta sa bahay ni Kapitan Tiago. Doon siya nakahinga nang mas maluwag, dahil sa bukas na bulwagan ay nakita niya ang kaibig-ibig na anyo ni Maria

Clara—puno ng ganda at banayad ang hubog—at ang tiyahing may dalang mga tasa at baso.

“Ah!” bulong niya, “mukhang inatake lang siya ng pagkahilo.”

Sa sandaling iyon, isinara ni Tiya Isabel ang mga bintana at nawala na sa paningin ang marikit na anino. Lumayo ang kura nang hindi pinapansin ang mga tao. Sa harap ng kanyang mga mata ay naroon ang magandang anyo ng isang dalagang natutulog at marahang humihinga. Naliliman ang kanyang mga talukap ng mahahabang pilikmata na bumubuo ng maiinam na kurba, gaya ng sa mga Birhen ni Raphael; nakangiti ang munting bibig, at ang buong mukha ay naglalarawan ng pagkadalaga, kalinisan, at kawalang-malay. Ang mukhang iyon ay mistulang isang matamis na pangitain sa gitna ng mapuputing sapin ng higaan, gaya ng ulo ng isang kerubin sa mga ulap. Lumayo pa ang kanyang guniguni—ngunit sino ang makapagsusulat ng kayang isipin ng isang nag-aapoy na utak?

Marahil ang tanging makapagsasalaysay niyon ay ang korespondente ng pahayagan, na tinapos ang kanyang ulat tungkol sa pista at sa mga kasamang pangyayari sa ganitong paraan:

"Isang libong pasasalamat, walang hanggang pasasalamat, sa napapanahon at masiglang pakikialam ng Kagalang-galang na Padre Fray Bernardo Salvi, na humarap sa lahat ng panganib sa gitna ng nagwawalang pulutong at, walang sombrero ni baston, napayapa ang galit ng mga tao sa pamamagitan lamang ng kanyang mapanghikayat na pananalita, taglay ang kamahalan at awtoridad na kailanma’y hindi nagkukulang sa isang ministro ng

Relihiyon ng Kapayapaan. Sa walang kapantay na pagkakait sa sarili, inagaw ng mabait na paring ito ang sarili niya mula sa matamis na pamamahinga na tinatamasa ng bawat malinis na budhi na gaya ng sa kanya, at nagmadaling ipagsanggalang ang kanyang kawan laban sa kahit pinakamunting pinsala. Hindi malilimutan ng mga taga-San Diego ang dakilang gawang ito ng kanilang bayaning Pastol, at aalalahanin nilang manatiling may utang na loob sa kanya magpakailanman!"

KABANATA XLI

Dalawang Pagdalaw

Ganoon ang lagay ng isip ni Ibarra kaya imposibleng makatulog siya. Para mailayo ang sarili sa malulungkot na isipin na lalo pang lumalaki kapag gabi, nagtrabaho siya sa kanyang nag-iisang silid-gawaan. Inabutan siya ng umaga na patuloy pa ring naghahalo at nagsasama ng iba't ibang sangkap. Sinusubok niya ang bisa ng mga iyon sa mga piraso ng kawayan at iba pang bagay, saka inilalagay ang mga ito sa mga garapong may numero at selyo.

Pumasok ang isang utusan upang ipaalam na may dumating na lalaking mukhang taga-bukid. "Papasukin mo," sabi ni Ibarra nang hindi lumilingon.

Pumasok si Elias at nanatiling nakatayo, tahimik.

"Ah, ikaw pala!" bulalas ni Ibarra sa Tagalog nang makilala siya. "Pasensya ka na kung napaghintay kita, hindi ko napansin na ikaw pala iyon. May mahalaga akong eksperimento."

"Ayokong makaabala sa inyo," sagot ng batang piloto. "Napunta ako rito para tanungin muna kung may maipaglilingkod ako sa inyo sa lalawigan ng Batangas, na pupuntahan ko agad, at para na rin maghatid ng isang masamang balita."

Tiningnan siya ni Ibarra na parang nagtatanong.

"May sakit ang anak ni Kapitan Tiago," mahinahong dugtong ni Elias, "pero hindi naman malubha."

"Iyan nga ang kinatatakutan ko," bulong ni Ibarra sa nanghihinang tinig. "Alam mo ba kung ano ang sakit niya?"

"Lagnat. Ngayon, kung wala na kayong ipag-uutos--"

"Salamat, kaibigan, wala na. Nawa'y maging maganda ang biyahe mo. Pero bago ka umalis, may itatanong ako—kung maselan iyon, huwag mo nang sagutin."

Yumukod si Elias.

"Paano mo napatahimik ang gulo kagabi?" tanong ni Ibarra habang deretsong nakatingin sa kanya.

"Napakadali lang," sagot ni Elias na parang pinakanatural na bagay lang iyon. "Ang mga nanguna sa kaguluhan ay magkapatid na ang ama ay namatay matapos bugbugin ng Guwardiya Sibil. Minsan, nagkataon na nailigtas ko sila mula sa mismong mga kamay na ikinapahamak ng kanilang ama, kaya malaki ang utang na loob nila sa akin. Kinausap ko sila kagabi, at sila na ang nangakong pipigil sa iba."

"At ang dalawang magkapatid na iyon, na namatay ang ama dahil sa pambubugbog--"

"Sa ganoon din ang kahahantungan nila ng kanilang ama," mahina ngunit mariing sagot ni Elias. "Kapag minsan nang pinili ng kamalasan ang isang pamilya, lahat ng kasapi nito ay kailangang mapahamak—kapag tinamaan ng kidlat ang isang puno, buong-buo itong nauuwi sa abo."

Natahimik si Ibarra nang marinig iyon, kaya nagpaalam na si Elias. Nang maiwang mag-isa ang binata, nawala ang payapang pagpipigil sa sarili na napanatili niya habang kaharap ang piloto.

Lantad sa kanyang mukha ang lungkot. "Ako, ako ang nagdulot sa kanya ng pagdurusa," bulong niya.

Mabilis siyang nagbihis at bumaba ng hagdan. Isang pandak na lalaking nakaluksang damit, may malaking pilat sa kaliwang pisngi, ang magalang na sumaludo sa kanya at humarang sa kanyang daraanan.

"Ano ang kailangan mo?" tanong ni Ibarra.

"Ginoo, Lucas po ang pangalan ko, at ako ang kapatid ng lalaking napatay kahapon."

"Ah, nakikiramay ako sa iyo. Ano iyon?"

"Ginoo, gusto kong malaman kung magkano ang ibabayad ninyo sa pamilya ng kapatid ko."

"Bayad?" ulit ng binata, hindi maitago ang pagkasuklam. "Mamaya na natin pag-usapan iyan. Bumalik ka ngayong hapon, nagmamadali ako ngayon."

"Sabihin n'yo na lang po kung magkano ang handa ninyong ibayad," giit ni Lucas.

"Sinabi ko nang sa ibang oras natin pag-uusapan iyan. Wala akong oras ngayon," ulit ni Ibarra na halatang naiinip na.

"Wala kayong oras ngayon, ginoo?" mapait na tanong ni Lucas habang hinaharangan ang binata. "Wala kayong oras para isipin ang mga patay?"

"Bumalik ka ngayong hapon, mabuting tao," sagot ni Ibarra, pinipigilan ang sarili. "Pupunta ako ngayon sa isang maysakit."

"Ah, dahil sa maysakit, nakakalimutan ninyo ang mga patay? Iniisip ba ninyo na dahil mahirap kami—"

Tiningnan siya ni Ibarra at pinutol ito. "Huwag mong subukin ang pasensya ko!" sabay tuloy sa paglakad.

Nakatayo si Lucas at sinundan siya ng tingin, may ngiting punô ng galit. "Kitang-kita namang apo ka ng lalaking nagbilad sa araw sa tatay ko habang nakatali ito," bulong niya sa pagitan ng mga ngipin. "Pareho pa rin ang dugong dumadaloy sa inyo."

Pagkatapos, nag-iba siya ng tono at idinagdag, "Pero kung maganda ang bayad mo—magkaibigan tayo!"

KABANATA XLII

Ang mga Espadaña

Tapos na ang pista. Muli na namang napatunayan ng mga taga-bayan, gaya ng nangyayari taun-taon, na mas numipis ang laman ng kanilang kabang-bayan, na nagtrabaho sila, nagpawis, at nagpuyat nang husto nang hindi naman talaga nagsaya, walang bagong kaibigang napala, at sa madaling sabi, napakamahal ng naging kapalit ng kanilang pagpapakasaya at sakit ng ulo. Pero wala itong ibig sabihin, dahil ganoon din ang mangyayari sa susunod na taon, at ganoon din sa darating na siglo, sapagkat iyon na ang nakagawian.

Sa bahay ni Kapitan Tiago, lungkot ang naghahari. Sarado ang lahat ng bintana, tahimik kumilos ang mga tao sa loob, at sa kusina lamang sila nangangahas magsalita nang normal ang boses. Si Maria Clara, ang kaluluwa ng bahay, ay nakaratay na may sakit, at ang kalagayan niya ay mababanaag sa lahat ng mukha, gaya ng dalamhati ng isip na nababasa sa anyo ng isang tao.

"Ano sa tingin mo ang mas mabuti, Isabel, mag-alay kaya ako ng limos sa krus ng Tunasan o sa krus ng Matahong?" mahinang tanong ng nagdadalamhating ama. "Lumalaki ang krus ng Tunasan, samantalang pinagpapawisan ang krus ng Matahong—alin sa palagay mo ang mas himala?"

Napapaisip si Tiya Isabel, umiiling, at marahang bumubulong, “Ang lumago, ang lumago ay mas malaking himala kaysa pagpawisan. Lahat tayo’y pinagpapawisan, pero hindi lahat sa

atin ay lumalago.”

“Tama ka, Isabel; pero tandaan mo, ang pagpawis para sa kahoy na pinanggagalingan ng mga paa ng bangko na pinagpapawisan—hindi rin maliit na himala. Halika, ang pinakamabuti ay mag-alay ng munting handog sa dalawang krus, para walang magtampo, at mas mabilis gagaling si Maria. Handa na ba ang mga silid? Alam mo namang kasama ng mga doktor ay may darating na bagong ginoo, isang malayong kamag-anak ni Padre Damaso. Dapat walang kulang.”

Sa kabilang dulo ng silid-kainan naroon ang magpinsang sina Sinang at Victoria, na dumating upang samahan ang maysakit na dalaga. Tinutulungan sila ni Andeng na linisin ang isang pilak na set ng tsaa.

“Kilala mo ba si Dr. Espadaña?” usisang tanong ng kinakapatid ni Maria Clara kay Victoria.

“Hindi,” sagot nito, “ang alam ko lang tungkol sa kanya ay mahal siyang maningil, ayon kay Kapitan Tiago.”

“Kung ganoon, magaling siya!” bulalas ni Andeng. “Iyong nagsagawa ng operasyon kay Doña Maria, mahal din maningil; kaya marunong siya.”

“Kalokohan!” sagot ni Sinang. “Hindi porke’t mahal maningil ay marunong na. Tingnan mo si Dr. Guevara; matapos siyang magsagawa ng sablay na operasyon na ikinamatay ng mag-ina, siningil pa niya ang biyudo ng limampung piso. Ang mahalaga, marunong kang maningil!”

“Ano bang alam mo riyan?” tanong ng pinsan niya habang kinukurot siya sa tagiliran.

“Bakit, hindi ko ba alam? Ang asawa, na isang mahirap na mangangahoy, matapos mawalan ng asawa ay nawalan pa ng bahay, dahil pinabayad siya ng alkalde, na kaibigan ng doktor. Hindi ko ba malalaman iyon, gayong ang tatay ko pa ang nagpahiram sa kanya ng pera para makabiyahe papuntang Santa Cruz?” [114]

Natigil ang usapan nila nang marinig ang paghinto ng isang karwahe sa tapat ng bahay. Si Kapitan Tiago, kasunod si Tiya Isabel, ay nagmamadaling bumaba ng hagdan upang salubungin ang mga bagong dating: ang doktor na si Don Tiburcio de Espadaña, ang kanyang señora na ang Doctora Doña Victorina de los Reyes de De Espadaña, at isang batang Kastila na may kaaya-ayang mukha at magandang tindig.

Si Doña Victorina ay nakasuot ng maluwag na bestidang seda na may burdang mga bulaklak, at isang sombrerong may napakalaking loro na halos nayupi sa pagitan ng mga lasong bughaw at pula. Ang alikabok ng daan na humalo sa pulbos na bigas sa kanyang mga pisngi ay lalo pang nagpalitaw sa kanyang mga kulubot. Gaya noong makita natin siya sa Maynila, nakaalalay pa rin siya ngayon sa kanyang pilay na asawa.

"Ikinagagalak kong ipakilala sa inyo ang aming pinsan, si Don Alfonso Linares de Espadaña," sabi ni Doña Victorina habang itinuturo ang kanilang batang kasama. "Ang ginoo ay inaanak ng isang kamag-anak ni Padre Damaso at naging pribadong kalihim na ng lahat ng mga ministro."

Magalang na yumukod ang binata, at si Kapitan Tiago ay muntik nang humalik sa kanyang kamay.

Habang ipinapasok ang kanilang napakaraming baul at bagaheng panglakbay at inihahatid sila ni Kapitan Tiago sa kanilang mga silid, pag-usapan muna natin nang kaunti ang mag-asawang ito na bahagya na nating nakilala sa mga unang kabanata.

Si Doña Victorina ay isang ginang na nakaranas na ng apatnapu't limang taglamig, na ayon sa sarili niyang pagtutuos ay katumbas lamang ng tatlumpu't dalawang tag-init. Maganda siya noong kabataan niya at, gaya ng madalas niyang sabihin, may "magandang laman" siya; ngunit sa sobrang paghanga niya sa sarili, minamaliit niya ang marami niyang Pilipinong manliligaw, dahil ang hangarin niya ay mapabilang sa ibang lahi. Hindi niya ipinagkaloob kaninuman ang kanyang munting maputing kamay, hindi naman dahil sa kawalan ng tiwala, sapagkat ilang ulit din siyang nagbigay ng mamahaling alahas at hiyas sa iba't ibang dayuhan at Kastilang mapagsapalaran. Anim na buwan bago ang panahon ng ating salaysay, natupad niya sa wakas ang pinakamaganda niyang pangarap—ang pangarap ng buong buhay niya—na dahil dito ay maaari na niyang hamakin ang matatamis na guniguni ng kanyang kabataan at maging ang mga pangakong pag-ibig na minsang ibinulong ni Kapitan Tiago sa kanyang tainga o inawit sa isang harana. Totoong huli nang natupad ang pangarap, ngunit si Doña Victorina, na kahit baluktot magsalita ng wika ay mas Kastila pa kaysa kay Augustina ng Saragossa, ay nakauunawa sa kasabihang, "Huli man daw at magaling, ay naihahabol din," at doon siya

kumukuha ng aliw sa paulit-ulit na pagsasabi nito sa sarili. "Walang ganap na kaligayahan sa lupa," isa pa ito sa mga paborito niyang kasabihan, ngunit hindi niya kailanman ginagamit ang dalawa nang magkasama kapag may ibang tao.

Matapos niyang gugulin ang una, ikalawa, ikatlo, at ikaapat niyang kabataan sa paghahagis ng lambat sa dagat ng daigdig para hanapin ang pakay ng kanyang mga pagpupuyat, napilitan din siyang masiyahan na lang sa bahaging handang ibigay sa kanya ng tadhana. Kung ang kawawang babae ay tatlumpu't isang tag-init pa lamang at hindi tatlumpu't dalawa—at sa paraan niya ng pagbibilang, napakalaki ng diperensiya—ibabalik sana niya sa Destiny ang gantimpalang iniaalok nito at maghihintay ng isa pang mas ayon sa kanyang panlasa. Pero dahil ang tao ang nagpaplano at ang pangangailangan ang nagpapasya, nakita niyang wala siyang magawa, sa matindi niyang pangangailangan ng asawa, kundi tanggapin ang isang abang lalaking pinalayas mula sa Estremadura [116] at, matapos magpagala-gala sa mundo nang anim o pitong taon na parang isang makabagong Ulysses, ay sa wakas nakatagpo sa pulo ng Luzon ng pag-aaruga at ng isang tuyot na Calypso bilang kanyang kabiyak. Ang kapus-palad na mortal na ito, na ang pangalan ay Tiburcio Espadaña, ay tatlumpu't limang taong gulang lamang ngunit mukha nang matanda. Gayunman, mas bata pa rin siya kay Doña Victorina, na tatlumpu't dalawa lamang. Madaling unawain ang dahilan nito, ngunit mapanganib sabihin.

Dumating si Don Tiburcio sa Pilipinas bilang isang mababang kawani sa Aduana, ngunit ganoon kasama ang kanyang

kapalaran na bukod sa matindi niyang pagkahilo sa dagat at pagkabali ng isang paa habang nasa biyahe, natanggal pa siya sa trabaho pagkalipas lamang ng dalawang linggo, sa mismong panahong wala na siyang kahit isang cuarto. Matapos ang mapait niyang karanasan sa dagat, ayaw na niyang bumalik sa Espanya nang hindi pa siya nakapagpapayaman, kaya nagpasiya siyang pag-ukulan ang sarili ng kung anong pagkakakitaan. Pinagbawalan siya ng yabang ng pagiging Kastila na pumasok sa manwal na trabaho, kahit pa handa sana ang kawawang lalaki na gumawa ng anumang hanapbuhay para kumita nang marangal. Ngunit hindi iyon pinahintulutan ng prestihiyo ng mga Kastila, kahit na ang prestihiyong iyon ay hindi naman siya nailigtas sa paghihikahos.

Noong una, nakitira at nakikain siya sa ilang kababayan niya, pero dahil tapat ang konsensya niya, mapait para sa kanya ang tinapay na iyon; kaya imbes na tumaba, lalo pa siyang namayat. Dahil wala siyang pinag-aralan, wala ring pera o mga rekomendasyon, pinayuhan siya ng mga kababayan niyang gusto na siyang maalis na pumunta sa mga lalawigan at magpanggap na doktor. Noong una, tumanggi siya, dahil wala naman talaga siyang natutuhan sa maikling panahong naging utusan siya sa isang ospital; ang trabaho niya roon ay magpunas ng mga bangko at magsindi ng apoy. Pero dahil gipit na gipit siya at madaling napatahimik ng mga kaibigan ang mga pag-aalinlangan niya, napapayag din siya at nagtungo sa mga lalawigan. Nagsimula siya sa pagdalaw sa ilang maysakit, at noong una ay katamtaman lang ang singil niya, ayon sa idinidikta ng konsensya niya; pero kalaunan, gaya ng batang pilosopong ikinuwento ni Samaniego [117], tinaasan din niya ang

bayad sa bawat pagbisita. Hindi nagtagal, nakilala siyang isang mahusay na manggagamot at malamang ay nakapagpayaman pa sana siya kung hindi nabalitaan ng mga awtoridad medikal sa Maynila ang sobra-sobra niyang singil at ang kompetisyong idinudulot niya sa iba. May mga pribadong taong nakiusap para sa kanya, pati mga propesyonal. “Naku, hayaan mo na siya,” sabi nila sa masigasig na opisyal ng medisina. “Makapag-ipon lang siya, at kapag may anim o pitong libong piso na siya, makakauwi na siya sa kanila at mamumuhay roon nang tahimik. Tutal, ano ba sa iyo kung nalololoko niya ang mga Indiong hindi nag-iingat? Dapat mas maingat sila! Kawawa namang tao iyan—huwag mong agawin ang ikabubuhay niya—maging mabuting Kastila ka!” Mabuting Kastila nga ang opisyal na iyon at pumayag siyang magbulag-bulagan, pero hindi nagtagal ay nakarating din ang balita sa mga tao at nagsimula silang mawalan ng tiwala sa kanya. Kaya di naglaon, nawala ang kanyang mga pasyente at muli niyang nakita ang sarili na halos namamalimos para may makain sa araw-araw. Noon niya nalaman, sa pamamagitan ng isang kaibigang malapit na kakilala ni Doña Victorina, ang matinding kagipitang kinasasadlakan ng ginang at pati na rin ang pagiging makabayan nito at ang mabuti nitong puso. Doon nakakita si Don Tiburcio ng munting pag-asa at hiniling niyang maipakilala sa kanya.

Nagkita sina Doña Victorina at Don Tiburcio: $_{\text{tarde}}$ venientibus ossa_, [118] sana’y nasabi niya kung marunong lang siya ng Latin! Hindi na siya basta katanggap-tanggap; lipas na siya. Ang dati niyang makapal na buhok ay lumiit na lang sa isang bun na kasinlaki ng sibuyas, ayon sa kanyang katulong, habang ang mukha niya ay hitik na sa mga kulubot at ang mga ngipin niya ay

nagsisilaglagan. Malaki rin ang ipinanghina ng kanyang mga mata, kaya madalas siyang dulingin kapag tumitingin sa malayo. Ang ugali lang niya ang nanatiling buo.

Pagkatapos ng kalahating oras na pag-uusap, nagkaunawaan at nagkasundo sila. Mas gugustuhin sana niya ang isang Kastilang hindi gaanong pilay, hindi gaanong utal, hindi gaanong kalbo, hindi gaanong bungal, hindi gaanong naglalaway kapag nagsasalita, at may mas maraming “sigla” at “uri,” gaya ng madalas niyang sabihin, pero ang mga Kastilang ganoon ay hindi na dumarating para hingin ang kanyang kamay. Mahigit isang beses na niyang narinig na ang pagkakataon ay inilalarawang kalbo, at matibay ang paniniwala niyang si Don Tiburcio ang mismong pagkakataon, dahil sa mga sinapit niyang kamalasan ay maaga siyang nakalbo. At sinong babae ba ang hindi nagiging maingat sa edad na tatlumpu’t dalawa?

Si Don Tiburcio naman, nakakaramdam ng malabong lungkot tuwing naiisip niya ang kanyang honeymoon, pero napapangiti rin siya nang may pagtitimpi at ipinapaalala sa sarili ang multo ng gutom. Hindi siya kailanman naging ambisyoso o mapagpanggap; payak ang kanyang panlasa at kakaunti ang kanyang mga nais. Pero ang puso niyang hindi pa noon nasasalingan ay nangarap ng isang diyosang ibang-iba. Noong kabataan niya, kapag lupaypay na siya sa trabaho at nahihiga sa magaspang niyang higaan matapos ang payak na pagkain, nakakatulog siyang iniisip ang isang mukhang nakangiti at mapagkalinga. Nang lumaon, habang dumarami ang hirap at kakulangan at habang lumilipas ang mga taon nang hindi nagkakatotoo ang makatang larawang iyon, naging mas

mapagkumbaba ang kanyang pangarap: isang mabuting babae, masipag at masikap, na may kaunting dote, para umaliw sa kanya sa pagod ng paghahanapbuhay at paminsan-minsan ay makipagtalo sa kanya—oo, naisip pa nga niyang ang mga pagtatalo ay isa ring uri ng kaligayahan! Pero nang mapilitan siyang magpalipat-lipat ng lupain, hindi gaanong sa paghahanap ng yaman kundi ng simpleng ikabubuhay sa nalalabi niyang mga araw; nang malinlang siya ng mga kuwento ng kanyang mga kababayang galing ibayong-dagat at magtungo sa Pilipinas, napalitan ang pagiging realistiko ng pangarap na isang mapagmataas na mestiza o isang magandang India na may malalaki at maiitim na mata, nakadamit ng seda at maninipis na telang halos malinaw, nababalot ng ginto at diyamante, at iniaalay sa kanya ang pag-ibig, mga karwahe, at ang lahat-lahat niya. Pagdating niya sa Maynila, sandali niyang inisip na matutupad ang kanyang panaginip, dahil ang mga dalagang nakikita niyang namamasyal sa Luneta at sa Malecon sakay ng mga karwaheng may pilak na palamuti ay tumitingin sa kanya nang may kaunting pag-uusisa. Pero nang mawala ang kanyang puwesto, naglaho rin ang mestiza at ang India, at sa matinding pagpipilit ay inilagay niya sa isip ang larawan ng isang biyuda—siyempre, isang kaaya-ayang biyuda! Kaya nang makita niyang bahagyang nagkakahugis ang kanyang pangarap, nalungkot siya, pero taglay ang isang himig ng likas na pilosopiya ay sinabi niya sa sarili, "Panaginip lang ang lahat ng iyon, at sa mundong ito hindi nabubuhay ang tao sa panaginip!" Sa gayon, napawi niya ang kanyang mga pag-aalinlangan: gumagamit siya ng rice-powder, pero pagkatapos ng kasal ay mapapatigil niya rin siya sa ganyang bisyo; marami siyang

kulubot sa mukha, pero ang kanyang amerikana naman ay punit-punit at tadtad ng tagpi; isa siyang mapagpanggap na matandang babaeng mapangibabaw at parang lalaki kumilos, pero mas nakakatakot ang gutom, mas mapangibabaw at mas mapagpanggap pa, at tutal, pinagpala naman siya ng banayad na ugali para sa mismong layuning iyon, at ang pag-ibig ay nagpapalambot ng pagkatao. Mali ang kanyang pagsasalita ng Espanyol, pero siya man ay hindi rin naman mahusay magsalita nito, gaya ng sinabi sa kanya nang ipaalam ang kanyang pagkakatanggal. Bukod pa rito, ano naman ang pakialam niya kung isa siyang pangit at katawa-tawang matandang babae? Siya man ay pilay, bungal, at kalbo! Mas pinili ni Don Tiburcio na siya ang umako sa kanya kaysa siya ang maging pabigat ng bayan dahil sa gutom. Kapag binibiro siya ng ilang kaibigan tungkol dito, ang sagot niya, "Bigyan ninyo ako ng tinapay at tawagin ninyo akong tanga."

Si Don Tiburcio ay isa sa mga lalaking karaniwang sinasabing ni ayaw manakit ng langaw. Mahinhin siya at hindi marunong magkimkim ng masamang isip; noong unang panahon, malamang ginawa siyang misyonero. Ang pananatili niya sa bansa ay hindi nagbigay sa kanya ng paniwalang siya’y lubhang nakahihigit, napakatapang, at napakahalaga—mga ilusyon na nakukuha ng karamihan sa kanyang mga kababayan sa loob lang ng ilang linggo. Hindi kailanman natutong magtanim ng galit ang puso niya, at ni isang filibustero ay wala siyang matagpuan; ang nakikita niya ay mga kaawa-awang taong kailangan niyang pagsamantalahan kung ayaw niyang mas maging kaawa-awa kaysa sa kanila. Nang pagbantaan siyang kasuhan dahil sa pagpapanggap na manggagamot, hindi siya nagtanim ng sama

ng loob at hindi rin nagreklamo. Dahil alam niyang tama ang paratang sa kanya, iisa lang ang isinagot niya: "Pero kailangan mabuhay!"

Kaya nagpakasal sila—o mas tamang sabihing nagkahulihan sila—at nagtungo sa Santa Ann para doon gugulin ang kanilang hanimun. Pero sa gabi mismo ng kasal nila, inatake si Doña Victorina ng matinding hindi pagkatunaw ng pagkain, at nagpasalamat sa Diyos si Don Tiburcio habang ipinapakita ang kanyang pag-aalala at maalagang pag-asikaso. Pagkalipas ng ilang araw, tumingin siya sa salamin at mapait na napangiti habang tinititigan ang kanyang hubad na gilagid, sapagkat para bang tumanda siya nang hindi bababa sa sampung taon.

Dahil lubos na nasiyahan si Doña Victorina sa kanyang asawa, ipinagawan niya ito ng magandang pustisong ngipin at ipinatawag ang pinakamahuhusay na sastre sa lungsod para asikasuhin ang kanyang pananamit. Umorder siya ng mga karwahe, nagpasundo sa Batangas at Albay ng pinakamagagandang pony, at pinilit pa siyang mag-alaga ng isang pares para sa karera. Habang binabago niya ang anyo ng asawa, hindi rin niya pinabayaan ang sarili niya. Tinalikuran niya ang katutubong kasuotan at nag-Europang bihis, at pinalitan ang payak na ayos-Filipino ng buhok ng mga pekeng kulot, samantalang ang kanyang mga bestida, na lubhang hindi bagay sa kanya, ay gumugulo sa katahimikan ng buong tahimik na kapitbahayan.

Ang kanyang asawa, na hindi kailanman lumalabas nang naglalakad—ayaw niyang mapansin ng iba ang pagkapilay nito—ay isinasama siya sa mga tahimik na biyahe sa mga lugar

na bihirang puntahan, na labis niyang ikinalulungkot, dahil gusto sana niyang iparada ito sa harap ng publiko. Pero nanahimik siya bilang paggalang sa kanilang hanimun. Nang papalapit na ang huling kuwarto ng buwan, binuksan nito ang usapan tungkol sa pulbos sa mukha at sinabing ang paggamit niyon ay huwad at hindi natural. Kumunot ang noo ni Doña Victorina at tinitigan ang pustiso nito. Natahimik siya, at naunawaan niya ang kahinaan nito.

Idinugtong niya ang isang _de– sa apelyido ng asawa niya, dahil wala namang gastos ang _de– at nagbibigay raw ito ng "klase" sa pangalan, kaya pumipirma siya bilang "Victorina de los Reyes _de– De Espadaña." Naging matinding pagkahumaling niya ang _de– na ito, hanggang hindi na iyon maalis sa isip niya kahit ng tagagawa ng papel o ng asawa niya. "Kung iisang _de– lang ang isusulat ko, baka isipin ng mga tao na wala ka niyan, hangal!" sabi niya sa asawa. [119]

Di nagtagal, naniwala siyang malapit na siyang magkaanak, kaya ibinalita niya sa lahat ng kakilala niya, "Sa susunod na buwan, pupunta kami ni De Espadaña sa _Penyinsula–. Ayokong dito ipanganak ang anak namin at matawag siyang rebolusyonaryo." Walang tigil siyang nagsalita tungkol sa biyahe, at kabisado pa niya ang mga pangalan ng iba't ibang daungang dadaanan, kaya talagang aliw pakinggan ang mga sinasabi niya: "Makikita ko ang isthmus sa Suez Canal—sabi ni De Espadaña, napakaganda raw noon, at nalibot na ni De Espadaña ang buong mundo." "Malamang hindi na ako bumalik sa lupaing ito ng mga mailap." "Hindi ako ipinanganak para tumira rito—mas bagay sa akin ang Aden o Port Said—iyan na

ang iniisip ko mula pa noong dalaga ako." Sa heograpiya ni Doña Victorina, nahahati ang mundo sa Pilipinas at Espanya; medyo iba ito sa matatalinong taong hinahati naman ito sa Espanya at Amerika, o kaya'y Tsina sa ibang tawag.

Alam ng asawa niya na kalokohan ang mga iyon, pero nanahimik na lang siya para makaiwas sa sermon o sa pangungutyang ibabalik na naman sa pagkautal niya. Para lalo niyang mapaniwala ang sarili na malapit na siyang manganak, naging mapagpabago siya ng hilig, nagsuot ng makukulay na damit na hitik sa bulaklak at laso, at nagpakita sa Escolta na naka-wrapper. Pero naku, anong laking pagkadismaya! Lumipas ang tatlong buwan at naglaho ang pangarap, at ngayong wala na siyang dahilan para matakot na maging rebolusyonaryo ang anak niya, tinalikuran na rin niya ang biyahe. Kumonsulta siya sa mga doktor, komadrona, at matatandang babae, pero wala ring nangyari. Dahil minsan, sa ikinainis nang husto ni Kapitan Tiago, nakapagbiro siya tungkol kay San Pascual Bailon, ayaw na niyang dumulog sa kahit sinong santo. Kaya naman sinabi sa kanya ng isang kaibigan ng asawa niya:

"Maniwala kayo sa akin, señora, kayo lang ang tanging _strong-spirited_ na tao sa nakababagot na bansang ito."

Ngumiti siya, kahit hindi niya alam ang ibig sabihin ng _strong-spirited_, pero nang gabing iyon ay tinanong niya ang asawa niya. "Mahal ko," sagot nito, "ang p-pinakamalakas na e-espiritung alam ko ay amonya. B-baka patalinghaga lang ang s-sinabi ng kaibigan ko."

Pagkatapos noon, sa bawat pagkakataong puwede, sinasabi niya, “Ako lang ang ammonia sa nakakainip na bansang ito—sa matalinghagang pagsasalita, siyempre. Iyan ang sabi sa akin ni Señor N. de N., isang marangal na ginoong taga-Peninsula.”

Kailangang masunod ang anumang sabihin niya, dahil lubusan na niyang napasunod ang asawa niya. Sa panig naman nito, halos wala itong paglaban, kaya nauwi siya sa pagiging parang alagang asong sunud-sunuran niya. Kapag may tampo siya rito, hindi niya ito pinapalabas ng bahay; at kapag talagang galit siya, binubunot niya ang pustiso nito, kaya ilang araw itong napakapangit tingnan.

Di nagtagal, naisip niyang dapat maging doktor ng medisina at siruhiya ang asawa niya, at sinabi niya ito rito.

“Mahal ko, g-gusto mo ba akong maaresto?” takot na tanong niya.

“Huwag kang tanga! Ako na ang bahala riyan,” sagot niya. “Hindi ka naman gagamot ng kahit sino, pero gusto kong tawagin kang _Doctor_– at ako namang _Doctora_–, malinaw?”

Kaya kinabukasan, nakatanggap si Rodoreda [120] ng utos na umukit sa isang lapida ng itim na marmol ng: DR. DE ESPADAÑA, ESPESYALISTA SA LAHAT NG URI NG SAKIT. Inatasan din ang lahat ng utusan na tawagin sila sa bago nilang mga titulo, at dahil dito lalo niyang dinagdagan ang kulot sa buhok, ang kapal ng pulbos na bigas sa mukha, ang mga laso at puntas, at mas mapanghamak pa kaysa dati siyang tumingin sa kawawa at kapus-palad niyang mga kababayang babae na ang mga asawa ay mas mababa ang katayuan sa lipunan kaysa sa

asawa niya. Araw-araw, lalo niyang nararamdaman na siya'y marangal at nakatataas, at kung nagpatuloy pa siya nang ganoon, pagkalipas ng isang taon ay baka naniwala na siyang may banal siyang pinagmulan.

Pero ang matatayog na kaisipang ito ay hindi nakapigil sa kanya na araw-araw ay lalo pang tumanda at maging katawa-tawa. Tuwing nakikita siya ni Kapitan Tiago at naaalalang minsan niya itong niligawan nang walang napala, agad siyang nagpapadala ng isang piso sa simbahan para sa isang misang pasasalamat. Gayunman, malaki ang paggalang niya sa asawa nito dahil sa titulo nitong espesyalista sa lahat ng uri ng sakit, at buong pansin niyang pinakikinggan ang kakaunting pangungusap na naiuutal nito. Dahil dito, at dahil mas mapili ang doktor na ito kaysa sa iba, siya ang pinili ni Kapitan Tiago para gumamot sa kanyang anak.

Tungkol naman sa batang si Linares, ibang usapan iyon. Nang inaayos ang biyahe papuntang Espanya, naisip ni Doña Victorina na kumuha ng isang administrador na Peninsular, dahil wala siyang tiwala sa mga Pilipino. Naalala naman ng asawa niya ang isang pamangkin niya sa Madrid na nag-aaral ng abogasya at itinuturing na pinakamatalino sa pamilya. Kaya sinulatan nila ito at binayaran pa nang maaga ang pamasahe, at nang maglaho ang pangarap, nasa biyahe na siya.

Iyon ang tatlong taong kararating lang. Habang kumakain sila ng huling-almusal, dumating si Padre Salvi. Kilala na siya ng mag-asawang Espadaña, at ipinakilala nila sa kanya ang namumulang batang si Linares kasama ang lahat ng titulo nito.

Natural lang na mapag-usapan nila si Maria Clara, na nagpapahinga at natutulog. Napunta rin ang usapan sa kanilang paglalakbay, at doon ibinuhos ni Doña Victorina ang walang tigil niyang pagbatikos sa mga kaugalian ng mga taga-probinsiya—sa kanilang mga bahay na nipa, sa kanilang mga tulay na kawayan. Hindi rin niya nakalimutang ikuwento sa kura ang pagiging malapit niya sa kung sinu-sinong matataas na opisyal at iba pang mga taong may “uri” na gustung-gusto raw siya.

"Kung dumating lang sana kayo dalawang araw na ang nakaraan, Doña Victorina," singit ni Kapitan Tiago nang bahagyang tumigil ang usapan, "naabutan ninyo sana ang Kanyang Kamahalan, ang Kapitan-Heneral. Diyan mismo siya umupo."

"Ano? Paano nangyari iyon? Ang Kanyang Kamahalan dito? Sa bahay mo? Hindi nga!"

"Sinasabi ko sa iyo, diyan mismo siya umupo. Kung dumating ka lang sana dalawang araw na ang nakaraan—"

"Ay, sayang at hindi agad nagkasakit si Clarita!" bulalas niya nang taos sa damdamin. Pagkatapos ay humarap siya kay Linares. "Narinig mo iyon, pinsan? Nandito ang Kanyang Kamahalan! Nakikita mo na ba ngayon na tama si De Espadaña nang sabihin niyang hindi ka pupunta sa bahay ng isang hamak na Indio? Dahil alam mo, Don Santiago, sa Madrid, kaibigan ng mga ministro at duke ang pinsan namin, at kumakain siya sa bahay ni Conde El Campanario."

"Ang Duke ng La Torte, Victorina," pagtatama ng asawa niya. [121]

"Iisa lang iyon. Kung sasabihin mo sa akin—"

"Matatagpuan ko ba si Padre Damaso sa bayan niya?" putol ni Linares, sabay lingon kay Padre Salvi. "Nasabi sa akin na malapit lang daw dito."

"Narito lang siya at maya-maya ay darating na rin," sagot ng kura.

"Buti naman at ganoon! May sulat ako para sa kanya," bulalas ng binata, "at kung hindi dahil sa masuwerteng pagkakataong nagdala sa akin dito, sadya ko talaga siyang dadalawin."

Samantala, nagising na ang tinatawag na masuwerteng–pagkakataon.

"De Espadaña," sabi ni Doña Victorina nang matapos ang pagkain, "pasok ba tayo at tingnan si Clarita?" Pagkatapos ay hinarap niya si Capitan Tiago. "Para lang sa iyo, Don Santiago, para lang sa iyo! Ang asawa ko, mga taong may mataas na katayuan lang ang tinitingnan niya, at gayunman, at gayunman--! Hindi siya gaya ng mga narito. Sa Madrid, mga taong may mataas na katayuan lang ang dinadalaw niya."

Lumipat sila sa silid ng maysakit na dalaga. Nakasara ang mga bintana dahil iniiwasan ang malamig na hangin, kaya halos madilim ang kuwarto at bahagya lamang naliliwanagan ng dalawang kandilang nakasindi sa harap ng larawan ng Birhen ng Antipolo. May panyo sa ulo na basang-basa sa cologne, at maingat na nakabalot ang katawan sa mapuputing kumot na

maraming tiklop at bumabalot sa kanyang murang hubog, nakahiga ang dalaga sa kanyang kamang kamagon sa ilalim ng mga kurtinang jusi at piña. Nakapalibot ang kanyang buhok sa hugis-itlog niyang mukha at lalo nitong pinatingkad ang halos malinaw na kaputlaan niya, na binibigyang-buhay lamang ng kanyang malalaki at malulungkot na mata. Sa tabi niya ay naroon ang dalawa niyang kaibigan at si Andeng na may hawak na palumpon ng sampagita de noche.

Hinipo ni De Espadaña ang pulso niya, sinuri ang dila, nagtanong ng ilang bagay, at saka nagsabi habang iniuugoy ang ulo pakaliwa't pakanan, "M-may s-sakit siya, pero m-magagamot iyan." May pagmamalaking tumingin si Doña Victorina sa mga nakapaligid.

"Lichen na may gatas sa umaga, syrup ng marshmallow, dalawang pillang cynoglossum!" utos ni De Espadaña.

"Lakasan mo ang loob mo, Clarita!" sabi ni Doña Victorina habang lumalapit sa kanya. "Napunta kami rito para pagalingin ka. Ipapakilala ko sa iyo ang pinsan natin."

Lubhang natutok si Linares sa pagmamasid sa mga matang iyon na parang may hinahanap na kung sino, kaya hindi niya narinig nang banggitin ni Doña Victorina ang pangalan niya.

"Señor Linares," sabi ng kura, na inaagaw siya mula sa kanyang pagkalunod sa isip, "narito na si Padre Damaso."

Si Padre Damaso nga iyon, ngunit maputla at tila mabigat ang loob. Pagkabangon niya mula sa higaan, si Maria Clara agad ang una niyang pinuntahan. Hindi na rin siya ang dating Padre

Damaso na masigla at punô ng tiwala sa sarili; ngayon, tahimik siyang kumikilos at may bahagyang pag-aatubili.

KABANATA XLIII

Mga Balak

Hindi pinansin ni Padre Damaso ang mga taong naroon at dumiretso siya sa higaan ng maysakit. Hinawakan niya ang kamay ng dalaga at buong lambing na halos hindi maipaliwanag, habang napupuno ng luha ang kanyang mga mata, sinabi niya, "Maria, anak ko, hindi ka dapat mamatay!"

Iminulat ng maysakit ang kanyang mga mata at tinitigan siya nang may kakaibang tingin. Walang sinumang nakakakilala sa Pransiskano ang nag-akala na may ganoon pala siyang kalambot na damdamin; walang naniwalang sa ilalim ng kanyang magaspang at marahas na anyo ay may pusong tumitibok. Hindi na siya nakapagpatuloy, kaya lumayo siya sa tabi ng dalaga, umiiyak na parang bata, at lumabas sa ilalim ng mga ubas na nakasabit sa balkonahe ni Maria Clara, ang paborito nitong lugar, upang lubos na mailabas ang kanyang dalamhati.

"Gaano niya kamahal ang kanyang inaanak!" naisip ng lahat ng naroon, samantalang si Fray Salvi ay nakatitig lamang sa kanya, hindi kumikibo at walang imik, habang bahagyang kinakagat ang kanyang mga labi.

Nang medyo kumalma na siya, ipinakilala ni Doña Victorina si Linares, na lumapit sa kanya nang may paggalang. Tahimik siyang sinuri ni Fray Damaso mula ulo hanggang paa, kinuha ang liham na iniabot sa kanya at binasa iyon, ngunit waring hindi niya naunawaan, sapagkat nagtanong siya, "At sino ka naman?"

"Si Alfonso Linares po, ang inaanak ng bayaw ninyo," pautal na sagot ng binata.

Bahagyang napaatras si Padre Damaso at muli niyang pinagmasdang mabuti ang binata. Pagkatapos ay lumiwanag ang kanyang mukha at tumayo siya. "Ikaw pala ang inaanak ni Carlicos!" bulalas niya. "Halika at yakapin kita! Natanggap ko ang liham mo ilang araw na ang nakalipas. Ikaw pala iyon! Hindi kita nakilala—madali namang ipaliwanag iyon, dahil hindi ka pa ipinapanganak nang umalis ako sa bansa—hindi nga kita nakilala!" Mahigpit na niyakap ni Padre Damaso ang binata gamit ang kanyang malalakas na bisig, at namula ito nang husto, kung dahil sa hiya o sa kakulangan ng hangin ay hindi malaman.

Nang humupa na ang unang bugso ng damdamin at matapos ang mga tanong at sagot tungkol kay Carlicos at sa asawa nito, nagtanong si Padre Damaso, "O siya, ano ba ang gusto ni Carlicos na gawin ko para sa iyo?"

"Sa palagay ko po, may sinasabi siya tungkol doon sa liham," muli namang pautal na sagot ni Linares.

"Sa liham? Tingnan nga natin! Oo nga! Gusto niyang ihanap kita ng trabaho at ng mapapangasawa. Ahem! Trabaho, trabaho—madali iyan! Marunong ka bang bumasa at sumulat?"

"Nagtapos po ako ng abogasya sa Unibersidad."

"Carambas!_ Aba, isa ka palang abogadong tuso! Hindi halata; mas mukha kang mahiyain na dalaga. Mas mabuti nga iyan! Pero ang ihanap ka ng mapapangasawa—"

"Padre, hindi naman po ako ganoon nagmamadali," sabat ni Linares, halatang naguguluhan.

Pero si Padre Damaso ay paroo't parito na sa pasilyo, pabulong na inuulit, "Asawa, asawa!" Wala na sa mukha niya ang dating lungkot o saya; napalitan iyon ng matinding kaseryosohan, at mukhang malalim ang iniisip niya. Mula sa malayo, pinagmamasdan ni Padre Salvi ang nangyayari.

"Hindi ko akalaing ganito pala ako mababagabag ng bagay na ito," bulong ni Padre Damaso na may nangingilid na luha sa tinig. "Pero sa dalawang masama, doon na tayo sa hindi gaanong masama!" Pagkatapos ay tinaasan niya ang boses, lumapit kay Linares, at sinabi, "Halika, iho, kausapin natin si Santiago."

Namutla si Linares at hinayaan na lamang ang sariling kaladkarin ng pari, na naglalakad na tila malalim ang iniisip. Pagkatapos, si Padre Salvi naman ang nagsimulang magparoo't parito, gaya ng dati'y balot ng pag-iisip.

Isang boses na bumabati ng magandang umaga ang pumigil sa paulit-ulit niyang paglalakad. Itinaas niya ang ulo at nakita si Lucas, na magalang na sumaludo sa kanya.

"Ano ang gusto mo?" tanong ng mga mata ng kura.

"Padre, kapatid po ako ng lalaking napatay noong araw ng pista," panimula ni Lucas, na parang maiiyak.

Napaatras ang kura at halos pabulong na nagsabi, "Ano?"

Pinilit ni Lucas na umiyak at pinunasan ang mga mata gamit ang panyo. "Padre," dugtong niya sa malungkot na tinig, "nagpunta po ako kay Don Crisostomo para humingi ng danyos. Noong una, sinipa niya lang ako at sinabing wala siyang babayaran dahil siya pa nga raw ang muntik mapatay dahil sa kasalanan ng mahal kong kapatid na sawi. Kinausap ko po siya kahapon, pero nakaalis na siya papuntang Maynila. Nag-iwan siya sa akin ng limandaang piso bilang kawanggawa at pinagsabihan akong huwag nang bumalik. Ah, Padre, limandaang piso para sa kawawa kong kapatid—limandaang piso! Ah, Padre—"

Noong una, nakinig ang kura nang may pagtataka at pansin, habang bahagyang kumikibot ang kanyang mga labi sa isang ngiting punô ng paghamak at panunuya sa nakikita niyang palabas. Kung napansin lang iyon ni Lucas, malamang ay tumakbo na siya nang ubod-bilis. "Ngayon, ano ba ang gusto mo?" tanong niya habang tumatalikod.

"Ah, Padre, sabihin po ninyo sa ngalan ng Diyos kung ano ang dapat kong gawin. Ang padre po ay laging nagbibigay ng mabuting payo."

"Sino ang nagsabi sa iyo niyan? Hindi ka naman taga-rito."

"Kilala po ang padre sa buong lalawigan."

May halatang pagkainis sa mukha si Padre Salvi nang lapitan niya ito. Itinuro niya ang kalsada at sinabi sa nagulat na ngayong si Lucas, "Umuwi ka na at magpasalamat kang hindi ka ipinakulong ni Don Crisostomo! Lumayas ka rito!"

Nakalimutan ni Lucas ang papel na ginagampanan niya at pabulong na nasabi, "Pero akala ko--"

"Lumayas ka rito!" sigaw ni Padre Salvi na halatang balisa.

"Gusto ko sanang makita si Padre Damaso."

"Abala si Padre Damaso. Lumayas ka rito!" utos na naman ng kura, mayabang at mapang-utos ang tono.

Bumaba si Lucas sa hagdan habang nagbubulung-bulong, "Isa rin pala siya sa mga iyon--dahil hindi siya magbayad nang maayos--kung sino ang mas malaki ang bayad, siya ang papanigan!"

Pagkarinig sa boses ng kura, dali-daling nagpunta roon ang lahat, kasama sina Padre Damaso, Kapitan Tiago, at Linares.

"Isang bastos na palaboy na naparito para mamalimos at ayaw namang magtrabaho," paliwanag ni Padre Salvi habang pinupulot ang kanyang sombrero at baston para bumalik sa kumbento.

KABANATA XLIV

Pagsusuri ng Budhi

Mahahabang araw at nakapapagod na mga gabi ang lumipas sa tabi ng higaan ng maysakit na dalaga. Matapos mangumpisal, muling lumala ang lagay ni Maria Clara, at sa kanyang pagkaliryo ay pangalan lamang ng inang hindi niya kailanman nakilala ang lagi niyang nababanggit. Pero hindi siya iniwan ng kanyang mga kaibigang dalaga, ng kanyang ama, at ng kanyang tiyahin, na patuloy na nagbantay sa kanyang tabi. Nagpadala sila ng mga handog at limos sa lahat ng mapaghimalang larawan, nangako si Kapitan Tiago ng isang gintong baston sa Birhen ng Antipolo, at sa wakas ay nagsimulang humupa ang lagnat, dahan-dahan ngunit tuluy-tuloy.

Namangha si Doctor De Espadaña sa bisa ng arnibal na marshmallow at ng pinaglagaan ng lichen, mga reseta na hindi naman niya binago. Tuwang-tuwa si Doña Victorina sa kanyang asawa kaya isang araw, nang matapakan nito ang laylayan ng kanyang bestida, hindi niya ipinatupad ang sarili niyang penal code hanggang sa puntong kunin ang pustiso nito; nasiyahan na siya sa pagsigaw ng, "Kung hindi ka pilay, pati korset ko matatapakan mo!"--isang kasuotang hindi naman niya isinusuot.

Isang hapon, habang dinadalaw nina Sinang at Victoria ang kanilang kaibigan, nag-uusap naman sa tanghalian sa silid-kainan ang kura, si Kapitan Tiago, at ang pamilya ni Doña Victorina.

"Naku, talagang ikinalulungkot ko iyan," sabi ng doktor; "at tiyak na labis ding pagsisisihan iyan ni Padre Damaso."

"Saan mo raw sinasabing ililipat siya?" tanong ni Linares sa kura.

"Sa lalawigan ng Tayabas," walang pakialam na sagot ng kura.

"Isa sa higit na maaapektuhan nito si Maria Clara kapag nalaman niya," sabi ni Kapitan Tiago. "Mahal niya siya na parang ama."

Sinulyapan siya ni Fray Salvi nang may pagdududa.

"Sa palagay ko, Padre," dugtong ni Kapitan Tiago, "ang buong pagkakasakit niya ay bunga ng nangyari noong huling araw ng pista."

"Ganoon din ang tingin ko, at tama ang ginawa mong hindi mo pinaharap si Señor Ibarra sa kanya. Lalo lang sana siyang lumala.

"Kung hindi dahil sa amin," singit ni Doña Victorina, "matagal nang nasa langit si Clarita at umaawit ng papuri sa Diyos."

"Amen!" bulalas ni Kapitan Tiago, sa pag-aakalang tungkulin niya iyon. "Mapalad kayo at walang pasyenteng mas mataas ang katayuan ang asawa ko, dahil kung nagkataon, napilitan sana kayong magpatawag ng iba, at ang lahat ng narito ay mga mangmang. Ang asawa ko--"

"Gaya ng sinasabi ko kanina," putol naman ng kura, "naniniwala akong ang pagkukumpisal ni Maria Clara ang nagdala ng mabuting pagbabago na nagligtas sa buhay niya. Mas mahalaga ang malinis na budhi kaysa sandamakmak na gamot. Huwag

ninyong isipin na minamaliit ko ang kapangyarihan ng agham, lalo na ng siruhiya, pero ang malinis na budhi! Basahin ninyo ang mga banal na aklat at makikita ninyo kung ilang paggaling ang naidulot ng isang tapat na kumpisal lamang."

"Paumanhin," tutol ng nayayamot na si Doña Victorina, "kung talagang ganyan kalakas ang kumpisalan, pagalingin ninyo sa kumpisal ang babae ng alperes!"

"Ang sugat, ginang, ay hindi uri ng karamdaman na kayang baguhin ng budhi," mariing sagot ni Padre Salvi. "Gayunman, ang isang malinis na kumpisal ay makapipigil na makatanggap pa siya sa hinaharap ng mga hampas na tinamo niya ngayong umaga."

"Deserve niya iyon!" patuloy ni Doña Victorina na parang hindi niya narinig ang sinabi ni Padre Salvi. "Napakayabang ng babaeng iyon! Sa simbahan, wala siyang ginawa kundi titigan ako. Halatang kung sino-sino lang siya. Noong Linggo, balak ko sana siyang tanungin kung may nakakatawa ba sa mukha ko, pero sino ba naman ang magpapababa ng sarili para kausapin ang mga taong walang ranggo?"

Ang kura naman ay nagpatuloy na para bang wala siyang narinig sa mahabang litanyang iyon. "Maniwala ka sa akin, Don Santiago, para tuluyang gumaling ang iyong anak, kailangan siyang magkomunyon bukas. Ako na ang magdadala rito ng viatico. Sa palagay ko, wala naman siyang dapat ikumpisal, pero kung gusto niyang mangumpisal ngayong gabi--"

"Hindi ko alam," agad na sinamantala ni Doña Victorina ang bahagyang pag-aatubili ni Padre Salvi upang idagdag, "Hindi ko

maintindihan kung paanong may mga lalaking kayang pakasalan ang isang nakakatakot na babae na gaya niyan. Halatang-halata kung saan siya galing. Halos mamatay siya sa inggit, kitang-kita naman! Magkano ba ang kinikita ng isang alferez?"

"Kung gayon, Don Santiago, sabihin mo sa pinsan mo na ihanda ang maysakit para sa komunyon bukas. Pupunta ako mamayang gabi para patawarin siya sa malilliit niyang kasalanan."

Nang makita niyang lumabas si Tiya Isabel mula sa silid ng maysakit, sinabi niya rito sa Tagalog, "Ihanda mo ang pamangkin mo para sa kumpisal mamayang gabi. Bukas dadalhin ko ang viaticum. Mas bibilis ang paggaling niya kapag natanggap niya iyon."

"Pero, Padre," mahinang tanong ni Linares, na halos lakasan lang ang loob para makapagsalita, "hindi naman po ninyo iniisip na nanganganib siyang mamatay?"

"Huwag kang mag-alala," sagot ng pari nang hindi man lang siya tinitingnan. "Alam ko ang ginagawa ko; marami na akong natulungang alagaan na may sakit. At saka, siya rin ang magpapasya kung gusto niyang tumanggap ng banal na komunyon o hindi, at makikita mong oo ang sasabihin niya."

Agad na sumang-ayon si Kapitan Tiago sa lahat, samantalang bumalik naman si Tiya Isabel sa silid ng maysakit. Nasa higaan pa rin si Maria Clara, maputla, ubod ng putla, at nasa tabi niya ang dalawa niyang kaibigan.

"Isa pang butil," pabulong na sabi ni Sinang habang iniaabot sa kanya ang isang puting tableta na kinuha niya mula sa maliit na

tubong salamin. "Sabi niya, kapag nakaramdam ka ng ugong o paghuni sa tainga, itigil mo na ang gamot."

"Hindi na ba siya sumulat ulit sa iyo?" mahinang tanong ng maysakit.

"Hindi, malamang abalang-abala siya."

"Wala rin ba siyang ipinadalang mensahe?"

"Wala siyang ibang sinabi kundi susubukan niyang pakiusapan ang Arsobispo na pawalang-bisa ang ekskomunikasyon sa kanya, para--"

Naputol ang usapan nang dumating ang tiyahin. "Sabi ng padre, maghanda ka na para sa kumpisal, hija," sabi nito. "Lumabas na muna kayong mga dalaga para makapagsuri siya ng kanyang budhi."

"Pero wala pang isang linggo mula nang magkumpisal siya!" tutol ni Sinang. "Hindi nga ako may sakit at hindi naman ako nagkakasala nang ganyan kadalas."

"Aba! Hindi mo ba alam ang sabi ng kura: ang matuwid ay nagkakasala nang pitong beses sa isang araw? Halika, anong aklat ang dadalhin ko sa iyo, ang _Ancora_–, ang _Ramillete_–, o ang _Camino_ Recto para ir al Cielo?_"
Hindi sumagot si Maria Clara.

"O siya, huwag mong pagurin ang sarili mo," dagdag ng mabait na tiyahin para aliwin siya. "Ako na mismo ang babasa ng pagsusuri, at ang gagawin mo na lang ay alalahanin ang mga kasalanan mo."

"Isulat mo sa kanya na huwag na niya akong isipin pa," bulong ni Maria Clara sa tainga ni Sinang habang nagpapaalam ito sa kanya.

"Ano?"

Pero muling lumapit ang tiyahin, at kinailangang umalis si Sinang nang hindi nauunawaan ang ibig sabihin ng kaibigan niya. Inilapit ng mabait na matandang tiyahin ang isang silya sa liwanag, isinuot ang salamin sa dulo ng ilong, at nagbukas ng isang munting aklat. "Makinig kang mabuti, hija. Magsisimula ako sa Sampung Utos. Dahan-dahan ako para makapagmuni-muni ka. Kapag hindi mo marinig nang maayos, sabihin mo sa akin para maulit ko. Alam mo namang hindi ako napapagod pagdating sa pag-aalaga sa ikabubuti mo."

Nagsimula siyang magbasa, sa isang monotono at singasing na tinig, ng mga paliwanag tungkol sa iba't ibang anyo ng pagkakasala. Sa dulo ng bawat talata, matagal siyang tumitigil upang bigyan ang dalaga ng panahon na alalahanin ang mga kasalanan nito at pagsisihan ang mga iyon.

Walang tiyak na tinitigan si Maria Clara sa kawalan. Nang matapos ang unang utos, _ibigin ang Diyos nang higit sa lahat_, sinilip siya ni Tiya Isabel sa ibabaw ng salamin at nasiyahan sa malungkot at mapagnilay niyang anyo. Maka-Diyos siyang umubo at, matapos ang mahabang paghinto, sinimulan ang ikalawang utos. Buong taimtim na nagbasa ang mabait na matanda, at nang matapos niya ang mga paliwanag ay muli niyang tiningnan ang pamangkin, na dahan-dahang ibinaling ang ulo sa kabilang panig.

"Bah!" sabi ni Tiya Isabel sa sarili. "Walang kinalaman ang kawawang bata sa pagbanggit sa Kanyang banal na pangalan nang walang galang. Dumako tayo sa ikatlo." [122]

Sinuri at ipinaliwanag ang ikatlong utos. Matapos banggitin ang lahat ng pagkakataong maaaring malabag ito, muli siyang tumingin sa higaan. Pero ngayon ay itinaas niya ang salamin at kinuskos ang mga mata, dahil nakita niyang itinapat ng pamangkin ang panyo sa mukha na para bang nagpupunas ng luha.

"Hum, ahem! Minsan sigurong nakatulog ang kawawang bata habang may sermon." Pagkatapos ay ibinalik niya ang salamin sa dulo ng ilong at sinabi, "Ngayon naman, tingnan natin kung paanong tulad ng hindi mo pagpapabanal sa araw ng Sabbath, nagkulang ka rin sa paggalang sa iyong ama at ina."

Kaya binasa niya ang ikaapat na utos nang mas mabagal pa at mas sinisipon ang boses, sa pag-aakalang mas magiging marangal ang ginagawa niya, gaya ng nakita niyang gawin ng maraming prayle. Hindi pa nakarinig si Tiya Isabel ng pangangaral ng isang Quaker, kung hindi ay malamang nanginginig din siya.

Samantala, ilang ulit na itinapat ng maysakit na dalaga ang panyo sa kanyang mga mata, at mas kapansin-pansin na ang kanyang paghinga.

"Napakabuti niyang kaluluwa!" naisip ng matanda. "Siya na napakasunurin at napakapagkumbaba sa lahat! Mas marami pa akong kasalanan, pero ni minsan hindi ako tunay na nakaiyak."

Pagkatapos, sinimulan niya ang ikalimang utos nang mas mahahaba ang paghinto at mas halata pa ang pagsinghot, kung maaari pa iyon, at may sobrang sigasig kaya hindi niya narinig ang pigil na hikbi ng kanyang pamangkin. Sa isang paghintong ginawa niya matapos ang mga paliwanag tungkol sa pagpatay sa pamamagitan ng dahas, saka lamang niya napansin ang mga daing ng makasalanan. Noon naging tila dakila ang kanyang tono habang binabasa ang natitirang bahagi ng utos sa himig na pilit niyang ginagawang nakakatakot, nang makitang umiiyak pa rin ang kanyang pamangkin.

"Umiyak ka, anak, umiyak ka!" sabi niya habang lumalapit sa higaan. "Habang mas umiiyak ka, mas mapapabilis ang pagpapatawad sa iyo ng Diyos. Ituring mong mas mahalaga ang dalamhati ng pagsisisi kaysa sa simpleng pagpaparusa sa sarili. Umiyak ka, anak, umiyak ka! Hindi mo alam kung gaano ako natutuwa na nakikita kitang umiiyak. Hampasin mo rin ang iyong dibdib, pero huwag malakas, dahil may sakit ka pa."

Pero waring kailangan ng kanyang dalamhati ang hiwaga at pag-iisa para lalo pang tumindi, kaya nang mapansin ni Maria Clara na pinagmamasdan siya, unti-unti siyang tumigil sa paghinga nang malalim at pinunasan ang kanyang mga mata nang walang sinasabi at hindi sinasagot ang kanyang tiya, na nagpatuloy sa pagbabasa. Ngunit dahil tumigil na ang pagdaing ng kanyang tagapakinig, nawala rin ang sigla niya, at ang mga huling utos ay inantok siya nang husto kaya napahikab siya, na lubhang nakaapekto sa kanyang pagsinghot dahil napuputol ito.

"Kung hindi ko nakita mismo, hindi ako maniniwala," naisip pagkatapos ng mabait na matandang babae. "Ang batang ito, parang sundalo kung magkasala laban sa unang lima, at mula sa ikaanim hanggang ikasampu, ni isang kasalanang magaan wala—kabaligtaran naming lahat! Talagang ibang-iba na ang takbo ng mundo ngayon!"

Kaya nagsindi siya ng isang malaking kandila para sa Birhen ng Antipolo at dalawa pang maliliit para sa Our Lady of the Rosary at Our Lady of the Pillar, [123] at siniguro niyang maitabi sa isang sulok ang marmol na krusipiho para malinaw na hindi iyon ang pinag-aalayan ng mga kandila. Wala ring bahagi rito ang Birhen ni Delaroche; isa siyang hindi kilalang dayuhan, at wala pang narinig si Tiya Isabel na anumang himala mula sa kanya.

Hindi natin alam kung ano ang nangyari sa kumpisal nang gabing iyon, at iginagalang natin ang mga lihim na ganoon. Pero mahaba ang naging kumpisal, at napansin ng tiya, na nagbabantay sa pamangkin niya mula sa di-kalayuan, na sa halip na ilapit ng kura ang tainga niya para pakinggan ang sinasabi ng maysakit na dalaga, mas nakaharap pa ang mukha nito sa kanya, na para bang ang tanging ginagawa nito ay basahin—o hulaan—ang laman ng isip niya sa pagtitig sa magaganda nitong mata.

Maputla at naninikip ang mga labi, lumabas si Padre Salvi sa silid. Sa tingin sa kanyang noo, na mabigat ang anyo at basang-basa ng pawis, iisiping siya ang nangumpisal at hindi nabigyan ng absolusyon.

"Jesús, María, y José!_" bulalas ni Tiya Isabel habang nag-aantanda upang itaboy ang masamang isip, "sino ba ang makakaunawa sa mga dalaga ngayon?"

KABANATA XLV

Ang Hinahabol

Sa mapusyaw na liwanag ng buwan na sumasala sa makakapal na dahon, may isang lalaking naglalakad sa gubat nang mabagal at maingat. Paminsan-minsan, na para bang hinahanap ang daan, sumisipol siya ng isang kakaibang himig, at mula sa malayo ay may sumasagot sa kanya sa parehong tono. Titigil siya upang makinig nang mabuti, saka tutungo sa direksiyon ng tunog sa malayo, hanggang sa wakas, matapos malampasan ang sandaang sagabal na inihahain ng birheng gubat sa gabi, narating niya ang isang maliit na bakanteng lugar na naliligo sa liwanag ng unang kuwadrante ng buwan. Ang matataas na batong may mga punong nakatayo sa tuktok sa paligid nito ay bumubuo ng tila isang wasak na ampiteatro, at sa gitna nito ay nagkalat ang mga punong bagong putol at mga sunog na troso sa pagitan ng mga batong nababalutan ng luntiang saplot ng kalikasan.

Kadarating pa lamang ng di-kilalang lalaki nang biglang may isa pang anyong lumitaw mula sa likod ng malaking bato at lumapit na nakatutok ang isang rebolber. "Sino ka?" tanong niya sa Tagalog sa mapang-utos na tinig, habang ikinakasa ang sandata.

"Nandiyan ba sa inyo ang matandang si Pablo?" tanong ng di-kilalang lalaki sa payapang tinig, nang hindi sinasagot ang tanong at walang ipinapakitang anumang takot.

"Ang capitan ba ang ibig mong sabihin? Oo, narito siya."

"Kung ganoon, sabihin mo sa kanya na narito si Elias at hinahanap siya," sagot ng di-kilalang lalaki, na walang iba kundi ang mahiwagang piloto.

"Ikaw ba si Elias?" magalang na tanong ng isa habang lumalapit sa kanya, pero hindi pa rin inaalis ang tutok ng rebolber. "Halika!"

Sumunod si Elias sa kanya, at pumasok sila sa isang uri ng kuweba na nakabaon sa kailaliman ng lupa. Mukhang kabisado ng umaakay ang daan, kaya binabalaan niya ang piloto kung kailan bababa, lilihis, o yuyuko. Dahil dito, hindi nagtagal at narating nila ang isang tila bulwagan na mahina ang liwanag mula sa mga sulong alkitran. Naroon ang labindalawa hanggang labinlimang armadong lalaki, marurumi ang mukha at gusot ang mga damit; may ilang nakaupo at may ilang nakahiga habang putol-putol ang usapan nila sa isa't isa. Nakasandal ang mga bisig sa isang batong nagsisilbing mesa at malalim na nakatitig sa mga sulo—na napakakaunti ng liwanag kapalit ng napakaraming usok—ang isang matandang lalaking malungkot ang mukha at may dugong benda sa ulo. Kung hindi natin alam na pugad iyon ng mga tulisan, masasabi sana natin, sa mababakas na matinding kawalan ng pag-asa sa mukha ng matanda, na iyon ang Tore ng Gutom sa bisperas bago nilamon ni Ugolino ang kanyang mga anak.

Pagdating nina Elias at ng kanyang kasama, bahagyang tumayo ang mga lalaki, pero sa isang hudyat ng huli ay muli silang naupo. Sapat na sa kanila ang makitang walang armas ang bagong dating. Dahan-dahang ibinaling ng matanda ang ulo niya at nakita ang tahimik na anyo ni Elias, na nakatayong

walang takip sa ulo at nakatingin sa kanya nang may malungkot na pag-aalala.

"Ikaw pala sa wakas," bulong ng matanda, at bahagyang lumiwanag ang kanyang tingin nang makilala niya ang binata.

"Sa ganito kitang kalagayan nadatnan!" mahinang bulalas ng binata habang umiiling.

Tahimik na yumuko ang matanda at sinenyasan ang iba. Tumayo sila at lumayo, pero bago iyon ay sinukat muna nila sa tingin ang tindig at lakas ng katawan ng piloto.

"Oo!" sabi ng matanda kay Elias nang sila na lamang dalawa. "Anim na buwan na ang nakalipas, nang kupkupin kita sa bahay ko, ako ang naaawa sa iyo. Ngayon, nagkapalit na tayo, at ikaw naman ang naaawa sa akin. Pero maupo ka at ikuwento mo kung paano ka nakarating dito."

"Labinlimang araw na mula nang mabalitaan ko ang sinapit mong kapahamakan," dahan-dahang simula ng binata sa mahinang tinig habang nakatitig sa liwanag. "Agad akong umalis at hinanap kita sa bawat bundok. Halos nalibot ko na ang kabuuan ng dalawang lalawigan."

"Para hindi dumanak ang dugo ng mga inosente," pagpapatuloy ng matanda, "kinailangan kong tumakas. Natakot ang mga kaaway ko na magpakita. Ang mga nakaharap ko lang ay ilang kaawa-awang taong ni katiting ay wala namang ginawang masama sa akin."

Pagkaraan ng maikling katahimikan, habang waring sinusubukan niyang basahin ang nasa isip ng matanda sa

madilim nitong mukha, sumagot si Elias: "Napunta ako rito para magmungkahi sa iyo. Dahil wala akong natagpuang buhay na sinuman sa pamilyang naging sanhi ng mga sinapit kong kasawian, napagpasyahan kong lisanin ang lalawigang tinitirhan ko at magtungo sa Hilaga, sa mga malalayang tribung pagano. Ayaw mo bang talikuran ang buhay na pinasok mo at sumama sa akin? Magiging anak mo ako, yamang nawala na ang sarili mong anak; wala akong pamilya, at sa iyo makatatagpo ako ng ama."

Umiling ang matanda bilang pagtanggi at sinabi, "Kapag ang isang taong kasing-edad ko ay gumagawa ng desperadong pasya, ibig sabihin wala na siyang ibang malalapitan. Ang isang taong tulad ko, na ginugol ang kabataan at kasibulan sa pagpapagal para sa kinabukasan niya at ng kanyang mga anak; isang taong nagpasakop sa bawat kagustuhan ng kanyang mga nakatataas, na buong tapat na tumupad sa mahihirap na tungkulin at tiniis ang lahat para lamang mabuhay nang payapa at tahimik—kapag ang taong iyon, na pinalamig na ng panahon ang dugo, ay tinalikuran ang buong nakaraan at isinuko pati ang natitira niyang hinaharap, kahit nasa bingit na ng libingan, dahil iyon sa malinaw at hinog na paghatol na walang kapayapaan at hindi iyon ang pinakamataas na kabutihan. Bakit ko pa pahahabain ang mga miserableng araw sa banyagang lupa? May dalawa akong anak na lalaki, isang anak na babae, isang tahanan, isang kayamanan; iginagalang at iginugunita ako noon. Ngayon para akong punong nalagas ang mga sanga, isang palaboy, isang takas, hinahabol na parang mabangis na hayop sa gubat—at para saan? Dahil nilapastangan ng isang lalaki ang aking anak na babae, dahil pinanagot ng kanyang mga kapatid

ang kahihiyang iyon, at dahil ang lalaking iyon ay nakatataas sa kapwa niya sa titulong ministro ng Diyos! Sa kabila ng lahat, ako, ang kanyang ama, ako na nilapastangan sa aking katandaan, ay nagpatawad sa ginawa sa amin, sapagkat maunawain ako sa silakbo ng kabataan at sa kahinaan ng laman, at sa harap ng pinsalang hindi na maibabalik, ano pa ba ang magagawa ko kundi manahimik at iligtas ang anumang natitira sa akin? Ngunit ang salarin, sa takot na balang araw ay gantihan siya, ay pinagsikapang ipahamak ang aking mga anak. Alam mo ba ang ginawa niya? Hindi? Kung gayon, hindi mo alam na nagkunwari siyang may naganap na pagnanakaw sa kumbento at isinama ang isa kong anak sa mga inakusahan? Ang isa pa ay hindi niya maisama dahil nasa ibang lugar noon. Alam mo ba kung anong mga pagpapahirap ang ginawa sa kanila? Alam mo iyon, dahil iisa lang naman ang mga iyon sa lahat ng bayan! Ako, ako mismo ang nakakita sa aking anak na nakabitin sa buhok, narinig ko ang kanyang mga sigaw, narinig ko siyang tumawag sa akin, at ako, duwag at umiibig sa kapayapaan, ay walang lakas ng loob ni pumatay ni mamatay! Alam mo bang hindi napatunayan ang pagnanakaw, na nalamang gawa-gawang paratang iyon, at bilang parusa ay inilipat ang kura sa ibang bayan, ngunit namatay ang aking anak dahil sa mga pagpapahirap sa kanya? Ang isa pa, ang natira sa akin, ay hindi duwag tulad ng kanyang ama, kaya lalo pang natakot ang umuusig sa amin na baka gantihan siya nito, at sa dahilang wala raw siyang sedula, [124] na nagkataon namang hindi niya dala noon, ipinadakip siya sa Guardia Civil, pinagmalupitan, ginalit at inusig sa pamamagitan ng mga insulto hanggang sa mapilit siyang magpakamatay! At ako, nabuhay pa ako matapos ang

napakaraming kahihiyan; ngunit kung wala man akong tapang bilang ama upang ipagtanggol ang aking mga anak, may puso pa akong nagliliyab sa paghihiganti, at makakamit ko iyon! Nagtitipon sa ilalim ng aking pamumuno ang mga di-nasisiyahan, pinalalakas ako ng aking mga kaaway, at sa araw na maramdaman kong sapat na ang aking lakas, bababa ako sa kapatagan at sa apoy ay bubusugin ko ang aking paghihiganti at tatapusin ko rin ang sarili kong buhay. At darating ang araw na iyon, o walang Diyos!" [125]

Nanginginig na tumayo ang matanda. Nag-aapoy ang tingin niya at paos ang boses nang idagdag niya, habang hinihila ang mahaba niyang buhok, "Sumpa, sumpa sa akin dahil pinigilan ko ang mga kamay ng aking mga anak na maghiganti—ako ang pumatay sa kanila! Kung hinayaan kong mamatay ang mga may sala, kung hindi ako lubusang nagtiwala sa katarungan ng Diyos at ng tao, kasama ko pa sana ngayon ang aking mga anak—mga takas man marahil, pero buhay sana sila; hindi sila mamamatay sa ilalim ng pagpapahirap! Hindi pala ako isinilang para maging ama, kaya wala ako sa kanila! Sumpa sa akin dahil sa tanda ng aking mga taon ay hindi ko natutuhang unawain ang kalagayang kinalalagyan ko! Pero sa apoy at dugo, at sa sarili kong kamatayan, ipaghihiganti ko sila!"

Sa tindi ng kanyang pagdadalamhati, hinila ng kaawa-awang ama ang benda at muling nabuksan ang sugat sa kanyang noo, na agad bumulwak ng dugo.

"Iginagalang ko ang dalamhati mo," sabi ni Elias, "at naiintindihan ko kung bakit gusto mong maghiganti. Ako man, katulad mo rin, pero dahil natatakot akong may madamay na

inosente, mas pinipili kong ibaon na lang sa limot ang sarili kong mga kasawian.”

“Nakakalimot ka dahil bata ka pa at dahil hindi mo pa nawawala ang isang anak, ang huli mong pag-asa! Pero sinasabi ko sa iyo, wala akong sasaktang inosente. Nakikita mo ba ang sugat na ito? Imbes na patayin ko ang isang kawawang cuadrillero na ginagawa lang ang tungkulin niya, hinayaan ko siyang siya ang makasugat sa akin.”

“Pero isipin mo,” giit ni Elias matapos ang ilang saglit na katahimikan, “tingnan mo kung gaano kakila-kilabot na kapahamakan ang ibabagsak mo sa ating kaawa-awang bayan. Kapag isinagawa mo ang paghihiganti mo sa sarili mong kamay, gaganti nang malupit ang mga kaaway mo—hindi laban sa iyo, hindi laban sa mga may armas, kundi laban sa mga mapayapa, na gaya ng dati ay sila na naman ang pagbibintangan—at pagkatapos, lalo pang dadami ang mga kaso ng kawalang-katarungan!”

“Matuto ang bayan na ipagtanggol ang sarili nila, hayaang bawat isa ang magtanggol sa sarili niya!”

“Alam mong imposible iyon. Ginoo, nakilala kita noon nang masaya ka pa; noon, mabubuting payo ang ibinigay mo sa akin, papayagan mo ba ngayon na ako naman—”

Nagkrus ng mga bisig ang matanda at nakinig. “Ginoo,” pagpapatuloy ni Elias, na maingat na pinipili ang bawat salita, “nagkaroon ako ng mabuting kapalarang makatulong sa isang binatang mayaman, bukas-palad, marangal, at tunay na naghahangad ng ikabubuti ng kanyang bayan. Sinasabi nilang

may mga kaibigan ang binatang ito sa Madrid—hindi ko mismo alam—pero matitiyak kong kaibigan siya ng Kapitan-Heneral. Ano sa palagay mo kung gawin natin siyang tagapagdala ng mga hinaing ng bayan, kung mahihikayat natin siyang makiisa sa layunin ng mga sawimpalad?"

Umiling ang matanda. "Sinasabi mong mayaman siya? Ang mga mayayaman, ang iniisip lang ay kung paano pa madaragdagan ang yaman nila. Binubulag sila ng yabang at pagpapakitang-tao, at dahil karaniwan ay ligtas sila—lalo na kapag may makapangyarihan silang kaibigan—wala ni isa sa kanila ang nag-aabalang isipin ang paghihirap ng mga sawimpalad. Alam ko ang lahat ng iyan, dahil naging mayaman din ako!"

"Pero ang taong tinutukoy ko ay hindi katulad ng iba. Isa siyang anak na nilapastangan sa alaala ng kanyang ama, at isang binatang malapit nang magkaroon ng pamilya, kaya iniisip niya ang hinaharap—ang masayang kinabukasan ng kanyang mga anak."

"Kung ganoon, isa siyang taong magiging masaya—at hindi para sa masasayang tao ang ating adhikain."

"Pero para ito sa mga taong marunong makiramdam!"

"Marahil!" sagot ng matanda habang nauupo. "Ipagpalagay nating pumayag siyang dalhin ang ating hinaing hanggang sa Captain-General, at ipagpalagay nating makahanap siya sa Cortes [126] ng mga kinatawang magsusumamo para sa atin; sa palagay mo ba, makakamtan natin ang katarungan?"

“Subukan muna natin iyon bago tayo humantong sa marahas na paraan,” sagot ni Elias. “Marahil nagtataka ka na ako—isa ring sawimpalad, bata at malakas—ang nagmumungkahi sa iyo, na matanda at mahina, ng mapayapang hakbang. Pero ganoon dahil nakita ko na kung gaano karaming pagdurusa ang idinulot natin, gaya rin ng idinulot ng mga mapaniil. Ang mga walang panlaban ang laging nagdurusa.”

“At kung wala rin tayong makamit?”

“May makakamit tayo, maniwala ka, dahil hindi naman lahat ng nasa kapangyarihan ay hindi makatarungan. Pero kung wala tayong makamit, kung babalewalain nila ang ating mga pakiusap, kung naging bingi na ang tao sa daing ng kapwa niyang nagdurusa, saka ko ilalagay ang sarili ko sa ilalim ng iyong mga utos!”

Masiglang niyakap ng matanda ang binata. “Tinatanggap ko ang mungkahi mo, Elias. Alam kong tutuparin mo ang salita mo. Lalapit ka sa akin, at tutulungan kitang ipaghiganti ang iyong mga ninuno; tutulungan mo naman akong ipaghiganti ang aking mga anak, ang mga anak kong katulad mo!”

“Samantala, ginoo, iiwas muna kayo sa mararahas na hakbang?”

“Ihahain mo ang mga hinaing ng bayan—alam mo ang mga iyon. Kailan ko malalaman ang sagot mo?”

“Pagkalipas ng apat na araw, magpadala ka ng isang tao sa dalampasigan ng San Diego at sasabihin ko sa kanya ang malalaman ko mula sa taong pinaglalagakan ko ng napakalaking pag-asa. Kung pumayag siya, makakamtan natin ang

katarungan; at kung hindi, ako ang unang babagsak sa labanang sisimulan natin.”

“Hindi mamamatay si Elias. Si Elias ang mamumuno kapag nabigo si Kapitan Pablo, at matutupad ang kanyang paghihiganti,” pagtatapos ng matanda habang inihahatid ang binata palabas ng yungib at tungo sa bukas na hangin.

KABANATA XLVI

Ang Sabungan

Sa Pilipinas, ang karaniwang paraan ng “pagpapabanal” sa hapon ng Sabbath ay ang pagpunta sa sabungan, gaya ng pagpunta sa mga labanan ng toro sa Espanya. Ang sabong, isang hilig na ipinasok sa bansa at pinagkakakitaan sa loob ng mahigit isang siglo, ay isa sa mga bisyo ng bayan, at mas laganap pa kaysa paghitit ng opyo sa mga Tsino. Doon pumupunta ang mahirap upang isugal ang lahat ng mayroon siya, sa pag-asang yumaman nang hindi nagtatrabaho. Doon naman pumupunta ang mayaman upang maglibang, gamit ang perang natitira sa kanya matapos ang mga handaan at mga misang pasasalamat. Sarili naman niyang yaman ang isinusugal, at ang tandang ay marahil inaalagaan pa nang higit kaysa sa kanyang anak at tagapagmana sa sabungan, kaya wala tayong masasabi laban doon. Yamang pinahihintulutan ito ng pamahalaan at, sa isang paraan, para pa ngang hinihikayat, sa pagtatakdang ang palabas ay maaari lamang idaos sa mga plaza publiko_, tuwing pista_ (upang makita ng lahat at mahikayat sa halimbawa?), mula sa mataas na misa hanggang sa dapithapon (walong_ oras), halina’t magtungo tayo roon upang hanapin ang ilan sa ating mga kakilala.

Ang sabungan ng San Diego ay hindi naiiba sa mga sabungang makikita sa ibang bayan, maliban sa ilang detalye. Binubuo ito ng tatlong bahagi. Ang una, ang pasukan, ay isang malaking parihaba na may habang mga dalawampung metro at lapad na labing-apat. Sa isang gilid ay naroon ang tarangkahan, na

karaniwang binabantayan ng isang matandang babae na ang tungkulin ay maningil ng _sa pintu_, o bayad sa pagpasok. Sa ambag na ito, na binabayaran ng lahat, may bahagi ang pamahalaan na umaabot sa ilang daang libong piso bawat taon. Sinasabing sa salaping ito, na siyang ibinabayad ng bisyo para sa pahintulot nitong umiral, naitatayo ang magagarang paaralan, naipagagawa ang mga tulay at kalsada, at naipamimigay ang mga gantimpalang pampasigla sa agrikultura at kalakalan: pagpalain ang bisyong nagbubunga ng gayong kabubuting resulta! Sa unang bahaging ito matatagpuan ang mga nagtitinda ng buyo, tabako, matatamis, at iba't ibang pagkain. Dito nagkakagulo ang mga batang kasama ang kanilang mga ama o tiyuhin, na maingat silang ipinapasok sa mga lihim ng buhay.

Ang kulungang ito ay konektado sa isa pang mas malaki nang kaunti—parang isang foyer kung saan nagtitipon ang mga tao habang hinihintay ang mga laban. Dito nakatali ang karamihan sa mga panabong na manok sa pamamagitan ng mga lubid na nakabaon sa lupa gamit ang piraso ng buto o matigas na kahoy; dito nagkakatipon ang mga sugarol, ang mga deboto, at ang mga bihasa sa pagkakabit ng tari. Dito sila nagkakasundo, nag-uusap at nagpapasya, nanghihiram ng pera, nagmumura, nanunumpa, at humahalakhak. May isang humahaplos sa kanyang alagang manok, ipinapahid ang kamay sa makinang nitong balahibo; may isa namang sinusuri at binibilang ang mga kaliskis sa mga paa nito; at ikinukuwento nila ang mga tagumpay ng mga kampeon.

Doon makikita mo ang marami na malungkot ang mukha, pasan sa mga paa ang mga bangkay na nabunutan na ng balahibo; ang

hayop na ilang buwang paborito, inalagaan at kinandili araw at gabi, na pinagbatayan ng napakaraming matatamis na pag-asa, ay isa na lamang ngayong bangkay na maibebenta sa isang peseta o malalaga sa luya at kakainin din nang gabing iyon. Sic transit gloria mundi!_ Umuuwi ang natalo sa bahay na kinaroroonan ng kanyang balisang asawa at mga anak na gula-gulanit, nang wala na ang kanyang pera at wala na rin ang kanyang manok. Sa buong ginintuang panaginip na iyon, sa lahat ng pagbabantay sa loob ng maraming buwan mula bukang-liwayway hanggang paglubog ng araw, sa lahat ng pagod at hirap, isang peseta lang ang kinahihinatnan—ang abong natira matapos ang napakaraming usok.

Sa foyer na ito, kahit ang pinakahangal ay nakikisali sa usapan, samantalang ang taong pinakamabilis humusga ay masusing sinusuri ang lahat, tinitimbang, iniinspeksiyon, ibinubuka ang mga pakpak, at kinakapa ang mga kalamnan ng mga manok. May ilang napakaganda ng bihis, napapalibutan at sinusundan ng mga tagasuporta ng kanilang mga kampeon; may iba namang marurumi at bakas ang bisyo sa kanilang marurungis na mukha, na balisang minamasdan ang kilos ng mayayaman upang matandaan ang mga pustahan, sapagkat maaaring maubos ang laman ng supot ngunit hindi kailanman nabubusog ang pagnanasa. Walang mukhang hindi buhay na buhay dito—wala rito ang tamad, manhid, at tahimik na Pilipino—lahat ay galaw, silakbo, at pananabik. Para bang, masasabi mo, taglay nila ang uhaw na lalo pang tumitindi sa tubig ng latian.

Mula rito, papasok ka sa arena na kilala bilang Rueda–, ang gulong. Ang lupa rito, na napapalibutan ng mga tulos na

kawayan, ay karaniwang mas mataas kaysa sa nasa dalawa pang bahagi. Sa likuran, halos abot hanggang bubong, may mga hanay ng upuan para sa mga nanonood—o mga sugarol, dahil iisa lang naman sila. Kapag may laban, punô ang mga upuang ito ng mga lalaki at batang sumisigaw, nagkakagulo, pinagpapawisan, nag-aaway, at nagmumura—sa kabutihang-palad, halos walang babaeng nakararating hanggang dito. Sa _Rueda_ naroon ang mahahalagang tao, ang mayayaman, ang mga kilalang pustero, ang kontratista, at ang reperi. Sa lupang pantay na pantay naglalaban ang mga tandang, at mula roon ay namamahagi ang Tadhana sa mga pamilya ng ngiti o luha, kasaganaan o gutom.

Pagpasok namin, nakita namin ang gobernadorcillo, si Capitan Pablo, si Capitan Basilio, at si Lucas, ang lalaking may peklat sa mukha na labis na dinamdam ang pagkamatay ng kanyang kapatid.

Lumapit si Capitan Basilio sa isa sa mga taga-bayan at nagtanong, “Alam mo ba kung aling tandang ang dadalhin ni Capitan Tiago?”

“Hindi ko po alam, ginoo. Kaninang umaga may dalawang dumating, at isa roon ang _ásak_ na tumalo sa _talisain_ ng Konsul.” [127]

“Sa tingin mo ba, kaya itong tapatan ng _bulik_ ko?”

“Aba, oo naman! Itataya ko pa ang bahay ko at ang camisa ko riyan!”

Sa sandaling iyon dumating si Capitan Tiago, bihis gaya ng mga malalaking sugarol: may suot na camisa na telang lino mula Canton, pantalon na lana, at malapad na sombrerong dayami. Sa likod niya ay may dalawang utusang may dalang ¡ásak_ at isang puting tandang na napakalaki.

“Sabi ni Sinang, patuloy na gumagaling si Maria,” sabi ni Capitan Basilio.

“Wala na siyang lagnat, pero napakahina pa rin niya.”

“Natalo ka ba kagabi?”

“Kaunti lang. Narinig kong nanalo ka. Titingnan ko kung makakabawi ako rito.”

“Gusto mong ilaban ang ¡ásak_?” tanong ni Capitan Basilio habang tinitingnan ang tandang at kinukuha ito mula sa utusan. “Depende—kung may pustahan.”

“Magkano ang itataya mo?”

“Hindi ako magsusugal nang mas mababa sa dalawa.”

“Nakita mo na ba ang bulik_ ko?” tanong ni Capitan Basilio habang tinatawag ang isang lalaking may buhat na maliit na panabong na tandang.

Sinuri iyon ni Capitan Tiago, at matapos timbangin sa kamay at pag-aralan ang mga kaliskis nito, ibinalik niya iyon kasabay ng tanong, “Magkano ang itataya mo?”

"Kahit ano ang gusto mo."

"Dalawa, at limandaan?"

"Tatlo?"

"Tatlo!"

"Sa susunod na laban pagkatapos nito!"

Ikinakalat ng koro ng mga usisero at mga sugarol ang balita na maglalaban ang dalawang bantog na tandang, kapwa may kasaysayan at matibay na reputasyong pinaghirapan. Gusto ng lahat na makita at masuri ang dalawang sikat na ito; may mga opinyong ibinabato at mga hula ring ginagawa.

Samantala, lalo pang lumalakas ang ugong ng mga boses, tumitindi ang kaguluhan, pinapasok ang _Rueda_, at napupuno ang mga upuan. Dinadala ng mga bihasang tagapag-alaga sa arena ang dalawang tandang, isang puti at isang pula, kapwa armado na ngunit nakatakip pa ang mga tari. May mga sigaw na maririnig: "Sa puti!" "Sa puti!" habang may ibang sumasagot ng, "Sa pula!" Lamang sa tayaan ang puti, siya ang paborito; ang pula naman ang "outsider," ang _dejado_.

Palakad-lakad sa gitna ng mga tao ang mga miyembro ng Civil Guard. Hindi sila nakasuot ng uniporme ng kapuri-puring korps na iyon, pero hindi rin naman pangkaraniwang sibilyan ang ayos nila. Pantalong _guingón_ na may pulang guhit, isang camisang nabahiran ng asul mula sa kupas na blusa, at isang service-cap ang bumubuo sa kanilang kasuotan, bagay sa kanilang asta; tumataya sila at nagbabantay, sila rin ang nag-uumpisa ng gulo at nagsasalita tungkol sa pagpapanatili ng kaayusan.

Habang nagsisigawan ang mga nanonood, ikinakaway ang mga kamay, iwinawasiwas at pinagkakalansing ang mga piraso ng

pilak; habang kinakapa nila ang kanilang mga bulsa para sa huling barya, o kung wala na, sinusubukan na lang isanla ang kanilang salita at nangangakong ibebenta ang kalabaw o ang susunod na ani, may dalawang batang lalaki, tila magkapatid, na sumusunod sa mga tumataya nang may nananabik na tingin. Nagpapaligid-ligid sila, mahihinang salitang binubulong na walang pumapansin, lalo pang sumasama ang loob, at nagkakatinginan sila nang may pagkainis at panghihina. Palihim silang minamasdan ni Lucas, ngumingiting may masamang ibig sabihin, pinagkakalansing ang kanyang pilak, dumaraan nang malapit sa kanila, at habang nakatanaw sa Rueda–, sumigaw:

"Singkuwenta, singkuwenta sa bente sa puti!"

Nagkatinginan ang magkapatid.

"Sinabi ko na sa iyo," bulong ng nakatatanda, "na hindi mo dapat itinaya ang lahat ng pera. Kung nakinig ka lang sa akin, may maitataya sana tayo ngayon sa pula."

Mahinang-loob na lumapit ang nakababata kay Lucas at hinawakan siya sa braso.

"Ay, ikaw pala!" bulalas ng huli habang lumilingon na kunwa'y nagulat. "Tinatanggap ba ng kapatid mo ang alok ko, o pustahan na lang ang gusto mo?"

"Paano kami tataya gayong ubos na ang lahat sa amin?"

"Kung ganoon, tinatanggap ninyo?"

"Ayaw niya! Kung mapapahiram mo lang sana kami ng kaunti, ngayong sinasabi mong kilala mo kami--"

Kinamot ni Lucas ang ulo niya, hinila ang kanyang camisa, at sumagot, "Oo, kilala ko kayo. Kayo sina Tarsilo at Bruno, parehong bata at malalakas. Alam kong namatay ang matapang ninyong ama dahil sa sandaang latigo bawat araw na ipinataw sa kanya ng mga sundalong iyon. Alam ko ring wala kayong balak na ipaghiganti siya."

"Huwag kang makialam sa mga usapin namin!" singit ni Tarsilo, ang nakatatanda. "Baka mauwi lang iyan sa gulo. Kung wala lang sana kaming kapatid na babae, matagal na kaming nabitay."

"Mabitay? Ang binibitin lang nila ay duwag, iyong walang pera o impluwensiya. At saka, malapit lang naman ang kabundukan."

"Isang daan laban sa dalawampu sa puti!" sigaw ng isang nagdaraan.

"Pahiram naman ng apat na piso, tatlo, dalawa," pakiusap ng nakababatang kapatid.

"Mababayaran namin agad nang doble. Magsisimula na ang laban."

Muling kinamot ni Lucas ang ulo niya. "Sus! Hindi ko pera ito. Ibinigay ito sa akin ni Don Crisostomo para sa mga handang maglingkod sa kanya. Pero nakikita kong hindi kayo katulad ng ama ninyo—talagang matapang siya—ang hindi ganoon ay huwag nang maghanap ng libangan!" Pagkasabi nito, bahagya siyang lumayo sa kanila.

"Patulan na natin siya, ano bang kaibhan?" sabi ni Bruno. "Pareho lang ang mabaril at mabitay. Wala namang ibang silbi

ang mga tulad nating mahihirap."

"Tama ka—pero isipin mo ang kapatid natin!"

Samantala, nalinis na ang palibot ng sabungan at magsisimula na ang sagupaan. Unti-unting humuhupa ang mga boses habang ang dalawang tagapagpasimula at ang eksperto na nagkakabit ng tari ang naiiwang mag-isa sa gitna. Sa hudyat ng tagahatol, inilalabas ng eksperto ang mga tari sa kaluban at kumikislap nang mapanganib ang maiinam na talim.

Malungkot at tahimik na lumapit ang magkapatid sa ring hanggang sa nakadikit ang kanilang mga noo sa rehas. May isang lalaking lumapit sa kanila at ibinulong sa kanilang tainga, "Pare–,"[128] isang daan laban sa sampu sa puti!"

Tinitigan siya ni Tarsilo na parang tulala at sinagot ang siko ni Bruno ng isang ungol.

Maingat at sanay na hinahawakan ng mga tagapagpasimula ang mga tandang, sinisigurong hindi sila masusugatan. Nababalot ang paligid ng mabigat na katahimikan; ang mga nanonood ay parang naging nakapanghihilakbot na mga rebultong yari sa waks. Inihaharap nila ang isang tandang sa kabila, nakayuko ang ulo nito upang matuka siya ng kalaban at lalo siyang mag-init. Pagkatapos, binibigyan din ng kaparehong pagkakataon ang isa, sapagkat sa bawat tunggalian kailangang patas ang laban, maging mga tandang man iyon sa Paris o mga tandang na Filipino. Pagkaraan, itinataas nila ang mga ito sa harap ng isa't isa, magkalapit, upang makita ng bawat nagngangalit na munting nilalang kung sino ang bumunot ng balahibo at kung kanino siya dapat makipaglaban. Nakatindig

ang mga balahibo sa kanilang leeg habang titig na titig sila sa isa’t isa, at kumikislap ang galit sa kanilang maliliit at bilog na mga mata. Dumating na ang sandali; ibinababa sila ng mga tagapag-alaga sa lupa, may kaunting pagitan, at iniiwan silang maluwag ang larangan.

Dahan-dahan silang sumusulong, at sa tigas ng lupa ay dinig ang bawat yabag. Walang nagsasalita sa hanay ng mga tao, walang humihinga. Habang itinataas at ibinababa nila ang kanilang mga ulo na para bang sinusukat ang isa’t isa sa tingin pa lamang, ang dalawang tandang ay naglalabas ng mga tunog ng paghamon at paghamak. Nakikita ng bawat isa ang makinang na talim na nagbabalik ng malamig at bughaw na kislap. Lalong binubuhay sila ng panganib kaya dumidiretso silang sumugod sa isa’t isa, ngunit isang hakbang bago magbanggaan ay bigla silang tumitigil, nakatitig nang mariin at nakabukaka ang mga balahibo. Sa sandaling iyon, waring rumaragasa ang dugo sa kanilang mumunting ulo, sumisiklab ang kanilang galit, at buong likas na tapang silang nagsasalpukan. Tuka sa tuka, dibdib sa dibdib, tari sa tari, pakpak sa pakpak ang tamaan, ngunit bihasa nilang nasasagkaan ang mga atake kaya iilang balahibo lamang ang nalalaglag. Muli nilang sinusukat ang isa’t isa: biglang pumaimbulog ang puti sa pamamagitan ng mga pakpak nito, iwinawasiwas ang nakamamatay na patalim, ngunit ibinend ang mga paa ng pula at ibinaba ang ulo nito, kaya hangin lamang ang tinamaan ng puti. Pagdampi sa lupa, mabilis na pumihit ang puti upang harapin ang kalaban, sa takot na tamaan mula sa likuran. Mabangis siyang sinugod ng pula, ngunit kalmado siyang dumepensa—hindi nga walang dahilan kung bakit siya ang paborito ng mga nanonood, na pawang nanginginig at

balisang sinusundan ang takbo ng laban, habang paminsan-minsan ay may naririnig na di-mapigilang sigaw.

Nagkalat sa lupa ang pula at puting balahibong nabahiran ng dugo, pero hindi unang patak ng dugo ang pakay ng laban; ang Pilipino, na sumusunod sa mga batas na itinakda ng kanyang pamahalaan, ay nais na magtapos ito sa kamatayan o hanggang ang isa sa dalawa ay umurong at tumakbo. Nababalot ng dugo ang lupa, dumarami ang mga tama, pero hindi pa rin matiyak kung sino ang mananalo. Sa wakas, sa huling bugso ng lakas, sumugod ang puti para sa pangwakas na atake, ibinaon ang kanyang tari sa pakpak ng pula at naipit iyon sa pagitan ng mga buto. Ngunit ang puti man ay nasugatan sa dibdib, at pareho na silang lupaypay at nanghihina dahil sa dami ng dugong nawala. Habol ang hininga, ubos na ang lakas, magkadikit at magkakasangga, nanatili silang hindi gumagalaw hanggang sa ang puti, habang bumubulwak ang dugo mula sa tuka nito, ay bumagsak at nangisay sa huling sandali ng kamatayan. Nanatili ang pula sa tabi nito na nakahuli pa rin ang pakpak, saka dahan-dahang itinupi ang mga paa at marahang ipinikit ang mga mata.

Pagkatapos, ang tagahatol, ayon sa tuntuning itinakda ng pamahalaan, ay idineklara ang pula na panalo. Isang mabangis na sigaw ang sumalubong sa pasyang iyon—isang sigaw na umalingawngaw sa buong bayan, pantay at mahaba. Ang makarinig nito mula sa malayo ay agad makaaalam na ang nanalo ay yaong dehado sa pustahan, sapagkat kung hindi, hindi sana ganoon katagal ang tuwa. Ganoon din sa mga bansa: kapag ang maliit ay nagtagumpay laban sa malaki, inaawit at

isinasalaysay iyon sa bawat salinlahi.

"Kita mo na!" malungkot na sabi ni Bruno sa kanyang kapatid. "Kung nakinig ka lang sa akin, may sandaang piso sana tayo ngayon. Ikaw ang dahilan kung bakit wala tayong pera."

Hindi sumagot si Tarsilo; sa halip, palinga-linga siyang tumingin na para bang may hinahanap na tao.

"Nandoon siya, kausap si Pedro," dagdag ni Bruno. "Binibigyan niya siya ng pera, ang daming pera!"

Totoo nga, binibilang ni Lucas ang mga baryang pilak at inilalagay sa kamay ng asawa ni Sisa. Pagkatapos ay may ilang salitang lihim silang pinagpalitan at naghiwalay na kapwa waring nasiyahan.

"Mukhang pumayag si Pedro. Iyon na nga ang napagpasyahan," buntong-hininga ni Bruno.

Nanatiling madilim ang mukha at malalim ang iniisip ni Tarsilo, habang pinupunasan ng manggas ng kanyang camisa ang pawis na umaagos sa kanyang noo.

"Kapatid," sabi ni Bruno, "tatanggapin ko na kung hindi ka magpapasya. Tuloy ang _law_ [129], dapat manalo ang _ásak_, at hindi natin dapat sayangin ang anumang pagkakataon. Gusto kong pumusta sa susunod na laban. Ano bang kaibhan? Maipaghihiganti natin si ama."

"Sandali!" sabi ni Tarsilo habang titig na titig siya rito, mata sa mata, at kapwa sila namumutla. "Sasama ako sa iyo, tama ka. Ipaghihiganti natin ang ating ama." Pero nag-atubili pa rin siya at muli niyang pinunasan ang pawis.

"Ano pa ang pumipigil sa iyo?" naiinip na tanong ni Bruno.

"Alam mo ba kung anong laban ang kasunod? Sulit ba iyon?"

"Kung ganyan ang tingin mo, hindi! Hindi mo ba narinig? Ang _bulik_ ni Kapitan Basilio ang lalaban sa _ásak_ ni Kapitan Tiago. Ayon sa _batas_, dapat manalo ang _ásak_."

"Ah, ang _ásak_! Doon din ako tataya. Pero tiyakin muna natin."

Nagpakita si Bruno ng pagkainip, pero sumunod siya sa kapatid niyang sinuri ang tandang, pinag-aralan ito, nag-isip at nagmuni-muni, at nagtanong pa ng ilang bagay. Nag-aalinlangan ang kawawang lalaki. Pinanood siya ni Bruno nang may nerbiyos at galit.

"Hindi mo ba nakikita ang malapad na kaliskis sa tabi ng tari niya? Hindi mo ba nakikita ang mga paa niyang iyan? Ano pa ba ang gusto mo? Tingnan mo ang mga hita, ibuka mo ang mga pakpak! At itong biyak na kaliskis sa ibabaw ng malapad na ito, at itong dobleng isa?"

Hindi siya pinakinggan ni Tarsilo at ipinagpatuloy lang ang pagsusuri sa tandang. Umabot sa pandinig niya ang kalansing ng ginto at pilak. "Ngayon naman, tingnan natin ang _bulik_," sabi niya sa paos na tinig.

Dinaganan ni Bruno ang lupa at nagngalit, pero sumunod pa rin. Lumapit sila sa isa pang pangkat kung saan inihahanda ang isang tandang para sa sabungan. Pumili ng tari, at ang pulang sinulid na seda na pangtali rito ay kinandila at kinuskos nang mabuti. Tinitigan ni Tarsilo ang hayop nang may mabigat at madilim na tingin, na para bang hindi ang ibon ang nakikita niya kundi kung anong naghihintay sa hinaharap. Pinunasan niya ang noo at sinabi sa kapatid sa pigil na tinig, "Handa ka na ba?"

"Ako? Kanina pa! Kahit hindi ko pa sila tingnan!"

"Pero, ang kawawa nating kapatid na babae--"

"Ab_á!_ Hindi ba sinabi na sa iyo na si Don Crisostomo ang pinuno? Hindi mo ba siya nakitang naglalakad kasama ang Kapitan-Heneral? Ano bang panganib ang haharapin natin?"

"At kung mapatay tayo?"

"Ano ngayon? Ang ama natin, hinagupit hanggang mamatay!"

"Tama ka!"

Pagkatapos, hinanap ng magkapatid si Lucas sa iba't ibang pangkat. Pagkakita pa lang nila sa kanya, napatigil si Tarsilo. "Hindi! Umalis na tayo rito! Mapapahamak tayo!" bulalas niya.

"Sige, kung gusto mo! Tatanggapin ko!"

"Bruno!"

Sa kasamaang-palad, may isang lalaking lumapit sa kanila at nagsabi, "Tataya ba kayo? Ako sa _bulik!_" Hindi sumagot ang magkapatid.

"Magbibigay ako ng lamang!"

"Magkano?" tanong ni Bruno.

Nagsimulang magbilang ng mga piso ang lalaki. Pinanood siya ni Bruno nang halos hindi makahinga.

"May dalawang daan ako. Singkuwenta laban sa kuwarante!"

"Hindi," matigas na sabi ni Bruno. "Ilagay mo—"

"Sige! Singkuwenta laban sa trenta!"

"Doblihin mo kung gusto mo."

"Ayos. Sa tagapagtanggol ko ang bulik– at kakapanalo ko lang. Isang daan laban sa sitenta!"

"Tanggap! Sandali lang at kukunin ko ang pera."

"Pero ako ang hahawak sa pustahan," sabi ng isa, dahil hindi siya gaanong nagtitiwala sa itsura ni Bruno.

"Pareho lang sa akin," sagot ni Bruno, kampante sa lakas ng kanyang mga kamao. Pagkatapos ay humarap siya sa kapatid at idinagdag, "Kahit umiwas ka, sasali pa rin ako."

Napaisip si Tarsilo: mahal niya ang kapatid niya at gusto rin niya ang sugal, at dahil hindi niya ito kayang iwan, mahina niyang sinabi, "Hayaan na."

Lumapit sila kay Lucas, na napangiti nang makita silang dumarating.

"Ginoo!" tawag ni Tarsilo.

"Ano iyon?"

"Magkano ang ibibigay ninyo sa amin?" sabay na tanong ng magkapatid.

"Nasabi ko na sa inyo. Kung papayag kayong maghanap ng iba para sa biglaang pag-atake sa kuwartel, bibigyan ko ang bawat isa sa inyo ng tig-tatatlumpung piso at sampung piso sa bawat kasamang madadala ninyo. Kapag naging maayos ang lahat, bawat isa ay tatanggap ng tig-iisang daang piso at dodoblehin ninyo ang halagang iyon. Mayaman si Don Crisostomo."

"Tanggap!" sigaw ni Bruno. "Ibigay na ang pera."

"Alam kong matapang kayo, gaya ng inyong ama! Halika, para hindi tayo marinig ng mga pumatay sa kanya," sabi ni Lucas habang itinuturo ang mga guwardiya sibil.

Dinala niya sila sa isang sulok at habang binibilang ang pera, ipinaliwanag niya, "Bukas babalik si Don Crisostomo dala ang mga armas. Sa makalawa, mga alas-otso ng gabi, pumunta kayo sa sementeryo at sasabihin ko sa inyo ang huling mga tagubilin. May oras pa kayo para maghanap ng mga kasama."

Pagkaalis nila, parang nagkapalit ng ugali ang magkapatid—si Tarsilo ay kalmado, samantalang si Bruno ay balisa.

KABANATA XLVII

Ang Dalawang Señora

Habang abala si Kapitan Tiago sa pagsusugal ng kanyang ¡ásak_, naglalakad naman si Doña Victorina sa bayan para tingnan kung paano pinananatili ng mga tamad na Indio ang kanilang mga bahay at bukirin. Nakabihis siya nang ubod ng elegante, puno ng laso at bulaklak sa ibabaw ng kanyang bestidang seda, para mapahanga ang mga taga-probinsiya at iparamdam sa kanila kung gaano kalayo ang agwat nila sa kanyang sagradong pagkatao. Nakaalalay siya sa kanyang asawang pilay habang pakendeng-kendeng na naglalakad sa mga lansangan, sa gitna ng pagtataka at pagkamangha ng mga katutubo. Naiwan naman sa bahay ang pinsan niyang si Linares.

"Kay papangit ng mga kubong ito ng mga Indio!" panimula niya na nakasimangot. "Hindi ko maisip kung paano sila nakatira riyan—talagang kailangan sigurong maging Indio ka para matiis iyan! At ang babastos pa nila at ang yayabang! Hindi man lang sila nagtatanggal ng sumbrero kapag nasasalubong tayo! Hampasin sila sa ulo gaya ng ginagawa ng mga kura at ng mga opisyal ng Guardia Civil—nang matuto ng kagandahang-asal!"

"E paano kung gumanti sila sa akin?" tanong ni Dr. De Espadaña.

"Kaya ka nga lalaki!"

"P-pero, p-pilay ako!"

Lalong sumama ang timpla ni Doña Victorina. Hindi sementado ang mga kalsada at nabalot ng alikabok ang laylayan ng kanyang bestida. Bukod pa roon, may nasalubong silang ilang dalaga na, pagdaan sa tapat nila, ay yumuko lamang at hindi humanga sa kanyang mamahaling kasuotan gaya ng dapat sana. Ang kutsero ni Sinang, na naghahatid kina Sinang at sa pinsan nito sakay ng isang eleganteng karwahe, ay nagkaroon pa ng kapal ng mukhang sumigaw ng "Tabi!–" sa tonong napakautos kaya napatalon siya palayo, at ang nasabi na lamang niya bilang protesta ay: "Tingnan mo nga ang hayop na kutserong iyan! Sasabihin ko sa amo niya na turuan nang mas maayos ang mga utusan niya."

"Umuwi na tayo sa bahay," utos niya sa kanyang asawa, na dahil nangangambang may sasabog na namang bagyo, ay agad pumihit gamit ang kanyang saklay at sumunod sa bilin niya.

Nakasalubong nila ang alperes at nagbatian sila. Lalo itong nagpasama ng loob ni Doña Victorina, dahil hindi lamang ito walang ibinigay na papuri sa kanyang kasuotan, kundi para pa itong nakatitig doon nang may pangungutya.

"Hindi ka dapat nakikipagkamay sa isang hamak na alferez," sabi niya sa asawa niya nang makaalis na ang sundalo. "Halos hindi man lang niya ginalaw ang helmet niya samantalang ikaw ay nagtanggal pa ng sombrero. Hindi mo talaga alam kung paano panatilihin ang dangal ng ranggo mo!"

"Siya ang b-boss dito!"

"Ano naman kung ganoon? Mga Indio ba tayo?"

"Tama ka," sang-ayon niya, dahil ayaw niyang makipagtalo. Dumaan sila sa tapat ng tirahan ng opisyal. Nasa bintana si Doña Consolacion, gaya ng dati, nakadamit ng pranela at humihithit ng tabako. Dahil mababa ang bahay, nagsukatan ng tingin ang dalawang señora; tinitigan siya ni Doña Victorina, habang si Doña Consolacion, ang Musa ng Guardia Civil, ay sinuri siya mula ulo hanggang paa. Pagkatapos ay inusli nito ang ibabang labi, ibinaling ang ulo, at dumura sa lupa. Doon naubos ang huling hibla ng pasensiya ni Doña Victorina. Iniwan niya ang asawa niyang wala nang masasandalan, humarap siya sa alfereza, nanginginig sa galit mula ulo hanggang paa at halos hindi makapagsalita. Dahan-dahang ibinalik ni Doña Consolacion ang ulo niya, muli siyang tiningnan nang buong lamig, at dumura na naman, ngayo'y mas lantad ang paghamak.

"Ano'ng problema mo, Doña?" tanong niya.

"Maaari mo bang sabihin sa akin, señora, kung bakit ganyan ka makatingin sa akin? Naiinggit ka ba?" sa wakas ay nasabi rin ni Doña Victorina.

"Ako, maiinggit sa iyo, ako, sa iyo?" banat ng Musa. "Oo, naiinggit ako sa mga kulot mong iyan!"

"Tama na, babae!" pakiusap ng doktor. "H-huwag mo nang p-pansinin!"

"Hayaan mo akong turuan ng leksiyon ang walanghiyang babaeng ito," sagot ng asawa niya, sabay tulak sa kanya nang ubod-lakas kaya muntik na nitong mahalikan ang lupa. Pagkatapos ay muli siyang humarap kay Doña Consolacion.

"Tandaan mo kung sino ang kaharap mo!" sigaw niya. "Huwag mong isipin na isa akong probinsiyana o querida ng sundalo! Sa bahay ko sa Maynila, hindi pumapasok ang mga alferez, naghihintay sila sa may pinto."

"Oho, Excelentísima Señora! Hindi pumapasok ang mga alferez, pero ang mga pilay, oo—gaya niyan—ha, ha, ha!"

Kung hindi dahil sa makapal na rouge, makikitang namula si Doña Victorian. Sinubukan niyang lapitan ang kalaban niya, pero hinarang siya ng bantay. Samantala, unti-unting napuno ng mga usyosong tao ang kalsada.

"Makinig ka, ibinababa ko ang sarili ko sa pakikipag-usap sa iyo—mga taong may pinag-aralan—Ayaw mo bang labhan ang mga damit ko? Babayaran kita nang maayos! Akala mo ba hindi ko alam na labandera ka noon?"

Biglang tumuwid si Doña Consolacion sa tindi ng galit; tinamaan siya sa sinabi tungkol sa paglalaba. “Akala mo ba hindi namin alam kung sino ka at kung anong uri ng mga tao ang kinabibilangan mo? Lumayas ka riyan, nasabi na sa akin ng asawa ko! Señora, ako kahit paano, iisang uri lang ang kinabibilangan ko—pero ikaw? Kailangan sigurong naghihingalo ka na sa gutom para pumatol sa tira-tira, sa basahan ng buong mundo!”

Tumama iyon nang husto kay Doña Victorina. Itinaas niya ang manggas niya, ikinuyom ang mga kamao, at nagngitngit. “Bumaba ka rito, matandang baboy!” sigaw niya. “Dudurugin ko yang maruming bunganga mo! Querida– ng isang batalyon, maruming bruha!”

Agad na nawala ang Musa sa bintana at maya-maya’y nakita siyang pababang tumatakbo sa hagdan, iwinawasiwas ang latigo ng asawa niya.

Namakitna si Don Tiburcio, halos nagmamakaawa, pero magsasakitan na sana sila kung hindi dumating ang alferez.

“Mga ginang! Don Tiburcio!”

“Turuan mong mabuti ang babae mo, bilhan mo siya ng disenteng damit, at kung wala ka nang pera, magnakaw ka sa taumbayan—iyan naman ang silbi ng mga sundalo mo!” sigaw ni Doña Victorina.

“Narito ako, señora! Bakit hindi ninyo durugin ang bibig ko? Puro ka lang dila at laway, Doña Excelencia!”

“Señora!” galit na sigaw ng alferez kay Doña Victorina, “magpasalamat ka at naaalala kong babae ka, kung hindi, sisipain kitang pira-piraso—kasama ang kulot mo, mga laso, at lahat na!”

“S-señor Alferez!”

“Lumayas ka, huwad na manggagamot! Hindi ikaw ang nasusunod sa bahay!”

Naglabasan na sa mga babae ang lahat—mga salita at kumpas, mga insulto at panlalait—na para bang hinugot nila ang lahat ng kasamaang nakatago sa pinakamalalim na sulok ng isip nila. Dahil sabay-sabay silang apat na nagsasalita at kung anu-anong bagay ang nabunyag na maaaring makasira sa dangal ng ilang uri ng tao, minabuti na naming huwag nang ulitin pa ang mga sinabi nila. Ang mga usyosong nanonood, kahit hindi man nila naintindihan ang lahat, ay aliw na aliw sa eksena at umaasang mauuwi iyon sa suntukan. Sa kasamaang-palad para sa kanila, dumating ang kura at naibalik ang kaayusan.

“Mga ginoo! Mga ginang! Nakakahiya! Señor Alferez!”

“Ano’ng ginagawa mo rito, mapagkunwari ka, Carlist?”

“Don Tiburcio, ilayo mo ang asawa mo! Señora, tumahimik ka!”

“Sabihin mo iyan sa mga magnanakaw sa mahihirap!”

Unti-unti, naubos ang lahat ng maipupukol na bansag, natapos din ang paligsahan ng kapal ng mukha ng dalawang mag-asawa, at sa gitna ng mga banta at insulto ay dahan-dahan silang nagkalayo sa isa’t isa. Palipat-lipat si Fray Salvi sa magkabilang panig, na para bang lalo pang pinasisigla ang eksena. Sayang at wala roon ang kaibigan nating tagapagbalita!

"Ngayon din pupunta tayo sa Maynila at haharap sa Kapitan-Heneral!" galit na galit na sabi ni Doña Victorina sa asawa niya. "Hindi ka lalaki! Sayang lang ang perang ipinambibili sa iyo ng pantalon!"

"P-pero, babae, ang mga g-gwardiya? P-pilay ako!"

"Kailangan mo siyang hamunin sa barilan o eskrima, o—o—" Tinitigan ni Doña Victorina ang pustiso niya.

"M-mahal ko, hindi pa ako kailanman humawak ng—"

Pero hindi niya ito pinatapos. Sa isang maringal na kumpas ng kamay, hinablot niya ang pustiso nito at niyurakan iyon sa kalsada.

Kaya pagdating nila sa bahay, siya'y halos umiiyak at siya nama'y nag-aapoy sa galit. Ka-chat ni Linares sina Maria Clara, Sinang, at Victoria, at dahil wala siyang narinig tungkol sa away, medyo nabahala siya nang makita ang mga pinsan niya. Si Maria Clara, na nakahiga sa isang silyong pahingahan sa gitna ng mga unan at balabal, ay labis na nagtaka sa bago nang anyo ng kanyang doktor.

"Pinsan," simula ni Doña Victorina, "kailangan mong hamunin agad ang alperes, kung hindi—"

"Bakit?" gulat na tanong ni Linares.

"Hamunin mo siya ngayon din, kung hindi sasabihin ko sa lahat ng narito kung sino ka talaga."

"Pero, Doña Victorina!"

Nagkatinginan ang tatlong dalaga.

"Makikita mo! Ininsulto kami ng alperes at sinabi niyang ikaw ay kung ano ka talaga! Bumaba ang matandang bruha niyang kasama na may dalang latigo, at siya naman, itong bagay na ito rito, hinayaan lang ang pang-iinsulto—lalaki raw!"

"Aba!" bulalas ni Sinang, "nag-away pala sila at hindi natin nakita!"

"Binungi ng alperes ang doktor," puna ni Victoria.

"Ngayon din aalis tayo papuntang Maynila. Ikaw, dito ka at hamunin mo siya, kung hindi sasabihin ko kay Don Santiago na kasinungalingan ang lahat ng sinabi natin sa kanya, sasabihin ko sa kanya—"

"Pero, Doña Victorina, Doña Victorina," putol ng ngayo'y namumutlang si Linares habang lumalapit sa kanya, "kumalma ka, huwag mong ilabas—" Pagkatapos ay pabulong niyang idinagdag, "Huwag kang padalos-dalos, lalo na ngayon."

Sa sandaling iyon, dumating si Kapitan Tiago mula sa sabungan, malungkot at buntong-hininga nang buntong-hininga; natalo siya sa kanyang ¡ásak_. Pero hindi siya binigyan ni Doña Victorina ng oras para magluksa. Sa ilang salita, pero punô ng maaanghang na pananalita, ikinuwento niya ang nangyari, siyempre habang sinisikap na palabasing siya ang nasa tama at pinakamaganda ang naging asal.

"Hahamonin siya ni Linares, naririnig mo? Kapag hindi niya ginawa, huwag mong ipakasal sa kanya ang anak mo, huwag na huwag! Kung wala siyang lakas ng loob, hindi siya karapat-dapat kay Clarita!"

"Kaya pala magpapakasal ka sa ginoong ito?" tanong ni Sinang, pero napuno ng luha ang dati niyang masayang mga mata. "Alam kong maingat ka, pero hindi ko akalaing pabago-bago ka rin."

Namumutlang parang kandila, bahagyang tumindig si Maria Clara at takot na takot na tumingin sa kanyang ama, kay Doña Victorina, at kay Linares. Namula si Linares, yumuko si Kapitan Tiago, samantalang nagpatuloy naman ang señora:

"Clarita, tandaan mo ito: huwag kang mag-aasawa ng lalaking hindi nagsusuot ng pantalon. Inilalagay mo lang ang sarili mo sa pang-iinsulto, kahit mula pa sa mga aso!"

Hindi siya sinagot ng dalaga. Sa halip, humarap siya sa kanyang mga kaibigan at nagsabi, "Samahan ninyo ako sa kuwarto ko, hindi ako makalakad nang mag-isa."

Sa tulong nila, nakatayo siya, at habang nakapulupot sa kanyang baywang ang mabilog na mga bisig ng kanyang mga kaibigan, at nakasandal ang mala-marmol niyang ulo sa balikat ng magandang si Victoria, nagtungo siya sa kanyang silid.

Nang gabing iyon din, inimpake ng mag-asawa ang kanilang mga gamit at iniharap kay Kapitan Tiago ang isang singil na umabot sa ilang libong piso. Kinaumagahan, napakaaga silang umalis papuntang Maynila sakay ng kanyang karwahe, at iniwan kay Linares, na mahiyain, ang tungkuling maghiganti.

KABANATA XLVIII

Ang Palaisipan

Volverán las oscuras golondrinas. [130]

Becquer.

Gaya ng inihula ni Lucas, dumating si Ibarra kinabukasan. Ang una niyang pinuntahan ay ang pamilya ni Kapitan Tiago upang makita si Maria Clara at ipaalam dito na naipagkasundo na siya ng Kanyang Kabanalan sa relihiyon, at may dala rin siyang liham ng rekomendasyon para sa kura na sulat-kamay mismo ng Arsobispo. Labis itong ikinatuwa ni Tiya Isabel, dahil gusto niya ang binata at hindi siya sang-ayon sa pagpapakasal ng kanyang pamangkin kay Linares. Wala sa bahay si Kapitan Tiago.

"Tuloy kayo," sabi ng tiyahin sa putol-putol niyang Espanyol. "Maria, si Don Crisostomo ay muli nang kinalulugdan ng Diyos. Inalis na ng Arsobispo ang kanyang ekskomunikasyon–."

Pero hindi makalapit ang binata; nanigas ang ngiti sa kanyang mga labi at nawala ang mga salita niya. Sa balkonahe, katabi ni Maria Clara, naroon si Linares na nag-aayos ng mga palumpon ng bulaklak at dahon. Nagkalat sa sahig ang mga rosas at sampagita. Nakasandal sa isang malaking silyon, maputla at may malungkot at malalim na anyo, pinaglalaruan ni Maria Clara ang isang abaniko na yari sa garing, na hindi man lang mas maputi kaysa sa maganda niyang mga daliri.

Pagkakita kay Ibarra, namutla si Linares at namula nang matingkad ang mga pisngi ni Maria Clara. Sinubukan niyang tumayo, pero nanghina siya, kaya ibinaba na lang niya ang tingin at nabitawan ang abaniko. Ilang saglit na namayani ang alanganing katahimikan. Saka lamang nakalapit si Ibarra at nanginginig na bumulong, "Kagagaling ko lang at dumiretso agad ako rito para makita ka. Mas mabuti ang lagay mo kaysa sa

inakala ko."

Parang napipi ang dalaga; wala siyang nasabi at hindi man lang siya tumingala.

Tinitigan ni Ibarra si Linares mula ulo hanggang paa, at hinarap iyon ng mahiyain na binata nang may pagmamataas.

"Mukhang hindi ninyo inaasahan ang pagdating ko," dahan-dahang sabi ni Ibarra. "Maria, patawarin mo ako na hindi ako nagpasabi. Sa ibang pagkakataon, maipapaliwanag ko sa iyo ang naging asal ko. Magkikita pa naman tayo, tiyak."

Kasabay ng mga huling salitang iyon ang isang tingin kay Linares. Itinaas ng dalaga sa kanya ang kanyang magagandang mata, puno ng kalinisan at lungkot. Napakapakiusap at napakalinaw ng mga iyon kaya napatigil si Ibarra, nalito.

"Maaari ba akong bumalik bukas?"

"Alam mo namang sa akin, lagi kang malugod na tinatanggap," mahina niyang sagot.

Umalis si Ibarra na wari'y kalmado, pero may unos sa kanyang isip at yelo sa kanyang puso. Hindi niya maunawaan ang nakita at naramdaman niya: pag-aalinlangan ba iyon, pagkawalang-giliw, o pagtataksil?

"Ah, babae lang pala, pagkatapos ng lahat!" bulong niya.

Hindi na niya namalayan kung saan siya patungo hanggang sa marating niya ang lugar kung saan itinatayo ang paaralan. Malayo na ang narating ng paggawa, at si Ñor Juan, dala ang kanyang panukat at hulog, ay paroo't parito sa gitna ng

maraming manggagawa. Nang makita si Ibarra, patakbo siyang lumapit dito.

"Don Crisostomo, sa wakas dumating ka rin! Kanina ka pa namin hinihintay. Tingnan mo ang mga pader, lampas isang metro na ang taas, at sa loob ng dalawang araw aabot na iyan sa taas ng isang tao. Ang ginamit ko lang ay ang pinakamatitibay at pinakamatagal na kahoy—molave, dungon, ipil, langil—at nagpagawa na rin ako ng pinakamainam para sa mga pagtatapos—tindalo, malatapay, pino, at narra. Gusto mo bang tingnan ang mga pundasyon?"

Magalang na sumaludo kay Ibarra ang mga manggagawa, habang tuluy-tuloy namang nagpapaliwanag si Ñor Juan. "Narito ang mga tubo na minabuti kong idagdag," sabi niya. "Ang mga lagusang ito sa ilalim ng lupa ay papunta sa isang uri ng imburnal, mga tatlumpung yarda ang layo. Makakatulong iyon sa pagpapataba ng hardin. Wala iyan sa plano. Hindi ba ninyo nagustuhan?"

"Kabaligtaran nga—sang-ayon ako sa ginawa mo at binabati kita. Tunay kang arkitekto. Kanino mo natutuhan ang trabahong ito?"

"Sa sarili ko po, ginoo," mapagkumbabang sagot ng matanda.

"Ah, bago ko makalimutan—sabihin mo sa sinumang may pag-aalinlangan, kung may natatakot mang makipag-usap sa akin, na hindi na ako ekskomulgado. Inimbitahan ako ng Arsobispo sa hapunan."

"Abá, ginoo, wala kaming pakialam sa ekskomunyon! Lahat kami ekskomulgado. Si Padre Damaso nga rin, pero mataba pa rin siya."

"Paano nangyari iyon?"

"Totoo po, ginoo, dahil isang taon na ang nakalipas ay pinaghahampas niya ng baston ang coadjutor, na banal ding tao tulad niya. Sino ba ang pumapansin sa ekskomunyon, ginoo?"

Sa hanay ng mga manggagawa, napansin ni Ibarra si Elias. Habang sumasaludo ito kasama ng iba, ipinahiwatig nito sa kanya sa pamamagitan ng tingin na may nais itong sabihin.

"Ñor Juan," sabi ni Ibarra, "maaari mo bang dalhin sa akin ang talaan ng mga manggagawa?"

Umalis si Ñor Juan, at lumapit si Ibarra kay Elias, na nag-iisa at nagbubuhat ng mabigat na bato papunta sa isang kariton.

"Kung mabibigyan ninyo ako ng ilang oras para makausap kayo, ginoo, maglakad kayo mamayang gabi sa pampang ng lawa at sumakay sa aking bangka." Tumango ang binata, at lumayo si Elias.

Pagkaraan, dinala ni Ñor Juan ang talaan, ngunit walang napala si Ibarra sa pagsuri rito; wala roon ang pangalan ni Elias!

KABANATA XLIX

Ang Tinig ng Pinaghahanap

Habang palubog na ang araw sa dulo ng abot-tanaw, sumakay si Ibarra sa banka ni Elias sa pampang ng lawa. Halatang wala siya sa magandang timpla.

"Patawarin ninyo ako, ginoo," malungkot na sabi ni Elias nang makita siya, "kung naging mapangahas ako sa paghingi ng pagkikitang ito. Gusto ko sana kayong makausap nang malaya, kaya ito ang naisip kong paraan, dahil dito wala tayong makikinig. Makababalik tayo sa loob ng isang oras."

"Nagkakamali ka, kaibigan," sagot ni Ibarra na may pilit na ngiti. "Kailangan mo akong ihatid sa bayang iyon na tanaw natin mula rito ang kampanaryo. May hindi magandang nangyari kaya napilitan ako rito."

"May hindi magandang nangyari?"

"Oo. Papunta ako rito nang makasalubong ko ang alferez at ipinilit niyang sumama sa akin. Ikaw ang naisip ko, at naalala kong kilala ka niya, kaya para makaiwas sa kanya sinabi kong pupunta ako sa bayang iyon. Kailangan kong manatili roon buong araw, dahil hahanapin niya ako bukas ng hapon."

"Pinahahalagahan ko ang pag-iingat mo, pero puwede mo naman sanang yayain na lang siyang sumama sa iyo," natural na sagot ni Elias.

"Paano ka naman?"

"Hindi niya ako makikilala, dahil noong nagkita kami nang minsan, wala siya sa kalagayang mapagmasdan nang mabuti ang aking mukha."

"Talagang minamalas ako," buntong-hininga ni Ibarra, habang naiisip si Maria Clara. "Ano ang sasabihin mo sa akin?"

Tumingin sa paligid si Elias. Malayo na sila sa pampang, nakalubog na ang araw, at dahil sa mga lugar na gaya nito ay halos walang takipsilim, lalo pang humaba ang mga anino at lumitaw ang maningning na bilog ng kabilugan ng buwan.

"Ginoo," seryosong tugon ni Elias, "ako ang tagapagdala ng mga kahilingan ng maraming kapus-palad."

"Mga kapus-palad? Ano ang ibig mong sabihin?"

Sa ilang salita, isinalaysay ni Elias ang naging usapan nila ng pinuno ng mga tulisan, ngunit hindi niya isinama ang mga pag-aalinlangan at pagbabanta nito. Tahimik na nakinig si Ibarra, at siya ang unang bumasag sa mahabang katahimikang sumunod matapos ang kuwento.

"Kung gayon, gusto nila—"

"Mga malalalim na reporma sa sandatahang lakas, sa kaparian, at sa pangangasiwa ng katarungan; sa madaling sabi, makataong pagtrato mula sa pamahalaan ang hinihingi nila."

"Mga reporma? Sa anong paraan?"

"Halimbawa, mas malaking paggalang sa dignidad ng tao, mas matibay na seguridad para sa bawat indibidwal, mas kaunting dahas sa sandatahang lakas, at mas kaunting pribilehiyo para sa

korps na iyan na napakadaling abusuhin ang anumang hawak nito."

"Elias," sagot ng binata, "hindi ko alam kung sino ka, pero pakiramdam ko hindi ka karaniwang tao; iba kang mag-isip at kumilos kaysa sa iba. Maiintindihan mo ako kapag sinabi kong, gaano man kapulpol ang kalagayan ngayon, mas lalala pa ito kapag binago. Baka kaya kong mapagsalita ang mga kaibigan ko sa Madrid, _kung babayaran ko sila_; baka makaharap ko pa nga ang Kapitan-Heneral; pero walang maipapakinabang ang una, at wala namang sapat na kapangyarihan ang huli para magpatupad ng napakaraming pagbabago. At hinding-hindi rin ako kikilos sa direksiyong iyan, dahil kahit lubos kong nauunawaan na totoo ngang may mga pagkukulang ang mga korporasyong ito, kailangan sila sa ngayon. Sila ang tinatawag na kinakailangang kasamaan."

Labis na nagulat si Elias. Itinaas niya ang ulo at tinitigan ito nang may pagtataka. "Kung gayon, naniniwala ka rin pala sa kinakailangang kasamaan, ginoo?" tanong niya sa tinig na bahagyang nanginginig. "Naniniwala ka bang para makagawa ng mabuti, kailangan munang gumawa ng masama?"

"Hindi, naniniwala ako rito gaya ng paniniwala ko sa marahas na lunas na ginagamit kapag gusto nating pagalingin ang isang sakit. Ang bayan ngayon ay parang isang katawang may matagal nang karamdaman, at para ito'y gumaling, nakikita ng pamahalaan na kailangan nitong gumamit ng ganitong mga paraan—mabagsik at marahas kung gusto mo, pero kapaki-pakinabang at kailangan."

"Masamang doktor ang isang taong ang gusto lang ay sirain o patahimikin ang mga sintomas nang hindi man lang sinusubukang alamin kung saan talaga nanggagaling ang sakit, o kaya naman, kahit alam na niya, natatakot pa ring gamutin ang ugat nito. Iisa lang ang layunin ng Guardia Civil: supilin ang krimen sa pamamagitan ng takot at dahas—isang layuning hindi naman nito natutupad, o kung matupad man, nagkakataon lang. Dapat ninyong isaalang-alang ang isang katotohanan: puwedeng maging mahigpit ang lipunan sa mga indibidwal lamang kung naibigay na nito sa kanila ang mga paraang kailangan para sa kanilang moral na paghubog. Sa ating bayan, kung saan wala namang tunay na lipunan dahil walang pagkakaisa ang mamamayan at ang pamahalaan, ang huli ay dapat maging mapagpahinuhod—hindi lang dahil kailangan ang pagpapahinuhod, kundi dahil ang indibidwal na pinabayaan at hindi inalagaan nito ay may mas kaunting pananagutan, sapagkat mas kaunti rin ang patnubay na natanggap niya. Bukod pa rito, kung susundan natin ang paghahambing ninyo, ang lunas na inilalapat sa mga sakit ng bayan ay napakapanira anupat ang tinatamaan lamang ay ang malulusog na bahagi ng katawan, kaya humihina ang sigla ng mga ito at lalo silang nagiging bukas sa kasamaan. Hindi ba mas makatuwirang palakasin ang mga bahaging may sakit at bawasan nang kaunti ang tindi ng lunas?"

"Kung pahihinain ang Guardia Civil, malalagay sa panganib ang seguridad ng mga bayan."

"Seguridad ng mga bayan!" mapait na bulalas ni Elias. "Malapit nang maglabinlimang taon mula nang magkaroon ng Guardia

Civil ang mga bayan, at tingnan mo: may mga tulisan pa rin, naririnig pa rin nating nilulusob nila ang mga bayan at pinamumugaran ang mga lansangan. Tuloy pa rin ang mga pagnanakaw at hindi nahuhuli ang mga may sala; laganap ang krimen, at ang tunay na kriminal ay nakakalaya, pero hindi ganoon ang tahimik na mamamayan ng bayan. Tanungin mo ang sinumang marangal na mamamayan kung tinitingnan ba niya ang institusyong ito bilang pakinabang, bilang proteksiyon mula sa pamahalaan, at hindi bilang isang pasanin, isang despotismong ang mga kalabisang ginagawa ay mas nakapipinsala pa kaysa sa mararahas na gawa ng mga kriminal. Totoong mabigat ang mga iyon, pero bihira naman, at laban sa mga iyon ay may karapatan kang ipagtanggol ang sarili mo; pero laban sa panggigipit ng legal na puwersa, ni magprotesta ay hindi ka pinapayagan, at kahit hindi man ganoon kabigat, tuloy-tuloy naman at may basbas pa. Ano ang epekto ng institusyong ito sa ating mga tao? Pinaparalisa nito ang ugnayan at paglalakbay dahil takot ang lahat na abusuhin sa mababababaw na dahilan. Mas pinapahalagahan nito ang mga pormalidad kaysa sa tunay na kalagayan ng mga bagay, na siyang unang palatandaan ng kawalan ng kakayahan. Dahil lamang nakalimutan ng isang tao ang kanyang cedula, maaari na siyang gapusin at bugbugin, kahit pa siya ay isang disente at kagalang-galang na mamamayan. Itinuturing ng mga nakatataas na una nilang tungkulin ang piliting pasaluduhan sila ng mga tao, kusang-loob man o sapilitan, kahit sa dilim ng gabi, at ginagaya naman sila ng mga nasa ilalim sa pamamagitan ng pagmamaltrato at pagnanakaw sa mga taga-bukid, at hindi naman nauubusan ng dahilan para gawin iyon. Walang

kabanalan ang tahanan; kamakailan lamang sa Kalamba, pinasok nila sa pamamagitan ng pagpilit sa mga bintana ang bahay ng isang mapayapang mamamayan na inuutangan at may utang-na-loob pa sa kanya ang kanilang pinuno. Walang katiyakan ang personal na kaligtasan; kapag kailangan nilang magpalinis ng kanilang kuwartel o bahay, lumalabas sila at inaaresto ang sinumang hindi lumalaban, para pagtrabahuhin buong araw. Gusto mo pa bang makarinig? Nitong mga pistang ito, ang sugal na ipinagbabawal ng batas ay tuloy-tuloy, samantalang marahas nilang pinatigil ang mga pagdiriwang na pinahintulutan ng mga awtoridad. Nakita mo kung ano ang iniisip ng mga tao tungkol sa mga bagay na ito; ano ang napala nila sa pagpigil sa kanilang galit at sa pag-asang may makataong katarungan? Ah, ginoo, kung iyan ang tawag ninyo sa pagpapanatili ng kapayapaan--"

"Sang-ayon ako sa iyo na may mga kasamaang umiiral," sagot ni Ibarra, "pero pagtiisan natin ang mga iyon dahil may mga pakinabang ding kaakibat. Maaaring hindi perpekto ang institusyong ito, pero maniwala ka, dahil sa takot na idinudulot nito, napipigilan nitong dumami ang mga kriminal."

"Mas tamang sabihing dahil sa takot na iyan ay lalo pang dumarami sila," pagtutuwid ni Elias. "Bago nalikha ang pangkat na ito, halos lahat ng gumagawa ng masama, maliban sa iilan, ay mga kriminal dahil sa gutom. Nagnanakaw at nanghaharang sila para mabuhay, pero kapag lumipas na ang kanilang matinding pangangailangan, muli nilang iniiwang ligtas ang mga lansangan. Sapat na noon para patakbuhin sila ang mahihirap ngunit matatapang na cuadrilleros, yaong labis na siniraan ng

mga manunulat tungkol sa ating bayan, na ang karapatan ay kamatayan, ang tungkulin ay pakikipaglaban, at ang gantimpala ay panunuya. Ngayon, may mga tulisan nang habambuhay nang tulisan. Isang pagkakamali lang, isang krimeng pinarusahan nang di-makatao, paglaban sa mga pang-aabuso ng kapangyarihang ito, takot sa kasuklam-suklam na pagpapahirap—sapat na para itaboy sila habambuhay palabas ng lipunan at hatulan silang pumatay o mapatay. Isinasara ng pananakot ng Guardia Civil sa kanila ang mga pinto ng pagsisisi, at bilang mga itinakwil ng batas, lumalaban sila sa kabundukan upang ipagtanggol ang sarili nang higit pa kaysa sa mga sundalong pinagtatawanan nila. Ang resulta, hindi natin mapuksa ang kasamaang tayo rin ang lumikha. Alalahanin mo ang nagawa ng pagkamahinahon ni Captain-General de la Torre [131]. Pinatunayan ng amnestiya na ibinigay niya sa mga kaawa-awang taong iyon na sa mga bundok na iyon ay may mga pusong tao pa ring tumitibok at naghihintay lamang ng kapatawaran. Kapaki-pakinabang ang pananakot kapag alipin ang bayan, kapag walang mapagtataguan sa kabundukan, kapag may bantay ang kapangyarihan sa likod ng bawat puno, at kapag ang katawan ng alipin ay wala nang iba kundi tiyan at bituka. Pero kapag sa tindi ng kawalang-pag-asa ay lumalaban siya para sa kanyang buhay, nararamdaman ang lakas ng kanyang bisig, ang tibok ng kanyang puso, at ang buo niyang pagkatao na punô ng poot, paano aasahang mapapatay ng pananakot ang apoy na lalo lamang nitong pinag-aalab?"

"Nalilito ako, Elias, na marinig kang magsalita nang ganyan, at muntik na akong maniwalang tama ka kung wala lang akong sarili kong paninindigan. Pero tingnan mo ang katotohanang

ito—at huwag kang magdamdam, dahil itinuturing kitang isang eksepsiyon—tingnan mo kung sinu-sino ang mga humihingi ng mga repormang ito: halos lahat ay mga kriminal o patungo na roon!"

"Mga kriminal ngayon, o magiging kriminal pa lang sa hinaharap—pero bakit sila nagkakaganyan? Dahil nawasak ang kanilang kapayapaan, winasak ang kanilang kaligayahan, at nasaktan ang pinakamamahal nilang damdamin. At nang humingi sila ng katarungan para maprotektahan sila, napaniwala silang sa sarili lang nila ito maaasahan. Pero nagkakamali kayo, ginoo, kung iniisip ninyong mga kriminal lang ang humihingi ng katarungan. Maglibot kayo sa bawat bayan, sa bawat tahanan, pakinggan ninyo ang mga lihim na buntong-hininga sa dibdib ng mga pamilya, at makikita ninyong ang mga kasamaang itinatama ng Guardia Civil ay siya ring mga kasamaang dulot nito araw-araw—kung hindi man mas mababa pa kaysa sa mga iyon. Dapat ba nating ipasiya mula rito na kriminal ang buong bayan? Kung gayon, bakit pa ipagtanggol ang ilan laban sa iba, bakit hindi na lang silang lahat ang lipulin?"

"May mali rito na hindi ko pa nakikita sa ngayon—may butas marahil sa teorya na sumisira sa pagsasagawa nito, dahil sa Espanya, ang inang-bayan, ang pangkat na ito ay nagpapakita, at noon pa man ay nagpapakita na, ng malaking pakinabang."

"Hindi ko iyan pinagdududahan. Baka roon ay mas maayos ang pagkakaorganisa nito, mas mahusay ang uri ng mga tauhan; baka rin naman kailangan ito ng Espanya samantalang hindi ito kailangan ng Pilipinas. Ang ating mga kaugalian, ang ating paraan ng pamumuhay—na laging ibinabandera kapag may

gustong ipagkait sa atin na isang karapatan—ay biglang kinalilimutan kapag may gustong ipataw sa atin. At sabihin ninyo nga sa akin, ginoo, bakit hindi ito pinagtibay ng ibang mga bansa na, dahil mas malapit sa Espanya, ay dapat sana'y mas kahawig niya kaysa sa Pilipinas? Dahil ba rito kaya mas kaunti pa rin sa kanila ang pagnanakaw sa mga tren, mas kaunti ang mga gulo, mas kaunti ang mga pagpatay at asasinasyon sa kanilang malalaking kabisera?"

Yumuko si Ibarra at nag-isip nang malalim. Pagkaraan ng ilang sandali, itinaas niya ang ulo at sumagot: "Ang usaping ito, kaibigan ko, ay nangangailangan ng masusing pag-aaral. Kung mapatunayan ng aking mga pagsisiyasat na may batayan ang mga reklamong ito, susulatan ko ang aking mga kaibigan sa Madrid, yamang wala naman tayong mga kinatawan. Samantala, maniwala ka sa akin: kailangan ng pamahalaan ang isang pangkat na may sapat na lakas upang igalang ito at maipatupad ang kapangyarihan nito."

"Oo, ginoo, kapag ang pamahalaan ay nakikipagdigma sa bayan. Pero para rin sa kapakanan ng mismong pamahalaan, hindi dapat isipin ng mga tao na kalaban nila ang awtoridad. Sa halip, kung totoo man iyon, kung mas pinipili natin ang dahas kaysa dangal at paggalang, dapat tayong maging maingat kung kanino natin ibibigay ang walang hanggang kapangyarihang ito, ang awtoridad na ito. Ang ganitong kalaking kapangyarihan sa kamay ng mga tao—mga mangmang na taong alipin ng silakbo ng damdamin, walang moral na paghuhubog, at hindi pa nasusubok ang mga paninindigan—ay parang sandata sa kamay ng isang baliw sa gitna ng isang walang kalabang-labang

karamihan. Inaamin ko, at gusto kong paniwalaan kasama mo, na kailangan ng pamahalaan ang sandatang ito; pero kung gayon, piliin sana nito nang mabuti ang sandatang iyon, piliin nito ang mga pinakakarapat-dapat na kasangkapan, at yamang mas gusto nitong akuin sa sarili ang awtoridad kaysa ipaubaya sa bayan ang pagbibigay nito, kahit paano ay makita man lang na marunong itong gumamit nito."

Nagsalita si Elias nang may matinding damdamin at sigasig, at nanginginig sa tindi ang kanyang tinig; kumikislap ang kanyang mga mata. Sumunod ang isang taimtim na katahimikan. Ang bangka, na hindi na itinutulak ng sagwan, ay waring nakahinto sa ibabaw ng tubig. Maringal na nagniningning ang buwan sa langit na kulay safiro, at sa malayong pampang ay may ilang ilaw na kumikislap.

"Ano pa ba ang hinihingi nila?" tanong ni Ibarra.

"Reporma sa hanay ng mga pari," sagot ni Elias sa malungkot at pinanghihinang tinig. "Ang mga sawimpalad na ito ay humihingi ng higit na proteksiyon laban sa—"

"Laban sa mga orden ng relihiyon?"

"Laban sa mga umaapi sa kanila, ginoo."

"Nakalimot na ba ang Pilipinas sa utang na loob niya sa mga orden na iyon? Nakalimot na ba siya sa napakalaking utang ng pasasalamat na dapat niyang ibigay sa mga humango sa kanya mula sa kamalian upang dalhin siya sa tunay na pananampalataya, sa mga nagprotekta sa kanya laban sa mapaniil na mga gawa ng kapangyarihang sibil? Ito ang

masamang bunga ng hindi pagkakilala sa kasaysayan ng ating sariling lupain!"

Halos hindi makapaniwala ang nagulat na si Elias sa narinig niya. “Ginoo,” sagot niya sa mabigat na tinig, “inaakusahan ninyo ang mga taong ito ng kawalan ng utang na loob; hayaan ninyong ako, isa sa mga nagdurusa, ang magtanggol sa kanila. Kung ang mga pabor na ginawa ay nais kilalanin, dapat wala itong hinihinging kapalit. Isantabi muna natin ang gawaing misyonero nito, ang palaging ipinangangalandakang pag-ibig Kristiyano; kalimutan muna natin ang kasaysayan at huwag nang itanong kung ano ang ginawa ng Espanya sa mga Hudyo, na nagbigay sa buong Europa ng isang Aklat, isang Relihiyon, at isang Diyos; kung ano ang ginawa niya sa mga Arabo, na nagbigay sa kanya ng kultura, na nagpakita ng pagpaparaya sa kanyang mga paniniwalang panrelihiyon, at gumising sa kanyang natutulog na diwang pambansa, na halos nalipol noong paghahari ng mga Romano at mga Goth. Sinasabi ninyong inagaw niya kami mula sa kamalian at ibinigay sa amin ang tunay na pananampalataya: pananampalataya ba ang tawag ninyo sa mga panlabas na anyong ito, relihiyon ba itong kalakalan ng mga sinturon at eskapularyo, katotohanan ba itong mga himala at kamangha-manghang kuwentong araw-araw naming naririnig? Ito ba ang batas ni Jesucristo? Para rito, halos hindi na kinailangang magpako sa krus ang isang Diyos o obligahin kaming magpakita ng walang hanggang pasasalamat. Matagal nang umiiral ang pamahiin—kinailangan lamang itong ayusin bilang sistema at taasan ang presyo ng mga paninda nito!”

“Sasabihin ninyo sa akin na gaano man kapulpol ang ating relihiyon ngayon, mas mabuti pa rin ito kaysa sa dati nating taglay. Naniniwala rin ako roon, at sasang-ayon ako sa inyo, pero napakalaki ng naging kapalit, dahil ibinigay natin para rito ang ating pagka-bansa, ang ating kasarinlan. Para rito, isinuko natin sa mga pari nito ang ating pinakamahuhusay na bayan, ang ating mga bukirin, at hanggang ngayon ay ibinibigay pa rin natin ang ating ipon sa pagbili ng mga kagamitang panrelihiyon. Isang produktong gawa sa ibang bayan ang ipinasok sa atin, binayaran natin ito nang mahal, at tabla na tayo.”

"Kung ang tinutukoy mo ay ang proteksiyong ibinigay nila sa amin laban sa mga encomendero–,[132] masasabi kong dahil din sa kanila kaya kami napasailalim sa kapangyarihan ng mga encomendero–. Pero hindi, alam ko na tunay na pananampalataya at taos-pusong pagmamahal sa sangkatauhan ang umakay sa mga unang misyonerong dumating sa ating mga pampang; alam ko ang utang na loob natin sa mararangal nilang puso; alam ko ring noong panahong iyon, sagana ang Espanya sa mga bayani ng iba’t ibang uri, sa relihiyon man o sa pulitika, sa buhay-sibilyan man o sa militar. Pero dahil ba naging mabuti ang mga ninuno, papayag na tayo sa mga pang-aabuso ng mga bulok nilang inapo? Dahil ba malaki ang naitulong nila sa atin, tayo pa ba ang masisisi kung pipigilan natin silang gawan tayo ng masama? Hindi naman hinihingi ng bayan na paalisin sila, kundi ang mga repormang kailangan na ng nagbagong kalagayan at ng mga bagong pangangailangan."

"Mahal ko ang ating bayang sinilangan gaya rin ng pagmamahal mo rito, Elias; may kaunti rin akong nauunawaan sa mga

hangarin nito, at pinakinggan kong mabuti ang lahat ng sinabi mo. Pero sa huli, kaibigan, naniniwala akong masyado tayong nadadala ng damdamin sa pagtingin natin sa mga bagay-bagay. Dito, higit kaysa sa ibang lugar, hindi ko nakikita na kailangan ang mga reporma."

"Posible ba, ginoo," tanong ni Elias habang iniuunat ang mga bisig sa kilos ng matinding panghihina ng loob, "na hindi ninyo nakikita ang pangangailangan ng mga reporma—kayo, matapos ang mga sinapit ng inyong pamilya?"

"Ah, nalilimutan ko ang sarili ko at ang sarili kong mga paghihirap kapag ang usapan ay ang kaligtasan ng Pilipinas, kapag ang nakataya ay ang kapakanan ng Espanya!" mainit na putol ni Ibarra. "Kung nais mapanatili ang Pilipinas, nararapat na manatili ang mga prayle sa kanilang kasalukuyang kalagayan. Nakasalalay sa pagkakaisa sa Espanya ang ikabubuti ng ating bayan."

Pagkatapos magsalita ni Ibarra, nanatili pa ring nakaupo si Elias na tila nakikinig pa rin, malungkot ang mukha at mapurol na ang mga mata. "Totoo, nasakop ng mga misyonero ang bansa," sagot niya, "pero naniniwala ka bang sa pamamagitan ng mga prayle ay mapapanatili ang Pilipinas?"

"Oo, sila lamang. Iyan ang paniniwala ng lahat ng nagsulat tungkol sa bansang ito."

"Ah!" malungkot na bulalas ni Elias habang inihagis ang sagwan sa bangka. "Hindi ko akalaing ganyan kababa ang tingin mo sa pamahalaan at sa bayan. Bakit hindi mo na lang kondenahin ang dalawa? Ano ang masasabi mo sa isang pamilyang namumuhay

nang payapa dahil lang sa pakikialam ng isang tagalabas; sa isang bayang masunurin dahil nalilinlang; sa isang pamahalaang nakapaghahari dahil gumagamit ng pandaraya, isang pamahalaang hindi marunong magpamahal o magpakuha ng paggalang dahil sa sarili nitong halaga? Patawad po, ginoo, pero naniniwala akong hangal ang ating pamahalaan at siya rin ang naghuhukay ng sarili niyang pagbagsak kapag ikinatutuwa niyang iyan ang paniniwala ng mga tao. Salamat sa kabutihan ninyo; saan po ninyo gustong magpahatid ngayon?"

"Hindi," sagot ni Ibarra, "mag-usap tayo; mahalagang malaman kung sino ang tama sa ganito kahalagang usapin."

"Patawad po, ginoo," tugon ni Elias habang umiiling, "pero wala akong husay magsalita para mahikayat kayo. Kahit may kaunti akong pinag-aralan, isa pa rin akong Indio; sa tingin ninyo, alanganin ang uri ng pamumuhay ko, at ang mga salita ko ay lagi ninyong paghihinalaan. Ang mga nagsalita para sa kabaligtarang pananaw ay mga Kastila, at dahil doon, kahit walang saysay o kahangalan ang sinasabi nila, ang kanilang tinig, mga titulo, at pinagmulan ang nagpapabanal sa kanilang mga salita at nagbibigay sa mga iyon ng bigat na dahilan kung bakit tuluyan na akong tumigil sa pakikipagtalo sa kanila. Bukod pa roon, kapag nakikita kong kayo, na nagmamahal sa inyong bayan, kayo na ang ama ay natutulog sa ilalim ng tahimik na mga tubig na ito, kayo na nakaranas nang salakayin, alipustain, at usigin, ay may ganiyang mga paniniwala sa kabila ng lahat ng iyon at sa kabila ng inyong nalalaman, nagsisimula akong pagdudahan ang sarili kong mga paninindigan at tanggapin ang posibilidad na baka nagkakamali ang bayan. Kailangan kong sabihin sa mga

sawimpalad na nagtiwala sa mga tao na sa Diyos at sa sarili nilang lakas nila dapat ilagak ang tiwala. Muli, nagpapasalamat ako sa inyo—sabihin ninyo kung saan ko kayo dadalhin."

"Elias, tumatagos sa puso ko ang mapapait mong salita at napapaisip din ako. Ano ba talaga ang gusto mo? Hindi ako lumaki sa piling ng bayan, kaya marahil hindi ko lubos alam ang kanilang mga pangangailangan. Ang kabataan ko ay lumipas sa kolehiyo ng mga Heswita, lumaki ako sa Europa, at hinubog ako ng mga aklat, kaya ang natutuhan ko lamang ay yaong mga bagay na naipaliwanag ng tao. Ang nananatili sa dilim, ang hindi isinusulat ng mga may-akda, iyon ang hindi ko alam. Pero mahal ko ang ating bayan gaya mo, hindi lang dahil tungkulin ng bawat tao na mahalin ang bayang pinagkakautangan niya ng buhay at kung saan marahil siya sa huli mamamahinga, hindi lang dahil iyon ang itinuro sa akin ng aking ama, kundi dahil Indiya ang aking ina, dahil ang pinakamamahal kong mga alaala ay nakaugnay sa aking bayan, at mahal ko rin ito dahil dito ko inutang—at patuloy na uutangin—ang aking kaligayahan!"

"At ako, dahil dito ko naman inutang ang aking mga kasawian," bulong ni Elias.

"Oo, kaibigan, alam kong nagdurusa ka, na ikaw ay kapus-palad, at ang mga bagay na iyan ang dahilan kung bakit madilim ang tingin mo sa hinaharap at naaapektuhan ang paraan ng iyong pag-iisip. Kaya kahit paano, handa ako sa mga reklamo mo. Kung mauunawaan ko lamang ang mga dahilan mo, ang ilang bahagi ng iyong nakaraan—"

"May iba pang pinagmulan ang aking mga kasawian. Kung sa palagay ko ay may mapapakinabangang anuman sa pagkukuwento nito, sasabihin ko sa iyo, lalo na't hindi ko naman ito inililihim at marami na ring nakaaalam nito."

"Baka kapag narinig ko iyon, maituwid ko ang aking mga pananaw. Alam mong hindi ako gaanong nagtitiwala sa mga teorya; mas gusto kong magpasiya batay sa mga katotohanan."

Sandaling natahimik at nag-isip si Elias. "Kung gayon, ginoo, ikukuwento ko sa inyo nang maikli ang aking buhay."

KABANATA L

Ang Kuwento ni Elias

"Mga animnapung taon na ang nakalipas, nakatira ang aking lolo sa Maynila at nagtatrabaho bilang bookkeeper sa isang bahay-kalakal na Kastila. Bata pa siya noon, may asawa na, at may isang anak na lalaki. Isang gabi, sa hindi malamang dahilan, nasunog ang bodega. Kumalat ang apoy sa bahay ng kanyang amo at mula roon sa marami pang gusali. Napakalaki ng pinsala, kaya naghanap sila ng masisisi, at ang aking lolo ang itinuro ng mangangalakal. Wala ring nangyari sa kanyang paggiit na wala siyang kasalanan; mahirap siya at walang kakayahang kumuha ng mamahaling abogado, kaya hinatulan siyang hagupitin sa publiko at iparada sa mga lansangan ng Maynila. Hindi pa nga katagalan mula noon nang ginagamit pa nila ang kasuklam-suklam na parusang tinatawag ng mga tao na 'caballo y vaca_,' [133] na sandaang ulit pang mas nakakatakot kaysa kamatayan mismo. Iniwan ng lahat maliban sa kanyang batang asawa, nakita ng aking lolo ang sarili niyang nakatali sa isang kabayo, sinusundan ng isang walang-pakialam na pulutong, at hinahagupit sa bawat kanto sa harap ng kapwa niya tao, ng kanyang mga kapatid, at sa paligid ng napakaraming templo ng isang Diyos ng kapayapaan. Nang ang kaawa-awang lalaking iyon, na habambuhay nang may tatak ng kahihiyan, ay mapagbayad na sa paghihiganti ng tao sa pamamagitan ng kanyang dugo, paghihirap, at mga sigaw, kinailangan pa siyang ibaba mula sa kabayo, sapagkat wala na siyang malay. Sana'y namatay na lamang siya! Ngunit sa isa sa mga pinong anyo ng

kalupitan, binigyan siya ng kalayaan. Ang kanyang asawa, na noo'y nagdadalang-tao, ay walang saysay na nagmakaawa sa bawat pintuan para sa trabaho o limos upang maalagaan ang maysakit niyang asawa at ang kanilang kaawa-awang anak, ngunit sino ang magtitiwala sa asawa ng isang nagsunog at isang lalaking pinahiya sa harap ng lahat? Kaya ang asawa ay napilitang maging isang puta!"

Napabangon si Ibarra sa kanyang upuan.

“Naku, huwag kang magulat! Ang prostitusyon ay hindi na kahihiyan para sa kanya ni kapintasan sa kanyang asawa; para sa kanilang dalawa, wala nang dangal o hiya. Gumaling ang asawa sa kanyang mga sugat at kasama ang kanyang asawa at anak ay nagtago siya sa kabundukan ng lalawigang ito. Ilang buwan silang namuhay roon—dukha, nag-iisa, kinamumuhian at iniiwasan ng lahat. Nanganak ang asawa ng isang mahinang sanggol na, sa kabutihang-palad, namatay rin. Dahil hindi na niya matiis ang ganoong paghihirap at mas kulang siya sa tapang kaysa sa kanyang asawa, ang aking lolo, sa tindi ng kawalan ng pag-asa nang makita ang kanyang maysakit na asawa na walang anumang pag-aaruga at tulong, ay nagbigti. Nabulok ang kanyang bangkay sa harap ng anak na halos hindi na kayang alagaan ang kanyang maysakit na ina, at ang baho nito ang naging dahilan para matuklasan sila. Ang pagkamatay ng kanyang asawa ay ibinintang sa kanya, sapagkat ano ba ang hindi ipagpapalagay na kayang gawin ng asawa ng isang hamak, lalo na ng isang babaeng naging puta? Kapag nanunumpa siya, sinasabi nilang sinungaling siya; kapag umiiyak siya, sinasabi nilang nagpapanggap lang siya; at kapag

tumatawag siya sa Diyos, sinasabi nilang nilalapastangan niya ang Diyos. Gayunman, naawa rin sila sa kanyang kalagayan at hinintay muna nilang maisilang ang isa pa niyang anak bago siya hagupitin. Alam mo naman kung paano ikinalat ng mga prayle ang paniniwalang ang mga Indio ay mapapamahalaan lamang sa pamamagitan ng palo: basahin mo ang sinasabi ni Padre Gaspar de San Agustin! [134]

"Ang babaeng nahatulan nang ganito ay isusumpa ang araw ng kapanganakan ng kanyang anak, at bukod sa pagpapahaba ng kanyang paghihirap, nilalapastangan nito ang bawat damdaming maka-ina. Sa kasamaang-palad, malusog ang batang isinilang niya. Pagkalipas ng dalawang buwan, isinagawa ang hatol, sa malaking kasiyahan ng mga lalaking naniniwalang ginagawa lamang nila ang kanilang tungkulin. Dahil hindi na siya mapalagay sa mga bundok na iyon, tumakas siya kasama ang dalawa niyang anak na lalaki patungo sa karatig na lalawigan, kung saan namuhay silang parang mababangis na hayop, napopoot at kinapopootan. Ang nakatatanda sa dalawang bata ay naaalala pa rin, sa kabila ng gayong karaming pagdurusa, ang ligaya ng kanyang kamusmusan, kaya naging tulisan siya sa sandaling naramdaman niyang sapat na ang kanyang lakas. Hindi nagtagal, ang madugong pangalan ni Balat ay kumalat mula lalawigan hanggang lalawigan, kinatatakutan ng mga tao, sapagkat sa kanyang paghihiganti ay lahat ay ginagawa niya sa dugo at apoy. Ang nakababata, na likas na may mabuting puso, ay nagpasakop na lamang sa kanyang kahiya-hiyang kapalaran kasama ang kanyang ina, at namuhay sila sa anumang maibigay ng gubat, nagdadamit ng mga basahang itinapon ng mga manlalakbay. Nawala na ang kanyang pangalan, at nakilala na

lamang siya bilang ang bilanggo, ang puta, ang hinagupit_. Siya nama'y nakilala lamang bilang anak ng kanyang ina, sapagkat ang kabaitan ng kanyang ugali ang nag-udyok sa lahat na maniwalang hindi siya anak ng nagsunog, at sapagkat anumang pagdududa tungkol sa moralidad ng mga Indio ay maituturing na makatwiran."

"Sa wakas, isang araw, nasukol ng mga awtoridad ang bantog na si Balat, at pinagbabayad siya nang mahigpit para sa kanyang mga krimen, gayundin ang kanyang ina dahil wala itong nagawa upang mapalaki siya nang maayos. Isang umaga, hinanap ng nakababatang kapatid ang kanyang ina, na pumasok sa gubat upang mamitas ng kabute at hindi na nakabalik. Natagpuan niya itong nakahandusay sa ilalim ng isang punong bulak sa tabi ng lansangan, nakaharap ang mukha sa langit, nakatitig ang mga matang hindi na kumikislap, at nakabaon ang nakakuyom na mga kamay sa lupang may bahid ng dugo. May kung anong udyok na nagpatingala sa kanya sa direksiyong tinititigan ng mga mata ng patay na babae, at nakita niyang may nakasabit sa isang sanga na isang basket, at sa loob ng basket ay ang duguang ulo ng kanyang kapatid!"

"Diyos ko!" bulalas ni Ibarra.

"Baka iyon din ang nasabi ng aking ama," malamig na pagpapatuloy ni Elias. "Pinagputul-putol ang bangkay ng tulisan at inilibing ang katawan, pero ipinamahagi ang mga biyas at ibinitin sa iba't ibang bayan. Kapag dumaan ka mula Kalamba hanggang Santo Tomas, makikita mo pa rin ang tuyot na punong lomboy kung saan ibinitin at pinabayaan mabulok ang isang paa ng aking tiyuhin—parang isinumpa iyon ng kalikasan

kaya hindi na tumubo o namunga. Ganoon din ang ginawa sa iba pa niyang mga biyas, pero ang ulo, dahil iyon ang pinakamahalagang bahagi ng tao at siyang pinakamadaling makilala, ay ibinitin sa harap mismo ng kubo ng kanyang ina!"

Yumuko si Ibarra.

"Tumakas ang bata na parang isinumpa," pagpapatuloy ni Elias. "Palipat-lipat siya ng bayan, tumatahak sa kabundukan at kapatagan. Nang akalain niyang nakarating na siya sa isang lugar na walang nakakakilala sa kanya, namasukan siya bilang manggagawa sa bahay ng isang mayamang lalaki sa lalawigan ng Tayabas. Dahil sa sipag niya at sa likas niyang kabaitan, napamahal siya sa lahat ng hindi nakaaalam ng kanyang nakaraan, at sa pagtitipid at maingat na pamumuhay ay nakaipon siya ng kaunting puhunan. Bata pa siya noon, inakala niyang nailibing na sa nakaraan ang kanyang mga dalamhati, at nangarap siya ng isang masayang kinabukasan. Dahil sa kanyang kaaya-ayang anyo, kabataan, at medyo kaawa-awang kalagayan, minahal siya ng isang dalagang taga-bayan, ngunit hindi siya nangahas na hingin ang kamay nito dahil natatakot siyang mabunyag ang kanyang nakaraan. Pero mas makapangyarihan ang pag-ibig kaysa sa anupaman, at nalihis sila sa tamang landas, kaya upang mailigtas ang dangal ng babae, isinugal niya ang lahat at hiningi ito sa kasal. Hinanap ang mga talaan at nabunyag ang buo niyang nakaraan. Mayaman ang ama ng dalaga at naipakulong siya sa pamamagitan ng pagsasampa ng kaso. Hindi niya sinubukang ipagtanggol ang sarili; inamin niya ang lahat, kaya siya ay ibinilanggo. Nagsilang ang babae ng kambal, isang lalaki at

isang babae, na lihim na pinalaki at pinalabas na patay na ang kanilang ama—hindi iyon mahirap ipaniwala, dahil sa murang edad ay nakita nilang mamatay ang kanilang ina, at wala naman silang gaanong inisip tungkol sa paghahanap ng kanilang pinagmulan. Dahil mayaman ang aming lolo sa ina, masaya ang naging kabataan namin. Magkasama kaming pinalaki ng aking kapatid na babae, at nagmahalan kami gaya lamang ng kayang magmahalan ng kambal kapag wala silang ibang kinagigiliwan. Noong bata pa ako, ipinadala ako upang mag-aral sa Kolehiyo ng mga Heswita, at ang kapatid ko naman, upang hindi kami tuluyang magkahiwalay, ay pumasok sa Kolehiyo ng Concordia. [135] Nang matapos ang maikli naming pag-aaral, at dahil ang nais lamang namin ay maging mga magsasaka, bumalik kami sa bayan upang angkinin ang mana na iniwan sa amin ng aming lolo. Sa loob ng ilang panahon ay namuhay kami nang masaya; tila nakangiti sa amin ang hinaharap, marami kaming utusan, sagana ang ani ng aming mga bukirin, at ang kapatid kong babae ay malapit nang ikasal sa isang binatang labis niyang minamahal at ganoon din ang pagmamahal nito sa kanya."

"Pero dahil sa alitan tungkol sa pera at sa kayabangan ko noon, nawala sa akin ang mabuting loob ng isang malayong kamag-anak. Isang araw, isinumbat niya sa akin nang harapan ang duda sa pinagmulan ko at ang kahiya-hiyang angkan na pinagmulan ko. Inakala kong paninirang-puri lang iyon at humingi ako ng kabayaran sa insulto. Muling nabuksan ang libingang nagtatago ng napakaraming kabulukan, at sa matindi kong pagkabigla, lumitaw ang buong katotohanan upang tuluyan akong durugin. Para lalo pang dumagdag sa aming dalamhati, matagal na naming kasama ang isang matandang

utusan na tiniis ang lahat ng kapritso ko nang hindi kami iniiwan kailanman, at kuntento na lamang sa pag-iyak at pagdaing tuwing pinagtatawanan siya nang magaspang ng ibang mga utusan. Hindi ko alam kung paano iyon nalaman ng kamag-anak ko, pero ang totoo, ipinatawag niya sa hukuman ang matandang iyon at pinagsabi ng totoo: ang matandang utusang iyon, na kumapit sa kanyang mga minamahal na anak at ilang ulit kong inabuso, ay siya palang ama ko! Naglaho ang aming kaligayahan, tinalikuran ko ang aming kayamanan, nawala sa kapatid ko ang kanyang mapapangasawa, at kasama ang aming ama ay nilisan namin ang bayan upang humanap ng masisilungan sa ibang lugar. Ang isipin na siya ay nakadagdag sa aming mga kasawian ang lalo pang nagpapaikli sa buhay ng matanda, ngunit bago siya namatay, mula mismo sa kanyang mga labi ay nalaman ko ang buong kuwento ng malungkot na nakaraan."

"Naiwan kaming dalawa ng kapatid ko. Labis siyang umiyak, pero kahit sa gitna ng mga nagpatung-patong na paghihirap na dumating sa amin, hindi niya makalimutan ang kanyang pag-ibig. Nang walang reklamo at walang imik, nakita niyang ang dati niyang kasintahan ay nagpakasal sa ibang babae, habang ako nama'y nakikita siyang unti-unting nanghihina nang wala akong magawang pang-aliw sa kanya. Isang araw, bigla na lang siyang nawala, at wala akong napala sa paghahanap ko kung saan-saan, wala ring saysay ang lahat ng pagtatanong ko tungkol sa kanya. Mga anim na buwan pagkaraan, nalaman ko na noong panahong iyon, matapos ang isang baha sa lawa, may natagpuang bangkay ng isang dalagang babae sa mga palayang nasa tabi ng dalampasigan sa Kalamba. Maaaring nalunod siya o

pinatay, dahil ayon sa sabi-sabi, may nakatarak na kutsilyo sa kanyang dibdib. Ipinabalita ng mga pinuno ng bayang iyon ang pangyayari sa mga karatig-lugar, pero walang dumating upang angkinin ang bangkay, at waring walang dalagang naiulat na nawawala. Nang ilarawan nila sa akin pagkaraan ang kanyang damit, mga alahas, ang ganda ng kanyang mukha, at ang kapal ng kanyang buhok, nakilala ko roon ang aking kaawa-awang kapatid."

"Mula noon, pagala-gala na ako sa iba't ibang lalawigan. Marami ang nagsasalita tungkol sa akin at sa aking kasaysayan. Iniuugnay nila sa akin ang malalaking gawa, at kung minsan ay sinisiraan pa ako, pero kaunti lang ang pakialam ko sa mga tao at tuloy lang ako sa aking landas. Iyan, sa madaling sabi, ang aking kuwento—kuwento ng isa sa mga hatol ng mga tao."

Tumahimik si Elias habang patuloy siyang nagsasagwan.

"Naniniwala pa rin akong hindi ka nagkakamali," mahinang bulong ni Crisostomo, "kapag sinasabi mong dapat hangarin ng katarungan ang paggawa ng mabuti sa pamamagitan ng paggantimpala sa kabutihan at pagtutuwid sa mga kriminal. Kaya lang, imposible iyon—isang utopiya! At saan naman kukuha ng ganoon karaming pera at napakaraming bagong tauhan?"

"Kung ganoon, para saan ang mga pari na laging ipinapahayag na ang misyon nila ay kapayapaan at pagkakawanggawa? Mas higit bang marangal na basain ng tubig ang ulo ng isang bata at pakainin ito ng asin kaysa gisingin sa madilim na budhi ng isang kriminal ang munting ningas na ibinigay ng Diyos sa bawat tao

upang umakay sa kanya sa sariling ikabubuti? Mas makatao bang samahan ang isang kriminal hanggang sa bibitayan kaysa akayin siya sa mahirap na landas mula sa bisyo tungo sa kabutihan? Hindi ba't nagpapasahod din sila sa mga espiya, berdugo, at mga guwardiya sibil? Bukod sa marurumi ang mga gawaing iyan, magastos din ang mga iyan."

"Kaibigan, kahit gustuhin man natin, hindi natin ito kayang gawin—ikaw man o ako."

"Mag-isa, totoo, wala tayong magagawa. Pero panigan mo ang bayan, makiisa ka sa mga tao, huwag mong ipagsawalang-bahala ang kanilang mga daing, magpakita ka ng halimbawa sa iba, at ipalaganap mo ang diwang tinatawag na bayan!"

"Ang hinihingi ng mga tao ay imposibleng maibigay. Kailangan nating maghintay."

"Maghintay! Ang maghintay ay ang magdusa!"

"Kung hihilingin ko iyan, pagtatawanan lang ako ng mga nasa kapangyarihan."

"Pero paano kung suportahan ka ng bayan?"

"Hindi kailanman! Hinding-hindi ako ang mangunguna sa madla upang kunin sa dahas ang ayaw ibigay ng pamahalaan, hindi! Kung makita ko mang armado ang ganyang karamihan, papanig ako sa pamahalaan, dahil sa gayong nagkakagulong masa, hindi ko makikita ang aking mga kababayan. Ang hangad ko ay ikabubuti ng bayan, kaya magtatayo ako ng paaralan. Hahanapin ko iyon sa pamamagitan ng edukasyon, sa

pamamagitan ng unti-unting pag-unlad; kung walang liwanag, walang landas."

"At wala ring kalayaan kung walang pakikibaka!" sagot ni Elias.

"Ang totoo, ayoko ng ganyang kalayaan!"

"Ang totoo, kung walang kalayaan, walang liwanag," mainit na sagot ng piloto. "Sinasabi mong kaunti lang ang alam mo tungkol sa sarili mong bayan, at naniniwala ako sa iyo. Hindi mo nakikita ang pakikibakang naghahanda, hindi mo nakikita ang ulap sa abot-tanaw. Nagsisimula na ang laban sa larangan ng mga kaisipan, at kalaunan bababa ito sa mismong tanghalan ng tunggalian, na mapupulahan ng dugo. Naririnig ko ang tinig ng Diyos—kahabag-habag ang mga hahadlang dito! Para sa kanila, hindi naisulat ang Kasaysayan!"

Parang nagbagong-anyo si Elias; nakatayo siyang walang takip ang ulo, at sa liwanag ng buwan na tumatama sa kanyang matipunong mukha, may kakaiba at pambihira sa kanyang anyo. Inalog niya ang mahaba niyang buhok at nagpatuloy:

"Hindi mo ba nakikitang nagigising na ang lahat? Daantaon ang itinagal ng pagkakatulog, pero dumating ang araw na tumama ang kidlat [136], at sa pagtama nito, nagbigay ito ng buhay. Mula noon, may mga bagong hilig at adhikaing gumagalaw sa ating mga diwa, at ang mga ito, na ngayo'y watak-watak pa, balang araw ay magkakaisa, sa patnubay ng Diyos na hindi nagpabaya sa ibang mga bayan at hindi rin magpapabaya sa atin, sapagkat ang Kanyang layunin ay layunin ng kalayaan!"

Pagkatapos ng mga salitang iyon, bumalot ang mataimtim na katahimikan, habang ang bangka, na halos di namamalayang inaanod ng mga alon, ay papalapit sa pampang.

Si Elias ang unang bumasag sa katahimikan. "Ano ang sasabihin ko sa mga nagsugo sa akin?" tanong niya, iba na ang himig kaysa kanina.

"Nasabi ko na sa iyo: labis kong ikinalulungkot ang kalagayan nila, pero kailangan nilang maghintay. Hindi naitatama ang isang kasamaan sa pamamagitan ng isa pang kasamaan, at sa ating mga paghihirap, bawat isa sa atin ay may bahagi ng pananagutan."

Hindi na muling sumagot si Elias. Yumuko na lamang siya at nagsagwan hanggang marating nila ang pampang. Doon siya nagpaalam kay Ibarra: "Nagpapasalamat ako sa inyo, ginoo, sa kabutihang-loob na ipinakita ninyo sa akin. At ngayon, alang-alang sa inyong kapakanan, nakikiusap ako na mula ngayon ay kalimutan ninyo ako at huwag na ninyo akong kilalanin muli, anuman ang kalagayang datnan ninyo sa akin."

Pagkasabi nito, inilayo niya ang bangka at nagsagwan patungo sa isang masukal na bahagi ng pampang. Habang tinatahak niya ang mahabang layo, nanatili siyang tahimik, waring walang ibang pinag-uukulan ng pansin kundi ang libu-libong makinang na diyamanteng phosphorescent na nasasagap ng sagwan at muling naibabalik sa lawa, kung saan misteryoso silang naglalaho sa bughaw na mga alon.

Nang marating niya ang lilim ng masukal na pook, may isang lalaking lumabas mula roon at lumapit sa bangka. "Ano ang

sasabihin ko sa kapitan?" tanong nito.

"Sabihin mo sa kanya na si Elias, kung mabubuhay pa siya, tutuparin niya ang kanyang salita," ang malungkot na sagot.

"Kailan ka naman sasama sa amin?"

"Kapag inisip ng inyong capitan na dumating na ang oras ng panganib."

"Sige. Paalam!"

"Kung hindi muna ako mamatay," dagdag ni Elias sa mahinang tinig.

KABANATA LI

Mga Palitan

Balisa at hindi mapakali ang mahiyain na si Linares. Katatanggap lang niya ng liham mula kay Doña Victorina na ganito ang nakasulat:

MAHAL KONG PINSAN sa loob ng 3 araw umaasa akong may mariringig ako mula sa iyo kung napatay ka na ng alferes o ikaw ang nakapatay sa kanya ayoko nang may lumipas pang isang araw bago maparusahan ang hayop na iyon kapag lumampas ang panahong iyan at hindi mo pa siya hinahamon sasabihin ko kay don santiago na hindi ka naman talaga naging sekretaryo ni nakabiruan si canobas ni nakipag-inuman sa heneral na si don arseño martinez sasabihin ko kay clarita na puro imbento lang ang lahat at hindi na kita bibigyan kahit isang sentimo pa kung hahamunin mo siya ipinapangako ko ang lahat ng gusto mo kaya tingnan natin kung hahamunin mo siya binabalaan kita hindi dapat magkaroon ng mga dahilan o pagpapaliban ang pinsan mong nagmamahal sa iyo

VICTORINA DE LOS REYES DE DE ESPADAÑA

sampaloc lunes ika-7 ng gabi

Malubha ang usapin. Kilalang-kilala niya ang ugali ni Doña Victorina at alam niya kung hanggang saan ang kaya nitong gawin. Ang kausapin siya tungkol sa katwiran ay parang pangangaral ng katapatan at kagandahang-asal sa isang kawal ng adwana na gustong makakita ng kontrabando kahit wala naman; walang saysay ang pakiusapan siya, at mas lalo pang

masama ang lokohin siya—wala siyang ibang mapagpipilian kundi ipadala ang hamon.

"Pero paano? Paano kung marahas niya akong harapin?" bulong niya sa sarili habang pabalik-balik sa paglalakad. "Paano kung datnan ko siya na kasama ang kanyang señora? Sino naman ang papayag na maging second ko? Ang kura? Si Capitan Tiago? Isinusumpa ko ang oras na pinakinggan ko ang payo niya! Matandang sipsip! Pinilit niya akong mapasubo, magsinungaling, at magmukhang hambog na tanga! Ano na kaya ang iisipin sa akin ng dalaga? Ngayon pinagsisisihan ko nang naging sekretaryo ako ng lahat ng ministro!"

Habang abala ang mabait na si Linares sa pakikipag-usap sa sarili, pumasok si Padre Salvi. Mas payat at mas maputla ang Pransiskano kaysa dati, pero may kakaibang kislap ang kanyang mga mata at may di-pangkaraniwang ngiti sa kanyang mga labi.

“Señor Linares, mag-isa ka lang?” bati niya habang papunta sa sala, mula sa bahagyang nakabukas na pinto nito ay umaagos ang tugtog ng piyano. Pilit na ngumiti si Linares.

“Nasaan si Don Santiago?” dugtong ng kura.

Sakto namang lumitaw si Capitan Tiago, hinalikan ang kamay ng kura, at kinuha ang sombrero at baston nito, habang nakangiti na parang isa sa mga pinagpala.

“Halika, halika!” bulalas ng kura pagpasok sa sala, kasunod sina Linares at Capitan Tiago. “May mabuti akong balita para sa inyong lahat. Kakatanggap ko lang ng mga sulat mula Maynila na nagpapatunay sa liham na dinala sa akin kahapon ni Señor

Ibarra. Kaya, Don Santiago, wala na ang hadlang."

Si Maria Clara, na nakaupo sa piyano sa pagitan ng dalawa niyang kaibigan, ay bahagyang tumayo, pero nanghina siya at muli ring napasandal. Namutla si Linares at napatingin kay Capitan Tiago, na yumuko ang mga mata.

"Mukhang napakabait na binata niyon sa tingin ko," patuloy ng kura. "Noong una, mali ang pagkakilala ko sa kanya—medyo mainitin ang ulo—pero marunong naman siyang bumawi pagkatapos ng mga pagkakamali niya, kaya wala kang maipipintas sa kanya. Kung hindi lang dahil kay Padre Damaso—"

Dito ay mabilis na sinulyapan ng kura si Maria Clara, na nakikinig nang hindi inaalis ang tingin sa piyesa ng musika, kahit palihim siyang kinukurot ni Sinang bilang pagpapakita ng tuwa nito—kung silang dalawa lang sana, malamang ay napasayaw na siya.

"Padre Damaso?" tanong ni Linares.

"Oo, sinabi ni Padre Damaso," pagpapatuloy ng kura, nang hindi inaalis ang tingin kay Maria Clara, "na dahil siya ang ninong niya sa binyag, hindi niya maaaring payagan—pero sa huli, naniniwala akong kung hihingi ng tawad si Señor Ibarra, at wala akong dudang gagawin niya iyon, maaayos din ang lahat."

Tumayo si Maria Clara, nagdahilan, at nagpunta sa kanyang silid, kasama si Victoria.

"Pero paano kung hindi siya patawarin ni Padre Damaso?" mahinang tanong ni Capitan Tiago.

“Kung ganoon, si Maria Clara ang magpapasya. Si Padre Damaso ang ama niya—sa espirituwal na kahulugan. Pero sa tingin ko, magkakaunawaan din sila.”

Sa sandaling iyon, may narinig na yabag at dumating si Ibarra, kasunod si Tiya Isabel. Iba-iba ang naging dating ng pagdating niya sa bawat isa. Nang magiliw siyang bumati, hindi malaman ni Kapitan Tiago kung matatawa ba siya o maiiyak. Binati rin niya si Linares sa pamamagitan ng isang malalim na pagyukod. Tumayo si Fray Salvi at iniabot ang kamay niya nang buong pagkamagiliw, kaya hindi napigilan ng binata na mapatingin sa kanya nang may pagtataka.

"Huwag kang magulat," sabi ni Fray Salvi, "dahil kanina ka lang namin pinupuri."

Nagpasalamat si Ibarra at lumapit kay Sinang, na agad nagsalita sa dati nitong makulit at madaldal na paraan: "Saan ka ba nagpunta buong araw? Lahat kami nagtatanong kung saan napunta ang kaluluwang nakalaya na sa purgatoryo. At iisa lang ang sinabi naming lahat."

"Pwede ko bang malaman kung ano ang sinabi ninyo?"

"Hindi, sikreto iyon, pero sasabihin ko rin sa iyo mamaya kapag tayong dalawa na lang. Ikaw muna ang magsabi kung saan ka nanggaling, para malaman natin kung sino ang tama ang hula."

"Hindi rin puwede, sikreto rin iyon. Pero sasabihin ko sa iyo kapag tayo na lang, kung papayag ang mga ginoong ito na iwan muna tayo."

"Oo naman, oo naman, sige, sige!" bulalas ni Padre Salvi.

Tuwang-tuwa sa pag-asang may malalamang sikreto, inakay ni Sinang si Crisostomo sa isang dulo ng sala.

"Sabihin mo nga sa akin, munting kaibigan," tanong niya, "galit ba sa akin si Maria?"

"Hindi ko alam, pero sinasabi niya na mas mabuti pang kalimutan mo na siya, tapos umiiyak siya. Gusto ni Kapitan Tiago na mapangasawa niya ang lalaking iyon. Ganoon din si Padre Damaso, pero hindi siya sumasagot ng oo o hindi. Kaninang umaga, habang pinag-uusapan ka namin at sinabi ko, 'Paano kung may iba na siyang nililigawan?' sumagot siya, 'Sana nga!' tapos umiyak na naman siya."

Naging seryoso si Ibarra. "Sabihin mo kay Maria na gusto ko siyang makausap nang kaming dalawa lang."

"Kayo lang dalawa?" tanong ni Sinang habang kunot-noo at nakatitig sa kanya.

"Hindi naman lubusang kaming dalawa lang, pero huwag lang na naroon ang lalaking iyon."

"Medyo mahirap iyon, pero huwag kang mag-alala, sasabihin ko sa kanya."

"Kailan ko malalaman ang sagot niya?"

"Bukas, pumunta ka nang maaga sa bahay namin. Ayaw ni Maria na naiiwang mag-isa, kaya lagi namin siyang sinasamahan. Si Victoria ang katabi niyang matulog isang gabi, tapos ako naman sa susunod, at ngayong gabi ako ang nakaatas. Pero teka, paano naman ang sikreto mo? Aalis ka na lang nang hindi sinasabi sa akin?"

"Tama! Nasa bayan ako ng Los Baños. Magpapaunlad ako ng ilang niyugan at iniisip kong magtayo ng gilingan ng langis. Magiging kasosyo ko ang iyong ama."

"Iyon lang? Aba, napakalaking sikreto naman!" malakas na bulalas ni Sinang, sa himig ng isang usurerong nalinlang. "Akala ko—"

"Mag-ingat ka! Ayokong ipaalam mo iyan!"

"Ayoko rin namang gawin iyon," sagot ni Sinang habang nakataas ang ilong. "Kung mas mahalagang bagay sana, ikukuwento ko pa sa mga kaibigan ko. Pero bibili lang ng niyog? Niyog! Sino ba ang may pakialam sa niyog?" At sa pambihirang bilis, tumakbo siya para samahan ang mga kaibigan niya.

Ilang minuto pa ang lumipas at si Ibarra, nang makitang lalo lang hihina ang sigla ng pagtitipon, ay nagpaalam na. May mapait-matamis na anyo si Kapitan Tiago, tahimik at mapagmatyag si Linares, samantalang ang kura, na kunwa'y masayahin, ay nagsasalita tungkol sa mga bagay na walang kabuluhan. Wala ni isa sa mga dalaga ang muling nagpakita.

KABANATA LII

Ang mga Baraha ng mga Patay at ang mga Anino

Nakatago ang buwan sa maulap na langit, habang ang malamig na hanging hudyat ng papalapit na Disyembre ay naglilipad sa mga tuyong dahon at alikabok sa makitid na daang papunta sa sementeryo. Sa ilalim ng arko ng tarangkahan, may tatlong anyong anino na nag-uusap nang pabulong.

"Nakausap mo na ba si Elias?" tanong ng isang tinig.

"Hindi, alam mo namang sarado siya at maingat kumilos. Pero dapat isa siya sa atin. Iniligtas ni Don Crisostomo ang buhay niya."

"Iyan ang dahilan kung bakit ako sumama," sabi ng unang tinig. "Ipinagamot ni Don Crisostomo ang asawa ko sa bahay ng isang doktor sa Maynila. Ako ang bahala sa kumbento para makabawi sa kura sa mga dati naming alitan."

"At kami naman ang bahala sa kuwartel para ipakita sa mga guwardiya sibil na may mga anak na lalaki ang aming ama."

"Ilan ba tayo?"

"Lima, at sapat na ang lima. Pero sabi ng utusan ni Don Crisostomo, dalawampu raw kami."

"Paano kung hindi kayo magtagumpay?"

"Ssst!" bulalas ng isa sa mga anino, at natahimik silang lahat.

Sa malabong dilim, may aninong dahan-dahang lumapit, palihim na sumusunod sa tabi ng bakod. Paminsan-minsan ay humihinto ito na parang lumilingon sa likod. At may dahilan naman iyon, dahil mga dalawampung hakbang sa likuran niya ay may isa pang anyo—mas malaki at waring mas maitim kaysa sa una—ngunit napakagaan nitong tumapak sa lupa kaya sa tuwing titigil at lilingon ang unang anino, bigla rin itong nawawala na para bang nilamon ng lupa.

"May sumusunod sa akin," bulong ng unang anyo. "Mga guwardiya sibil kaya? Nagsinungaling ba ang nakatatandang sakristan?"

"Sabi nila rito kami magkikita," isip ng ikalawang anino. "May binabalak na masama kapag itinago sa akin ng magkapatid ang bagay na ito."

Sa wakas, narating ng unang anino ang tarangkahan ng sementeryo. Lumapit ang tatlong nauna nang naroon.

"Ikaw ba iyan?"

"Magkanya-kanya muna tayo, dahil nasundan nila ako. Bukas makukuha ninyo ang mga armas, at bukas ng gabi na ang oras. Ang sigaw ay, 'Mabuhay si Don Crisostomo!' Umalis na kayo!"

Naglaho ang tatlong anino sa likod ng mga batong pader. Ang huling dumating ay nagtago sa hukay ng tarangkahan at tahimik na naghintay. "Tingnan nga natin kung sino ang sumusunod sa akin," naisip niya.

Maingat na lumapit ang ikalawang anino at huminto na tila minamasdan ang paligid. "Nahuli ako," bulong niya, "pero baka

bumalik sila."

Nagsimulang pumatak ang manipis at pinong ulan na mukhang magtatagal, kaya naisip niyang sumilong sa ilalim ng tarangkahan. Siyempre, nabangga niya ang isa pa.

"Ah! Sino ka?" tanong ng pinakahuling dumating sa magaspang na tinig.

"Sino ka?" balik ng isa nang kalmado. Sandaling natahimik ang dalawa habang kapwa sinusubukang kilalanin ang boses ng isa't isa at maaninag ang mukha ng kaharap.

"Ano'ng hinihintay mo rito?" tanong ng may magaspang na boses.

"Hinihintay kong tumunog ang alas-otso para makipagbaraha sa mga patay. Gusto kong manalo ngayong gabi," sagot ng isa sa likas na tono. "Ikaw, ano'ng ipinunta mo rito?"

"Sa—sa ganoon ding pakay."

"Abá! Mabuti naman, hindi ako mag-iisa. May dala akong baraha. Sa unang tunog ng kampana, ilalatag ko ang puwesto; sa ikalawa, mamimigay na ako. Ang mga barahang gagalaw ay para sa mga patay, at kailangan nating magbunot para sa kanila. May dala ka bang baraha?"

"Hindi."

"Kung gano'n, paano--"

"Simple lang—kung paanong ikaw ang magbibigay ng baraha para sa kanila, gano'n din ang inaasahan kong gagawin nilang paglalaro para sa akin."

"Pero paano kung ayaw maglaro ng mga patay?"

"Ano'ng magagawa natin? Hindi pa naman sapilitan ang pagsusugal para sa mga patay."

Sandaling natahimik ang lahat.

"May dala ka bang sandata? Paano mo lalabanan ang mga patay?"

"Kamao ko lang," sagot ng mas malaki sa dalawa.

"Lintik! Naalala ko na—hindi pumupusta ang mga patay kapag higit sa isang buhay na tao ang naroon, at dalawa tayo."

"Talaga ba? Eh ayokong umalis."

"Ako rin. Kapos ako sa pera," sagot ng mas maliit. "Pero ganito na lang: paglaruan natin—kung sino ang matalo, siya ang aalis."

"Sige," sang-ayon ng isa, kahit halatang labag sa loob. "Pasok na tayo. May posporo ka ba?" Pumasok sila at naghanap sa mala-dilim na loob ng maayos na puwesto, at di nagtagal ay nakakita sila ng isang nitso kung saan puwede silang umupo. Kumuha ang mas pandak ng mga baraha mula sa kanyang salakot, habang nagsindi naman ng posporo ang isa. Sa liwanag nito, nagkatitigan sila, pero batay sa mga mukha nila, tila hindi nila nakilala ang isa't isa. Gayunman, makikilala natin sa mas matangkad at malalim ang boses si Elias, at sa mas pandak naman, dahil sa peklat sa pisngi, si Lucas.

"Bunot!" sigaw ni Lucas, nakatitig pa rin sa kasama. Itinulak niya sa gilid ang ilang butong nasa nitso at naglapag ng alas at jack.

Sunod-sunod na nagsindi ng posporo si Elias. "Sa jack!" sabi niya, at bilang tanda kung alin ang baraha, pinatungan niya iyon ng isang bertebra.

"Laro!" sigaw ni Lucas habang naglapag ng alas sa ikaapat o ikalimang baraha. "Talo ka," dagdag niya. "Ngayon, iwan mo muna ako para masubukan kong makabawi."

Umalis si Elias nang walang imik at maya-maya'y nilamon na siya ng dilim.

Ilang minuto pa ang lumipas, tumunog ang orasan ng simbahan ng alas-otso at ipinahayag ng kampana ang oras ng mga kaluluwa. Pero walang inanyayahang makipaglaro si Lucas at hindi rin niya tinawag ang mga patay, gaya ng itinatakda ng pamahiin. Sa halip, hinubad niya ang kanyang sumbrero at bumulong ng ilang dasal, paulit-ulit na nag-antanda nang may kaparehong taimtim na debosyon na siya ring ginagawa noon ng pinuno ng Kapatiran ng Banal na Rosaryo.

Buong gabi, tuloy-tuloy ang ambon. Pagsapit ng alas-nuwebe, madilim at halos walang tao sa mga lansangan. Ang mga parol na de-langis ng niyog na obligadong isabit ng mga taga-roon ay bahagya lang nagbibigay-liwanag sa maliit na bilog sa paligid ng bawat isa, na para bang sinindihan lamang para mas lalong mapansin ang dilim. Dalawang guwardiya sibil ang pabalik-balik na nagroronda sa kalsada malapit sa simbahan.

“Ang lamig!” sabi ng isa sa Tagalog na may puntong Bisaya. “Wala pa tayong nahuhuling sakristan, kaya walang mag-aayos ng kulungan ng manok ng alferez. Natakot na silang lahat dahil sa pagkamatay ng isa pa. Nakakapagod na ito.”

“Ako rin,” sagot ng isa. “Walang nagnanakaw, walang gumagawa ng gulo, pero salamat sa Diyos, sabi nila nasa bayan si Elias. Sabi ng alferez, ang sinumang makahuli sa kanya ay hindi papaluin sa loob ng tatlong buwan.”

“Aba! Naalala mo ba ang paglalarawan sa kanya?” tanong ng Bisaya.

“Siyempre naman! Taas: matangkad, ayon sa alferez; katamtaman lang, ayon kay Padre Damaso; kulay, kayumanggi; mga mata, itim; ilong, karaniwan; balbas, wala; buhok, itim.”

“Aba! Pero may natatanging palatandaan ba?”

“Itim na kamisa, itim na pantalon, mamumutol ng kahoy.”

“Aba, hindi siya makakatakas sa akin! Parang nakikita ko na siya ngayon.”

“Hindi ko siya mapagkakamalan sa iba, kahit pa may kamukha siya.”

Ganoon nagpatuloy ang dalawang sundalo sa kanilang pagroronda.

Sa liwanag ng mga parol, muli nating makikita ang dalawang aninong maingat na sumusulong, isa sa likod ng isa. Isang mariing “_Quién vive?_” ang nagpahinto sa dalawa, at ang nauna ay sumagot ng “_España!_” sa nanginginig na tinig.

Sinunggaban siya ng mga sundalo at mabilis na dinala sa ilalim ng isang parol para masuri. Si Lucas iyon, pero tila nag-aalinlangan ang mga sundalo, nagtatanungan sa isa't isa sa pamamagitan ng tingin.

"Hindi sinabi ng alferez na may pilat siya," bulong ng Bisaya. "Saan ka pupunta?"

"Magpapamisa po para bukas."

"Nakita mo na ba si Elias?"

"Hindi ko po siya kilala, ginoo," sagot ni Lucas.

"Hindi ko tinatanong kung kilala mo siya, hangal! Kami nga rin hindi siya kilala. Ang tinatanong ko, nakita mo na ba siya?"

"Hindi po, ginoo."

"Makinig ka, ilalarawan ko siya: ang tangkad, minsan matangkad, minsan katamtaman; ang buhok at mga mata, itim; lahat ng iba pang anyo, pangkaraniwan," mabilis na bigkas ng Bisaya. "Ngayon, kilala mo na ba siya?"

"Hindi po, ginoo," tanga-tangang sagot ni Lucas.

"Kung ganoon, lumayas ka rito! Hayop! Bobo!" sabay tulak sa kanya.

"Alam mo ba kung bakit matangkad si Elias para sa alperes at katamtaman lang ang tangkad para sa kura?" palaisip na tanong ng Tagalog.

"Hindi," sagot ng Bisaya.

"Dahil nasa hukay na puno ng putik ang alperes nang makita niya siya, samantalang naglalakad naman ang kura."

"Tama!" bulalas ng Bisaya. "May utak ka pala—paano ka naging guwardiya sibil?"

"Hindi naman ako laging guwardiya sibil; dati akong smuggler," sagot ng Tagalog na may bahagyang pagmamataas.

Pero may isa pang aninong anyo na nakakuha ng pansin nila. Hinamon din nila ito at dinala ang lalaki sa liwanag.

Sa pagkakataong ito, ang totoong Elias na iyon.

"Saan ka pupunta?"

"Hahanapin ko po ang lalaking bumugbog at nagbanta sa kapatid ko. May pilat siya sa mukha at Elias ang tawag sa kanya."

"Aha!" bulalas ng dalawang bantay habang nagkatinginan sila sa gulat, saka sila kumaripas papunta sa simbahan, kung saan naglaho si Lucas ilang saglit lang ang nakaraan.

KABANATA LIII

Il Buon Dí Si Conosce Da Mattina [137]

Maaga kinabukasan, kumalat sa buong bayan ang balita na maraming ilaw ang nakita sa sementeryo noong nakaraang gabi. Ang pinuno ng Kagalang-galang na Ikatlong Orden ay nagsalita tungkol sa mga kandilang may sindi, sa hugis at laki ng mga iyon, at kahit hindi niya matiyak ang eksaktong bilang, nakabilang daw siya ng mahigit dalawampu. Si Sister Sipa ng Kapatiran ng Banal na Rosaryo ay hindi matanggap na isang kasapi ng karibal na orden lang ang magyayabang na siya lamang ang nakakita sa banal na kababalaghang iyon, kaya siya naman, kahit hindi siya nakatira malapit sa lugar, ay nagsabing nakarinig siya ng mga sigaw at daing, at inakala pa niyang nakilala niya sa boses ang ilang taong dati niyang nakaalitan—ngunit dahil sa pag-ibig Kristiyano, hindi lamang niya sila pinatawad kundi ipinagdasal pa, at ililihim daw niya ang kanilang mga pangalan; dahil dito, agad siyang itinuring na santa. Si Sister Rufa ay hindi ganoon katalas ang pandinig, pero hindi rin niya matanggap na napakaraming narinig ni Sister Sipa samantalang siya ay wala, kaya ikinuwento niya ang isang panaginip kung saan nagpakita sa kanya ang maraming kaluluwa—hindi lamang ng mga patay kundi maging ng mga buhay—mga kaluluwang nagdurusa na nagmamakaawang mabigyan ng bahagi sa mga indulhensiyang maingat niyang itinatala at iniingatan. Maaari raw siyang magbigay ng mga pangalan sa mga pamilyang may kinalaman, at kaunting limos lamang ang hinihingi niya upang matulungan ang Papa sa

kanyang mga pangangailangan. Isang munting batang pastol na nangahas magsabing wala siyang nakitang higit sa isang ilaw at dalawang lalaking may salakot ay muntik nang hindi makaligtas nang sampal at sermon lang ang inabot niya. Walang saysay ang kanyang panunumpa; kasama raw niya ang kanyang mga kalabaw at mapatutunayan ng mga iyon ang sinabi niya. "Akala mo ba mas marami kang alam kaysa sa Warden at sa mga Sister, paracmason, [138] erehe?" sigaw sa kanya sa gitna ng maiinit na tingin. Umakyat ang kura sa pulpito at nangaral tungkol sa purgatoryo nang buong alab, kaya muling nagsilabasan ang mga piso mula sa kanilang mga taguan upang ipambayad sa mga misa.

Pero iwan muna natin ang mga nagdurusang kaluluwa at pakinggan ang usapan nina Don Filipo at ng matandang si Tasio sa malungkot na tahanan nito. Ang Pantas, o ang Baliw, ay may sakit; ilang araw na siyang hindi makabangon sa higaan, pinahihina ng karamdamang mabilis na lumalala.

Sa totoo lang, hindi ko alam kung dapat ba kitang batiin o hindi dahil tinanggap ang pagbibitiw mo. Noong una, nang hayagang binabalewala ng gobernadorcillo ang pasya ng nakararami, tama lang na ihain mo iyon, pero ngayong nakaharap ka sa tunggalian laban sa Guardia Civil, hindi iyan lubos na nararapat. Kapag panahon ng digmaan, dapat manatili ka sa iyong puwesto."

"Oo, pero hindi kapag ipinagbibili ng heneral ang sarili niya," sagot ni Don Filipo. "Alam mo namang kinaumagahan, pinalaya ng gobernadorcillo ang mga sundalong naipahuli ko at tumanggi siyang gumawa pa ng anumang hakbang. Kung wala ang

pahintulot ng nakatataas kong opisyal, wala akong magagawa."

"Mag-isa ka, wala nga; pero kasama ang iba, marami. Dapat sinamantala mo ang pagkakataong ito para magbigay ng halimbawa sa ibang bayan. Higit sa katawa-tawang kapangyarihan ng gobernadorcillo ang mga karapatan ng bayan. Magandang simula na sana iyon ng isang mahalagang aral, pero pinabayaan mo."

"Pero ano ang magagawa ko laban sa kinatawan ng mga interes? Narito si Señor Ibarra—yumuko rin siya sa paniniwala ng nakararami. Sa palagay mo ba, naniniwala siya sa ekskomunikasyon?"

"Hindi kayo magkapareho ng kalagayan. Si Señor Ibarra ay nagsisikap maghasik ng mabuting binhi, at para magawa iyon, kailangan niyang magpakumbaba at gamitin kung ano man ang materyal na nasa kamay niya. Ang tungkulin mo naman ay guluhin ang nakasanayan, at para roon kailangan ang pagkukusa at lakas. Isa pa, hindi dapat isipin na ang laban ay laban lang sa gobernadorcillo. Ang dapat maging prinsipyo ay ito: laban sa sinumang umaabuso sa kapangyarihan, laban sa sinumang gumugulo sa kapayapaan ng bayan, laban sa sinumang nagpapabaya sa tungkulin niya. Hindi ka sana nag-iisa, dahil hindi na katulad ng dalawampung taon na ang nakalipas ang bayan ngayon."

"Talaga bang ganiyan ang tingin mo?" tanong ni Don Filipo.

"Hindi mo ba nararamdaman?" sagot ng matanda habang bumabangon sa higaan. "Ah, kaya mo nasasabi iyan dahil hindi mo nakita ang nakaraan, hindi mo pinag-aralan ang naging

epekto ng pagdating ng mga Europeo, ng mga bagong aklat, at ng pagpunta ng ating kabataan sa Europa. Suriin mo at ihambing ang mga bagay na iyan. Totoong naroon pa rin ang Royal and Pontifical University of Santo Tomas, kasama ang napakatalino nitong mga guro, at may ilan pa ring isip na abala sa pagbuo ng mga pagkakaiba at sa paghimay sa mga pinong liko ng scholasticism; pero saan mo na ngayon makikita ang mga kabataang mahilig sa metapisika noong araw, na pinalaki sa makalumang edukasyon, na pinahirapan ang kanilang isip at namatay na abalang-abala pa rin sa paghahabol sa mga sophistry sa kung saang sulok ng lalawigan, nang hindi man lamang naunawaan ang mga katangian ng $_{\text{being}}$–, o nalutas ang suliranin ng $_{\text{essence}}$– at $_{\text{existence}}$–—mga matatayog na konseptong nagpawala sa atin ng pansin sa tunay na mahalaga—ang sarili nating pag-iral at ang sarili nating pagkakakilanlan? Tingnan mo ang kabataan ngayon! Punong-puno ng sigla sa pagtanaw sa mas malawak na daigdig, pinag-aaralan nila ang kasaysayan, matematika, heograpiya, panitikan, agham pisikal, mga wika—lahat ng asignaturang noong panahon namin ay binabanggit nang may takot, na para bang mga erehiya. Ang pinakamalaking malayang palaisip noong kapanahunan ko ay nagsabing mas mababa ang mga ito kaysa sa mga klasipikasyon ni Aristotle at sa mga batas ng silohismo. Sa wakas ay naunawaan ng tao na siya ay tao; tumigil na siyang himayin ang kanyang Diyos at usisain ang hindi mahagip ng pandama, ang hindi niya nakita; tumigil na siyang gumawa ng mga batas para sa mga multo ng sarili niyang isip; nauunawaan na niya na ang kanyang mana ay ang malawak na mundo, at ang pamamahala rito ay abot-kamay niya; pagod na

sa walang saysay at mayabang niyang pagpapagal, yumuyuko siya at sinusuri ang nasa paligid niya. Tingnan mo kung paano ngayon nagsusulputan sa atin ang mga makata! Dahan-dahang ibinubukas ng mga Musa ng Kalikasan ang kanilang mga kayamanan sa atin at nagsisimula na nilang ngitian at palakasin ang ating mga pagsisikap; naibunga na rin ng mga agham eksperimental ang kanilang mga unang ani; panahon na lamang ang kulang para lubos silang umunlad. Ang mga abogado ngayon ay hinuhubog sa mga bagong anyo ng pilosopiya ng batas, at may ilan sa kanila na nagsisimula nang magningning sa gitna ng mga aninong bumabalot sa ating mga hukuman, hudyat ng pagbabago sa takbo ng mga pangyayari. Pakinggan mo kung paano magsalita ang kabataan, puntahan mo ang mga sentro ng pag-aaral! Iba na ang mga pangalang umaalingawngaw sa loob ng mga paaralan, doon sa dati ay St. Thomas, Suarez, Amat, Sanchez, [139] at iba pa lamang ang naririnig natin—mga idolo ng ating panahon. Walang saysay ang pagsigaw ng mga prayle mula sa pulpito laban sa diumano'y pagkasira ng ating asal, gaya ng pagsigaw ng mga tindera ng isda laban sa kasakiman ng kanilang mga mamimili, na hindi man lang iniisip na laos at wala nang silbi ang kanilang paninda! Walang saysay din ang pagpapalawak ng mga kumbento ng kanilang mga sangay para pigilan ang bagong agos. Paalis na ang mga diyos! Maaaring pahinain ng mga ugat ng puno ang mga halamang sumasandig sa ilalim nito, pero hindi nila maaagaw ang buhay sa iba pang nilalang na, tulad ng mga ibon, ay pumapailanlang patungo sa langit."

Masiglang nagsalita ang Pilosopo, at kumikislap ang kanyang mga mata.

"Pero maliit pa rin ang bagong binhi," tutol na sabi ni Don Filipo, halatang hindi makapaniwala. "Kung lahat ay sasabak sa pag-unlad na binili natin sa napakalaking halaga, baka masakal ito."

"Masakal! Sino ang makakasakal dito? Ang tao, ang mahinang unano, ang pipigil sa pag-unlad, sa makapangyarihang anak ng panahon at pagkilos? Kailan pa niya nagawa iyon? Ang pagkapanatiko, ang bitayan, ang tulos na pagsusunugan—sa pagsisikap nilang supilin ito, lalo lamang nila itong pinabilis. E pur si muove_, [140] sabi ni Galileo nang pilitin siya ng mga Dominikano na ipahayag na hindi gumagalaw ang daigdig, at ganoon din ang masasabi tungkol sa pag-unlad ng sangkatauhan. May mga kaloobang nadudurog, may mga taong naihahandog, pero maliit na bagay iyon; tuloy pa rin ang pag-unlad sa landas nito, at mula sa dugo ng mga bumabagsak ay isinisilang ang bago at masisiglang supling. Tingnan mo, maging ang pamamahayag mismo, gaano man nito gustong manatiling paurong, ay napipilitang humakbang pasulong. Maging ang mga Dominikano ay hindi nakaliligtas sa bisa ng batas na ito; ginagaya nila ang mga Heswita, ang kanilang mga kaaway na hindi nila makasundo kailanman. Nagdaraos sila ng mga pista sa kanilang mga kumbento, nagtatayo ng maliliit na tanghalan, sumusulat ng mga tula, dahil, kahit nananatili silang naniniwala sa ikalabinlimang siglo, hindi naman sila salat sa talino at nauunawaan nilang tama ang mga Heswita. At patuloy pa rin silang makikibahagi sa hinaharap ng mga nakababatang

bayang sila rin ang nagpalaki."

"Kung gayon, sa palagay mo, nakasasabay ang mga Heswita sa pag-unlad?" tanong ni Don Filipo, nagtataka. "Kung ganoon, bakit sila tinututulan sa Europa?"

"Sasagutin kita gaya ng isang matandang iskolar ng lumang paaralan," sagot ng Pantas, muling humiga at ibinalik ang mapagbiro niyang anyo. "May tatlong paraan para sumabay sa takbo ng pag-unlad: nasa unahan nito, nasa tabi nito, o nasa hulihan nito. Ang una ang gumagabay dito, ang ikalawa ay nagpapaanod dito, at ang huli ay hinihila na lamang kasunod nito—at sa huling pangkat na iyan nabibilang ang mga Heswita. Gusto sana nila itong pangunahan, pero nang makita nilang malakas ito at may iba itong pinatutunguhan, sumusuko sila at pinipiling sumunod kaysa madurog o maiwang nag-iisa sa mga anino sa gilid ng daan. Ngayon, tayo rito sa Pilipinas ay umaandar nang hindi bababa sa tatlong siglo sa likod ng karwahe ng pag-unlad; nagsisimula pa lamang tayong makaahon mula sa Gitnang Panahon. Kaya ang mga Heswita, na reaksyonaryo sa Europa, kapag tiningnan mula sa ating pananaw, ay kumakatawan sa pag-unlad. Sa kanila may utang ang Pilipinas sa nagsisimula pa lamang niyang sistema ng pagtuturo sa mga likas na agham, ang kaluluwa ng ikalabinsiyam na siglo, gaya ng pagkakautang niya sa mga Dominikano sa iskolastisismo, na patay na kahit pa kay Leo XIII, sapagkat walang Papa na makabubuhay muli sa anumang hinatulan at kinondena na ng sentido komun."

"Pero saan na ba tayo napadpad?" tanong niya, nagbago ang tono. "Ah, pinag-uusapan nga pala natin ang kasalukuyang kalagayan ng Pilipinas. Oo, pumapasok na tayo ngayon sa isang panahon ng tunggalian—o sa halip, kayo ang pumapasok, sapagkat ang aking salinlahi ay sa gabi nabibilang, kami ay naglalaho na. Ang tunggaliang ito ay sa pagitan ng nakaraan, na kumakapit at pilit na yumayakap sa gumuguho nang kastilyong piyudal habang sumusumpa, at ng hinaharap, na ang awit ng tagumpay ay maririnig na mula sa malayo sa gitna ng ningning ng dumarating na bukang-liwayway, dala ang mensahe ng Mabuting Balita mula sa ibang mga lupain. Sino ang babagsak at malilibing sa naaagnas na mga guho?"

Tumigil ang matanda. Nang mapansin niyang nakatitig sa kanya si Don Filipo nang may malalim na pag-iisip, nakangiti niyang sinabi, "Parang nahuhulaan ko na ang iniisip mo."

"Talaga?"

"Iniisip mo kung gaano kadali akong magkamali," sagot niya na may malungkot na ngiti. "Nilalagnat ako ngayon, at hindi ako hindi nagkakamali: homo sum et nihil humani a me alienum puto_,[141] sabi ni Terence, at kung may panahong pinapayagang mangarap ang tao, bakit hindi mangarap nang maganda sa mga huling oras ng buhay? At tutal, sa mga panaginip lang naman ako nabuhay! Tama ka, panaginip nga ito! Ang mga kabataan natin, pag-ibig at pagpapakalayaw lang ang iniisip; mas marami pa silang oras at pagsisikap na ginugugol sa panlilinlang at paglapastangan sa isang dalaga kaysa sa pag-iisip sa kapakanan ng kanilang bayan; ang ating mga babae, sa pag-aalaga sa bahay at pamilya ng Diyos, napapabayaan ang

sarili nilang tahanan; ang ating mga lalaki, masigla lamang sa bisyo at nagiging bayani lamang sa kahihiyan; ang pagkabata ay lumalaki sa gitna ng kamangmangan at nakagawian, ang kabataan ay inuubos ang pinakamagagandang taon nito nang walang mga mithiin, at ang baog na pagkalalaki ay nagsisilbi lamang na halimbawang sumisira sa kabataan. Masaya akong mamatay! Claudite iam rivos, pueri!_" [142]

"Ayaw mo bang uminom ng gamot?" tanong ni Don Filipo upang mailihis ang usapan, na lalo nang nagpadilim sa mukha ng matanda.

"Ang mamamatay ay hindi na nangangailangan ng gamot; kayong maiiwan ang may kailangan niyan. Sabihin mo kay Don Crisostomo na puntahan niya ako bukas, dahil may mahahalaga akong sasabihin sa kanya. Sa loob ng ilang araw, aalis na ako. Nasa kadiliman ang Pilipinas!"

Pagkaraan pa ng ilang sandaling pag-uusap, umalis si Don Filipo sa bahay ng maysakit na mabigat ang loob at malalim ang iniisip.

KABANATA LIV

Mga Pagbubunyag

Quidquid latet, adparebit, Nil inultum remanebit. [143]

Tumutunog ang mga kampana ng orasyon sa dapithapon, at sa banal na tunog na iyon, lahat ay tumitigil, ibinababa ang ginagawa, at nag-aalis ng takip sa ulo. Ang magsasakang pauwi mula sa bukid ay pinuputol ang awit na sinasabayan niya sa pag-usad ng kanyang kalabaw at marahang bumubulong ng dasal; ang mga babae sa lansangan ay nag-aantanda at pakunwaring iginagalaw ang mga labi upang walang magduda sa kanilang kabanalan; may isang lalaking humihinto sa paghimas sa kanyang panabong na tandang at binibigkas ang anghelus para suwertihin, samantalang sa loob ng mga bahay ay malakas silang nagdarasal. Lahat ng tunog, maliban sa Ave Maria, ay nawawala at tumatahimik.

Gayunman, ang kura, na wala ang sombrero, ay biglang tumawid sa kalsada, ikinagulat at ikinaskandalo ng maraming matatandang babae. Mas malaking iskandalo pa, dumiretso siya sa bahay ng alperes. Naisip tuloy ng mga debotang babae na panahon nang tigilan ang paggalaw ng kanilang mga labi upang mahalikan ang kamay ng kura, pero hindi sila pinansin ni Padre Salvi. Nang gabing iyon, wala siyang gana sa nakasanayan niyang pagpatong ng kanyang butuhing kamay sa kanyang Kristiyanong ilong upang palihim itong maipadaan—gaya ng napansin ni Doña Consolacion—sa dibdib ng kaakit-akit na dalagang maaaring yumuko upang tanggapin ang kanyang basbas. Tiyak na may napakahalagang bagay na bumabagabag

sa kanya kung nalilimutan niya pati ang sarili niyang kapakanan at ang sa Simbahan!

Sa katunayan, halos patakbo siyang umakyat sa hagdan at walang tiyagang kumatok sa pinto ng alperes. Lumabas ito na nakasimangot, kasunod ang kanyang kabiyak, na nakangiting parang isa sa mga sinumpa.

"Ah, Padre, ako sana ang pupunta sa inyo. Ang matandang kambing ninyong iyon—"

"May napakahalaga akong sasabihin—"

"Hindi ko matitiis na pagala-gala siya at sinisira ang bakod. Bababarilin ko siya kapag bumalik pa!"

"Iyon ay kung buhay ka pa bukas!" bulalas ng hingal na hingal na kura habang papasok sa sala.

"Ano, akala mo ba mapapatay ako ng munting manikang iyon? Isang sipa lang, wasak siya!"

Napaatras si Padre Salvi at di-sinasadyang napatingin sa mga paa ng alperes. "Sino ba ang tinutukoy mo?" tanong niya nang nanginginig.

"Sino pa ba kundi ang hangal na iyon na humamon sa akin sa isang duelo gamit ang mga rebolber sa layong sandaang hakbang?"

"Ah!" buntong-hininga ng kura, saka idinagdag, "Napunta ako rito para kausapin ka tungkol sa isang napakaapurahang bagay."

"Tama na ang mga apurahang bagay! Baka gaya na naman iyon ng nangyari sa dalawang batang iyon."

Kung hindi sana mula sa langis ng niyog ang ilaw at kung hindi ganoon karumi ang bubog ng lampara, mapapansin sana ng alperes ang pamumutla ng kura.

"Ngayon, seryoso ito—may kinalaman ito sa buhay nating lahat," pahayag ni Padre Salvi sa mahinang tinig.

"Seryosong bagay?" ulit ng alperes, na namutla rin. "Tumpak ba bumaril ang batang iyon?"

"Hindi siya ang tinutukoy ko."

"Kung gayon, ano?"

Sumenyas ang prayle papunta sa pinto, at isinara iyon ng alferez sa sarili niyang paraan—sinipa niya, dahil para sa kanya wala nang silbi ang mga kamay niya at wala rin naman siyang nawala nang tumigil siyang gumamit ng dalawa.

May narinig sa labas na mura at isang malakas na sigaw. “Hayop ka, nabiyak mo ang noo ko!” sigaw ng asawa niya.

“Ngayon, sabihin mo na ang sadya mo,” kalmadong sabi niya sa kura.

Tinitigan muna siya nito sandali, saka nagtanong sa ilong at nakakaumay na tinig ng isang mangangaral, “Hindi mo ba ako nakitang dumating—na tumatakbo?”

“Oo naman! Akala ko may nawala ka.”

“Ganito kasi,” pagpapatuloy ng kura, na hindi pinansin ang kabastusan ng alferez, “kapag nagkukulang ako nang ganito sa tungkulin ko, ibig sabihin may mabigat na dahilan.”

“Malamang! Ano pa ba?” tanong ng isa habang tinatapik ang sahig gamit ang paa.

“Kumalma ka!”

“Eh bakit ka dumating na nagmamadali?”

Lumapit pa sa kanya ang kura at misteryosong nagtanong, “Wala ka bang—anumang—narinig?”

Nagkibit-balikat ang alferez.

“Inaamin mong wala kang alam na kahit ano?”

“Ang gusto mo bang pag-usapan ay si Elias, na tumapos sa senior sacristan mo kagabi?” balik niya.

“Hindi, hindi iyan ang tinutukoy ko,” masamang timplang sagot ng kura. “Ang sinasabi ko ay isang malaking panganib.”

“Kung ganoon, lintik, ilabas mo na!”

“Ayan,” dahan-dahan at may paghamak na sabi ng prayle, “nakikita mo na naman kung gaano kami kahalaga, kaming mga taong-simbahan. Kahit ang pinakamababang lay brother ay katumbas ng isang rehimen, samantalang ang isang kura—”

Pagkatapos ay idinagdag niya sa mahina at misteryosong tinig, “May natuklasan akong malaking sabwatan!”

Napatalon ang alferez at napatitig sa prayle sa matinding pagkagulat.

“Isang kakila-kilabot at planadong plano, at ngayong gabi mismo ito isasakatuparan.”

“Ngayong gabi mismo!” bulalas ng alferez, sabay tabi sa kura at takbo papunta sa kanyang rebolber at espada na nakasabit sa dingding.

“Sino ang aarestuhin ko? Sino ang aarestuhin ko?” sigaw niya.

“Kumalma ka! May oras pa, salamat sa bilis ng pagkilos ko. Hanggang alas-otso pa tayo.”

“Bababarilin ko silang lahat!”

"Makinig kayo! Ngayong hapon, may isang babaeng lumapit sa akin na hindi ko puwedeng pangalanan—lihim iyon ng kumpisalan—at sinabi niya sa akin ang lahat. Alas-otso, bigla nilang lulusubin ang kuwartel, lolooban ang kumbento, sasakupin ang bangka ng pulis, at papatayin kaming lahat na mga Kastila."

Natigilan ang alperes.

"Iyan lang ang sinabi sa akin ng babae," dagdag ng kura.

"Wala na siyang ibang sinabi? Kung ganoon, ipaaaresto ko siya!"

"Hindi ako papayag diyan. Ang kumpisalan ay luklukan ng Diyos ng awa."

"Walang Diyos o awa na may silbi ngayon! Ipaaaresto ko siya!"

"Nawawala ka sa sarili! Ang dapat mong gawin ay maghanda. Tipunin mo nang palihim ang mga sundalo mo at ipuwesto sila

sa pananambang, magpadala ka sa akin ng apat na bantay para sa kumbento, at abisuhan mo ang mga tauhan sa bangka."

"Wala rito ang bangka. Hihingi ako ng tulong sa ibang seksiyon."

"Huwag, dahil mababalaan ang mga kasabwat at hindi nila itutuloy ang plano nila. Ang dapat nating gawin ay mahuli silang buhay at mapagsalita sila—ibig kong sabihin, ikaw ang magpapasalita sa kanila, dahil ako, bilang pari, ay hindi dapat makialam sa mga ganyang bagay. Makinig ka, dito ka makakakuha ng mga krus at bituin. Ang hiling ko lang, kilalanin mong ako ang nagbabala sa iyo."

"Makikilala iyon, Padre, makikilala—at baka mitra pa ang mapunta sa inyo!" sagot ng nagliliwanag sa tuwang alperes habang sumusulyap sa manggas ng kaniyang uniporme.

"Kung gayon, padalhan mo ako ng apat na bantay na nakasibilyan, ha? Maging maingat ka, at mamayang alas-otso, uulan ng mga bituin at krus."

Habang nangyayari ang lahat ng ito, may isang lalaking patakbong dumaan sa kalsadang papunta sa bahay ni Ibarra at mabilis na umakyat sa hagdan.

"Nandito ba ang amo mo?" tawag ni Elias sa isang utusan.

"Nasa silid-aralan niya at nagtatrabaho."

Upang maibsan ang pagkainip na nararamdaman niya habang hinihintay ang oras na maipaliwanag niya ang lahat kay Maria Clara, ibinuhos ni Ibarra ang sarili sa trabaho sa kaniyang laboratoryo.

"Ah, ikaw pala, Elias?" bulalas niya. "Ikaw nga ang iniisip ko. Kahapon, nakalimutan kong itanong sa iyo ang pangalan ng Kastilang may-ari ng bahay na tinirhan ng iyong lolo."

"Huwag na muna nating pag-usapan ang tungkol sa akin, ginoo—"

"Tingnan mo," patuloy ni Ibarra, na hindi napapansin ang pagkabalisa ng binata habang inilalapit niya ang isang piraso ng kawayan sa apoy, "may malaking natuklasan ako. Hindi nasusunog ang kawayang ito."

"Hindi na kawayan ang usapan ngayon, ginoo. Ang mahalaga, tipunin ninyo ang inyong mga papeles at tumakas agad sa mismong oras na ito."

Napatingin si Ibarra sa kanya nang may pagtataka, at nang makita niya ang bigat ng anyo nito, nabitawan niya ang bagay na hawak niya.

"Sunugin ninyo ang anumang maaaring magdiin sa inyo, at sa loob ng isang oras ay magtago na kayo sa ligtas na lugar."

"Bakit?" naitanong rin ni Ibarra sa wakas.

"Ilagay ninyo sa ligtas na lugar ang lahat ng mahahalagang gamit ninyo—"

"Bakit?"

"Sunugin ninyo ang bawat liham na isinulat ninyo o ipinadala sa inyo—kahit ang pinaka-inosenteng bagay ay puwedeng bigyan ng maling kahulugan—"

"Pero bakit ang lahat ng ito?"

"Bakit? Dahil may natuklasan akong sabwatan na ibibintang sa inyo para tuluyan kayong mapahamak."

"Sabwatan? Sino ang may pakana nito?"

"Hindi ko natukoy kung sino ang may gawa nito, pero kanina lang nakausap ko ang isa sa mga kaawa-awang taong binabayaran para isagawa ito, at hindi ko siya napaurong."

"Pero siya—hindi ba niya sinabi kung sino ang nagbabayad sa kanya?"

"Oo! Sa kundisyong ililihim ko, sinabi niyang kayo raw iyon."

"Diyos ko!" bulalas ng takot na takot na si Ibarra.

"Walang duda, ginoo. Huwag kayong mag-aksaya ng oras, dahil malamang ngayong gabi mismo isasagawa ang sabwatan."

Si Ibarra, nakahawak ang mga kamay sa ulo at nakatitig nang tila wala sa sarili, ay parang hindi siya naririnig.

"Hindi na mapipigilan ang dagok," patuloy ni Elias. "Huli na akong dumating, at hindi ko alam kung sinu-sino ang mga pinuno. Iligtas ninyo ang inyong sarili, ginoo, iligtas ninyo ang inyong sarili alang-alang sa inyong bayan!"

"Saan ako tatakas? Hinihintay niya ako ngayong gabi!" sigaw ni Ibarra, na si Maria Clara ang nasa isip.

"Sa kahit anong bayan, sa Maynila, sa bahay ng sinumang opisyal—kahit saan, basta hindi nila masabing kayo ang namumuno sa kilusang ito."

"Paano kung ako na mismo ang magsumbong tungkol sa sabwatan?"

"Ikaw, magsusumbong!" bulalas ni Elias habang napapaurong at nakatitig sa kanya. "Sa mata ng mga kasabwat, magmumukha kang taksil at duwag, at sa iba naman, mahina ang loob. Sasabihin nilang ikaw ang nagplano ng lahat para makuha ang pabor nila. Sasabihin nilang—"

"Pero ano ang dapat gawin?"

"Nasabi ko na sa iyo. Sirain mo ang lahat ng dokumentong may kinalaman sa iyong mga gawain, tumakas ka, at hintayin mo ang kahihinatnan."

"At si Maria Clara?" bulalas ng binata. "Hindi, mauuna pa akong mamatay!"

Habang pinipilipit ni Elias ang kanyang mga kamay, sinabi niya, "Kung ganoon, kahit paano ay salagin mo ang darating na dagok. Maghanda ka sa oras na paratangan ka nila."

Litong-lito si Ibarra at palinga-linga sa paligid. "Kung gayon, tulungan mo ako. Nasa sulatang mesa roon ang lahat ng liham ng aking pamilya. Piliin mo ang mga sulat ng aking ama, dahil marahil iyon ang maaaring makapagpahamak sa akin. Tingnan mo ang mga lagda."

Kaya ang nalilito at halos tulalang binata ay paulit-ulit na nagbukas at nagsara ng mga kahon, nagtipon ng mga papel, nagbasa ng mga liham nang nagmamadali, pinupunit ang ilan at itinatabi ang iba. Nagbaba rin siya ng ilang aklat at nagsimulang halukayin ang mga pahina nito.

Ganoon din ang ginawa ni Elias. Hindi man siya kasingsabik o kasinggulo, kapantay naman ang tindi ng kanyang pagnanais. Pero bigla siyang natigilan, nanlaki ang kanyang mga mata, paulit-ulit niyang binaliktad ang papel na hawak, saka nagtanong sa nanginginig na tinig:

"Kilala ba ng inyong pamilya si Don Pedro Eibarramendia?"

"Siyempre naman!" sagot ni Ibarra habang binubuksan ang isang baul at kumukuha ng isang bigkis ng mga papel. "Siya ang aking nuno sa tuhod."

"Ang nuno mo sa tuhod na si Don Pedro Eibarramendia?" muling tanong ni Elias, ngunit ngayo'y nagbago ang anyo ng kanyang mukha at namutla ito.

"Oo," sagot ni Ibarra nang wala sa isip, "pinaikli namin ang apelyido; masyado kasing mahaba."

"Isa ba siyang Basque?" usisa ni Elias habang lumalapit sa kanya.

"Oo, Basque siya—pero ano bang nangyayari?" tanong ni Ibarra, nagtataka.

Nakuyom ang mga kamao at idiniin ang mga iyon sa kanyang noo, tinitigan ni Elias nang matalim si Crisostomo. Napaurong si Crisostomo nang makita ang anyo ng mukha nito. "Alam mo ba

kung sino si Don Pedro Eibarramendia?" tanong niya sa pagitan ng magkakuyom na ngipin. "Si Don Pedro Eibarramendia ang halimaw na nagsinungaling laban sa aking lolo at siyang nagdulot ng lahat ng aming mga kasawian. Matagal ko nang hinanap ang pangalang iyan, at ngayon ay ipinakita na ito sa akin ng Diyos! Panagutin mo ngayon ang iyong sarili sa lahat ng aming sinapit!"

Hinablot ni Elias ang braso ni Crisostomo at marahas itong inalog. Napatingin si Crisostomo sa kanya, nangingilabot sa takot. Sa tinig na mapait at nanginginig sa poot, sinabi niya, "Tingnan mo akong mabuti, tingnan mo ang isang nagdusa—at ikaw ay buhay, buhay ka, mayaman ka, may tahanan ka, may dangal ka—buhay ka, buhay ka!"

Wala na sa sarili, patakbo siyang lumapit sa munting bunton ng mga sandata at dumampot ng isang punyal. Pero halos kasunod din noon, nabitawan niya iyon at napatitig na parang baliw sa hindi gumagalaw na si Ibarra.

"Ano ang muntik ko nang gawin?" bulong niya, saka tumakas palabas ng bahay.

KABANATA LV

Ang Kapahamakan

Sa silid-kainan, naghahapunan sina Kapitan Tiago, Linares, at Tiya Isabel, kaya hanggang sa sala ay malinaw na maririnig ang kalansing ng mga plato at pinggan. Sinabi ni Maria Clara na wala siyang ganang kumain at naupo siya sa piyano kasama ang masayahing si Sinang, na may ibinubulong na mahiwagang salita sa kanyang tainga. Samantala, pabalik-balik namang naglalakad si Padre Salvi sa silid, halatang balisa.

Hindi naman talaga sa wala nang gana ang nagpapagaling na dalaga, hindi; may hinihintay siyang isang tao at sinasamantala niya ang sandaling wala roon ang kanyang Argus—oras ng hapunan ni Linares.

"Makikita mo, mananatili rito ang multong iyan hanggang alas-otso," bulong ni Sinang habang itinuturo ang kura. "At pagdating ng alas-otso, darating na _siya_. In love ang kura kay Linares."

Napatingin si Maria Clara sa kaibigan niya nang may pagkabigla, pero tuloy-tuloy pa rin si Sinang sa nakakatakot nitong satsat: "Ay, alam ko kung bakit ayaw niyang umalis kahit pinaparamdam ko na—ayaw niyang magsayang ng langis sa kumbento! Hindi mo ba alam na mula nang magkasakit ka, ipinapatay na niya ang dalawang ilaw na dati niyang laging pinasisindihan? Pero tingnan mo nga kung paano siya tumitig, at ang itsura ng mukha niya!"

Sa sandaling iyon, tumunog ang orasan sa bahay ng alas-otso. Nanginig ang kura at naupo sa isang sulok.

"Dumating na siya!" bulalas ni Sinang sabay kurot kay Maria Clara. "Hindi mo ba siya naririnig?"

Umalingawngaw ang kampana ng simbahan para sa alas-otso at tumayo ang lahat upang manalangin. Nagdasal si Padre Salvi sa mahinang tinig na nanginginig, pero dahil abala ang bawat isa sa sarili nilang iniisip, walang nakapansin sa pagkabalisa ng pari.

Katatapos pa lang ng dasal nang dumating si Ibarra. Nagluluksa ang binata hindi lang sa suot niya kundi pati sa kanyang mukha, kaya nang makita siya ni Maria Clara, agad itong tumayo at humakbang palapit para itanong kung ano ang nangyari. Pero sa mismong sandaling iyon, may putok ng baril na umalingawngaw. Napahinto si Ibarra, umikot ang kanyang mga mata, at nawalan siya ng imik. Nagtago ang kura sa likod ng isang haligi. Sunod-sunod pang putok ang narinig mula sa direksiyon ng kumbento, kasabay ng mga sigaw at yabag ng mga taong nagtatakbuhan. Nagkandarapa sa pagpasok sina Kapitan Tiago, Tiya Isabel, at Linares, na sumisigaw ng, "Tulisan! Tulisan!" Kasunod si Andeng, iwinawasiwas ang ihawan habang patakbo papunta sa kanyang kapatid sa ampon.

Lumuhod si Tiya Isabel habang umiiyak at inuusal ang _Kyrie eleyson_; si Kapitan Tiago, maputla at nanginginig, ay may nakatusok na atay ng manok sa kanyang tinidor na buong luha niyang iniaalay sa Birhen ng Antipolo; si Linares naman, na puno pa ang bibig ng pagkain, ay may hawak na kutsilyong panghiwa; magkayakap sina Sinang at Maria Clara; at ang tanging hindi

gumagalaw, na parang naging bato, ay si Crisostomo, na hindi maipaliwanag ang kaputlaan.

Nagpatuloy ang mga sigaw at tunog ng mga hampas, malalakas na nagsasara ang mga bintana, at paminsan-minsa'y may naririnig na putok ng baril.

"Christie eleyson!_ Santiago, mangyari nawa ang propesiya! Isara ang mga bintana!" daing ni Tiya Isabel.

"Limampung malalaking bomba at dalawang misa de gracia!" tugon ni Kapitan Tiago. "Ora pro nobis!_"

Unti-unting nanaig ang mabigat na katahimikan, pero hindi nagtagal ay nabasag iyon ng tinig ng alperes na sumisigaw habang tumatakbo: "Padre, Padre Salvi, halika rito!"

"Miserere!_ Tinatawag ng alperes ang kumpisal," sigaw ni Tiya Isabel. "Sugatan ang alperes?" mabilis na tanong ni Linares. "Ah!!!" Noon lang niya napansing hindi pa pala niya nalulunok ang laman ng bibig niya.

"Padre, halika rito! Wala nang dapat ikatakot!" patuloy na sigaw ng alperes.

Sa wakas, nagpasya ang maputlang si Fray Salvi na lumabas sa kanyang pinagtataguan at bumaba ng hagdan.

"Napatay ng mga tulisan ang alperes! Maria, Sinang, pumasok kayo sa silid ninyo at ikandado ang pinto! Kyrie eleyson!_"

Lumingon din si Ibarra patungo sa hagdanan, sa kabila ng sigaw ni Tiya Isabel: "Huwag kang lalabas, hindi ka pa nakapangungumpisal, huwag kang lalabas!" Natatangi siyang

kaibigan ng ina nito.

Pero umalis si Ibarra sa bahay. Parang umiikot ang lahat sa paligid niya, at tila hindi matatag ang lupa sa ilalim ng kanyang mga paa. Umuugong ang kanyang mga tainga, mabigat at pasuray-suray ang kanyang lakad. Sa kanyang paningin, salit-salitang dumaan ang mga bugso ng dugo, liwanag, at anino, at kahit maliwanag ang buwan, natitisod pa rin siya sa mga bato at troso sa bakante at mapanglaw na kalsada.

Malapit sa kuwartel, nakakita siya ng mga sundalong nakatarak ang mga bayoneta, abalang nag-uusap nang may matinding pagkasabik kaya nakaraan siya nang hindi nila napapansin. Mula sa munisipyo ay maririnig ang mga hampas, sigaw, at mura, at nangingibabaw sa lahat ang tinig ng alperes: "Sa bartolina! Posasan sila! Barilin ang sinumang gagalaw! Sarhento, magbantay ka! Ngayon walang sinumang maglalakad-lakad, kahit ang Diyos! Kapitan, hindi ito oras para matulog!"

Binilisan ni Ibarra ang pag-uwi, kung saan balisang naghihintay sa kanya ang kanyang mga utusan. "Siyahan ang pinakamagandang kabayo at saka matulog na kayo!" utos niya sa kanila.

Pagpasok sa kanyang silid-aralan, dali-dali siyang nag-impake ng isang bag sa paglalakbay, binuksan ang isang bakal na kaha, kinuha ang perang naroon, at isinilid iyon sa ilang supot. Pagkatapos, tinipon niya ang kanyang mga alahas, ibinaba ang isang larawan ni Maria Clara, nagsandata ng isang punyal at dalawang rebolber, at humarap sa isang aparador kung saan niya itinatago ang kanyang mga kasangkapan.

Sa sandaling iyon, tatlong malalakas na katok ang umalingawngaw sa pinto. "Sino iyan?" tanong ni Ibarra sa madilim na tinig.

"Buksan mo, sa ngalan ng Hari, buksan mo agad, kung hindi ay sisirain namin ang pinto," sagot ng isang mapag-utos na tinig sa Espanyol.

Napatingin si Ibarra sa bintana, kumislap ang kanyang mga mata, at ikinasa niya ang kanyang rebolber. Pero nagbago ang isip niya, ibinaba ang mga sandata, at lumapit upang buksan ang pinto kasabay ng pagdating ng utusan. Agad siyang sinunggaban ng tatlong guwardiya.

"Ituring mong bilanggo ka sa ngalan ng Hari," sabi ng sarhento.

"Bakit?"

"Doon na nila sasabihin sa iyo. Bawal kaming magsabi." Sandaling nag-isip ang binata at pagkatapos, marahil ay ayaw niyang matuklasan ng mga sundalo ang paghahanda niya sa pagtakas, pinulot niya ang kanyang sombrero at nagsabi, "Nasa inyo ako. Sa palagay ko, ilang oras lang naman ito."

"Kung mangangako kang hindi ka tatangkang tumakas, hindi ka namin tatalian—iyan ang pabor na ibinibigay ng alperes—pero kapag tumakbo ka—"

Sumama si Ibarra sa kanila, at naiwan ang kanyang mga utusan na litong-lito at takot na takot.

Samantala, ano na ang nangyari kay Elias? Pagkaalis sa bahay ni Crisostomo, tumakbo siya na parang wala sa sarili, ni hindi inaalam kung saan siya napapadpad. Tinawid niya ang mga

bukid na halos mabaliw sa matinding pagkabalisa hanggang marating niya ang gubat. Tinalikuran niya ang bayan, ang liwanag—maging ang buwan ay nakapagpapabagabag sa kanya kaya sumuong siya sa mahiwagang dilim ng mga puno. Doon, minsang humihinto at minsang sumusunod sa mga landas na bihirang daanan, sumasandal sa matatandang punongkahoy o nasasabit sa masukal na halamanan, tumitig siya sa bayan na naliligo sa liwanag ng buwan at nakalatag sa kapatagan sa tabi ng lawa. Nagliparan ang mga ibong nagising sa tulog, gumalaw sa mga sanga ang malalaking paniki at mga kuwago habang humihiyaw nang matinis at nakatitig sa kanya sa pamamagitan ng kanilang bilog na mga mata, ngunit wala siyang narinig ni pinansin. Sa kanyang guniguni, hinahabol siya ng mga nasaktang anino ng kanyang angkan. Sa bawat sanga ay para bang nakikita niya ang nakapangingilabot na basket na kinalalagyan ng duguang ulo ni Balat, gaya ng pagkukuwento sa kanya ng kanyang ama. Sa bawat puno ay wari niyang natitisod siya sa bangkay ng kanyang lola. Iniisip niyang nakikita niya ang nabubulok na kalansay ng kanyang nilapastangang lolo na nakabitin sa gitna ng mga anino—at ang kalansay, ang bangkay, at ang duguang ulo ay sumisigaw sa kanya, "Duwag! Duwag!"

Pagkababa mula sa burol, bumaba si Elias sa lawa at takbong-takbong sumunod sa pampang, balisang-balisa. Doon, sa malayo sa gitna ng tubig, kung saan ang liwanag ng buwan ay waring bumubuo ng isang ulap, inakala niyang may isang multong umaangat at lumulutang—ang anino ng kanyang kapatid na babae, duguan ang dibdib at nakalugay ang buhok na humahapay. Lumuhod siya sa buhangin at iniunat ang mga bisig habang sumisigaw, "Ikaw rin!"

Pagkatapos, hindi inaalis ang tingin sa ulap, dahan-dahan siyang tumayo at lumusong sa tubig na para bang may sinusundan. Tinahak niya ang banayad na hilig na bumubuo sa mababaw na bahagi at di nagtagal ay malayo na siya sa pampang. Umabot sa kanyang baywang ang tubig, pero nagpatuloy siya na parang nabighani, sunod nang sunod sa makamultong nang-aakit. Maya-maya, umabot na sa kanyang dibdib ang tubig—biglang umugong ang sunod-sunod na putok ng riple, naglaho ang pangitain, at natauhan ang binata. Sa katahimikan ng gabi at sa mas siksik na hangin, malinaw at buung-buo niyang narinig ang mga putok. Huminto siya upang mag-isip at saka lamang napansing nasa tubig siya—sa ibabaw ng payapang alon ng lawa, natatanaw pa rin niya ang mga ilaw sa mga kubo ng mga mangingisda.

Bumalik siya sa pampang at nagsimulang maglakad papunta sa bayan, pero siya mismo ay hindi alam kung bakit. Parang walang tao sa mga kalsada, sarado ang mga bahay, at kahit ang mga asong karaniwang tahol nang tahol buong gabi ay nagkubli sa takot. Lalong pinatindi ng mapilak na liwanag ng buwan ang lungkot at pag-iisa.

Dahil takot siyang makasalubong ang mga guwardiya sibil, dumaan siya sa mga bakuran at hardin. Sa isa sa mga iyon, inakala niyang may nakita siyang dalawang tao, pero nagpatuloy lang siya, palundag-lundag sa mga bakod at pader, hanggang sa matapos ang matinding hirap ay narating niya ang kabilang dulo ng bayan at nagtungo sa bahay ni Crisostomo. Sa may pintuan naroon ang mga utusan, nagdadalamhati sa pagkakadakip ng kanilang amo.

Nang malaman niya ang nangyari, kunwari ay umalis si Elias, pero sa totoo lang umikot siya sa likod ng bahay, tumalon sa pader, at gumapang papasok sa bintana ng silid-aralan kung saan nakasindi pa ang kandilang sinindihan ni Ibarra. Nakita niya ang mga aklat at papeles, at natagpuan ang mga armas, mga alahas, at mga supot ng salapi. Habang binubuo niya sa isip ang eksenang naganap doon at nakikita ang napakaraming papeles na maaaring makapagbigay ng hinala, nagpasya siyang tipunin ang mga iyon, ihagis palabas ng bintana, at ibaon.

Pero nang sumulyap siya sa kalsada, nakita niyang may dalawang guwardiya na papalapit, kumikislap sa liwanag ng buwan ang kanilang mga bayoneta at sombrero. Kasama nila ang directorcillo. Bigla siyang nagpasya: tinipon niya ang mga papeles at ilang damit sa gitna ng silid, binuhusan ng langis mula sa lampara, at sinunog ang lahat. Mabilis niyang isinisiksik ang mga armas sa kanyang sinturon nang mapansin niya ang larawan ni Maria Clara at sandaling nag-atubili. Pagkatapos, isinuksok niya iyon sa isa sa mga supot at, tangan ang mga iyon, tumalon siya mula sa bintana papunta sa hardin.

Tamang-tama lang na nagawa niya iyon, dahil pinipilit nang pasukin ng mga guwardiya ang bahay. “Papasukin ninyo kami para kunin ang mga papeles ng inyong amo!” sigaw ng directorcillo.

“May pahintulot ba kayo? Kung wala, hindi kayo makakapasok,” sagot ng isang matanda.

Pero itinulak siya ng mga sundalo gamit ang mga dulo ng kanilang riple at nagtakbuhan paakyat sa hagdan, kasabay ng pagbugso ng makapal na usok sa buong bahay at ng mahahabang dila ng apoy na sumiklab mula sa silid-aralan at lumamon sa mga pinto at bintana.

"Sunog! Sunog!" ang sigaw habang nag-uunahan ang bawat isa na iligtas kung ano ang kaya niya. Pero naabot na ng apoy ang maliit na laboratoryo at nasindihan ang mga madaling magliyab na gamit doon, kaya napilitang umurong ang mga bantay. Umuungal ang apoy, nilalamon ang lahat ng madaanan nito at hinaharangan ang mga daanan. Walang nangyari sa pag-igib ng tubig mula sa balon at sa pagsigaw ng saklolo, dahil hiwalay ang bahay sa iba. Kumalat ang sunog sa lahat ng silid at nagbuga sa langit ng makakapal na paikot-ikot na usok. Hindi nagtagal, ang buong gusali ay lubos nang nasa awa ng apoy, na lalo pang pinalakas ng hangin, na habang tumitindi ang init ay lalo ring lumalakas. May ilang taga-bukid na dumating, pero para lamang pagmasdan ang napakalaking siga na iyon—ang wakas ng matandang gusaling matagal nang iginalang ng mga elemento.

KABANATA LVI

Mga Usap-usapan at Paniniwala

Sa wakas ay nagbukang-liwayway rin para sa bayang balot ng takot. Tahimik at walang katao-tao pa rin ang mga kalye malapit sa kuwartel at sa munisipyo, at ang mga bahay ay walang anumang palatandaan ng buhay. Gayunman, biglang bumukas nang may kalabog ang kahoy na takip ng isang bintana, at isang ulo ng bata ang sumungaw, iniikot sa magkabilang panig habang sumisilip sa lahat ng direksiyon. Pero agad ding may narinig na isang malutong na hampas—palatandaan na tumama ang balat na tsinelas sa malambot na laman ng tao—kaya napangiwi ang bata, pumikit, at nawala. Muling sumara nang malakas ang bintana.

Pero may nauna nang naglakas-loob. Walang dudang narinig sa paligid ang pagbukas at pagsara ng bintanang iyon, dahil maya-maya pa ay may isa pang bintanang dahan-dahang bumukas at maingat na sumilip ang ulo ng isang kulubot at walang-ngiping matanda: si Sister Puté rin iyon, ang siya ring gumawa ng malaking eksena habang nangangaral si Padre Damaso. Ang mga bata at matatandang babae ang mga kinatawan ng pag-uusisa sa mundong ito: ang una dahil gusto nilang malaman ang mga bagay-bagay, at ang huli dahil nais nilang maalala ang mga iyon.

Mukhang walang magtatapat ng tsinelas kay Sister Puté, kaya nanatili siyang nakatanaw sa malayo habang nakakunot ang noo. Pagkatapos ay nagmumog siya, malakas na dumura, at nag-antanda. Sa bahay sa tapat, isa pang bintana ang marahang

bumukas at lumitaw si Sister Rufa, ang babaeng ayaw mandaya o madaya. Nagkatitigan sila sandali, nagngitian, nagsenyasan, at muli ring nag-antanda.

"Jesús, parang misa de gallo sa dami ng putukan—talagang parang paputok!" puna ni Sister Rufa.

"Mula nang salakayin ni Balat ang bayan, wala na akong nakitang gabing katulad niyon," sagot ni Sister Puté.

"Ang daming putok! Sabi nila, grupo raw iyon ni matandang Pablo."

"Mga tulisanes? Imposible naman! Ang sabi, mga cuadrillero ang nakalaban ng mga guwardiya sibil. Kaya raw inaresto si Don Filipo."

"Sanctus Deus!_ Sabi nila, hindi bababa sa labing-apat ang napatay."

Isa-isang nagbukas ang iba pang mga bintana, at mas marami pang mukha ang sumilip para bumati at magpalitan ng kuro-kuro. Sa malinaw na liwanag ng umagang nangangakong magiging maaraw, tanaw sa malayo ang mga sundalo, pabalik-balik at litong kumikilos na parang mga abong anino.

"Ayan, may isa na namang bangkay!" sigaw mula sa isang bintana.

"Isa? Dalawa ang nakikita ko."

"At ako rin—pero talaga bang hindi ninyo alam kung ano iyon?" tanong ng isang lalaking tuso ang mukha.

"Ah, ang mga cuadrillero!"

"Hindi, ginoo, himagsikan iyon sa kuwartel!"

"Anong himagsikan? Ang kura laban sa alferez?"

"Hindi, wala sa mga iyan," sagot ng lalaking unang nagtanong. "Ang mga Instik ang naghimagsik." Pagkasabi nito, isinara niya ang kanyang bintana.

"Ang mga Instik!" sabay-sabay na ulit ng lahat, gulantang na gulantang. "Kaya pala wala ni isa sa kanila ang makita!" "Malamang pinatay na silang lahat!"

"Akala ko nga may masama silang binabalak. Kahapon—"

"Ako mismo ang nakakita. Kagabi—"

"Sayang naman!" bulalas ni Sister Rufa. "Napatay pa sila bago mag-Pasko, kung kailan namimigay sila ng mga regalo! Dapat hinintay na lang nila ang Bagong Taon."

Unti-unting nabuhay ang kalye. Naunang gumalaw ang mga aso, manok, baboy, at kalapati, at di nagtagal ay sinundan ang mga ito ng ilang gusgusing bata na magkakahawak sa braso habang mahiyain at takot na lumalapit sa kuwartel. Pagkaraan, may ilang matatandang babaeng lumitaw, may mga panyo sa ulo na nakatali sa ilalim ng baba at may hawak na malalaking rosaryo, kunwa'y taimtim na nagdarasal para palampasin sila ng mga sundalo. Nang makita ng lahat na puwede palang maglakad-lakad nang hindi binabaril, nagsimula nang lumabas ang mga lalaki na kunwa'y walang pakialam. Noong una, hanggang paligid lang ng kani-kanilang bahay ang ikinilos nila, habang hinihimas ang kanilang mga panabong na manok.

Pagkatapos, lalo nilang pinalayo ang kanilang paglalakad, pahinto-hinto paminsan-minsan, hanggang sa huli ay nakatayo na sila sa harap ng munisipyo.

Sa loob lang ng labinlimang minuto, iba't ibang bersyon na ng pangyayari ang kumalat. Sinasabi na si Ibarra, kasama ang kanyang mga utusan, ay nagtangkang dukutin si Maria Clara, at ipinagtanggol naman siya ni Kapitan Tiago sa tulong ng Guardia Civil. Hindi na raw labing-apat ang napatay kundi tatlumpu na. Sugatan din daw si Kapitan Tiago at aalis siya nang araw ding iyon papuntang Maynila kasama ang kanyang pamilya.

Nang dumating ang dalawang cuadrillero na may buhat na isang katawan sa natatakpang andas, kasunod ang isang guwardiya sibil, malaking gulo ng usapan ang sumiklab. Inakala ng marami na galing sila sa kumbento, at dahil sa hugis ng mga paa na nakalaylay sa isang dulo, may ilang nanghula kung sino ang patay. Maya-maya, may ibang nasa di-kalayuan na ang nagsabing alam niya kung sino iyon; pagdating pa sa iba, nadagdagan ang bangkay, nadoble ang hiwaga ng Santisima Trinidad, at naulit pa ang himala ng tinapay at isda—kaya umabot na sa tatlumpu't walo ang mga patay.

Pagsapit ng alas-siyete y medya, nang dumating ang iba pang bantay mula sa mga karatig-bayan, malinaw at detalyado na ang umiikot na kuwento. "Kakagaling ko lang sa tribunal, kung saan nakita kong bilanggo sina Don Filipo at Don Crisostomo," sabi ng isang lalaki kay Sister Puté. "Nakausap ko ang isa sa mga cuadrillero na nagbabantay. Ganito iyon: si Bruno, ang anak noong lalaking hinagupit hanggang mamatay, umamin kagabi sa lahat. Alam mo namang ipapakasal ni Kapitan Tiago ang

kanyang anak sa binatang Kastila, kaya sa tindi ng galit ni Don Crisostomo, gusto niyang maghiganti at tangka niyang patayin ang lahat ng Kastila, pati ang kura. Kagabi, sinalakay nila ang kuwartel at ang kumbento, pero mabuti na lang at sa awa ng Diyos, nasa bahay ni Kapitan Tiago ang kura. Sabi nila, marami rin sa kanila ang nakatakas. Sinunog ng mga guwardiya sibil ang bahay ni Don Crisostomo, at kung hindi lang nila siya naaresto agad, pati siya ay susunugin din nila."

"Sinunog nila ang bahay?"

"Arestado ang lahat ng utusan. Tingnan mo, kita pa ang usok mula rito!" sagot ng nagkukuwento habang lumalapit sa bintana. "Iyong mga nanggaling doon, marami silang ikinukuwentong malulungkot na bagay."

Lahat ay napatingin sa itinurong lugar. May manipis na haligi pa ng usok na dahan-dahang umaakyat sa langit. Lahat ay may nasabi—ang iba mas may awa, ang iba mas mapanumbat.

"Kawawang binata!" bulalas ng matandang lalaki, ang asawa ni Puté.

"Oo," sagot niya, "pero tingnan mo naman, hindi man lang siya nagpagawa ng misa para sa kaluluwa ng kanyang ama, na tiyak na mas nangangailangan niyon kaysa sa iba."

"Pero, babae, wala ka bang awa?"

"Kaawaan ang isang itiniwalag? Kasalanan daw ang maawa sa mga kaaway ng Diyos, sabi ng mga kura. Hindi mo ba naaalala? Sa sementeryo, naglalakad siya na parang nasa kulungan lang ng hayop."

"Pero magkapareho lang naman ang kulungan at ang sementeryo," sagot ng matanda, "ang kaibhan lang, sa una iisang uri lang ng hayop ang pumapasok."

"Tumahimik ka!" sigaw ni Sister Puté. "Ipinagtatanggol mo pa rin ang mga malinaw nang pinarusahan ng Diyos. Makikita mo, ipaaaresto ka rin nila. Sinusuportahan mo ang isang bahay na pabagsak na."

Natahimik ang kanyang asawa sa harap ng katuwirang iyon.

"Oo," dugtong ng matandang babae, "matapos niyang saktan si Padre Damaso, wala na siyang ibang dapat gawin kundi patayin si Padre Salvi."

"Pero hindi mo maikakaila na mabuti siya noong maliit pa siya."

"Oo, mabuti siya noon," sagot ng matandang babae, "pero nagpunta siya sa Espanya. Lahat ng pumupunta sa Espanya ay nagiging erehe, gaya ng sabi ng mga kura."

"Oho!" bulalas ng kanyang asawa, nang makakita ng pagkakataong makaganti ng sagot. "At ang kura, at lahat ng kura, at ang Arsobispo, at ang Papa, at ang Birhen—hindi ba taga-Espanya rin sila? Mga erehe rin ba sila? $_{Ab}$á!_"

Sa kabutihang-palad para kay Sister Puté, naputol ang usapan nang dumating ang isang utusang babae na takbong-takbo, maputlang-maputla at takot na takot.

"May lalaking nakabigti sa katabing hardin!" sigaw niya, hinihingal.

"May lalaking nakabigti?" sabay-sabay nilang bulalas sa pagkabigla. Nag-antanda ang mga babae. Walang makagalaw sa kinatatayuan nila.

"Opo," pagpapatuloy ng nanginginig na utusan; "pupunta sana ako para mamitas ng gisantes—sumilip ako sa hardin ng kapitbahay para tingnan kung naroon—may nakita akong lalaking nakabitin—akala ko si Teo iyon, iyong utusang laging nagbibigay sa akin ng—lumapit ako para—mamitas ng gisantes, at nakita kong hindi pala si Teo kundi isang patay na tao. Tumakbo ako nang tumakbo at—"

"Halika, tingnan natin," sabi ng matanda habang tumatayo. "Ituro mo ang daan."

"Huwag kang pumunta!" sigaw ni Sister Puté habang hinahablot ang kanyang camisa. "May mangyayari sa iyo! Nakabigti ba siya? E di siya ang may problema!"

"Hayaan mo akong makita siya, babae. Ikaw, Juan, pumunta ka sa kuwartel at ireport mo ito. Baka hindi pa siya patay."

Kaya nagtuloy siya sa hardin kasama ang utusan, na nanatiling nasa likuran niya. Sumunod naman ang mga babae, pati si Sister Puté mismo, na punô ng takot at pag-uusisa.

"Nandoon siya, ginoo," sabi ng utusan habang huminto siya at itinuro iyon ng daliri niya.

Huminto ang komite sa may magalang na layo at hinayaang ang matanda na lang ang lumapit nang mag-isa.

May bangkay na nakabitin sa sanga ng isang punong santol, marahang umiindayog sa hangin. Ilang sandali itong tinitigan ng matanda at nakita niyang naninigas na ang mga braso at binti, marumi ang damit, at nakayuko nang todo ang ulo.

"Hindi natin siya dapat galawin hangga't walang dumarating na kinatawan ng batas," malakas niyang sabi. "Naninigas na siya; matagal na siyang patay."

Dahan-dahang lumapit ang mga babae.

"Siya iyong lalaking nakatira roon sa maliit na bahay na iyon. Dumating siya rito dalawang linggo na ang nakaraan. Tingnan ninyo ang peklat sa mukha niya."

"Ave Maria!_" bulalas ng ilan sa mga babae.

"Ipagdarasal ba natin ang kaluluwa niya?" tanong ng isang dalaga matapos siyang tumitig at suriing mabuti ang bangkay.

"Tanga, erehe!" saway ni Sister Puté. "Hindi mo ba alam ang sinabi ni Padre Damaso? Tinutuya mo ang Diyos kapag ipinagdarasal mo ang isa sa mga isinumpa. Ang sinumang magpakamatay ay tiyak nang mapapahamak magpakailanman, kaya hindi siya inililibing sa banal na lupa."

Pagkatapos ay idinagdag niya, "Alam ko nang masama ang kahihinatnan ng taong ito; hindi ko kailanman malaman kung paano siya nabubuhay."

"Dalawang beses ko siyang nakitang nakikipag-usap sa nakatatandang sakristan," puna ng isang dalaga.

"Hindi naman siguro para mangumpisal o magpadasal ng misa!"

Dumating pa ang iba pang kapitbahay hanggang sa mapalibutan ng malaking pangkat ang bangkay, na patuloy pa ring umiindayog. Makalipas ang kalahating oras, dumating ang isang alguazil at ang directorcillo kasama ang dalawang cuadrillero, at ibinaba nila ang bangkay at inilagay sa isang andas.

"Parang nagmamadali nang mamatay ang mga tao," sabi ng directorcillo na nakangiti habang kinukuha ang pluma mula sa likod ng tainga niya.

Nagtanong siya nang mapanuri at mapagbutas, at isinulat ang salaysay ng alilang babae, na pilit niyang nililito—minsan titigan siya nang mabangis, minsan takutin, minsan isisi sa kanya ang mga bagay na hindi naman niya sinabi—hanggang sa, sa pag-aakalang makukulong siya, napaiyak siya at nauwi sa pagsasabing hindi naman siya naghahanap ng mga gisantes, at tinawag pa niya si Teo bilang saksi.

Habang nangyayari ang lahat ng ito, may isang taga-bukid na may malapad na salakot at malaking benda sa leeg na masusing sinusuri ang bangkay at ang lubid. Hindi naman mas maputla o mas nangingitim ang mukha kaysa sa iba pang bahagi ng katawan. May dalawang gasgas at dalawang pulang marka sa itaas ng pagkakasakal, at mapuputi ang hibla ng lubid na walang bahid ng dugo. Maingat niyang tiningnan ang camisa at pantalon, at napansin niyang makapal ang alikabok ng mga ito at may mga bahaging bagong punit. Pero ang pinakanakakuha ng pansin niya ay ang mga buto ng _amores_-secos_ na kumapit sa camisa hanggang kuwelyo.

"Ano ang tinitingnan mo?" tanong sa kanya ng directorcillo. "Tinitingnan ko po, señor, kung makikilala ko siya," pautal na sagot ng taga-bukid, bahagyang nag-aalis ng takip sa ulo pero sa paraang lalo pang bumaba ang salakot niya.

"Pero hindi mo ba narinig na si Lucas daw iyon? Tulog ka ba?"

Nagtawanan ang mga tao, habang ang napahiyang taga-bukid ay may kung anong ibinulong at dahan-dahang lumayo, yuko ang ulo.

"Hoy, saan ka pupunta?" sigaw ng matanda sa kanya.

"Hindi diyan ang labasan. Papunta iyan sa bahay ng patay."

"Mukhang tulog pa rin ang mokong," pabirong sabi ng directorcillo. "Mas mabuting buhusan na lang ng tubig."

Sa gitna ng tawanan ng mga nakapaligid, umalis ang taga-bukid sa lugar kung saan siya naging katawa-tawa at nagtungo sa simbahan. Sa sakristiya, hinanap niya ang nakatatandang sakristan.

"Tulog pa rin siya," brusko ang sagot. "Hindi mo ba alam na sinalakay kagabi ang kumbento?"

"Kung ganoon, hihintayin ko na lang siyang magising." Sinabi niya ito habang nakatitig nang tila hangal sa mga sakristan, gaya ng karaniwan sa mga taong sanay tratuhing magaspang.

Sa isang sulok na nalalatagan pa ng anino, mahimbing na natutulog sa malaking silya ang nakatatandang sakristang iisa ang mata. Nakasampa sa noo niya ang salamin, sa pagitan ng mahahabang hibla ng buhok, habang ang payat at maruming

dibdib niyang hubad ay marahang umaangat at bumababa.

Umupo sa malapit ang taga-bukid, na waring matiyagang maghihintay, pero naghulog siya ng isang pirasong barya at kunwari'y hinanap iyon sa tulong ng kandila sa ilalim ng silya ng nakatatandang sakristan. Napansin niya ang mga buto ng _amores-secos_ sa pantalon at sa manggas ng natutulog na sakristan. Nagising ito, kinuskos ang nag-iisa niyang maayos na mata, at agad pinagalitan ang taga-bukid nang may matinding yamot.

"Gusto ko sanang magpamisa, ginoo," sagot niya, na parang humihingi ng paumanhin ang tono.

"Tapos na ang mga misa," sabi ng sakristan, bahagyang lumambot ang boses niya nang marinig iyon. "Kung para bukas—para ba ito sa mga kaluluwa sa purgatoryo?"

"Hindi po, ginoo," sagot ng taga-bukid habang inaabot sa kanya ang isang piso.

Pagkatapos, nakatitig siya nang mariin sa nag-iisang mata nito at idinagdag, "Para ito sa isang taong malapit nang mamatay."

Pagkasabi nito, umalis siya sa sakristiya. "Nahuli ko na sana siya kagabi!" buntong-hininga niya habang inaalis ang benda at tumatayo nang tuwid, muling ibinabalik ang mukha at anyo ni Elias.

KABANATA LVII

Sa aba ng mga natalo!

Nauwi sa wala ang tuwa ko.

Sa harap ng pinto ng munisipyo, paroo’t parito ang mga bantay na mabagsik ang anyo, at tinatakot ng mga puwitan ng riple ang matatapang na batang nakaangat sa dulo ng mga paa o nagsasakitan para lang makasilip sa mga rehas.

Ang bulwagan mismo ay wala na ang kaaya-ayang anyong taglay nito noong pinag-uusapan pa ang programa ng pista—ngayon, madilim ito at may banta sa himpapawid. Halos hindi nagsasalita ang mga guwardiya sibil at mga cuadrillero na naroon, at kung magsalita man, maiikling salita lang at pabulong. Sa mesa, ang directorcillo, dalawang kawani, at ilang sundalo ay abala sa pagkakaluskos ng mga papel, samantalang ang alferez ay palakad-lakad mula sa isang dulo hanggang sa kabila, at paminsan-minsa’y mabangis na tumitingin sa pinto: kahit si Themistocles, sa tindi ng pagmamataas, ay hindi marahil nagmukhang higit pa kaysa rito sa mga larong Olimpiko matapos ang labanan sa Salamis. Sa isang sulok, humihikab si Doña Consolacion, inilalantad ang marumi niyang bibig at mga ngiping putol-putol, habang nakapako ang malamig at mapanindak niyang tingin sa pinto ng bilangguan, na puno ng malalaswang guhit. Napapayag niya ang asawa niya, na naging mas maamo dahil sa tagumpay nito, na hayaan siyang saksihan ang imbestigasyon at marahil pati ang mga kasamang pagpapahirap. Naamoy ng hyena ang bangkay at dinilaan ang sarili, yamot na sa tagal ng paghihintay.

Labis ang pagsisisi ng gobernadorcillo. Ang upuan niya—ang malaking silyang nasa ilalim ng larawan ng Kanyang Kamahalan—ay bakante, na waring nakalaan para sa iba. Bandang alas nuwebe, dumating ang kura, maputla at nakasimangot.

"Aba, hindi ka na nag-aksaya ng oras sa pagdating!" bati sa kanya ng alferez.

"Mas gugustuhin kong huwag na lang dumalo," mahinang tugon ni Padre Salvi, na hindi pinansin ang mapaklang tono ng alferez. "Napakakaba ko."

"Dahil wala nang ibang dumating para pumalit, naisip kong ang pagdating mo—Alam mo namang umaalis sila ngayong hapon."

"Si batang Ibarra at ang teniente-mayor?"

Itinuro ng alferez ang bilangguan. "Walo ang naroon," sabi niya. "Namatay si Bruno nang hatinggabi, pero naitala na ang kanyang pahayag."

Binati ng kura si Doña Consolacion, na yawn lang ang isinagot, saka siya umupo sa malaking silya sa ilalim ng larawan ng Kanyang Kamahalan. "Magsimula na tayo," pahayag niya.

"Ilabas ang dalawang nakagapos sa stock," utos ng alferez sa tonong pilit niyang pinatatapang hangga't maaari. Pagkatapos, humarap siya sa kura at sa mas mahinahong boses ay idinagdag, "Ikinandado sila roon na nilaktawan ang dalawang butas."

Para sa mga hindi pamilyar sa mga kagamitang ito ng pagpapahirap, sabihin na nating ang stock ay isa sa mga hindi gaanong malupit. Ang mga butas na pinapasukan ng mga binti ng pinarurusahan ay may pagitan na bahagyang mas maikli o mas mahaba sa isang talampakan; kapag nilaktawan ang dalawang butas, napipilitan ang bilanggo sa isang sobrang alanganing posisyon, na masakit lalo na sa mga bukung-bukong, at nagkakaroon ng humigit-kumulang isang yarda ang layo sa pagitan ng kanyang dalawang paa. Hindi

naman ito agad nakakapatay, gaya ng madaling maiisip.

Ang bantay-bilangguan, kasama ang apat na sundalo, ay itinulak paatras ang trangka at binuksan ang pinto. Mula sa dilim sa loob ay sumingaw ang nakakasukang amoy at makapal, mamasa-masang hanging halos hindi malanghap, kasabay ng mga daing at buntong-hiningang narinig. Nagsindi ng posporo ang isang sundalo, pero agad namatay ang apoy sa sobrang baho ng hangin, kaya kinailangan nilang maghintay hanggang sa bahagyang luminis ito.

Sa malabong liwanag ng kandila, unti-unting lumitaw ang ilang anyong-tao: may mga lalaking yakap ang mga tuhod o nakasubsob ang ulo sa pagitan ng mga ito, may mga nakadapa, may mga nakatayo, at may mga nakaharap sa dingding. May narinig na hampas at langitngit, kasabay ng mga mura—binuksan ang stock. Yumuko si Doña Consolacion, nakaumbok ang mga litid sa leeg at nakatutok ang nakausling mga mata sa bahagyang nakabukas na pinto.

Isang kaawa-awang anyo ang lumabas sa pagitan ng dalawang sundalo—si Tarsilo, kapatid ni Bruno. May posas ang kanyang mga pulsuhan at punit-punit ang kanyang damit, kaya lantad ang matipuno niyang katawan. May paghamak niyang itinuon ang tingin sa babae ng alferez.

"Ito ang pinakamatapang na lumaban at nagsabi sa mga kasama niyang tumakbo," sabi ng alferez kay Padre Salvi.

Sa likuran niya ay may isa pang kaawa-awang anyo, humahagulgol at umiiyak na parang bata. Pilay itong naglalakad, at lantad ang pantalon niyang may mga mantsa ng dugo.

“Maawa po kayo, ginoo, maawa! Huwag n’yo na akong ibalik sa bakuran,” iyak niyang pakiusap.

“Salbahe iyan,” sabi ng alferez sa kura. “Sinubukan niyang tumakas, pero tinamaan siya sa hita. Silang dalawa lang ang nahuli naming buhay.”

“Ano ang pangalan mo?” tanong ng alferez kay Tarsilo.

“Tarsilo Alasigan.”

“Ano ang ipinangako sa inyo ni Don Crisostomo kapalit ng pag-atake sa kuwartel?”

“Walang kinalaman sa amin si Don Crisostomo.”

“Huwag mo nang itanggi! Kaya nga sinubukan n’yong biglain kami.”

“Nagkakamali kayo. Binugbog ninyo hanggang mamatay ang aming ama, at ipinaghiganti lang namin siya, wala nang iba. Hanapin ninyo ang dalawa ninyong kasamahan.”

Napatingin ang alferez sa sarhento, gulat na gulat.

“Nandoon sila sa bangin kung saan namin sila itinapon kahapon at kung saan sila mabubulok. Patayin n’yo na ako ngayon, wala na kayong ibang malalaman.”

Lahat ay nagulat at natahimik, hanggang sa magsalita ang alferez. “Sasabihin mo kung sinu-sino pa ang iba mong kasabwat,” banta niya habang iwinawasiwas ang isang latigong yantok.

Bahagyang ngumiti ang bilanggo, ngiting puno ng paghamak. Ilang saglit na pabulong na nag-usap ang alferez at ang kura, saka humarap ang alferez sa mga sundalo. “Dalhin ninyo siya roon sa may mga bangkay,” utos niya.

Sa isang kariton sa sulok ng bakuran, nakasalansan ang limang bangkay, bahagyang natatakpan ng maruming piraso ng punit na banig. May isang sundalong paikot-ikot sa tabi ng mga iyon, dura nang dura.

“Kilala mo ba sila?” tanong ng alferez habang inaangat ang banig.

Hindi sumagot si Tarsilo. Nakita niya ang bangkay ng asawa ng baliw na babae, kasama ang dalawa pa: ang bangkay ng kapatid niya, na pinagsasaksak ng bayoneta, at ang kay Lucas na nakapulupot pa rin ang lubid sa leeg. Dumilim ang kanyang mukha, at tila may buntong-hiningang kumawala mula sa kanyang dibdib.

“Kilala mo ba sila?” tanong ulit sa kanya, pero nanatili siyang tahimik.

Humuni ang hangin at humagupit ang yantok sa kanyang mga balikat. Nanginig siya at nanikip ang kanyang mga kalamnan. Dinagdagan pa ang mga palo, pero hindi siya natinag.

“Hagupitin n’yo hanggang pumutok siya o magsalita!” sigaw ng alferez, nagngingitngit sa galit.

"Magsalita ka na," payo sa kanya ng directorcillo. "Papatayin ka rin naman nila kahit ano pa ang mangyari."

Ibinalik siya sa bulwagan kung saan naroon ang isa pang bilanggo, nanginginig ang mga paa at nagkakagatan ang mga ngipin habang tumatawag sa mga santo.

"Kilala mo ba ang taong ito?" tanong ni Padre Salvi.

"Ngayon ko lang siya nakita sa buong buhay ko," sagot ni Tarsilo, sabay tingin nang may awa sa isa.

Sinuntok siya ng alferez at saka sinipa. "Itali siya sa bangko!"

Hindi man lang inalis ang posas niyang balot sa dugo nang itali nila siya sa isang kahoy na bangko. Naglibot ang tingin ng kaawa-awang binata na para bang may hinahanap, at napansin niya si Doña Consolacion; nang makita niya ito, napangiti siya nang mapanukso. Sa pagtataka, sinundan ng mga naroon ang direksiyon ng kanyang tingin at nakita ang señora, na bahagyang kinakagat ang kanyang mga labi.

"Wala pa akong nakitang mas pangit na babae!" bulalas ni Tarsilo sa gitna ng pangkalahatang katahimikan. "Mas gugustuhin ko pang mahiga sa bangkong ito gaya ngayon kaysa mahiga sa tabi niya gaya ng ginagawa ng alferez."

Namutla ang Musa.

"Hahagupitin ninyo ako hanggang mamatay, Señor Alferez," dugtong niya, "pero ngayong gabi, ang babae mo mismo ang maghihiganti para sa akin sa pagyakap sa iyo."

"Busalan siya!" sigaw ng nagngangalit na alferez, nanginginig sa galit.

Parang iyon nga ang gusto ni Tarsilo, dahil nang maisuot ang busal ay kumislap ang kanyang mga mata sa kasiyahan. Sa isang hudyat ng alferez, nagsimula ang isang guwardiyang may hawak na latigong yantok sa nakapangingilabot na gawain nito. Biglang nanikip ang buong katawan ni Tarsilo, at kahit may telang nakatakip sa kanyang bibig ay nakawala pa rin siya ng mahaba at pigil na sigaw. Yumuko ang kanyang ulo at nabahiran ng dugo ang kanyang mga damit.

Maputla at ligaw ang tingin, hirap na tumayo si Padre Salvi, kumaway nang bahagya, at lumabas ng bulwagan na pasuray-suray ang mga hakbang. Sa kalsada, nakita niya ang isang dalagang nakasandal ang mga balikat sa pader, matigas at hindi gumagalaw, matamang nakikinig, nakatitig sa kawalan, at nakaunat ang nakakuyom na mga kamay sa kahabaan ng pader. Matinding tumatama sa kanya ang sikat ng araw. Para siyang halos hindi humihinga habang binibilang ang tuyot at mapurol na mga hampas at ang mga daing na nakadudurog ng puso. Kapatid iyon ni Tarsilo.

Samantala, nagpatuloy ang tagpo sa bulwagan. Ang kaawa-awang binata, lupaypay sa sakit, ay tahimik na naghintay na mapagod ang mga berdugo niya. Sa wakas, ibinaba ng hingal na hingal na sundalo ang kanyang braso, at ang alferez, namumutla sa galit at pagkabigla, ay sumenyas na kalagan siya. Pagkatapos, tumayo si Doña Consolacion at may ibinulong sa tainga ng kanyang asawa, na tumango bilang tanda ng pag-unawa.

"Sa balon siya!" utos niya.

Alam ng mga Pilipino ang ibig sabihin nito: sa Tagalog, tinatawag nila itong _timbaín_. Hindi natin alam kung sino ang nakaimbento ng paraang ito, pero sa palagay natin, napakatanda na nito. Marahil, ang katotohanang nasa ilalim ng balon ay isang mapanuyang pakahulugan.

Sa gitna ng bakuran ay nakatindig ang kaakit-akit na bunganga ng isang balon, na halos tabas lamang mula sa buhay na bato. Isang payak na kagamitang kawayan, na parang panghagod ng balon, ang ginagamit upang iahon ang malapot, malansa, at mabahong tubig. Doon naiipon ang mga basag na palayok, dumi ng hayop, at iba pang basura, sapagkat ang balong ito ay gaya ng bilangguan: taguan ng mga itinatakwil ng lipunan o ng mga itinuturing na wala nang silbi, at anumang mahulog doon, gaano man iyon kabuti noon, ay itinuturing nang ganap na nawawala. Gayunman, hindi ito kailanman tinabunan, at kung minsan pa nga, ang mga bilanggo ay hinahatulang bumaba roon upang palalimin ito, hindi dahil may inaasahang anumang kapaki-pakinabang mula sa gayong parusa, kundi dahil sa hirap ng trabahong iyon. Ang bilanggo na minsang bumaba roon ay magkakalagnat na tiyak na ikamamatay niya.

Pinagmasdan ni Tarsilo nang titig na titig ang lahat ng paghahanda ng mga sundalo. Namumutla siya, at ang kanyang mga labi ay nanginginig o waring may binubulong na dasal. Ang kayabangan ng kanyang kawalang-pag-asa ay tila naglaho na, o kahit paano'y humina. Ilang ulit niyang iniyuko ang naninigas niyang leeg at itinuon ang tingin sa lupa, na para bang nagpapasakop na sa kanyang pagdurusa. Dinala siya sa bunganga ng balon, kasunod ang nakangiting si Doña

Consolacion. Sa tindi ng kanyang paghihirap, napatingin siya nang may inggit sa bunton ng mga bangkay, at isang buntong-hininga ang kumawala sa kanyang dibdib.

"Magsalita ka na," payo na naman sa kanya ng directorcillo. "Ibibitin ka rin naman nila. Kahit paano, mamamatay kang hindi gaanong naghihirap."

"Makakalabas ka lang dito para mamatay," dagdag ng isang cuadrillero.

Inalis nila ang busal at isinabit siya patiwarik sa mga paa, dahil kailangan siyang ibaba nang ulo ang nauuna at manatili sandali sa ilalim ng tubig, gaya ng timba—pero mas matagal ang tao kaysa roon. Habang umalis ang alferez para humanap ng relo na pagbibilangan ng mga minuto, nakabitin si Tarsilo, nakalaylay ang mahaba niyang buhok at halos nakapikit ang mga mata.

"Kung mga Kristiyano kayo, kung may puso kayo," pakiusap niya sa mahinang tinig, "ibaba na ninyo ako agad o ipabangga ninyo ang ulo ko sa mga gilid para mamatay na ako. Gagantimpalaan kayo ng Diyos sa mabuting gawang ito—baka balang araw, kayo rin ang mapunta sa kalagayan ko!"

Bumalik ang alferez na may hawak na relo upang bantayan ang pagbaba sa kanya.

"Dahan-dahan, dahan-dahan!" sigaw ni Doña Consolacion, habang hindi inaalis ang tingin sa kaawa-awang lalaki. "Mag-ingat kayo!"

Dahan-dahang bumaba ang pingga ng balon. Kumiskis si Tarsilo sa mga nakausling bato at maruruming damong tumutubo sa

mga siwang. Pagkatapos ay huminto ang pingga habang binibilang ng alferez ang mga segundo.

"Iangat siya!" utos niya pagkalipas ng kalahating minuto. Ang malinaw at maindayog na lagitik ng mga patak ng tubig na bumabalik sa ibaba ang nagbalita na muli nang umaahon ang bilanggo sa liwanag. Dahil mas mabigat na ngayon ang pingga, mabilis siyang umangat. Maingay na nalaglag ang mga piraso ng bato at maliliit na batong natuklap sa mga pader. Nang makita siya ng tahimik na mga tao, ang noo at buhok niya ay pahid ng maruming putik, ang mukha niya ay puno ng hiwa at pasa, at ang katawan niya ay basang-basa at tumutulo. Napanginig siya sa lamig ng hangin.

"Magsasalita ka na ba?" tanong sa kanya.

"Alagaan ninyo ang kapatid ko," bulong ng kaawa-awang binata habang nakikiusap ang tingin sa isa sa mga cuadrillero.

Muling umingit ang kawayang pingga, at muling nawala ang hinatulang binata. Napansin ni Doña Consolacion na hindi gumagalaw ang tubig. Isang minuto ang binilang ng alferez.

Nang muli nilang iahon si Tarsilo, naninigas at namumutla ang kanyang mukha. Dilat na dilat ang kanyang mapupulang mga mata habang tinitingnan niya ang mga nakapaligid.

"Magsasalita ka na ba?" muling tanong ng alferez, ngayon ay may halong pagkabahala.

Umiling si Tarsilo, at muli nila siyang ibinaba. Papikit na ang kanyang mga talukap habang ang mga mata niya'y nakatitig pa rin sa langit na nilulutangan ng mapuputing ulap; iniunat niya

paatras ang leeg para masulyapan pa ang liwanag ng araw, ngunit di nagtagal ay kinailangan na naman niyang lumubog sa tubig, at tuluyan nang ikinubli sa kanya ng maruming tabing na iyon ang tanawin ng mundo magpakailanman.

Lumipas ang isang minuto. Nakita ng mapagmasid na si Muse ang malalaking bulang umaahon sa ibabaw ng tubig. “Nauuhaw siya,” natatawa niyang sabi. Muling tumahimik ang tubig.

Sa pagkakataong ito, isang minuto at kalahati bago nagbigay ng hudyat ang alferez. Hindi na naninigas ang mga tampok ng mukha ni Tarsilo. Bahagyang nakabukas ang kanyang mga talukap kaya kita ang puti ng mga mata niya; mula sa bibig niya’y umaagos ang maputik na tubig na may halong dugo. Pero hindi na nanginig ang katawan niya sa malamig na simoy.

Namumutla at takot na takot, nagkatinginan ang mga tahimik na nanonood. Sumenyas ang alferez na ibaba na ang bangkay, saka lumayo habang malalim ang iniisip. Idinikit ni Doña Consolation ang nagliliyab na dulo ng kanyang tabako sa hubad na mga binti nito, pero hindi man lang kumibot ang laman at namatay ang apoy.

“Sinakal niya ang sarili niya,” bulong ng isang cuadrillero. “Tingnan mo, napaurong ang dila niya na parang gusto niyang lunukin.”

Ang isa pang bilanggo, na pinanood ang tagpong iyon habang pinagpapawisan at nanginginig, ay ngayo’y palinga-linga sa lahat ng direksiyon na parang baliw. Inutusan ng alferez ang directorcillo na tanungin siya.

“Ginoo, ginoo,” daing niya, “sasabihin ko ang lahat ng gusto ninyong malaman.”

“Mabuti! Tingnan natin, ano ang pangalan mo?”

“Andong, [144] ginoo!”

“Bernardo—Leonardo—Ricardo—Eduardo—Gerardo—o ano ba?”

“Andong, ginoo!” ulit ng hangal.

“Isulat mo na lang na Bernardo, o kung ano man iyon,” dikta ng alferez.

“Apelyido?”

Tinitigan siya ng lalaki nang may matinding takot.

“Ano ang pangalang idinadagdag sa pangalang Andong?”

“Ah, ginoo! Andong ang Hangal, ginoo!”

Hindi napigilan ng mga nanonood ang mapangiti. Maging ang alferez ay napatigil sa pagparoo’t parito.

“Hanapbuhay?”

“Tagaputol ng mga sanga ng niyog, ginoo, at utusan ng biyenan ko.”

“Sino ang nag-utos sa inyo na salakayin ang kuwartel?”

“Wala po, ginoo!”

“Ano, wala? Huwag mo akong pagsinungalingan, kung hindi ihuhulog ka sa balon! Sino ang nag-utos sa iyo? Sabihin mo ang totoo!”

“Totoo po, ginoo!”

“Sino?”

“Sino po, ginoo?”

“Tinatanong kita kung sino ang nag-utos sa iyo na simulan ang himagsikan?”

"Anong rebolusyon po, ginoo?"

"Ito nga, dahil nasa bakuran ka ng kuwartel kagabi."

"Naku, ginoo!" bulalas ni Andong, namumula.

"Sino ang may kasalanan niyan?"

"Ang biyenan ko po, ginoo!"

Pagkasabi niya noon, napatingin ang lahat sa gulat at napatawa. Tumigil ang alferez at tinitigan ang kawawang lalaki, hindi naman nang may galit. Inakala nitong maganda ang naging dating ng sinabi niya, kaya mas ganado pa siyang nagpatuloy: "Opo, ginoo, ang biyenan ko kasi, ang pinapakain lang sa akin ay mga panis at bulok, kaya kagabi, nang mapadaan ako rito na sumasakit ang tiyan ko, nakita kong malapit ang bakuran ng kuwartel at nasabi ko sa sarili ko, 'Gabi na, wala namang makakakita sa akin.' Pumasok ako—tapos biglang may sunod-sunod na putok—"

Isang hampas ng yantok ang agad nagpatigil sa kanya.

"Sa kulungan," utos ng alferez. "Ngayong hapon, sa kabisera!"

KABANATA LVIII

Ang Sinumpa

Hindi nagtagal, kumalat sa buong bayan ang balitang paaalisin na ang mga bilanggo. Noong una, takot ang namayani; pagkatapos ay umalingawngaw ang iyakan at panaghoy. Halos mabaliw sa pag-aalala ang mga pamilya ng mga bihag, pabalik-balik mula kumbento hanggang kuwartel, mula kuwartel hanggang munisipyo. Wala silang makuhang ginhawa saanman, kaya napuno ang paligid ng mga sigaw at daing. Ang kura ay nagkulong dahil daw may sakit; ang alferez naman ay nagdagdag ng mga bantay, at ang mga nagmamakaawang babae ay sinasalubong ng mga ito ng mga puwitan ng riple; samantalang ang gobernadorcillo, na wala nang silbi sa simula pa lang, ay lalo pang nagmukhang hangal at inutil. Sa harap ng kulungan, ang mga babaeng may natitira pang lakas ay paroo't parito, at ang mga wala na ay naupo na lang sa lupa at paulit-ulit na tinatawag ang mga pangalan ng kanilang mga mahal sa buhay.

Kahit matindi ang sikat ng araw, ni isa sa mga kaawa-awang ito ay hindi naisip umalis. Si Doray, na dati'y masayahin at maligaya bilang asawa ni Don Filipo, ay pagala-gala ngayon na lupaypay ang loob, pasan sa mga bisig ang kanilang sanggol na anak, habang kapwa sila umiiyak. Nang payuhan siya ng mga kaibigan na umuwi na upang hindi malantad ang bata sa lagnat, sumagot ang nagdadalamhating babae, "Bakit pa siya mabubuhay kung wala rin naman siyang amang magpapalaki sa kanya?"

"Walang kasalanan ang asawa mo. Baka makabalik pa siya."

"Oo, kapag patay na tayong lahat!"

Napaluha si Capitana Tinay at paulit-ulit na tinatawag ang anak niyang si Antonio. Samantala, tahimik na nakatanaw si Capitana Maria sa maliit na rehas na kinaroroonan ng kambal niyang mga anak—ang dalawa niyang kaisa-isang lalaki.

Naroon din ang biyenan ng tagaputol ng mga punong niyog, pero hindi siya umiiyak. Sa halip, pabalik-balik siyang naglalakad, taas-kamay kung magkumpas, at pinagsasalitaan ang mga tao: "May nakita na ba kayong ganito? Aarestuhin ang Andong ko, babarilin siya, ipapahawak sa kanya ang cepo, dadalhin sa kabisera, at dahil lang—dahil lang may bago siyang pares ng pantalon! Dapat itong ipaghiganti! Umaabuso ang mga guardia sibil! Isinusumpa ko, kapag may nahuli pa akong isa sa kanila sa hardin ko, gaya ng madalas nang mangyari, pagtatagain ko siya, pagtatagain ko siya, o kaya—subukan niyang ako ang tagain!" Pero kakaunti lang ang nakiisa sa mga sigaw ng biyenang may dugong Muslim.

"Si Don Crisostomo ang may kasalanan sa lahat ng ito," buntong-hininga ng isang babae.

Nasa gitna rin ng mga tao ang guro, paikot-ikot at halatang litong-lito. Hindi kinukuskos ni Ñor Juan ang kanyang mga kamay, at wala rin sa kanya ang kanyang panukat at hulog; nakaitim siya, dahil nabalitaan na niya ang masamang nangyari at, gaya ng nakasanayan niyang ituring na tiyak na ang mangyayari sa hinaharap, naglululuksa na siya para sa pagkamatay ni Ibarra.

Alas-dos ng hapon, huminto sa harap ng munisipyo ang isang bukas na karitong hinihila ng dalawang baka. Agad itong dinumog ng mga tao, na nagtangkang kalasin ang mga baka at wasakin ang kariton. "Huwag ninyong gawin iyan!" sabi ni Capitana Maria. "Gusto ba ninyong paglakarin sila?" Dahil doon, napigil ang mga kamag-anak ng mga bilanggo.

Lumabas ang dalawampung sundalo at pinaligiran ang kariton; saka inilabas ang mga bilanggo. Si Don Filipo ang una, nakagapos. Nginitian niya ang kanyang asawa bilang pagbati, pero humagulgol si Doray, at nahirapan ang dalawang guwardiya na pigilan siyang yakapin ang asawa. Sumunod si Antonio, ang anak ni Capitana Tinay, na umiiyak na parang sanggol, at lalo lamang nitong pinalakas ang panaghoy ng kanyang pamilya. Si Andong na kulang sa isip ay napaiyak nang makita ang kanyang biyenan, ang sanhi ng kanyang kamalasan. Nakagapos din si Albino, ang dating estudyante ng teolohiya, gayundin ang kambal na anak ni Capitana Maria. Seryoso at mabigat ang mukha ng tatlo. Huling lumabas si Ibarra, hindi nakagapos, pero nasa pagitan ng dalawang guwardiya. Naglibot ang tingin ng maputlang binata, na para bang naghahanap ng isang mukhang may malasakit.

"Siya ang may kasalanan!" sigaw ng maraming boses. "Siya ang may sala, pero siya ang hindi nakagapos!"

"Wala namang ginawa ang manugang ko, pero nakaposas na siya!" Lumingon si Ibarra sa mga guwardiya. "Gapusin ninyo ako, at higpitan ninyo—siko sa siko," sabi niya.

"Wala kaming utos."

"Gapusin ninyo ako!" At sumunod ang mga sundalo.

Dumating ang alferez na nakasakay sa kabayo, balot ng sandata mula ulo hanggang paa, at may sampu o labinlimang sundalo pang kasunod.

Bawat bihag ay may pamilyang naroon para ipagdasal siya, iyakan siya, at tawagin siya sa pinakamalalambing na pangalan—maliban kay Ibarra, na walang sinuman; maging si Ñor Juan at ang guro ay naglaho rin.

"Tingnan mo ang ginawa mo sa asawa ko at sa anak ko!" sigaw ni Doray sa kanya. "Tingnan mo ang kaawa-awa kong anak! Inagawan mo siya ng ama!"

Kaya ang dalamhati ng mga pamilya ay nauwi sa galit laban sa binata, na sinisi nilang pinagmulan ng gulo. Nag-utos ang alferez na umalis na sila.

"Duwag ka!" sigaw ng biyenan ni Andong habang hinahabol ng tingin si Ibarra. "Habang ang iba ay lumalaban para sa iyo, nagtago ka, duwag!"

"Isinusumpa ka namin!" sigaw ng isang matanda habang tumatakbong kasabay niya. "Isumpa nawa ang gintong inipon

ng pamilya mo na gumulo sa aming kapayapaan! Sumpa! Sumpa!"

"Bitayin ka sana, erehe!" sigaw ng isang kamag-anak ni Albino. Hindi na niya napigilan ang sarili at dumampot siya ng bato at ibinato iyon sa binata.

Mabilis na ginaya ito ng iba, at umulan ng putik at bato sa kaawa-awang binata. Walang galit at walang reklamo, tahimik niyang tiniis ang makatarungang paghihiganti ng napakaraming pusong sugatan. Ito ang paghihiwalay, ang pamamaalam, na ibinigay sa kanya ng mga taong kinaroroonan ng lahat ng kanyang pagmamahal. Nakayuko ang ulo niya; marahil naiisip niya ang isang lalaking hinagupit sa mga lansangan ng Maynila, ang isang matandang babaeng bumagsak na patay nang makita ang ulo ng kanyang anak; marahil dumaraan sa kanyang isip ang kasaysayan ni Elias.

Kinailangang itaboy ng alferez ang mga tao palayo, pero hindi tumigil ang pambabato at mga insulto. Iisa lamang na ina ang hindi ibinunton sa kanya ang paghihiganti para sa sarili niyang dalamhati—si Capitana Maria. Hindi kumikilos, naninikip ang mga labi at puno ng tahimik na luha ang mga mata, pinanood niya ang paglayo ng dalawa niyang anak; ang kanyang katatagan at piping dalamhati ay humigit pa sa alamat ni Niobe.

Nagpatuloy ang prusisyon. Sa iilang bukás na bintanang may sumilip, ang pinakanaaawa sa binata ay yaong mga walang pakialam at mga usisero. Lahat ng kaibigan niya ay nagtago, pati si Kapitan Basilio mismo, na pinagbawalan ang anak niyang si Sinang na umiyak.

Nakita ni Ibarra ang umuusok na mga guho ng kanilang bahay—ang tahanan ng kanyang mga ninuno, kung saan siya isinilang, at kung saan nakapulupot ang pinakamamahal na alaala ng kanyang pagkabata at kabataan. Pumatak ang mga luhang matagal niyang pinigil, at yumuko siya at umiyak, nang wala man lang ginhawa ng maitago ang kanyang dalamhati dahil nakagapos siya, at wala ring sinumang nahabag sa kanyang pagdurusa. Ngayon, wala na siyang bayan, wala nang tahanan, wala nang pag-ibig, wala nang mga kaibigan, at wala nang kinabukasan!

Mula sa bahagyang mataas na lugar, may isang lalaking nakatanaw sa malungkot na prusisyon. Isa siyang matanda, maputla at payat na payat, balot ng kumot na lana at hirap na hirap na nakasandal sa isang tungkod. Siya ang matandang Pilosopo Tasio, na nang mabalitaan ang nangyari ay bumangon mula sa higaan para masaksihan iyon, ngunit hindi na sapat ang kanyang lakas para makarating sa munisipyo. Sinundan ng matanda ng tingin ang kariton hanggang sa maglaho iyon sa malayo, at pagkatapos ay nanatili pa siyang nakayuko nang ilang sandali, malalim ang iniisip. Maya-maya, tumayo siya at dahan-dahang naglakad pauwi, humihinto upang magpahinga sa bawat hakbang. Kinabukasan, natagpuan siyang patay ng ilang pastol sa mismong pintuan ng kanyang nag-iisang tahanan.

KABANATA LIX

Pagkamakabayan at Pansariling Interes

Palihim na ipinadala ng telegrapo sa Maynila ang ulat, at makalipas ang tatlumpu't anim na oras ay tinalakay na ito ng mga pahayagan nang may matinding hiwaga at maraming mapanghinalang pahiwatig—na dinagdagan, itinuwid, o pinutol ng sensura. Samantala, ang mga pribadong ulat na nagmula sa mga kumbento ang unang palihim na kumalat mula bibig hanggang bibig, na labis na nagpasindak sa mga nakarinig. Ang pangyayari, na nabaluktot sa sandaang paraan, ay pinaniwalaan nang mas madali o mas mahirap depende sa kung ito ba'y umaayon o sumasalungat sa hilig at paraan ng pag-iisip ng bawat nakarinig.

Kahit sa panlabas ay parang hindi naman nababagabag ang katahimikan ng bayan, ang kapayapaan sa loob ng bawat tahanan ay parang inikot na parang tubig sa isang lawa: sa ibabaw, payapa at malinaw ang tingin, pero sa ilalim ay tahimik na nagsisiksikan, sumisisid, at naghahabulan ang mga isda. Para sa isang bahagi ng mamamayan, mga krus, dekorasyon, epaulet, posisyon, prestihiyo, kapangyarihan, kahalagahan, at mga dangal ay nagsimulang umikot na parang mga paru-paro sa ginintuang himpapawid. Para naman sa iba, may maitim na ulap na umangat sa abot-tanaw, at mula sa abuhing lalim nito ay lumitaw, na parang maiitim na anino, ang mga rehas, tanikala, at maging ang nakatakdang bitayan. Sa hangin ay waring maririnig ang mga imbestigasyon, mga hatol, at mga sigaw mula sa silid-pahirap; nagpakita sa guniguni ang Marianas [145] at

Bagumbayan na nababalot sa punit at duguang lambong, magkahalo ang mangingisda at ang nahuli. Sa imahinasyon ng mga taga-Maynila, iginuhit ng tadhana ang pangyayaring ito na parang ilang abaniko ng mga Tsino—itim ang isang panig, samantalang ang kabila ay ginintuan at may makukulay na ibon at bulaklak.

Sa mga kumbento, sukdulan ang pagkakagulo. Inihanda ang mga karwahe, nagdalaw-dalawan ang mga Provincial at nagsagawa ng mga lihim na pagpupulong; nagpunta sila sa mga palasyo upang ialok ang kanilang tulong sa _pamahalaan sa mapanganib nitong krisis_. Muli na namang napag-usapan ang mga kometa at mga masamang palatandaan.

"_A Te Deum! A Te Deum!_" sigaw ng isang prayle sa isang kumbento. "Sa pagkakataong ito, walang dapat lumiban sa koro! Hindi maliit na awa ng Diyos na maipakita ngayon, lalo na sa mga panahong wala nang pag-asa, kung gaano tayo kahalaga!"

"Ngayong aral na ito, siguradong mapapakagat-labi ang munting heneral na si _Mal-Aguero_ [146]," sagot ng isa pa.

"Ano kaya ang nangyari sa kanya kung wala ang mga korporasyong panrelihiyon?"

"At para mas maayos na maipagdiwang ang pista, abisuhan ang kusinero at ang tagapangasiwa ng refectory. _Gaudeamus_ nang tatlong araw!"

"Amen!" "Viva Salvi!" "Amen!"

Sa ibang kumbento, iba naman ang usapan.

"Kita mo na? Estudyante ng mga Heswita ang taong iyon. Sa Ateneo nanggagaling ang mga pilibustero."

"At ang mga laban sa prayle."

"Sinabi ko na sa inyo. Sinisira ng mga Heswita ang bansa, nilalason nila ang kabataan, pero pinagtitiisan sila dahil nakaguguhit sila ng kung anu-anong guhit sa papel kapag may lindol."

"At Diyos lang ang nakaaalam kung paano nila ginagawa iyon!"

"Oo, pero huwag ninyo silang salungatin. Kapag umuuga at gumagalaw ang lahat, sino pa ang magdodrowing ng mga diyagram? Wala, Padre Secchi--" [147]

At ngumiti sila nang may mapanghamak na pagtingin ng mga nakatataas.

"Pero paano naman ang mga taya sa panahon at ang mga bagyo?" tanong ng isa pa nang may pangungutya. "Hindi ba maka-Diyos ang mga iyon?"

"Kahit sinong mangingisda kayang hulaan ang mga iyon!"

"Kapag ang namumuno ay isang hangal—sabihin mo sa akin ang lagay ng ulo mo at sasabihin ko ang lagay ng paa mo! Pero makikita mo kung paano nagkakampihan ang magkakaibigan. Halos humihingi na ang mga pahayagan ng mitra para kay Padre Salvi."

"Makukuha niya iyon! Lalamunin niya agad!"

"Talaga ba?"

"Bakit hindi! Ngayon, ibinibigay na iyan sa kahit anong dahilan. May kilala akong isang tao na nakakuha niyan sa mas maliit na bagay. Sumulat siya ng mumurahing akda para patunayang ang mga Indio ay wala raw kakayahang maging anuman kundi mga mekaniko. Pwe, mga kalumaan!"

"Tama! Ang sobrang paboritismo ay nakasasama sa Relihiyon!" bulalas ng isa pa. "Kung may mga mata lang sana ang mga mitra at nakikita nila kung anong mga ulo ang pinapatungan nila--"

"Kung likas na bagay ang mga mitra," dagdag ng isa pa sa pa-ilong na tinig, "_Natura abhorrer vacuum_."

"Kaya nga nila iyon inaagaw, naaakit sila ng kawalan ng laman!" sagot ng isa pa.

Ito at marami pang iba ang pinag-usapan sa mga kumbento, pero ililigtas na natin ang mambabasa sa iba pang komentaryong pulitikal, metapisikal, o maaanghang, at dadalhin natin siya sa isang pribadong bahay. Dahil kakaunti lang ang kakilala natin sa Maynila, pumasok tayo sa tahanan ni Kapitan Tinong, ang magalang na taong nakita nating ubod-sipag sa pag-anyaya kay Ibarra na parangalan siya ng pagdalaw.

Sa mayaman at maluwang na sala ng kanyang bahay sa Tondo, nakaupo si Kapitan Tinong sa isang malapad na silyong may sandalan, kinukuskos ang kanyang mga kamay sa mukha at batok sa kilos ng pagkadismaya, habang ang kanyang asawa, si Kapitana Tinchang, ay umiiyak at pinangangaralan siya. Mula sa sulok, tahimik at tulalang nakikinig ang dalawa nilang anak na babae, bagaman halatang labis na apektado.

"Ay, Birhen ng Antipolo!" sigaw ng babae. "Ay, Birhen ng Rosaryo at ng Sinturon! [148] Ay, ay! Ina ng Novaliches!"

"Inay!" tugon ng nakatatandang anak na babae.

"Sinabi ko na sa iyo!" patuloy ng asawa sa tonong nanunumbat. "Sinabi ko na sa iyo! Ay, Birhen ng Carmen, [149] ay!"

"Pero wala ka namang sinabi sa akin," lakas-loob na sagot ni Capitan Tinong habang naiiyak. "Sa halip, ikaw pa nga ang nagsabi na tama lang na madalas akong pumunta sa bahay ni Capitan Tiago at makipagkaibigan sa kanya, dahil mayaman siya—at sinabi mo pa sa akin—"

"Ano! Ano ang sinabi ko sa iyo? Hindi ko sinabi iyan, wala akong sinabi! Ay, kung nakinig ka lang sana sa akin!"

"Ngayon sa akin mo pa ibinabaling ang sisi," mapait niyang sagot habang hinahampas ang sandalan ng kanyang silya. "Hindi ba't ikaw ang nagsabi na tama lang na anyayahan ko siyang kumain sa atin dahil mayaman siya? Hindi ba't sinabi mo na ang dapat lang nating kaibiganin ay mga mayayaman? _Ab á!_"

"Totoo namang sinabi ko iyon, dahil—dahil wala na akong ibang magawa. Wala kang ginawa kundi purihin siya: _Don Ibarra_ dito, _Don Ibarra_ doon, _Don Ibarra_ kahit saan. _Aba á!_ Pero hindi kita pinayuhang hanapin siya at kausapin sa handaang iyon! Hindi mo maikakaila iyan!"

"Paano ko malalaman na naroon pala siya?"

"Pero dapat alam mo iyon!"

"Paano ko malalaman, eh hindi ko nga siya kilala?"

"Pero dapat kilala mo siya!"

"Pero, Tinchang, noon ko lang siya nakita, noon ko lang din narinig na may ganoon palang tao!"

"Kung gayon, dapat noon pa kilala mo na siya at narinig mo na ang tungkol sa kanya. Iyan ang dahilan kung bakit lalaki ka at nagsusuot ng pantalon at nagbabasa ng _El Diario de Manila_,"[150] sagot ng kanyang asawang hindi man lang natinag, sabay tapon sa kanya ng nakakatakot na tingin.

Dito, hindi na alam ni Capitan Tinong kung ano pa ang isasagot. Pero hindi pa rin nasiyahan si Capitana Tinchang sa tagumpay na iyon; gusto pa niyang tuluyan siyang patahimikin. Kaya lumapit siya rito na nakakuyom ang mga kamao. "Ito ba ang pinaghirapan ko taon-taon, nagbanat ng buto at nagtipid, para ikaw naman sa katangahan mo ang magsayang ng bunga ng paghihirap ko?" sermon niya. "Ngayon darating sila para ipatapon ka, kukunin nila ang lahat ng ari-arian natin, gaya ng ginawa nila sa asawa ni—Ay, kung lalaki lang ako, kung lalaki lang ako!"

Nang makita niyang nakayuko ang kanyang asawa, muli siyang napahagulgol, pero paulit-ulit pa ring sinasabi, "Ay, kung lalaki lang ako, kung lalaki lang ako!"

"Sige nga, kung lalaki ka," tanong ng asawang napikon sa wakas, "ano ang gagawin mo?"

"Ano ang gagawin ko? Aba—aba—aba, ngayon ding sandali pupunta ako sa Kapitan-Heneral at mag-aalok na lumaban laban sa mga rebelde, ngayon na ngayon din!"

"Pero hindi mo ba nabasa ang sabi sa _Diario_? Basahin mo ito: 'Ang kasuklam-suklam at kahiya-hiyang pagtataksil ay nasugpo na nang may lakas, tatag, at sigla, at di magtatagal mararamdaman ng mga mapanghimagsik na kaaway ng Inang Bayan at ng kanilang mga kasabwat ang buong bigat at higpit ng batas.' Hindi mo ba nakikita? Wala nang himagsikan."

"Hindi mahalaga iyon! Dapat kang mag-alok ng sarili mo gaya ng ginawa nila noong '72; [151] iyon ang nagligtas sa kanila."

"Oo, iyan ang ginawa ni Padre Burg--"

Pero hindi niya natapos ang pangalang iyon, dahil biglang tumakbo ang asawa niya palapit at tinakpan ang bibig niya ng kamay. "Tumahimik ka! Binabanggit mo ba ang pangalang iyan para garotehin ka nila bukas sa Bagumbayan? Hindi mo ba alam na sapat nang banggitin iyan para mahatulan ka kahit walang paglilitis? Manahimik ka!"

Anuman ang naramdaman ni Kapitan Tinong tungkol sa pagsunod sa asawa niya, wala rin naman siyang magagawa, dahil natatakpan nito ang bibig niya ng dalawang kamay habang idinidiin ang maliit niyang ulo sa sandalan ng silya. Halos masakal na sana ang kawawang lalaki kung hindi lang may bagong taong dumating. Ito ang pinsan nilang si Don Primitivo, na kabisado ang "Amat," isang lalaking nasa mga apatnapung taong gulang, bilugan ang katawan, malaki ang tiyan, at elegante manamit.

"_Quid_ video?_" bulalas niya pagpasok. "Ano itong nakikita ko? _Quare_?_" [152]

"Ay, pinsan!" iyak ng babae habang patakbong lumalapit sa kanya, "ipinatawag kita dahil hindi ko na alam kung ano ang mangyayari sa amin. Ano ang maipapayo mo? Magsalita ka, nag-aral ka ng Latin at marunong kang mangatuwiran."

"Pero una, _quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum_." [153]

Marahan siyang naupo, at para bang may nakapapawing bisa ang mga pariralang Latin, tumigil sa pag-iyak ang mag-asawa at lumapit sa kanya upang sabik na hintayin ang payong manggagaling sa kanyang bibig, gaya noong minsang nakinig ang mga Griyego sa mga salitang magliligtas mula sa orakulo na magpapalaya sa kanila sa mga mananalakay na Persiano.

"Bakit kayo umiiyak? _Ubinam gentium sumus?_" [154]

"Narinig mo na ba ang tungkol sa pag-aalsa?"

"_Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae Civilis destructum? Et nunc?_ [155] Ano? May utang ba sa iyo si Don Crisostomo?"

"Wala, pero alam mo naman, inimbitahan siya ni Tinong sa hapunan at kinausap pa sa Puente de España—sa tapat ng araw! Sasabihin nilang kaibigan niya siya!"

"Kaibigan niya!" bulalas ng nabiglang Latinista habang tumatayo. "_Amice, amicus Plato sed magis amica veritas_. Magkakapareho ang magkakasama. _Malum est negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultatum!_ [156] Ahem!"

Namutlang parang bangkay si Kapitan Tinong nang marinig ang sunod-sunod na salitang may _um_; masamang pahiwatig ang tunog na iyon. Napapikit at nagdaupang-palad ang asawa niya, saka nakiusap:

"Pinsan, huwag mo muna kaming kausapin sa Latin ngayon. Alam mo namang hindi kami pilosopo na gaya mo. Mag-Espanyol o Tagalog na lang tayo. Bigyan mo kami ng payo."

"Sayang at hindi ka marunong ng Latin, pinsan. Ang katotohanan sa Latin, nagiging kasinungalingan sa Tagalog; halimbawa, _contra principia negantem fustibus est arguendum_ [157] ay isang katotohanang kasintibay ng arka ni Noe sa Latin, pero minsan ko iyong isinagawa at ako pa ang napalo. Kaya sayang talaga at hindi kayo marunong ng Latin. Kung Latin ang gamit, maaayos sana ang lahat."

"Marami rin naman kaming alam na _oremus_, parcenobis_, at _Agnus Dei Catolis_, [158] pero ngayon hindi tayo magkakaintindihan. Bigyan mo si Tinong ng maipangangatwiran para hindi siya ibitin!"

"Malaki ang pagkakamali mo, pinsan, napakalaki, na nakipagkaibigan ka sa binatang iyon," sagot ng Latinista.

"Ang matuwid ang nagdurusa dahil sa makasalanan. Muntik na nga kitang payuhang gumawa na ng testamento. _Vae illis! Ubi est fumus ibi est ignis! Similis simili audet; atqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis--_" [159] Pagkasabi nito, umiling-iling siya nang may pagkasuklam.

"Saturnino, ano'ng nangyayari sa iyo?" sigaw ni Kapitana Tinchang sa matinding takot. "Ay, patay na siya! Doktor! Tinong, Tinongoy!"

Tumakbo palapit ang dalawa niyang anak na babae, at sabay-sabay silang napaiyak. "Himatay lang iyan, pinsan! Mas ikatutuwa ko sana kung—kung—pero sa malas, himatay lang. _Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis_. [160] Tubig, dali!"

"Huwag kang mamatay!" hikbi ng asawa. "Huwag kang mamatay, dahil darating sila at aarestuhin ka! Ay, kapag namatay ka at dumating ang mga sundalo, ay, ay!"

Binasa ng marunong na pinsan ang mukha ng biktima hanggang sa magkamalay ito. "Halika, huwag kang umiyak. _Inveni remedium_: may nahanap na akong lunas. Ihiga natin siya sa kama. Lakasan mo ang loob mo! Nandito ako sa tabi mo—kasama ang buong karunungan ng mga sinauna. Magpatawag ka ng doktor, at ikaw naman, pinsan, dumiretso ka agad sa Kapitan-Heneral at dalhan mo siya ng regalo—isang gintong singsing, isang kuwintas. _Dadivae quebrantant peñas_. [161] Sabihin mong pamaskong handog iyon. Isara ang mga bintana at pinto, at kung may magtanong sa pinsan ko, sabihin ninyong malubha ang sakit niya. Samantala, susunugin ko ang lahat ng sulat, papeles, at libro niya para wala silang makitang anuman, gaya ng ginawa ni Don Crisostomo. _Scripti testes sunt! Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat._" [162]

“Oo, gawin mo nga, pinsan, sunugin mo ang lahat!” sabi ni Capitana Tinchang. “Narito ang mga susi, narito ang mga sulat ni Kapitan Tiago. Sunugin mo ang mga iyan! Huwag kang magtira kahit isang pahayagang Europeo, dahil napakapanganib ng mga iyon. Narito ang mga kopya ng _The Times_ na itinabi ko para ipambalot sa sabon at mga lumang damit. Narito ang mga libro.”

“Pumunta ka na sa Kapitan-Heneral, pinsan,” sabi ni Don Primitivo, “at kami na ang bahala rito. _In extremis extrema_. [163] Bigyan mo lang ako ng kapangyarihan ng isang Romanong diktador, at makikita mo kung gaano kabilis kong maililigtas ang ban—ang ibig kong sabihin, ang pinsan ko.”

At nagsimula siyang mag-utos nang mag-utos, magkalkal ng mga estante ng libro, at magpunit ng mga papel, aklat, at sulat. Hindi nagtagal, malaki na ang apoy sa kusina. Pinagpuputol ng palakol ang mga lumang baril, at itinapon ang mga kalawanging rebolber. Nang gustuhin ng katulong na itira ang tubo ng isa para gawing sumpit, napagalitan siya:

“_Conservare etiam sperasti, perfida?_ [164] Sa apoy iyan!” At ipinagpatuloy niya ang sarili niyang auto da fé. Nang makita niya ang isang lumang aklat na nakabigkis sa vellum, binasa niya ang pamagat: _Revolutions of the Celestial Globes_, ni Copernicus. “Susmaryosep! _Ite_, maledicti, in ignem kalanis!_” [165] sigaw niya habang inihahagis iyon sa apoy. “Mga rebolusyon at si Copernicus! Krimen na nga, dinagdagan pa ng krimen! Mabuti na lang at dumating ako agad! _Liberty in the Philippines!_ Ta, ta, ta! Anong klaseng mga libro ito! Sa apoy ang lahat!”

Nasunog pati ang mga librong walang kalaban-laban, na isinulat lamang ng mga payak na may-akda; walang nakaligtas kahit ang pinakawalang-malay na akda. Tama si Pinsan Primitivo: ang matuwid ang nagdurusa dahil sa mga makasalanan.

Makalipas ang apat o limang oras, sa isang mapagkunwaring pagtitipon sa Intramuros, iyon ang pinag-uusapan ng lahat. Naroon ang maraming matatandang babae at mga dalagang nasa edad nang mag-asawa, mga asawa at anak ng mga kawani ng pamahalaan, nakasuot ng maluluwag na bestida, nagpapaypay at naghihikab. Sa hanay ng mga lalaki, na gaya rin ng mga babae ay bakas sa mukha ang kanilang pinag-aralan at pinagmulan, may isang matandang ginoo, pandak at iisa ang braso, na labis igalang ng iba. Siya naman ay nanatiling tahimik, na may halong paghamak.

"Sa totoo lang, dati ay hindi ko matagalan ang mga prayle at mga guwardiya sibil, napakabastos kasi nila," sabi ng isang matabang ginang, "pero ngayong nakikita ko na kung gaano sila kapaki-pakinabang at kalaki ang naitutulong nila, halos handa na akong pakasalan ang sinuman sa kanila. Makabayan ako."

"Tama iyan!" dagdag ng isang payat na babae. "Sayang at wala na ang dati nating gobernador. Lilinisin niya ang bansa na parang pinggang kakahugas lang."

"At malilipol ang buong lahi ng mga pilibustero!"

"Hindi ba sinasabi nilang marami pang mga pulo na kailangang tirhan? Bakit hindi na lang ipatapon doon ang lahat ng baliw na Indiong ito? Kung ako ang Kapitan-Heneral--"

"Mga señora," putol ng lalaking iisa ang braso, "alam ng Kapitan-Heneral ang kanyang tungkulin. Sa narinig ko, galit na galit siya, dahil pinagpala na niya nang husto ang Ibarra na iyan."

"Pinagpala nang husto!" ulit ng payat na babae habang marahas na nagpapaypay. "Tingnan ninyo kung gaano kawalang-utang-na-loob ang mga Indiong ito! Maaari ba silang tratuhin na parang tao? _Jesús!_"

"Alam ba ninyo ang narinig ko?" tanong ng isang opisyal ng militar.

"Ano iyon?"

"Pakinggan natin!"

"Ano raw ang sabi?"

"Ayon sa mga kagalang-galang na tao," sagot ng opisyal sa gitna ng malalim na katahimikan, "ang pagkakagulong ito tungkol sa pagpapatayo ng paaralan ay pawang kathang-isip lamang."

"_Jesús!_ Tingnan mo nga naman!" bulalas ng mga señora, at agad naniwala sa panlilinlang.

"Palusot lang ang paaralan. Ang totoong gusto niyang ipatayo ay isang kuta na mapagtataguan at mapagtatanggulan niya nang ligtas ang sarili kapag dumating kami para lusubin siya."

"Kaylaking kasamaan! Indio lang ang may kakayahang mag-isip ng ganoong kaduwag na bagay," bulalas ng matabang ginang. "Kung ako ang Kapitan-Heneral, agad nilang makikita—agad

nilang makikita--"

"Iyan nga ang sinasabi ko!" bulalas ng payat na babae habang humaharap sa lalaking iisa ang braso. "Dakpin ang lahat ng mumunting abogado, mga paring bagito, mga mangangalakal, at ipatapon o ipadeport sila nang walang paglilitis! Bunutin ang kasamaang iyan hanggang ugat!"

"Pero ang sabi, ang filibusterong ito ay inapo ng mga Kastila," puna ng lalaking iisa ang braso, nang hindi tumitingin kaninuman sa partikular.

"Oo naman!" bulalas ng matabang babae, walang bahid ng takot. "Mga creole talaga palagi! Walang Indio ang may alam tungkol sa himagsikan! Mag-alaga kayo ng mga uwak, mag-alaga kayo ng mga uwak!" [166]

"Alam ba ninyo ang narinig ko?" tanong ng isang creole na babae, para ilihis ang usapan. "Ang asawa ni Kapitan Tinong, naaalala ninyo siya, iyong babaeng sa bahay nila tayo sumayaw at naghapunan noong pista sa Tondo—"

"Iyong may dalawang anak na babae? Ano naman tungkol sa kanya?"

"Aba, ang babaeng iyon, ngayong hapon lang, nagbigay sa Kapitan-Heneral ng singsing na nagkakahalaga ng isang libong piso!"

Lumingon ang lalaking iisa ang braso. "Talaga? Bakit?" tanong niya, kumikislap ang mga mata.

"Sabi niya, pamasko raw iyon—"

"Pero may isang buwan pa bago mag-Pasko!"

"Baka natatakot siyang sa kanya tumama ang unos," puna ng matabang babae.

"At naghahanap na siya ng masisilungan," dagdag ng payat na señora.

"Kapag walang hinihinging kapalit, pag-amin iyon ng pagkakasala."

"Dapat itong siyasating mabuti," pahayag ng lalaking iisa ang braso, nag-iisip. "Pakiramdam ko, may itinatago rito."

"May itinatago, oo! Iyan na iyan ang sasabihin ko sana," sabat ng payat na babae.

"At ako rin," sabi ng isa pa, naunahan siya sa sasabihin, "napakakuripot ng asawa ni Kapitan Tinong—hanggang ngayon wala pa siyang ipinadadalang regalo sa atin kahit nakapunta na tayo sa bahay niya. Kaya kapag ang isang babaeng sakim at gahaman na gaya niya ay naglabas ng munting regalong nagkakahalaga ng isang libong piso—"

"Pero totoo ba talaga iyan?" usisa ng lalaking iisa ang braso.

"Siyempre! Talagang-talaga! Sinabi iyon sa kanya ng kasintahan ng pinsan ko, ang ayudante ng Kanyang Kamahalan. At sa palagay ko, iyon ding mismong singsing na isinuot ng nakatatandang anak na babae noong araw ng pista. Lagi na lang siyang balot sa mga diyamante."

"Parang naglalakad na aparador ng alahas!"

"Paraan din iyan para mapansin, gaya ng iba! Imbes na bumili ng fashion plate o magbayad sa mananahi—"

Dahil sa kung anong idinahilan, umalis sa pagtitipon ang lalaking iisa ang braso. Makalipas ang dalawang oras, nang tulog na ang buong daigdig, may ilang taga-Tondo na nakatanggap ng paanyaya sa pamamagitan ng ilang sundalo. Hindi raw maaaring payagan ng mga awtoridad na ang ilang taong may katayuan at ari-arian ay matulog sa mga bahay na kulang sa bantay at masama ang bentilasyon—sa Fort Santiago at sa iba pang gusali ng pamahalaan, mas magiging payapa at mas presko raw ang kanilang tulog. Kabilang sa mga pinalad na ito ang kaawa-awang si Capitan Tinong.

KABANATA LX

Nag-asawa si Maria Clara

Tuwang-tuwa si Capitan Tiago, dahil sa gitna ng nakapangingilabot na unos na ito ay wala ni isang pumansin sa kanya. Hindi siya inaresto, ni hindi siya isinailalim sa bartolina, imbestigasyon, mga makinang de-kuryente, tuluy-tuloy na pagbabad ng paa sa mga selda sa ilalim ng lupa, o iba pang kaaya-ayang bagay na kilalang-kilala ng ilang taong tumatawag sa sarili nilang sibilisado. Ang kanyang mga kaibigan—ibig sabihin, ang mga dati niyang kaibigan, dahil itinanggi ng mabuting taong ito ang lahat ng kanyang kaibigang Pilipino mula nang mapaghinalaan sila ng pamahalaan—ay nakauwi na rin sa kani-kanilang bahay matapos ang ilang araw na bakasyon sa mga gusali ng estado. Ang Gobernador-Heneral mismo ang nag-utos na paalisin sila sa kanyang nasasakupan, dahil hindi niya itinuring na karapat-dapat silang manatili roon, na labis namang ikinadismaya ng lalaking iisa ang braso, na umaasang maipagdiriwang ang nalalapit na Pasko kasama ang kanilang masagana at marangyang samahan.

Umuwi si Capitan Tinong na may sakit, maputla, at namamaga; walang naitulong sa kanya ang pamamasyal na iyon. Sobra ang ipinagbago niya kaya wala siyang imik, ni hindi man lang niya binati ang kanyang pamilya, na umiiyak, tumatawa, nagkukuwentuhan, at halos mabaliw sa tuwa. Hindi na nangahas lumabas ng bahay ang kawawang lalaki, sa takot na baka mapabati siya ng magandang-araw sa isang pilibustero. Kahit si Don Primitivo mismo, sa kabila ng lahat ng karunungan ng mga

sinauna, ay hindi siya mapasalita.

"_Crede, prime_," sabi sa kanya ng Latinista, "kung hindi ako nakarating para sunugin ang lahat ng papeles mo, baka piniga na nila ang leeg mo; at kung buong bahay mo pa ang sinunog ko, hindi pa rin nila gagalawin kahit isang hibla ng buhok mo. Pero _quod eventum, eventum; gratias agamus Domino Deo quia non in Marianis Insulis es, camotes seminando_." [167]

Hindi na bago kay Kapitan Tiago ang mga kuwentong tulad ng kay Kapitan Tinong, kaya halos mag-umapaw ang pasasalamat niya, kahit hindi niya tiyak kung kanino nga ba niya utang ang ganoong pambihirang biyaya. Para kay Tiya Isabel, ang himala ay gawa ng Birhen ng Antipolo, ng Birhen ng Rosaryo, o kahit man lang ng Birhen ng Carmen, at kung talagang wala nang iba, ng Nuestra Señora de la Correa; ayon sa kanya, hanggang doon lang puwedeng umabot ang himala.

Hindi itinanggi ni Kapitan Tiago na may himala nga, pero idinagdag niya: "Sa tingin ko rin, Isabel, pero hindi iyon kayang gawin ng Birhen ng Antipolo nang mag-isa. Tumulong din ang mga kaibigan ko, pati ang magiging manugang ko, si Señor Linares, na gaya ng alam mo, nakapagbiro pa kay Señor Antonio Canovas mismo, ang punong ministro na ang larawan ay lumalabas sa _Ilustraci_ón, siya na hindi man lang nag-aabalang ipakita sa bayan ang higit sa kalahati ng kanyang mukha."

Kaya hindi mapigilan ng mabuting lalaki ang mapangiting ngiti ng kasiyahan tuwing may naririnig siyang mahalagang balita. At napakaraming balita: palihim na ibinubulong na bibitayin si Ibarra; na kahit matagal na kulang ang mga patunay ng kanyang

pagkakasala, sa wakas ay may lumitaw na ring sasaksi upang pagtibayin ang paratang; na sinabi ng mga eksperto na ang ipinagagawang paaralan ay maaari ngang mapagkamalang isang tanggulang pangkuta, bagaman may mga depekto, gaya na rin ng aasahan sa mga mangmang na Indio. Ang mga usap-usapang ito ang nagpakalma sa kanya at nagpasaya sa kanyang ngumiti.

Kung paanong nagkaiba ng pananaw sina Kapitan Tiago at ang kanyang pinsan, nahati rin sa dalawang panig ang mga kaibigan ng pamilya—ang isa ay naniniwala sa himala, at ang isa naman ay sa pamahalaan, bagaman kakaunti lamang ang nasa huling panig na ito. Nahati pa uli ang kampong naniniwala sa himala: ang nakatatandang sakristan ng Binondo, ang tindera ng kandila, at ang pinuno ng Kapatiran ay nakakita ng kamay ng Diyos na ginagabayan ng Birhen ng Rosaryo; samantalang ang Tsinong nagtitinda ng kandilang pagkit, na siya ring tagapaghanda ng pagkain niya tuwing pumupunta siya sa Antipolo, ay nagsabi habang nagpapaypay at inaalog ang kanyang binti:

"Huwag mong lokohin ang sarili mo—ang Birhen ng Antipolo iyon! Mas makapangyarihan siya kaysa sa lahat ng iba pa—huwag mong lokohin ang sarili mo!" [168]

Malaki ang paggalang ni Kapitan Tiago sa Tsinong ito, na nagpapakilalang propeta at manggagamot. Nang suriin nito ang palad ng yumao niyang asawa bago pa isilang ang kanilang anak, inihula nito: "Kung hindi lalaki at hindi mamamatay, magiging magandang babae!" [169] At isinilang nga si Maria Clara upang tuparin ang hula ng hindi mananampalatayang iyon.

Kaya si Kapitan Tiago, bilang isang maingat at mapag-ingat na tao, ay hindi basta makapagpasya gaya ni Paris ng Troya—hindi niya kayang agad pumili ng isang Birhen kaysa sa iba dahil baka may magtampo ang isa pa, at maaari iyong humantong sa mabibigat na kapalit. “Pag-iingat!” sabi niya sa sarili. “Huwag nating sirain ang lahat sa huling sandali.”

Nasa gitna pa siya ng mga pag-aalinlangang iyon nang dumating ang panig ng pamahalaan—si Doña Victorina, si Don Tiburcio, at si Linares. Si Doña Victorina ang nagsalita para sa tatlong lalaki at para na rin sa sarili niya. Binanggit niya ang mga pagdalaw ni Linares sa Kapitan-Heneral at paulit-ulit na ipinasilip ang mga pakinabang ng pagkakaroon ng kamag-anak na may “uri.” “Ngayon,” pagtatapos niya, “gaya nga ng zabi namin: ang marunong magkubli ng zaarili, nakakagawa ng mabuting bubong.”

“B-baligtad, b-babae!” pagtatama ng doktor.

Ilang araw na niyang pilit na ina-Andalusia ang paraan ng pagsasalita niya, at walang sinuman ang nakapag-alis ng ideyang iyon sa ulo niya—mas gugustuhin pa niyang una nilang kalbuhin ang mga pekeng kulot niya.

“Oo,” pagpapatuloy niya habang si Ibarra ang pinag-uusapan, “dezerb niya ang lahat ng iyan. Zinabi ko na iyan sa iyo noong una ko pa lang ziya nakita, filibuztero ziya. Ano ang zinabi ng Heneral sa iyo, pinsan? Ano ang zinabi niya? Anong balita ang ikinuwento niya sa iyo tungkol dito kay Ibarra?”

Nang makitang mabagal sumagot ang pinsan niya, nagpatuloy siya at kay Kapitan Tiago naman ibinaling ang salita: “Maniwala ka sa akin, kung hatulan man ziya ng kamatayan, gaya ng dapat azahan, dahil iyon sa pinsan ko.”

“Señora, señora!” tutol ni Linares.

Pero hindi niya ito binigyan ng pagkakataong tumutol. “Napakadiplomatiko mo na pala! Alam namin na ikaw ang tagapayo ng Heneral, na hindi ziya mabubuhay nang wala ka. Ah, Clarita, kay zaya namang makita ka!”

Maputla pa rin si Maria Clara, kahit lubos na siyang nakabawi sa kanyang karamdaman. Ang mahaba niyang buhok ay nakatali ng lasong seda na kulay mapusyaw na asul. May mahiyain siyang yuko at malungkot na ngiti habang lumapit siya kay Doña Victorina para sa seremonyal na halik.

Matapos ang karaniwang mga pormal na bati, nagpatuloy ang nagpapanggap na Andalusa: “Napariyan kami para dalawin ka. Nailigtaz ka, alamin mo, dahil sa iyong mga kamag-anak.” Sinabi niya ito habang makahulugang tumitingin kay Linares.

“Ang Diyos ang nag-ingat sa aking ama,” mahinang tugon ng dalaga.

“Oo, Clarita, pero lumipaz na ang panahon ng mga himala. Kaming mga Zpanyol ay may zabi: ‘Magtiwala ka sa Birhen at sabay takbo.’”

"S-sa kabila!"

Si Kapitan Tiago, na hanggang sandaling iyon ay wala pang pagkakataong makapagsalita, ay nagkalakas-loob nang magtanong. Tuwid na tuwid ang upo niya habang buong atentong nakikinig: "Kung gayon, Doña Victorina, sa palagay ninyo, ang Birhen--"

"Talagang naparito kami para kausapin ka tungkol sa Birhen," misteryosong sagot niya habang sinenyasan si Maria Clara. "Napunta kami rito para pag-usapan ang negosyo."

Naunawaan ng dalaga na inaasahan siyang umalis, kaya nagpaalam siya at dahan-dahang lumayo, nakasandig sa mga muwebles.

Ang mga sinabi at napagkasunduan sa pulong na iyon ay napakababa at napakarumi kaya mas mabuti nang huwag na nating isalaysay. Sapat nang itala na nang sila'y magpaalam ay pawang masaya silang lahat, at pagkaraan ay sinabi ni Kapitan Tiago kay Tiya Isabel:

"Sabihan mo ang restoran na maghahanda tayo ng pista bukas. Ihanda mo si Maria, dahil hindi magtatagal at ipapakasal na natin siya."

Napatingin si Tiya Isabel sa kanya, gulat na gulat.

"Makikita mo! Kapag naging manugang natin si Señor Linares, makakapasok tayo sa lahat ng palasyo. Kaiinggitan tayo ng lahat, mamamatay sila sa inggit!"

Kaya nangyari na pagsapit ng ikawalo ng gabi kinabukasan, muling napuno ang bahay ni Kapitan Tiago, ngunit sa pagkakataong ito mga Kastila at Intsik lamang ang kanyang mga panauhin. Ang mga babae namang naroon ay mga ginang na Peninsular at mga mestisang Kastila sa Pilipinas.

Naroon ang karamihan sa ating mga kakilala: sina Padre Sibyla at Padre Salvi kasama ng ilang Pransiskano at Dominikano; ang matandang tinyente ng Guardia Civil, si Señor Guevara, na mas mapanglaw kaysa dati; ang alperes, na sa ika-isang libong pagkakataon ay ikinukuwento ang kanyang labanan at palinga-lingang tumitingin sa lahat, sa paniniwalang isa siyang Don Juan de Austria, dahil mayor na siya ngayon; si De Espadaña, na tumitingin sa alperes nang may paggalang at takot at umiiwas sa titig nito; at si Doña Victorina, na halos pumutok sa galit. Hindi pa dumarating si Linares; bilang isang mahalagang tao, kailangan niyang dumating nang mas huli kaysa sa iba. May mga nilalang na napakasimple na kapag nahuli lang ng isang oras, nagiging dakilang tao na sa sarili nilang paningin.

Sa pangkat ng mga babae, si Maria Clara ang paksa ng pabulong na usapan. Pormal niyang sinalubong ang lahat, nang hindi nawawala ang bakas ng lungkot sa kanyang mukha.

"Sus!" puna ng isang dalaga. "Kayabang ng munting iyan!"

"Ang ganda naman ng batang iyan!" sagot ng isa pa. "Pero sana ibang babae na lang ang pinili niya, iyong hindi mukhang ganoon katanga."

"Dahil sa ginto, hija! Ipinagbibili ng mabait na binata ang sarili niya."

Sa kabilang panig naman, ganito ang mga usapan:

"Magpapakasal siya gayong ang una niyang kasintahan ay bibitayin na!"

"Iyan ang tinatawag na pagiging maingat—may nakahanda nang kapalit."

"Aba, kapag nabalo na siya—"

Nakaupo si Maria Clara sa isang silya, inaayos ang isang bandehado ng mga bulaklak, at malamang na narinig niya ang lahat ng komentong iyon, dahil nanginginig ang kamay niya, namutla siya, at ilang ulit niyang kinagat ang kanyang mga labi.

Sa pangkat ng mga lalaki, malalakas ang boses ng usapan at, gaya ng inaasahan, umikot ito sa mga kamakailang pangyayari. Lahat ay nagsasalita, pati si Don Tiburcio, maliban kay Padre Sibyla, na nanatili sa dati niyang mapanghamak na katahimikan.

"Narinig kong aalis na raw kayo sa bayan, Padre Salvi?" tanong ng bagong mayor, na tila naging mas magiliw dahil sa bago niyang bituin.

"Wala na akong dapat gawin doon. Mananatili na ako nang tuluyan sa Maynila. At ikaw?"

"Aalis na rin ako sa bayan," sagot ng dating alferez, sabay dibdib. "Kailangan ako ng pamahalaan para mamuno sa isang lumilipad na kolum na lilinis sa mga lalawigan ng mga pilibustero."

Mabilis siyang tiningnan ni Fray Sibyla mula ulo hanggang paa, saka tuluyang tinalikuran.

"Tiyak na ba kung ano ang mangyayari sa pinuno nila, sa pilibustero?" tanong ng isang kawani ng pamahalaan.

"Si Crisostomo Ibarra ba ang ibig mong sabihin?" tanong ng isa pa. "Ang pinakamalamang at pinakamarapat ay bitayin siya, gaya ng nangyari sa mga taga-'72."

"Ipapatapon siya," tuyong sabi ng matandang tinyente.

"Patapon? Iyon lang, patapon? Pero habambuhay na pagpapatapon iyon!" sabay-sabay na bulalas ng ilang tinig.

"Kung ang binatang iyon," dugtong ni Tenyente Guevara sa malakas at mahigpit na tinig, "ay naging mas maingat, kung hindi siya gaanong nagtiwala sa ilang taong sinusulatan niya, kung hindi ganoon kahusay magbigay-kahulugan ang aming mga tagausig sa mga nakasulat, tiyak na napawalang-sala sana ang binatang iyon."

Ang pahayag na iyon ng matandang tinyente, pati ang tono ng kanyang boses, ay labis na ikinagulat ng mga nakarinig sa kanya. Halatang hindi nila alam kung ano ang sasabihin. Napatingin si Padre Salvi sa ibang direksiyon, marahil para maiwasan ang madilim na titig na ibinabato sa kanya ng matandang sundalo. Nabitiwan ni Maria Clara ang kanyang mga

bulaklak at nanatiling hindi gumagalaw. Si Padre Sibyla, na bihasang-bihasa sa pananahimik, ay tila siya ring tanging marunong magtanong.

"Mga liham ang tinutukoy ninyo, Señor Guevara?"

"Ang tinutukoy ko ay ang sinabi sa akin ng kanyang abogado, na masigasig at buong interes na humawak sa kaso. Maliban sa ilang malabong linya na isinulat ng binatang ito sa isang babae bago siya umalis papuntang Europa—mga linyang pinaghinalaan ng abogado ng pamahalaan na may sabwatan at banta laban sa gobyerno, at na inamin naman niyang kanya—wala nang ibang natagpuan na maipaparatang sa kanya."

"Pero paano naman ang pahayag ng tulisan bago siya namatay?"

"Naipabasura iyon ng kanyang abogado dahil, ayon mismo sa tulisan, hindi naman sila nakipag-ugnayan sa binata kundi sa isang Lucas, na kaaway niya, gaya ng mapatutunayan, at nagpakamatay, marahil dahil sa pagsisisi. Napatunayan ding peke ang mga papel na nakuha sa bangkay, dahil ang sulat-kamay ay kahawig ng kay Señor Ibarra noong pitong taon na ang nakaraan, pero hindi na katulad ng sulat niya ngayon. Kaya pinaniniwalaang ang pinagbatayan ng mga iyon ay maaaring ang liham na iyon na ginamit laban sa kanya. Dagdag pa ng abogado, kung itinanggi sana ni Señor Ibarra na kanya ang liham, malaki pa sana ang naitulong niya para sa kanya—ngunit nang makita niya ang liham, namutla siya, nawalan ng loob, at pinagtibay ang lahat ng nakasulat doon."

"Sinabi ba ninyong para sa isang babae ang liham?" tanong ng isang Pransiskano. "Paano iyon napunta sa kamay ng piskal?"

Hindi sumagot ang tinyente. Sandali siyang tumitig kay Padre Salvi, saka lumayo habang kinakabahang pinipilipit ang matulis na dulo ng kanyang abuhing balbas. Nagbigay naman ng kani-kanilang puna ang iba.

"Kita riyan ang kamay ng Diyos!" sabi ng isa. "Pati mga babae, galit sa kanya."

"Sinunog na nga ang bahay niya, sa pag-aakalang maililigtas siya niyon, pero hindi niya naisama sa bilang ang panauhin, ang kanyang querida–, ang kanyang babaye–," dagdag ng isa pa habang tumatawa. "Gawa ito ng Diyos! Santiago y cierra España!_" [170]

Samantala, tumigil sa paglalakad-lakad ang matandang sundalo at lumapit kay Maria Clara, na nakikinig sa usapan habang hindi gumagalaw sa kanyang upuan, kalat ang mga bulaklak sa paanan niya.

"Napakamaingat mong dalaga," pabulong na sabi sa kanya ng matandang opisyal. "Mabuti at isinuko mo ang liham. Sa ginawa mong iyan, natiyak mo ang isang payapang kinabukasan."

Gulat na gulat siyang napatitig habang lumalayo ito sa kanya, at kinagat niya ang kanyang labi. Mabuti na lang at dumaan si Tiya Isabel, at may natitira pa siyang lakas para kapitan ang saya ng matanda.

"Tiya!" mahina niyang bulong.

"Ano'ng nangyari?" tanong ng matanda, natakot sa nakita niyang anyo ng dalaga.

"Dalhin ninyo ako sa silid ko!" pakiusap niya habang kumakapit sa braso ng kanyang tiya para makatayo.

"May sakit ka ba, hija? Para kang nawalan ng buto! Ano ba'ng nangyayari?"

"Parang mahihimatay ako—ang daming tao sa silid—ang daming ilaw—kailangan kong magpahinga. Sabihin ninyo kay ama na matutulog na ako."

"Nilalamig ka. Gusto mo ba ng tsaa?"

Umiling si Maria Clara, pumasok sa kanyang silid at ikinandado ang pinto, at nang tuluyan nang manghina, bumagsak siyang umiiyak sa sahig sa paanan ng isang larawan.

"Ina, ina, mahal kong ina!" hikbi niya.

Pumasok ang liwanag ng buwan sa bintana at sa pintong bukas patungo sa azotea. Patuloy na tumutugtog ang mga musikero ng masasayang balse, at umaabot sa silid ang tawanan at ugong ng mga boses. Ilang ulit ding kumatok sa pinto ang kanyang ama, si Tiya Isabel, si Doña Victorina, at maging si Linares, pero hindi gumalaw si Maria. Malalalim na hikbi ang yumanig sa kanyang dibdib.

Lumipas ang mga oras—natapos ang kasiyahan sa hapag-kainan, narinig ang awitan at sayawan, naupos ang kandila, ngunit nanatili pa ring hindi gumagalaw ang dalaga sa sahig na naliliwanagan ng buwan, sa paanan ng larawan ng Ina ni Jesus.

Unti-unting tumahimik muli ang bahay, pinatay ang mga ilaw, at muling kumatok si Tiya Isabel sa pinto.

"Aba, nakatulog na siya," malakas na sabi ng matanda. "Bata pa kasi at walang iniintindi, kaya kung matulog ay parang bangkay."

Nang tuluyan nang tumahimik ang lahat, dahan-dahan siyang bumangon at tumingin sa paligid. Tanaw niya ang azotea at ang malilliit nitong balag na naliligo sa maputlang liwanag ng buwan.

"Isang kinabukasang walang alalahanin! Natutulog siya na parang bangkay!" mahina niyang ulit habang papunta siya sa azotea.

Tulog ang lungsod. Paminsan-minsan lang maririnig ang ingay ng karwaheng tumatawid sa kahoy na tulay sa ibabaw ng ilog, na ang payapang tubig ay mahinhing sumasalamin sa liwanag ng buwan. Itinaas ng dalaga ang tingin sa langit na kasinglinaw ng sapiro. Dahan-dahan niyang inalis ang mga singsing sa kanyang mga daliri at hikaw sa kanyang mga tainga, at hinubad ang mga suklay sa kanyang buhok. Inilapag niya ang mga iyon sa barandilya ng azotea at tumitig sa ilog.

Isang maliit na bangkang may kargang zacate ang huminto sa paanan ng daungang tulad ng mayroon ang bawat bahay sa

tabing-ilog. Isa sa dalawang lalaking sakay nito ang mabilis na umakyat sa hagdang-bato at lumundag sa pader, at makalipas ang ilang segundo ay narinig ang kanyang mga yabag sa hagdang paakyat sa azotea.

Nakita ni Maria Clara na napatigil siya nang mapansin siya nito, pero saglit lang. Pagkatapos ay dahan-dahan itong lumapit at huminto ilang hakbang mula sa kanya. Napaatras si Maria Clara.

"Crisostomo!" bulong niya, halos madaig ng matinding takot.

"Oo, ako si Crisostomo," sagot ng binata nang may bigat sa tinig. "Isang kaaway, isang taong may lahat ng dahilan para kamuhian ako—si Elias—ang nagligtas sa akin mula sa bilangguang pinaglagyan sa akin ng aking mga kaibigan."

Isang malungkot na katahimikan ang sumunod sa mga salitang iyon. Yumuko si Maria Clara at hinayaang bumagsak ang kanyang mga bisig.

Nagpatuloy si Ibarra: "Sa tabi ng bangkay ng aking ina, isinumpa kong pasasayahin kita, anuman ang maging kapalaran ko! Maaaring hindi ka naging tapat sa iyong sumpa, sapagkat hindi mo siya ina; ngunit ako, ako na kanyang anak, ay itinuturing na napakabanal ng kanyang alaala kaya sa kabila ng libo-libong hadlang ay naparito ako upang tuparin ang akin, at minarapat ng tadhana na sa iyo ko pa mismo ito sabihin. Maria, hindi na tayo muling magkikita—bata ka pa at marahil balang araw uusigin ka ng iyong budhi—naparito ako upang sabihin sa iyo, bago ako tuluyang umalis, na pinatatawad kita. Ngayon, sana'y maging masaya ka at—paalam!"

Kikilos na sana si Ibarra para lumayo, pero pinigilan siya ng dalaga.

"Crisostomo," sabi niya, "isinugo ka ng Diyos upang iligtas ako sa kawalang-pag-asa. Pakinggan mo ako, saka mo ako husgahan!"

Marahang sinubukan ni Ibarra na kumawala sa pagkakahawak niya. "Hindi ako naparito para singilin ka! Naparito ako para bigyan ka ng kapayapaan!"

"Ayoko ng kapayapaang iniaalok mo. Ako mismo ang magbibigay niyon sa sarili ko. Hinahamak mo ako, at ang paghamak mong iyan ang magpapait sa buong nalalabi kong buhay."

Nabasa ni Ibarra sa mukha ng naghihirap na dalaga ang matinding dalamhati at lungkot, kaya tinanong niya ito kung ano ang nais nito.

"Na paniwalaan mong minahal kita sa lahat ng panahon!"

Pagkarinig niyon, mapait siyang napangiti.

"Ah, hindi ka naniniwala sa akin! Pinagdududahan mo ang kaibigan mo noong kabataan, na ni minsan ay walang itinagong kahit isang isipin sa iyo!" malungkot na bulalas ng dalaga. "Nauunawaan ko na ngayon! Pero kapag narinig mo ang kuwento ko, ang malungkot na kuwentong nabunyag sa akin noong ako'y may sakit, kaaawaan mo ako, at hindi mo na haharapin ang aking pagdurusa nang may ganyang ngiti. Bakit hindi mo na lang ako hinayaang mamatay sa kamay ng mangmang kong manggagamot? Mas naging masaya sana

tayong dalawa!"

Pagkaraang magpahinga sandali, nagpatuloy siya: "Iyan ang gusto mo, pinagdududahan mo ako! Pero patawarin sana ako ng aking ina! Sa isa sa pinakamalulungkot na gabi ng aking pagdurusa, may isang lalaking nagsabi sa akin ng pangalan ng tunay kong ama at ipinagbawal niya sa akin na ibigin ka—maliban na lamang kung patawarin mismo ng aking ama ang pinsalang ginawa mo sa kanya."

Napaatras si Ibarra ng isang hakbang at tinitigan siya nang may takot.

"Oo," pagpapatuloy niya, "sinabi sa akin ng lalaking iyon na hindi niya maaaring payagan ang pagsasama natin, dahil hindi iyon papayagan ng kanyang budhi, at mapipilitan siyang ibunyag ang pangalan ng tunay kong ama kahit pa magdulot iyon ng malaking iskandalo, sapagkat ang ama ko ay—" At ibinulong niya sa tainga ng binata ang isang pangalan sa napakahinang tinig na siya lamang ang maaaring nakarinig.

"Ano ang dapat kong gawin? Isasakripisyo ko ba sa pag-ibig ko ang alaala ng aking ina, ang dangal ng inaakala kong ama, at ang mabuting pangalan ng tunay kong ama? Magagawa ko ba iyon nang hindi man lamang ikaw ay mapapahamak ang tingin sa akin?"

"Pero ang patunay! May patunay ka ba? Kailangan mo ng mga patunay!" bulalas ni Ibarra, nanginginig sa tindi ng damdamin.

Mabilis na hinugot ng dalaga mula sa kanyang dibdib ang dalawang papel.

"Dalawang sulat ng aking ina—dalawang sulat na isinulat niya habang nilalamon siya ng pagsisisi, noong hindi pa ako isinisilang! Kunin mo, basahin mo, at makikita mo kung paano niya ako isinumpa at hiniling ang kamatayan ko, na walang saysay na sinubukang idulot ng aking ama sa pamamagitan ng mga gamot. Nakalimutan ng ama ko ang mga sulat na ito sa isang bahay na dati niyang tinirhan; nakita at iningatan iyon ng isa pang lalaki, at ibinigay lamang sa akin kapalit ng sulat mo, para matiyak daw niya na hindi kita pakakasalan nang walang pahintulot ng aking ama. Mula nang dala-dala ko ang mga ito kapalit ng sulat mo, para bang nanlamig ang puso ko. Isinakripisyo kita, isinakripisyo ko ang pag-ibig ko! Ano pa ba ang magagawa ng isang tao para sa isang patay na ina at dalawang buhay na ama? Paano ko mahihinalang gagamitin nila nang ganoon ang sulat mo?"

Natigilan si Ibarra sa sindak habang nagpatuloy siya: "Ano pa ba ang natitira para gawin ko? Masasabi ko ba sa iyo kung sino ang tunay kong ama? Masasabi ko bang humingi ka ng tawad sa taong nagpahirap nang husto sa iyong ama? Mahihiling ko ba sa ama ko na patawarin ka? Masasabi ko ba sa kanya na alam kong anak niya ako—siya na sabik na sabik sa pagkamatay ko? Ang tanging natira sa akin ay magdusa, itago ang lihim, at mamatay na may dalang paghihirap! Ngayon, kaibigan ko, ngayong alam mo na ang malungkot na kasaysayan ng kaawa-awa mong Maria, ngingitian mo pa rin ba siya nang may paghamak?"

"Maria, isa kang anghel!"

"Kung ganoon, masaya na ako, dahil naniniwala ka sa akin—"

"Pero," dugtong ng binata, nag-iba ang tono ng boses niya, "narinig kong ikakasal ka na."

"Oo," hikbi ng dalaga, "hinihingi ng aking ama ang sakripisyong ito. Minahal niya ako at inalagaan nang hindi naman niya tungkuling gawin iyon, at babayaran ko ang utang na loob na iyon upang mapanatag siya, sa pamamagitan ng bagong ugnayang ito, pero—"

"Pero ano?"

"Hinding-hindi ko malilimutan ang mga pangako ng katapatan na ibinigay ko sa iyo."

"Ano ang iniisip mong gawin?" tanong ni Ibarra, pilit binabasa ang nasa mga mata niya.

"Madilim ang hinaharap at balot ng lungkot ang kapalaran ko! Hindi ko alam kung ano ang dapat kong gawin. Pero tandaan mo ito: minsan lang akong umibig, at kung walang pag-ibig, hinding-hindi ako mapapabilang sa sinumang lalaki. At ikaw, ano ang mangyayari sa iyo?"

"Isa lamang akong takas, tumatakas ako. Maya-maya lang, matutuklasan na ang pagtakas ko. Maria—"

Hinawakan ni Maria Clara ang ulo ng binata sa kanyang mga kamay at paulit-ulit itong hinalikan sa labi, niyakap, saka biglang lumayo. “Umalis ka, umalis ka!” sigaw niya. “Umalis ka na, at paalam!”

Tinitigan siya ni Ibarra nang nagniningning ang mga mata, pero sa isang kilos niya ay lumayo rin siya—lasing sa damdamin at halos hindi matiyak ang hakbang.

Muli niyang nilundagan ang pader at sumakay sa banka. Si Maria Clara, nakasandal sa balustrada, ay pinanood siyang papalayo. Inalis ni Elias ang kanyang sumbrero at malalim na yumukod sa kanya.

KABANATA LXI

Ang Habulan sa Lawa

“Makinig kayo, ginoo, sa planong naisip ko,” sabi ni Elias nang may pag-iisip habang papunta sila sa San Gabriel. “Itatago muna kita sa bahay ng isang kaibigan ko sa Mandaluyong. Dadalhin ko sa iyo ang lahat ng pera mo, na iniligtas ko at ibinaon sa paanan ng balete sa mahiwagang libingan ng iyong lolo. Pagkatapos, aalis ka ng bansa.”

“Pupunta sa ibang bansa?” tanong ni Ibarra.

“Para mamuhay nang payapa sa mga natitira mong araw. May mga kaibigan ka sa Espanya, mayaman ka, at maaari kang mapatawad. Sa lahat ng paraan, para sa atin, mas mabuting sariling bayan pa ang banyagang lupain kaysa sa atin mismong bayan.”

Hindi sumagot si Crisostomo at tahimik na nag-isip. Nang sandaling iyon ay narating nila ang Pasig at nagsimulang sumalungat sa agos ang banka. Sa ibabaw ng Tulay ng Espanya ay mabilis na humarurot ang isang mangangabayo, habang may narinig na matinis at mahabang pito.

“Elias,” sabi ni Ibarra, “dahil sa pamilya ko mo dinanas ang iyong mga kasawian. Dalawang beses mo nang iniligtas ang buhay ko, at hindi lang pasasalamat ang utang ko sa iyo kundi pati ang pagbabalik ng iyong kayamanan. Pinapayuhan mo akong magpunta sa ibang bansa—kung gayon, sumama ka sa akin at mamumuhay tayo na parang magkapatid. Dito, naghihirap ka rin.”

Malungkot na umiling si Elias at sumagot: “Imposible! Totoong hindi ko kayang magmahal o lumigaya sa sarili kong bayan, pero kaya kong magdusa at mamatay rito, at marahil para rito—may halaga pa rin iyon. Nawa’y maging sarili ko ring mga kasawian ang mga kasawian ng aking lupang sinilangan, at kahit walang marangal na damdaming nagbubuklod sa amin, kahit hindi tumitibok ang aming mga puso para sa iisang pangalan, kahit paano’y nawa ang iisang kapahamakan ang magbigkis sa akin sa aking mga kababayan; kahit paano’y makaiyak ako kasama nila sa ating mga dalamhati; nawa’y ang iisang mabagsik na tadhana ang dumagan nang pantay sa aming lahat!”

“Kung ganoon, bakit mo ako pinapayuhang umalis?”

“Dahil sa ibang bansa, puwede kang maging masaya samantalang ako hindi; dahil hindi ka likha para magdusa; at dahil kamumuhian mo ang iyong bayan kapag dumating ang araw na makita mong wasak ka dahil sa paglilingkod dito—at ang kamuhian ang sariling lupang sinilangan ang pinakamalaking kapahamakan.”

“Hindi ka makatarungan sa akin!” mapait na sabi ni Ibarra na may panunumbat. “Nakakalimutan mong kararating ko pa lang

dito ay agad ko nang hinanap kung paano makabubuti sa bayan.”

“Huwag po kayong magdamdam, ginoo, hindi ko kayo sinusumbatan. Sana nga ay matularan namin kayong lahat! Pero hindi ako humihingi sa inyo ng imposible, at wala akong layong mang-insulto kapag sinasabi kong nililinlang kayo ng inyong puso. Minahal ninyo ang inyong bayan dahil itinuro iyon ng inyong ama; minahal ninyo ito dahil naroon ang pagmamahal, kayamanan, at kabataan ninyo, dahil parang nakangiti sa inyo ang lahat, dahil wala pang ginagawang kawalang-katarungan sa inyo ang inyong bayan; minahal ninyo ito gaya ng pagmamahal natin sa anumang nagpapasaya sa atin. Pero sa araw na makita ninyong kayo’y dukha at gutom, inuusig, pinagtataksilan, at ipinagbibili ng sarili ninyong mga kababayan, sa araw na iyon itatakwil ninyo ang inyong sarili, ang inyong bayan, at ang buong sangkatauhan.”

“Masakit ang mga sinasabi mo,” may hinanakit na sabi ni Ibarra.

Yumuko si Elias at nag-isip muna bago sumagot. “Gusto ko kayong mamulat, ginoo, at iligtas sa isang malungkot na hinaharap. Alalahanin ninyo ang gabing nag-usap tayo sa mismong bangkang ito, sa ilalim ng liwanag ng buwan ding ito, wala pang isang buwan ang nakalipas. Noon, masaya kayo; hindi kayo naaantig sa daing ng mga sawimpalad. Minamaliit ninyo ang kanilang mga reklamo dahil para sa inyo, reklamo iyon ng mga kriminal. Mas pinakinggan ninyo ang kanilang mga kaaway, at sa kabila ng aking mga paliwanag at pakiusap, pumanig kayo sa mga umaapi sa kanila. Noon, nasa inyo kung magiging kriminal ako o hahayaan ko na lamang ang sarili kong

mapatay upang matupad ang isang banal na pangako, pero hindi ito ipinahintulot ng Diyos dahil patay na ang matandang pinuno ng mga tulisan. Halos isang buwan pa lamang ang lumilipas, iba na ang iniisip ninyo."

"Tama ka, Elias, pero ang tao ay hinuhubog ng mga pangyayari! Noon, bulag ako, puno ng galit—ano ba ang alam ko? Ngayon, pinunit ng kasawian ang talukbong sa aking mga mata; marami akong natutuhan sa pag-iisa at paghihirap sa bilangguan; ngayon, nakikita ko na ang kakila-kilabot na kanser na sumisipsip sa lipunang ito, kumakapit sa laman nito, at kailangang bunutin nang marahas. Sila ang nagmulat sa akin, sila ang nagpakita sa akin ng sugat, at sila rin ang nagtutulak sa akin na maging kriminal! Dahil iyon ang gusto nila, magiging filibustero ako, isang tunay na filibustero. Titipunin ko ang lahat ng sawimpalad, ang lahat ng may pusong tumitibok sa dibdib, ang lahat ng nagpapadala sa iyo sa akin. Hindi, hindi ako magiging kriminal; kailanman ay hindi kriminal ang lumalaban para sa sariling bayan—kabaligtaran pa nga! Sa loob ng tatlong siglo, iniabot natin sa kanila ang ating mga kamay, humingi tayo ng pagmamahal sa kanila, pinangarap nating matawag silang mga kapatid, at paano nila tayo sinagot? Sa pamamagitan ng mga insulto at pangungutya, at ni hindi nila tayo kinikilalang may kahit bahagyang pagkatao. Walang Diyos, walang pag-asa, walang sangkatauhan; wala kundi ang karapatan ng lakas!" Kinakabahan si Ibarra, at nanginginig ang buo niyang katawan.

Habang dumaraan sila sa harap ng palasyo ng Kapitan-Heneral, inakala nilang may napapansin silang kilos at pagkakagulo sa hanay ng mga bantay.

"Nalaman na kaya nila ang pagtakas mo?" bulong ni Elias. "Humiga kayo, ginoo, para matakpan ko kayo ng zacate. Dahil daraan tayo malapit sa imbakan ng pulbura, baka pagdudahan ng bantay kung makitang dalawa tayo."

Ang banka ay isa sa maliliit at makikitid na bangkang parang hindi lumulutang kundi dumudulas lang sa ibabaw ng tubig. Gaya ng inasahan ni Elias, pinahinto siya ng bantay at tinanong kung saan siya galing.

"Mula sa Maynila, maghahatid ng zacate sa mga hukom at kura," sagot niya, ginagaya ang punto ng mga taga-Pandakan.

May lumabas na sarhento para alamin kung ano ang nangyayari. "Sige, umusad ka na!" sabi niya kay Elias. "Pero binabalaan kita, huwag kang magsakay ng kahit sino sa banka mo. May bilanggo na kararang tumakas. Kapag nahuli mo siya at dinala mo sa akin, bibigyan kita ng magandang pabuya."

"Sige po, ginoo. Ano po ang itsura niya?"

"Naka-sack coat siya at nagsasalita ng Espanyol. Kaya magmatyag ka!" Umalis ang banka. Lumingon si Elias at minasdan ang anino ng bantay na nakatayo sa pampang ng ilog.

"May masasayang tayong ilang minuto," mahina niyang sabi. "Kailangan nating pumasok sa Ilog Beata para magkunwaring taga-Peñafrancia ako. Makikita mo ang ilog na inawit ni Francisco Baltazar."

Natutulog ang bayan sa liwanag ng buwan, at tumayo si Crisostomo upang pagmasdan ang tila-libing na katahimikan ng kalikasan. Makitid ang ilog, at ang magkabilang pampang na

patag ay nababalutan ng damo. Inihagis ni Elias ang dala niya sa pampang at, matapos alisin ang isang malaking piraso ng kawayan, kumuha siya mula sa ilalim ng damo ng ilang bakanteng supot na yari sa dahon ng palma. Pagkatapos, nagpatuloy sila sa kanilang paglalakbay.

"Kayo ang may hawak ng sarili ninyong pasya, ginoo, at ng inyong kinabukasan," sabi niya kay Crisostomo, na nanatiling tahimik. "Pero kung pahihintulutan ninyo akong magsabi ng isang puna, ito ang sasabihin ko: pag-isipan ninyong mabuti ang binabalak ninyong gawin—magsisindi kayo ng apoy ng digmaan, dahil may pera kayo at talino, at mabilis kayong makakahanap ng maraming sasama sa inyo, sapagkat sa kasamaang-palad ay marami talagang hindi nasisiyahan. Ngunit sa labanang ito na papasukin ninyo, ang higit na magdurusa ay ang mga walang kalaban-laban at ang mga inosente. Ang mismong damdaming nagtulak sa akin isang buwan na ang nakalipas na lumapit sa inyo upang humingi ng mga reporma ang siya ring nagtutulak sa akin ngayon na hikayatin kayong mag-isip nang mabuti. Ang bayan, ginoo, ay hindi nag-iisip na humiwalay sa inang-bayan; ang hinihingi lamang nito ay kaunting kalayaan, katarungan, at pagmamahal. Susuportahan kayo ng mga di-nasisiyahan, ng mga kriminal, ng mga nawalan na ng pag-asa, ngunit lalayo ang taumbayan. Nagkakamali kayo kung, dahil ang tingin ninyo sa lahat ay puro dilim, iisipin ninyong desperado na ang bayan. Nagdurusa ang bayan, oo, pero umaasa at nagtitiwala pa rin ito, at maghihimagsik lamang kapag ubos na ang pagtitiis nito, ibig sabihin, kapag iyon ang gugustuhin ng mga namumuno rito, at malayo pa ang panahong iyon. Ako man ay hindi sasama sa inyo; hinding-hindi ako

gagamit ng gayong sukdulang paraan habang may nakikita pa akong pag-asa sa tao."

"Kung ganoon, magpapatuloy ako nang wala ka!" mariing tugon ni Ibarra.

"Pinal na ba ang pasya mo?"

"Pinal na ito at matatag ang pasya ko; memorya ng aking ina ang saksi! Hindi ko hahayaang agawin sa akin nang walang kaparusahan ang kapayapaan at kaligayahan ko—ako na ang tanging hinangad ay mabuti, ako na gumalang sa lahat at tiniis ang lahat dahil sa pag-ibig sa isang mapagkunwaring relihiyon at sa pag-ibig sa bayan. Paano nila ako sinuklian? Ikinulong nila ako sa isang kasuklam-suklam na piitan at inagaw sa akin ang babaeng pakakasalan ko! Hindi, ang hindi paghihiganti ang siyang magiging kasalanan; para ko lamang silang hinihikayat na gumawa pa ng panibagong kawalang-katarungan! Hindi, karuwagan at kahinaan ang umungol at umiyak habang may dugo at buhay pang natitira, habang sa pang-iinsulto at pananakot ay idinadagdag pa ang panunuya. Hahamunin ko ang mga mangmang na taong ito, ipapakita ko sa kanila ang sarili nilang paghihirap. Tuturuan ko silang huwag isipin ang pagkakapatiran kundi makita na para silang mga lobong handang lumapa. Hihikayatin ko silang tumindig laban sa pang-aaping ito at ipahayag ang walang hanggang karapatan ng tao na ipaglaban ang kanyang kalayaan!"

"Pero may mga inosenteng magdurusa!"

"Mas mabuti! Madadala mo ba ako sa kabundukan?"

"Hangga't hindi ka ligtas," sagot ni Elias.

Muli silang naglayag sa Pasig, at paminsan-minsa'y nag-uusap tungkol sa mga bagay na walang gaanong halaga.

"Santa Ana!" bulong ni Ibarra. "Nakikilala mo ba ang gusaling ito?" Dumaraan sila sa tapat ng bahay-bakasyunan ng mga Heswita.

"Diyan ako nagdaan ng maraming masasaya at magagandang araw!" buntong-hininga ni Elias. "Noong panahon ko, buwan-buwan kaming pumupunta roon. Noon, katulad din ako ng iba: may yaman, may pamilya, nangangarap, at may inaasahang kinabukasan. Noong mga araw na iyon, nakikita ko roon ang kapatid ko sa kalapit na kolehiyo; binigyan niya ako ng isang piraso ng sarili niyang burda. May kaibigan siyang laging kasama, isang napakagandang dalaga. Lahat ng iyon ay naglaho na na parang panaginip."

Nanatili silang tahimik hanggang makarating sila sa Malapad-na-bato. [171] Ang sinumang nakapaglakbay na sa gabi sa kahabaan ng Pasig, sa isa sa mga mahiwagang gabing iniaalok ng Pilipinas—kapag ibinubuhos ng buwan mula sa malinaw na bughaw ang malungkot nitong liwanag, kapag ikinukubli ng mga anino ang mga paghihirap ng tao at ang katahimikan ay hindi binabasag ng marurumi ng himig ng kanyang tinig, kapag Kalikasan lamang ang nagsasalita—maiintindihan nila ang iniisip ng dalawang kabataang ito.

Sa Malapad-na-bato, inaantok ang karabinero at nang makita niyang walang laman ang bangka at wala ring anumang masisilo

niya—ayon sa nakaugaliang gawi ng kanilang pangkat at sa nakasanayan sa himpilang iyon—madali niya silang pinadaan. Pati ang guwardiya sibil sa Pasig ay walang napansin, kaya hindi sila ginulo.

Nag-uumpisa nang magbukang-liwayway nang marating nila ang lawa, payapa at walang alon na parang isang napakalaking salamin. Namumutla na ang buwan at ang silangan ay kinukulayan ng rosas na liwanag. Sa di-kalayuan, may natanaw silang isang abuhing anyo na dahan-dahang papalapit sa kanila.

"Dumarating ang bangka ng pulis," bulong ni Elias. "Humiga ka at tatakpan kita ng mga sako na ito."

Unti-unting luminaw ang hugis ng bangka.

"Pumapagitna na iyon sa atin at sa pampang," sabi ni Elias na balisa.

Dahan-dahan niyang binago ang direksiyon ng kanyang bangka at nagsagwan patungong Binangonan. Laking gulat niya nang mapansing nagpalit din ng direksiyon ang kabilang bangka, habang may isang tinig na tumatawag sa kanya.

Tumigil si Elias sa pagsasagwan at nag-isip. Malayo pa ang pampang at hindi magtatagal ay aabot na sila sa putok ng mga riple mula sa bangka ng pulis. Naisip niyang bumalik sa Pasig, dahil mas mabilis ang kanyang bangka kaysa sa isa, pero sa malas nakita niya ang isa pang bangkang paparating mula sa ilog, at natanaw niya ang kislap ng mga sombrero at bayoneta ng Guwardiya Sibil.

"Huli tayo!" bulong niya, namumutla.

Tiningnan niya ang kanyang malalakas na bisig at, dahil iyon na lang ang natitirang magagawa, buong lakas siyang nagsagwan patungong Isla ng Talim, kasabay ng pagsikat ng araw.

Mabilis na dumausdos ang bangka. Nakita ni Elias na may ilang lalaking nakatayo sa kabilang bangka, na nakabaling na, at pinasasenyasan siya.

"Marunong ka bang magpatakbo ng bangka?" tanong niya kay Ibarra.

"Oo, bakit?"

"Dahil wala na tayong pag-asa kung hindi ako tatalon sa tubig at ililihis ko sila. Ako ang hahabulin nila, pero mahusay akong lumangoy at sumisid. Ilalayo ko sila sa iyo, at pagkatapos makakatakas ka."

"Hindi, manatili ka rito, at ipagbibili natin nang mahal ang ating mga buhay!"

"Walang silbi iyon. Wala tayong armas, at sa mga riple nila, babarilin nila tayo na parang mga ibon."

Sa sandaling iyon, sumitsit ang tubig na parang may mainit na metal na ibinagsak dito, at agad iyong sinundan ng isang malakas na putok.

"Kita mo?" sabi ni Elias habang inilalagay ang sagwan sa bangka. "Magkikita tayo sa Bisperas ng Pasko sa puntod ng lolo mo. Iligtas mo ang sarili mo."

"At ikaw?"

"Iniligtas na ako ng Diyos sa mas malalaking panganib."

Habang hinuhubad ni Elias ang kanyang camisa, isang bala ang tumama rito at naagaw iyon mula sa kanyang mga kamay, kasabay ng dalawang malalakas na putok. Kalmado niyang hinawakan ang kamay ni Ibarra, na nakahiga pa rin sa ilalim ng banka. Pagkatapos, tumayo siya at tumalon sa tubig, habang itinutulak palayo sa sarili niya ang maliit na sasakyang-dagat gamit ang kanyang paa.

Umalingawngaw ang mga sigaw, at maya-maya, sa may kalayuan, lumitaw ang ulo ng binata na parang humihinga lamang, saka agad ding nawala.

"Doon, ayan siya!" sigaw ng ilang tinig, at muling humuni ang mga bala.

Pagkatapos, hinabol siya ng bangka ng pulisya at ng bangkang mula sa Pasig. Isang mapusyaw na bakas sa tubig ang nagsabi kung saan siya dumaan habang palayo siya nang palayo sa banka ni Ibarra, na palutang-lutang na tila pinabayaan na. Sa tuwing iaangat ng manlalangoy ang ulo niya sa ibabaw ng tubig para huminga, pinaputukan siya ng mga bantay sa dalawang bangka.

Nagpatuloy ang habulan. Malayo na ngayon ang maliit na banka ni Ibarra, at ang manlalangoy ay papalapit na sa pampang, mga tatlumpung yarda ang layo. Pagod na ang mga nagsasagwan, pero ganoon din si Elias, dahil mas madalas na niyang inililitaw ang kanyang ulo, at sa bawat pagkakataon ay sa ibang direksiyon naman, na para bang nililito niya ang mga humahabol sa kanya. Hindi na rin matukoy ng mapanlinlang na bakas sa

tubig kung nasaan ang sumisisid. Huli nila siyang nakita nang mga sampung yarda na lang ang layo niya sa pampang, at pinaputukan nila siya. Pagkaraan niyon, lumipas ang bawat minuto, pero wala nang muling lumitaw sa ibabaw ng tahimik at nag-iisang anyo ng lawa.

Makalipas ang kalahating oras, sinabi ng isa sa mga nagsasagwan na para bang may nakikita siyang mga bakas ng dugo sa tubig malapit sa pampang, pero nagkatinginan lang ang kanyang mga kasama at nag-iling nang may pag-aalinlangan.

KABANATA LXII

Nagpaliwanag si Padre Damaso

Walang saysay ang mamahaling mga handog sa kasal na nakasalansan sa ibabaw ng mesa; ni ang mga diyamanteng nasa mga kahong nababalutan ng asul na pelus, ni ang mga burdang piña, ni ang mga rolyo ng seda ay hindi nakaakit sa tingin ni Maria Clara. Hindi man lang binabasa, ni halos nakikita, nakatitig lamang ang dalaga sa pahayagang nagbabalita tungkol sa pagkamatay ni Ibarra, na nalunod sa lawa.

Bigla niyang naramdaman ang dalawang kamay na tumakip sa kanyang mga mata para pigilan siya, at narinig niya ang masayang tinig ni Padre Damaso na nagtatanong, "Sino ako? Sino ako?"

Napatalon si Maria Clara mula sa kanyang upuan at napatitig sa kanya nang may takot.

"Naku, batang iyan, natatakot ka ba? Hindi mo ako inaasahan, ano? Aba, galing ako sa mga lalawigan para dumalo sa kasal mo."

Ngumiti siya nang may kasiyahan habang lumalapit sa kanya at iniabot ang kamay para halikan niya. Lumapit si Maria Clara nang nanginginig at magalang na idinampi ang kanyang mga labi sa kamay nito.

"Ano bang nangyayari sa iyo, Maria?" tanong ng Pransiskano, nawawala ang masaya nitong ngiti at napapalitan ng pag-aalala. "Malamig ang kamay mo, ang putla mo. May sakit ka ba, hija?"

Hinila siya ni Padre Damaso palapit sa sarili niya nang may lambing na halos hindi mo aakalain na kaya niyang ipakita, at habang hawak ang dalawa niyang kamay, tinanong siya sa pamamagitan ng tingin.

"Wala ka na bang tiwala sa ninong mo?" may bahagyang panunumbat niyang tanong. "Halika, umupo ka at ikuwento mo sa akin ang maliliit mong problema, gaya ng dati noong bata ka pa, noong humihingi ka ng kandila para gumawa ng mga manikang pagkit. Alam mong lagi kitang minahal, hindi naman kita pinagalitan kailanman."

Hindi na brusko ang kanyang tinig ngayon, at naging banayad pa nga at puno ng lambing. Napaiyak si Maria Clara.

"Umiiyak ka, hija? Bakit ka umiiyak? Nag-away ba kayo ni Linares?"

Tinakpan ni Maria Clara ang kanyang mga tainga. "Huwag ninyo siyang banggitin—hindi ngayon!" sigaw niya.

Napatitig si Padre Damaso sa kanya, gulat na gulat.

"Ayaw mo bang ipagkatiwala sa akin ang mga lihim mo? Hindi ba't lagi kong sinikap na ibigay kahit ang pinakamagaan mong kapritso?"

Itinaas ng dalaga ang mga matang puno ng luha at matagal siyang tinitigan, saka muli siyang napahagulhol nang mapait.

"Huwag kang ganyan umiyak, hija. Nasasaktan ako sa mga luha mo. Sabihin mo sa akin ang problema mo, at makikita mo kung gaano ka kamahal ng ninong mo!"

Dahan-dahang lumapit si Maria Clara sa kanya, lumuhod, at itinaas ang mukhang basang-basa ng luha sa kanya bago mahina, halos pabulong, na nagtanong, "Mahal pa ba ninyo ako?"

"Anak!"

"Kung gayon, iligtas ninyo ang aking ama at itigil ninyo ang kasal ko!" Dito ikinuwento ng dalaga ang huli niyang pagkikita nila ni Ibarra, at ang tanging itinago niya ay ang nalalaman niya tungkol sa lihim ng kanyang kapanganakan. Halos hindi makapaniwala si Padre Damaso sa narinig niya.

"Noong nabubuhay pa siya," pagpapatuloy ng dalaga, "iniisip kong lumaban, umaasa ako, nagtitiwala! Gusto kong mabuhay para may marinig ako tungkol sa kanya, pero ngayong pinatay na nila siya, wala nang dahilan para mabuhay pa ako at magdusa." Mahina at pantay ang kanyang pagsasalita, kalmado at walang luha.

"Pero, hangal na bata, hindi ba libong ulit na mas mabuti si Linares kaysa--"

"Noong nabubuhay pa siya, kaya kong magpakasal--naisip ko ring tumakas pagkatapos--ugnayan lang naman ang gusto ng aking ama! Pero ngayong patay na siya, wala nang ibang lalaking tatawag sa akin na asawa niya! Noong buhay pa siya, kaya kong ibaba ang sarili ko, dahil may natitira pang aliw na buhay siya at marahil ay naiisip niya ako, pero ngayong patay na siya--ang kumbento o ang libingan!"

May tigas at paninindigan sa tinig ng dalaga kaya nawala ang masayang anyo ni Padre Damaso at napalalim ang kanyang pag-iisip.

"Ganoon mo ba talaga siya kamahal?" pautal niyang tanong.

Hindi sumagot si Maria Clara. Yumuko si Padre Damaso, idinantay ang ulo sa dibdib, at matagal na nanahimik.

"Anak ng Diyos," bulalas niya sa wakas sa basag na tinig, "patawarin mo ako dahil napalungkot kita nang hindi ko namamalayan. Ang iniisip ko noon ay ang kinabukasan mo, ang kaligayahan mo ang gusto ko. Paano ko pahihintulutan na mapangasawa mo ang isang katutubo ng bayang ito, at makita kang maging isang malungkot na asawa at kaawa-awang ina? Hindi ko maalis sa isip mo ang pag-ibig na iyon kahit buong lakas ko itong nilabanan. Nakagawa ako ng mali, para sa iyo, para sa iyo lamang. Kung naging asawa ka niya, iiyakan mo rin kalaunan ang kalagayan ng iyong asawa, na lantad sa kung anu-anong panggigipit nang walang maipagtatanggol sa sarili. Bilang ina, iiyakan mo rin ang magiging kapalaran ng iyong mga anak: kung pinalaki mo silang may pinag-aralan, inihanda mo sana sila sa isang malungkot na kinabukasan, dahil magiging kaaway sila ng Relihiyon at makikita mo silang garotehin o ipatapon; kung pinalaki mo naman silang mangmang, makikita mo silang apihin at yurakan. Hindi ko iyon matitiis! Kaya ipinaghanap kita ng asawang makapagbibigay sa iyo ng ligayang maging ina ng mga anak na mag-uutos at hindi susunod, magpaparusa at hindi magdurusa. Alam kong mabuti ang kaibigan mo noong kabataan, minahal ko siya gaya ng pagmamahal ko sa kanyang ama, pero kinamuhian ko silang

dalawa mula nang makita kong sila ang magdadala ng kalungkutan mo, dahil mahal kita, sinasamba kita, mahal kita gaya ng pagmamahal ng isang ama sa sarili niyang anak! Ikaw lang ang tanging laman ng pagmamahal ko; nakita kitang lumaki—walang isang oras na lumipas na hindi kita naisip—napanaginipan kita—ikaw lang ang naging ligaya ko!"

Dito, si Padre Damaso mismo ay napaiyak na parang bata.

"Kung gayon, kung mahal mo ako, huwag mo akong gawing habambuhay na miserable. Wala na siya, kaya gusto kong magmongha!"

Ipinatong ng matandang pari ang noo niya sa kanyang kamay. "Magmongha, magmongha!" ulit niya. "Hindi mo alam, anak, kung ano ang buhay na iyon, ang hiwagang nakatago sa likod ng mga pader ng kumbento, hindi mo alam! Isang libong ulit ko pang gugustuhing makita kang malungkot sa mundo kaysa nasa kumbento. Dito, may makaririnig sa mga daing mo; doon, mga pader lang ang kaharap mo. Maganda ka, napakaganda mo, at hindi ka isinilang para roon—para maging nobya ni Kristo! Maniwala ka sa akin, hija, buburahin ng panahon ang lahat. Pagdating ng araw, makalilimot ka rin, iibig ka, mamahalin mo ang iyong asawa—si Linares."

"Kumbento o—kamatayan!"

"Kumbento, kumbento, o kamatayan!" bulalas ni Padre Damaso. "Maria, matanda na ako ngayon. Hindi ko na kayang bantayan ka at ang kapakanan mo nang matagal pa. Pumili ka ng iba, magmahal ka ng iba, ng ibang lalaki, kahit sino pa siya—huwag lang ang kumbento."

"Kumbento o kamatayan!"

"Diyos ko, Diyos ko!" sigaw ng pari habang tinatakpan ang ulo niya ng dalawang kamay. "Pinarurusahan Mo ako, at tanggap ko iyon! Pero ingatan Mo ang anak ko!"

Pagkatapos, muling humarap siya sa dalaga at sinabi, "Gusto mong magmongha, at mangyayari iyon. Ayokong mamatay ka."

Hinawakan ni Maria Clara ang dalawa niyang kamay, mahigpit na niyakap at hinalikan ang mga iyon habang lumuluhod siya, paulit-ulit na sinasabi, "Ninong ko, salamat po, ninong ko!"

Yumuko ang ulo ni Fray Damaso habang siya'y umaalis, malungkot at buntong-hininga nang buntong-hininga. "Diyos, tunay Kang umiiral, dahil nagpaparusa Ka! Pero sa akin Mo ibagsak ang lyong paghihiganti, huwag Mong saktan ang walang sala. Iligtas Mo ang anak ko!"

KABANATA LXIII

Bisperas ng Pasko

Sa mataas na bahagi ng dalisdis ng bundok, malapit sa umaatungal na batis, may isang kubong yari sa mga baluktot na troso na halos nagkukubli sa gitna ng mga puno. Sa bubong nitong kugon ay gumagapang ang malalagong baging ng upo, hitik sa bulaklak at bunga. Nakapalamuti sa tahanang ito sa bundok ang mga sungay ng usa at mga bungo ng baboy-ramo, ang ilan ay may mahahabang pangil. Dito nakatira ang isang pamilyang Tagalog na nangangaso at namumutol ng panggatong.

Sa lilim ng isang puno, ang matanda ay gumagawa ng mga walis mula sa hibla ng dahon ng palma, habang isang dalagang babae ang naglalagay ng mga itlog, apog, at ilang gulay sa isang malapad na basket. Dalawang bata, isang lalaki at isang babae, ang naglalaro sa tabi ng isa pang bata na maputla at malungkot, may malalaki at malalim tumitig na mga mata, at nakaupo sa isang nabuwal na punongkahoy. Sa payat niyang mukha, nakilala natin si Basilio, ang anak ni Sisa, kapatid ni Crispin.

"Kapag magaling na ang paa mo," sabi ng munting babae sa kanya, "maglalaro tayo ng taguan. Ako ang taya."

"Aakyat ka sa tuktok ng bundok kasama namin," dagdag ng munting lalaki, "at iinom ka ng dugo ng usa na may katas ng apog para tumaba ka. Tapos tuturuan kitang tumalon mula bato hanggang bato sa ibabaw ng agos."

Malungkot na ngumiti si Basilio, tinitigan ang sugat sa kanyang paa, at saka itinuon ang tingin sa araw na maningning na sumisikat.

"Ipagbili mo ang mga walis na ito," sabi ng matanda sa dalaga, "at ibili mo ng kung ano ang mga bata, dahil bukas ay Pasko."

"Paputok, gusto ko ng paputok!" sigaw ng batang lalaki.

"Gusto ko ng ulo para sa manika ko," iyak ng munting babae habang kumakapit sa tapis ng kanyang ate.

"At ikaw, ano ang gusto mo?" tanong ng matanda kay Basilio, na sa tanong na iyon ay dahan-dahang bumangon at lumapit sa kanya.

"Po," sabi niya, "mahigit isang buwan na akong may sakit, hindi po ba?"

"Mula nang matagpuan ka naming halos wala nang buhay at balot ng mga sugat, dalawang buwan nang lumipas. Akala namin mamamatay ka na."

"Pagpalain po kayo ng Diyos, dahil napakahirap namin," sagot ni Basilio. "Pero dahil Pasko na bukas, gusto kong pumunta sa bayan para makita ang nanay ko at ang bunso kong kapatid. Hinahanap na nila ako."

"Pero, anak, hindi ka pa magaling, at malayo ang bayan ninyo. Hindi ka makararating doon bago maghatinggabi."

"Hindi po mahalaga iyon. Tiyak na labis nang nalulungkot ang nanay ko at ang bunso kong kapatid. Taun-taon, magkakasama naming ipinagdiriwang ang araw na ito. Noong isang taon,

kaming tatlo ay may isang buong isda na pinagsaluhan. Malamang nagdadalamhati na ang nanay ko at hinahanap ako."

"Hindi ka makararating nang buhay sa bayan, iho! Mamayang gabi, manok at karne ng baboy-ramo ang ulam namin. Hahanapin ka ng mga anak ko pag-uwi nila mula sa bukid."

"Marami po kayong anak, samantalang kaming dalawa lang ang sa nanay ko. Baka naniniwala na siyang patay na ako! Gusto kong bigyan siya ngayong gabi ng isang masayang sorpresa, isang pamasko, isang anak."

Naramdaman ng matanda na namumuo ang luha sa kanyang mga mata, kaya ipinatong niya ang mga kamay niya sa ulo ng bata at may damdaming nagsabi: "Parang matanda ka nang mag-isip! Sige, hanapin mo ang nanay mo, at ibigay mo sa kanya ang pamaskong iyan—mula sa Diyos, gaya ng sabi mo. Kung alam ko lang ang pangalan ng bayan ninyo, pinuntahan na sana kita roon noong may sakit ka. Humayo ka, anak, at samahan ka nawa ng Diyos at ng Panginoong Jesus. Sasamahan ka ni Lucia, apo ko, hanggang sa pinakamalapit na bayan."

"Ano? Aalis ka?" tanong sa kanya ng batang lalaki. "Sa ibaba, may mga sundalo at maraming tulisan. Ayaw mo bang makita ang mga paputok ko? Boom, boom, boom!"

"Ayaw mo bang maglaro ng taguan?" tanong ng munting babae. "Nakapaglaro ka na ba niyon? Siguradong wala nang mas masaya pa kaysa habulin ka at magtago ka?"

Ngumiti si Basilio, pero may luha sa mga mata niya, saka pinulot ang kanyang tungkod. “Babalik ako agad,” sagot niya. “Isasama ko ang bunso kong kapatid. Makikita mo siya at makakalaro mo. Halos kasinglaki mo lang siya.”

“Pilay din ba siyang maglakad?” tanong ng maliit na babae. “Kung gano’n, siya ang taya kapag naglalaro tayo ng taguan.”

“Huwag mo kaming kalilimutan,” sabi sa kanya ng matanda. “Dalhin mo ito—tuyong karne, regalo para sa nanay mo.”

Sinamahan siya ng mga bata hanggang sa tulay na kawayan na nakabitin sa ibabaw ng maingay na agos ng sapa. Pinahawak siya ni Lucia sa kanyang braso para may sandalan siya, at sa ganoong ayos ay nawala sila sa paningin ng mga bata, habang mabilis pa ring naglalakad si Basilio kahit may benda ang kanyang binti.

Humahaginit ang hanging amihan, at napapanginginig sa lamig ang mga taga-San Diego. Bisperas noon ng Pasko, pero balot ng lungkot ang buong bayan. Walang kahit isang parol na papel sa mga bintana, at wala ring anumang tunog mula sa mga bahay na magpapahiwatig ng kasiyahang karaniwan noong mga nakaraang taon.

Sa bahay ni Kapitan Basilio, nakatayo siya at si Don Filipo sa may rehas ng bintana at nag-uusap—dahil ang mga sinapit ng huli ang naglapit sa kanila. Sa isa pang bintana naman, naroon sina Sinang, ang pinsan niyang si Victoria, at ang magandang si Iday, nakatanaw sa kalsada.

Nagsimula nang sumilip sa may abot-tanaw ang kumukupas na buwan, tinatanglawan ang mga ulap at pinahahaba sa silangan ang kakaiba at tila mahiwagang mga anino ng mga puno at bahay.

“Hindi maliit na suwerte ang makalusot nang walang kapalit sa mga panahong ito!” sabi ni Kapitan Basilio kay Don Filipo. “Oo, sinunog ang mga libro mo, pero may iba na mas mabigat ang nawala.”

May isang babaeng lumapit sa rehas at sumilip sa loob. Kumikislap ang kanyang mga mata, payat na payat ang kanyang mukha, at lugay at gusot ang kanyang buhok. Sa liwanag ng buwan, lalo siyang nagmukhang kakatwa.

“Si Sisa!” bulalas ni Don Filipo, nagulat. Pagkatapos, nang tumakbo palayo ang baliw na babae, humarap siya kay Kapitan Basilio at nagtanong, “Hindi ba nasa bahay siya ng isang manggagamot? Gumaling na ba siya?”

Mapait na ngumiti si Kapitan Basilio. “Natakot ang manggagamot na pagbintangan siyang kaibigan ni Don Crisostomo, kaya pinalayas niya siya sa bahay niya. Ngayon, pagala-gala na naman siya, baliw pa rin tulad ng dati, kumakanta, walang sinasaktan, at sa gubat nakatira.”

“Ano pa ang nangyari sa bayan mula nang umalis tayo? Alam ko na may bago na tayong kura at iba na rin ang alferez.”

"Napakasama ng mga panahong ito, paurong ang sangkatauhan," bulong ni Kapitan Basilio habang inaalala ang nakaraan. "Kinabukasan pag-alis mo, natagpuan nilang patay

ang nakatatandang sakristan, nakabigti sa isang tahilan sa sarili niyang bahay. Labis na naapektuhan si Padre Salvi sa pagkamatay niya at inangkin ang lahat ng kanyang mga papeles. Ah, oo, namatay rin ang matandang Pilosopo, si Tasio, at inilibing sa sementeryo ng mga Tsino."

"Kawawang matanda!" buntong-hininga ni Don Filipo. "Ano ang nangyari sa mga libro niya?"

"Sinunog ang mga iyon ng mga deboto, sa pag-aakalang ikalulugod iyon ng Diyos. Wala akong nailigtas, kahit ang mga akda ni Cicero. Walang ginawa ang gobernadorcillo para pigilan iyon."

Pareho silang natahimik. Sa sandaling iyon, narinig ang malungkot at mapanglaw na awit ng baliw na babae.

"Alam mo ba kung kailan ikakasal si Maria Clara?" tanong ni Iday kay Sinang.

"Hindi ko alam," sagot nito. "May natanggap akong sulat mula sa kanya pero hindi ko pa binubuksan, dahil natatakot akong malaman ang laman. Kawawang Crisostomo!"

"Sabi nila, kung hindi dahil kay Linares, ibibitay nila si Kapitan Tiago, kaya ano pa nga ba ang magagawa ni Maria Clara?" puna ni Victoria.

Isang batang lalaking pilay ang nagmamadaling dumaan papunta sa plasa, kung saan nanggagaling ang himig ng awit ni Sisa. Si Basilio iyon, na nadatnang wasak at inabandona ang kanilang tahanan. Sa dami ng kanyang pinagtanungan, ang tanging nalaman niya ay nabaliw ang kanyang ina at pagala-gala

sa bayan—tungkol kay Crispin, wala ni isang balita.

Pinigil ni Basilio ang kanyang pag-iyak, kinimkim ang tindi ng kanyang dalamhati, at hindi na nagpahinga habang hinahanap ang kanyang ina. Pagdating niya sa bayan, nagtatanong pa lamang siya tungkol dito nang marinig niya ang awit nito. Dinaig ng kaawa-awang bata ang panginginig ng kanyang mga paa at tumakbo upang sumubsob sa mga bisig ng kanyang ina.

Umalis ang baliw na babae sa plasa at huminto sa harap ng bahay ng bagong alperes. Gaya noon, may bantay pa rin sa may pinto, at may ulo ng isang babae na sumilip sa bintana, pero hindi iyon ang kay Medusa kundi sa isang magandang dalaga: ang pagiging alperes at ang pagiging kapus-palad ay hindi naman iisa ang kahulugan.

Nagsimulang umawit si Sisa sa harap ng bahay habang nakatitig sa buwan, na maringal na nakalutang sa bughaw na langit sa gitna ng mga ulap na ginto ang kulay. Nakita siya ni Basilio, pero hindi siya nangahas na lapitan. Pabalik-balik siyang naglakad, ngunit iniingatang huwag mapalapit sa kuwartel, at naghintay sa oras na umalis siya roon.

Ang dalagang nakadungaw sa bintana at matamang nakikinig sa awit ng baliw na babae ay inutusan ang bantay na ipasok ito. Pero nang makita ni Sisa na papalapit ang sundalo at marinig ang boses nito, sinaklot siya ng matinding takot at bigla siyang tumakbo nang ubod-bilis—bilis na parang tanging isang nawawala sa katinuan ang kayang abutin. Si Basilio, sa takot na mawala siyang muli, ay humabol agad, hindi alintana ang sakit ng kanyang mga paa.

"Tingnan mo nga ang batang iyon, hinahabol ang baliw na babae!" galit na bulalas ng isang babae sa kalsada. Nang makita niyang tuloy pa rin ang paghabol nito, pumulot siya ng bato at ibinato iyon sa bata habang sinasabi, "Ayan! Sayang at nakatali ang aso!"

Tinamaan si Basilio sa ulo, pero hindi niya iyon pinansin at nagpatuloy lang sa pagtakbo. Nagkahulan ang mga aso, nag-ingay ang mga gansa, at may ilang bintanang bumukas para sumilip ang mga usisero—ngunit agad ding nagsara dahil sa takot na baka maulit na naman ang isa pang gabing puno ng sindak.

Di nagtagal, nakalabas na sila ng bayan. Medyo bumagal ang takbo ni Sisa, pero malayo pa rin ang agwat niya sa humahabol sa kanya.

"Inay!" sigaw niya nang matanaw niya ito. Pero halos kasabay lang ng pagkarinig ng baliw na babae sa kanyang tinig, muli na naman itong kumaripas ng takbo.

"Inay, ako ito!" sigaw ng bata sa matinding paghihirap, pero hindi siya pinansin ng baliw na babae, kaya patuloy siyang humabol, hingal na hingal. Nalampasan na nila ang mga bukiring sinasaka at malapit na sila sa gubat; nakita ni Basilio ang kanyang ina na pumasok doon, kaya sumunod din siya. Pinabagal ang kilos nilang dalawa ng mga palumpong at mababababang halaman, ng mga matinik na baging, at ng mga nakausling ugat ng mga puno. Sinundan ng anak ang malabong anyo ng kanyang ina, na paminsan-minsang nasisinagan ng buwan sa mga siwang ng mga dahon at sa mga bahaging

bukas. Nasa mahiwagang gubat sila ng pamilya Ibarra.

Ilang beses nadapa at bumagsak ang bata, pero sa bawat pagkakataon ay tumatayo siyang muli na parang wala siyang nararamdamang sakit. Buong pagkatao niya ay nakatuon sa kanyang mga mata, nakasunod sa minamahal na anyo. Tinawid nila ang batis na banayad ang lagaslas, kung saan ang matutulis na tinik ng kawayang nalaglag sa buhangin sa pampang ay bumaon sa kanyang mga paa na walang sapin, pero hindi siya huminto para alisin ang mga iyon.

Laking gulat niya nang makita niyang sumuot ang kanyang ina sa masukal na damuhan at dumaan sa kahoy na tarangkahang papasok sa libingan ng matandang Kastila sa paanan ng balete. Sinubukan ni Basilio na sumunod, pero nadatnan niyang nakakandado ang tarangkahan. Hinarangan ng baliw na babae ang pasukan gamit ang kanyang payat na mga bisig at magulong buhok, at buong lakas niya iyong pinanatiling nakasara.

"Inay, ako ito, ako! Si Basilio ito, ang anak mo!" sigaw ng bata habang nanghihina siyang bumagsak.

Pero hindi nagpadaig ang baliw na babae. Ipinirmi niya ang mga paa sa lupa at buong lakas na lumaban. Pinagbabayo ni Basilio ng mga kamao ang tarangkahan, ipinukpok pa niya rito ang ulong may bahid ng Mood, at umiyak siya, pero wala ring nangyari. Pilit siyang tumayo kahit masakit at sinuri ang pader, iniisip na akyatin iyon, pero wala siyang makitang paraan. Inikot niya ito at napansin niyang may sanga ng mapamuksang balete na nakasalikop sa sanga ng isa pang puno. Inakyat niya iyon at,

dahil sa pag-ibig niya sa ina na parang gumagawa ng himala, nakalipat siya mula sanga hanggang sanga papunta sa balete. Mula roon, nakita niyang hawak pa rin ng kanyang ina ang tarangkahan, nakasandal dito ang ulo.

Nakuha ng ingay na ginawa niya sa mga sanga ang pansin ni Sisa. Lumingon ito at nagtangkang tumakbo, pero tumalon ang anak niya mula sa puno, nasalo siya sa mga bisig nito, at pinupog ng halik habang siya mismo ay nawalan ng malay.

Nakita ni Sisa ang duguang noo niya at yumuko siya sa ibabaw nito. Parang lalabas sa mga lungga ang kanyang mga mata habang tinititigan niya ang mukha ng anak. Ang maputlang mukhang iyon ay gumising sa natutulog na mga himaymay ng kanyang isip, kaya may tila kislap ng katinuan na sumiklab sa kanyang diwa at nakilala niya ang kanyang anak. Sa isang nakapangingilabot na sigaw, bumagsak siya sa walang malay na katawan ng bata, niyayakap at hinahalikan ito. Nanatiling hindi gumagalaw ang mag-ina.

Nang magkamalay si Basilio, natagpuan niyang wala nang buhay ang kanyang ina. Tinawag niya ito sa pinakamalalambing na pangalan, pero hindi ito nagising. Nang mapansin niyang hindi na nga ito humihinga, tumayo siya at pumunta sa kalapit na batis upang kumuha ng tubig sa dahon ng saging, na ipapahid sana niya sa maputlang mukha ng kanyang ina. Pero ni katiting na galaw ay wala mula sa baliw na babae, at nanatiling nakapikit ang mga mata nito.

Takot na takot na tinitigan siya ni Basilio. Idinikit niya ang tainga sa dibdib nito, pero malamig na ang payat at kupas na dibdib, at

hindi na tumitibok ang puso nito. Idinampi niya ang mga labi sa mga labi nito, pero wala siyang maramdamang hininga. Niyakap ng kaawa-awang bata ang bangkay at mapait na umiyak.

Maringal ang liwanag ng buwan sa langit, marahang humihip ang ligaw na simoy, at sa damuhan ay huni nang huni ang mga kuliglig. Ang gabing puno ng liwanag at saya para sa napakaraming bata—na sa mainit na yakap ng pamilya ay ipinagdiriwang ang pistang hitik sa pinakamatatamis na alaala, ang pistang ginugunita ang unang sulyap ng pag-ibig na ipinadala ng Langit sa lupa—ang gabing ito na sa lahat ng pamilyang Kristiyano ay kainan, inuman, sayawan, kantahan, tawanan, laro, lambingan, at halikan—ang gabing ito na sa malalamig na bansa ay may ganitong hiwaga para sa pagkabata, sa tradisyonal na punong pino na balot ng ilaw, manika, kendi, at palamuti, na tinititigan ng malalaki at bilog na matang kawalang-malay lamang ang nasasalamin—ang gabing ito ay pag-uulila lamang ang dala kay Basilio. Sino ang makapagsasabi kung sa tahanang pinagmulan ng tahimik na si Padre Salvi ay may mga batang naglalaro rin, marahil ay umaawit sila

"La Nochebuena se viene, La Nochebuena se va." [172]

Matagal na umiyak at dumaing ang bata. Nang sa wakas ay maiangat niya ang ulo, nakita niyang may isang lalaking nakatayo sa ibabaw niya, tahimik na nakatanaw sa nangyayari.

"Anak ka ba niya?" mahinang tanong ng di-kilala.

Tumango ang bata.

"Ano ang balak mong gawin?"

"Ilibing siya!"

"Sa sementeryo?"

"Wala akong pera at saka hindi rin papayag ang kura."

"Kung ganoon?"

"Kung tutulungan mo sana ako—"

"Napakahina ko," sagot ng di-kilala habang dahan-dahan siyang lumuluhod sa lupa at sinasalo ang sarili gamit ang dalawang kamay. "Sugatan ako. Dalawang araw na akong hindi kumakain ni natutulog. May dumaan bang iba rito ngayong gabi?"

Pinagmasdang mabuti ng lalaki ang kaaya-ayang mukha ng bata, saka nagpatuloy sa mas mahina pang tinig, "Makinig ka! Ako man, mamamatay bago sumikat ang araw. Dalawampung hakbang mula rito, sa kabila ng batis, may malaking tumpok ng panggatong. Dalhin mo rito, gumawa ka ng isang siga, ilagay mo roon ang mga katawan natin, tabunan mo, at saka mo silaban ang lahat—apoy, hanggang maging abo tayo!"

Tahimik at buong atentong nakinig si Basilio.

"Pagkatapos, kung walang darating, maghukay ka rito. Marami kang makikitang ginto at magiging iyo ang lahat. Kunin mo iyon at mag-aral ka."

Lalong nagiging malabo ang tinig ng di-kilala sa bawat sandali. "Sige, kunin mo ang panggatong. Gusto kitang tulungan."

Habang papalayo si Basilio, ibinaling ng di-kilalang lalaki ang mukha niya sa silangan at bumulong na parang nagdarasal:

"Mamamatay akong hindi man lang nakikitang magliwanag ang bukang-liwayway sa aking bayang sinilangan! Ikaw na makakakita nito, salubungin mo ito—at huwag mong kalimutan ang mga bumagsak sa gitna ng gabi!"

Itinaas niya ang mga mata sa langit at patuloy na gumalaw ang kanyang mga labi, na para bang may dasal siyang binibigkas. Pagkatapos, yumuko siya at dahan-dahang bumagsak sa lupa.

Makalipas ang dalawang oras, nasa likurang beranda ng kanyang bahay si Sister Rufa at naghihilamos para makapagsimba sa misa sa umaga. Tumingin ang debotong babae sa kalapit na kakahuyan at nakita niyang may makapal na haliging usok na umaakyat mula roon. Nagngitngit sa banal na galit, pinagsalubong niya ang kilay at bulalas niya:

"Sinong erehe ang nagbubungkal diyan sa araw na banal? Kaya dumarating ang napakaraming kapahamakan! Dapat kang mapunta sa purgatoryo at tingnan natin kung makalalabas ka pa roon, salbahe!"

Pangwakas

Dahil may ilan pa sa ating mga tauhan na buhay pa at ang iba naman ay hindi na matunton, imposibleng magkaroon ng tunay na pangwakas. Para mapalugod ang karaniwang mambabasa, ikatutuwa sana naming isa-isang patayin silang lahat, mula kay Padre Salvi hanggang kay Doña Victorina, pero hindi maaari. Hayaan silang mabuhay! Tutal, ang bayan naman ang magpapasan sa kanila, hindi kami.

Pagkapasok ni Maria Clara sa kumbento, umalis si Padre Damaso sa kanyang bayan at nanirahan sa Maynila, gayundin si Padre Salvi, na habang naghihintay ng mababakanteng mitra ay paminsan-minsang nangangaral sa simbahan ni Santa Clara, na sa kumbento nito ay ginagampanan niya ang mga tungkulin ng isang mahalagang katungkulan. Hindi pa lumilipas ang maraming buwan nang makatanggap si Padre Damaso ng utos mula sa Kagalang-galang na Padre Probinsiyal na humawak ng isang kura paroko sa isang malayong lalawigan. Sinasabing labis siyang naapektuhan nito kaya kinabukasan ay natagpuan siyang patay sa kanyang silid. May nagsabing inatake siya ng apoplehiya, may iba namang bangungot ang ikinamatay niya, ngunit pinawi ng kanyang manggagamot ang lahat ng pag-aalinlangan nang ideklara nitong bigla siyang namatay.

Hindi na makikilala ngayon ng alinman sa ating mga mambabasa si Capitan Tiago. Ilang linggo bago magbihis ng belo si Maria Clara, nilugmok siya ng matinding panlulumo: namayat siya, naging malungkot, mapag-isip, at mapaghinala, gaya ng dati niyang kaibigang si Capitan Tinong. Pagkasarang-pagkasara ng

mga pinto ng kumbento, inutusan niya ang pinsan niyang wasak ang loob, si Tiya Isabel, na tipunin ang lahat ng naiwan ng kanyang anak at ng yumao niyang asawa at manirahan na sa Malabon o sa San Diego, dahil nais na niyang mamuhay nang mag-isa mula noon. Pagkatapos, buong sigasig niyang pinagkaabalahan ang _liam-pó_ at ang sabungan, at nagsimula siyang humithit ng opyo. Hindi na rin siya nagpupunta sa Antipolo at hindi na nagpapamisa, kaya si Doña Patrocinia, ang dati niyang karibal, ay banal na ipinagdiriwang ang kanyang tagumpay sa pamamagitan ng paghilik habang may sermon. Kung mapadaan ka minsan sa Calle Santo Cristo sa dapithapon, makikita mo sa isang tindahang Tsino ang isang maliit na lalaking dilaw ang kutis, payat, kuba, marumi at may mantsa ang mga kuko, nakatitig sa mga dumaraan sa pamamagitan ng malalalim at nanlalalim na matang wari bang wala talaga siyang nakikita. Pagsapit ng gabi, makikita mo siyang hirap na tumatayo at, nakasandal sa kanyang baston, dahan-dahang pumapasok sa isang makitid na eskinita patungo sa isang maruming gusali na may malalaking pulang titik sa itaas ng pinto: FUMADERO PUBLICO DE ANFION. [173] Iyan na ngayon si Capitan Tiago na dating bantog na bantog, ngunit ngayo'y lubos nang nalimutan, maging ng pinakamatandang sakristan man lamang.

Dinagdagan ni Doña Victorina ang kanyang mga pekeng kulot at ang kanyang _Andalusization_, kung pahihintulutan ang katawagang iyan, ng bago na naman niyang kinahihiligan: siya mismo ang nagpapatakbo ng mga kabayo ng karwahe, habang pinananatili niyang tahimik si Don Tiburcio. Dahil sa dami ng nakalulungkot na aksidenteng nangyari bunga ng hina ng

kanyang mga mata, nagsimula na siyang magsuot ng salamin, na lalo pang nagbibigay sa kanya ng kahanga-hangang anyo. Hindi na muling ipinatawag ang doktor upang gamutin ang sinuman, at maraming araw sa isang linggo siyang nakikita ng mga utusan na walang pustiso—na, gaya ng alam ng ating mga mambabasa, ay napakasamang palatandaan. Si Linares, ang tanging tagapagtanggol ng kawawang doktor, ay matagal nang nakahimlay sa sementeryo ng Paco, biktima ng disinterya at ng malupit na pakikitungo ng kanyang pinsan-sa-asawa.

Ang matagumpay na alferez ay bumalik sa Espanya bilang isang mayor, at iniwan ang kanyang mabait na asawa na suot pa rin ang flannel na camisa, na hindi na mailarawan ngayon ang kulay. Ang kawawang si Ariadne, nang makita ang sarili na ganoon na lamang pinabayaan, ay naglaan din ng sarili—gaya ng anak ni Minos—sa pagsamba kay Bacchus at sa pagtatanim ng tabako; umiinom at naninigarilyo siya nang may matinding pagkahumaling, hanggang sa ngayon ay hindi lang ang mga dalaga kundi pati ang matatandang babae at maliliit na bata ay takot sa kanya.

Malamang ay buhay pa ang mga kakilala natin sa bayan ng San Diego, kung hindi sila nasawi sa pagsabog ng bapor na "Lipa–," na bumibiyahe noon papunta sa lalawigan. Dahil walang nag-abalang alamin kung sinu-sino ang mga kapus-palad na namatay sa sakunang iyon o kung kanino ang mga binti at brasong pinabayaang nakakalat sa Isla de Convalecencia at sa mga pampang ng ilog, wala tayong paraan para malaman kung may kakilala ang ating mga mambabasa na kabilang sa kanila o wala. Kasabay ng pamahalaan at ng pahayagan noong

panahong iyon, kuntento na tayo sa balitang ang tanging prayleng sakay ng bapor ay naligtas, at wala na tayong ibang itinatanong. Ang mahalaga para sa atin ay ang pananatili ng mga banal na pari, nawa'y ingatan ng Diyos ang kanilang paghahari sa Pilipinas para sa ikabubuti ng ating mga kaluluwa. [174]

Tungkol kay Maria Clara, wala nang ibang nalalaman kundi waring ikinukubli siya ng libingan sa dibdib nito. Nagtanong kami sa ilang taong may malaking impluwensiya sa banal na kumbento ni Santa Clara, ngunit walang pumayag na magsabi sa amin ng kahit isang salita—kahit ang madadaldal na debotong tumatanggap ng tanyag na pritong atay ng manok at ng lalo pang tanyag na sarsang kilala bilang yaong "sa mga madre," na inihahanda ng matalinong kusinera ng mga Birhen ng Panginoon.

Gayunman: Isang gabi ng Setyembre, humahagupit ang bagyo sa Maynila, at sinasalanta ng dambuhalang mga pakpak nito ang mga gusali. Walang tigil ang dagundong ng kulog. Sa bawat kidlat, saglit na lumilitaw ang pinsalang ginawa ng unos at lalo nitong pinangingilagan ang mga naninirahan. Bumubuhos ang ulan. Sa bawat sulyap ng zigzag na kidlat, may makikitang bahagi ng bubong o isang persiyanang tinatangay sa hangin bago bumagsak nang may nakapangingilabot na lagapak. Walang tao ni karwaheng gumagalaw sa mga lansangan. Kapag ang paos na ugong ng kulog, na sandaang ulit na umuukilkil sa alingawngaw, ay unti-unting nawawala sa malayo, mariringig naman ang ugong ng hangin habang itinataboy nito ang mga patak ng ulan na tuluy-tuloy na tumitiktak sa mga kapis ng nakasarang bintana.

Dalawang guwardiya sibil ang sumilong sa ilalim ng bubong ng isang gusali malapit sa kumbento ng mga madre, ang isa ay karaniwang kawal at ang isa naman ay isang _distinguido_.

"Ano bang saysay ng pananatili natin dito?" sabi ng karaniwang kawal.

"Wala namang tao sa mga kalye. Dapat makapasok tayo sa isang bahay. Nakatira ang _querida_ ko sa Calle Arzobispo."

"Malayo pa mula rito hanggang doon at mababasa tayo," sagot ng _distinguido_.

"Ano naman kung mabasa tayo, basta huwag lang tayong tamaan ng kidlat?"

"Bah, huwag kang mag-alala! Siguradong may panangga sa kidlat ang mga madre para protektahan sila."

"Oo nga," puna ng karaniwang kawal, "pero ano namang silbi niyon kung napakadilim ng gabi?"

Pagkasabi niya nito, tumingala siya at sinipat ang kadiliman. Sa sandaling iyon, kumislap ang isang mahabang guhit ng kidlat, at agad itong sinundan ng nakabibinging dagundong.

"_Nak_ú! Susmariosep!_" bulalas ng karaniwang kawal, sabay-antanda at kapit sa kasama. "Umalis na tayo rito."

"Ano'ng nangyari?"

"Halika na, umalis na tayo rito," ulit niya habang nagkakalog ang mga ngipin sa takot.

"Ano'ng nakita mo?"

"Multo!" bulong niya, nanginginig sa sindak.

"Multo?"

"Doon sa bubong. Baka iyon ang madreng nagsasagawa ng mahika tuwing gabi."

Iniluwa ng distinguido– ang ulo niya upang sumilip, at eksakto namang sa sandaling iyon ay hinati ng kidlat ang langit na parang ugat ng apoy at nagpakawala ng nakapangingilabot na pagsabog pababa sa lupa. "Jesús!_" sigaw niya, sabay-antanda rin.

Sa nakakasilaw na liwanag mula sa langit, nakita niya ang isang puting anyong nakatayo halos sa tuktok ng bubong, nakataas ang mga kamay at mukha sa langit na para bang doon nananalangin. At sumagot ang langit sa pamamagitan ng kidlat at kulog!

Nang unti-unti nang lumayo ang dagundong ng kulog, may narinig na malungkot na panaghoy.

"Hindi hangin iyan, ang multo iyan," bulong ng karaniwang kawal, na para bang sumasagot sa higpit ng kapit ng kasama niya.

"Ay! Ay!" lumutang sa hangin, nangingibabaw sa ingay ng ulan, at kahit ang humuhuning hangin ay hindi nalunod ang matamis ngunit malungkot na tinig na punô ng dalamhati.

Muling kumislap ang kidlat nang nakakasilaw.

"Hindi, hindi multo iyon!" bulalas ng distinguido–.

"Nakita ko na siya dati. Napakaganda niya, parang Birhen! Umalis na tayo rito at ireport natin ito."

Hindi na hinintay ng kawal na ulitin pa sa kanya ang paanyaya, at kapwa sila naglaho.

Sino ang humihibik sa kalaliman ng gabi sa kabila ng hangin, ulan, at bagyo? Sino ang mahinhing dalaga, ang nobya ni Kristo, na humamon sa nagwawalang mga elemento at piniling sa ilalim ng bukas na langit, sa ganito kakila-kilabot na gabi, ilabas mula sa gayon kapanganib na taas ang kanyang mga daing sa Diyos? Pinabayaan na ba ng Panginoon ang kanyang altar sa kumbento kaya hindi na Niya naririnig ang kanyang mga panalangin? O baka naman hinahadlangan ng mga arko nito ang pag-akyat ng mga pananabik ng kaluluwa hanggang sa trono ng Pinakamaawain?

Halos buong magdamag na mabangis ang pagngangalit ng bagyo, at ni isang bituin ay walang sumilip sa dilim. Patuloy na humalo ang mga daing ng kawalang-pag-asa sa ugong ng hangin, ngunit kapwa bingi ang Kalikasan at tao sa mga iyon; nagkubli ang Diyos at hindi nakinig.

Kinabukasan, nang maglaho na ang maiitim na ulap at muling sumikat nang maningning ang araw sa malinaw na langit, may humintong karwahe sa tapat ng kumbento ng Santa Clara. Mula rito ay bumaba ang isang lalaking nagpakilalang kinatawan ng mga awtoridad. Hiniling niyang makausap agad ang abadesa at makita ang lahat ng madre.

Sinasabi na isa sa kanila, na dumating na basang-basa at punit ang damit, ay lumuhang nagsumamo sa lalaki na ipagtanggol

siya laban sa mga kalupitan ng pagkukunwari. Sinasabi rin na napakaganda niya at taglay niya ang pinakamaganda at pinakamatinding matang nakita kailanman.

Hindi pinagbigyan ng kinatawan ng mga awtoridad ang kanyang pakiusap, at matapos makipag-usap sa abadesa ay iniwan siya roon sa kabila ng kanyang mga luha at pagsusumamo. Nakita ng batang madre na sumara ang pinto sa likuran niya gaya ng isang hinatulan na nakikitang nagsasara laban sa kanya ang mga tarangkahan ng Langit, kung sakaling ang Langit man ay maging kasingsaklap at kasinsawalang-pakiramdam ng mga tao. Sinabi ng abadesa na baliw siya. Maaaring hindi alam ng lalaki na may tahanan sa Maynila para sa mga may sakit sa pag-iisip; o marahil itinuring niya ang kumbento mismo na isang bahay-ampunan ng mga baliw, bagaman sinasabing siya ay lubhang mangmang, lalo na sa usapin ng pagpapasya kung matino ang isip ng isang tao.

May ulat din na iba ang naging pananaw ni Heneral J---- nang makarating sa kanya ang usapin. Nais niyang ipagtanggol ang baliw na babae at ipinahanap niya ito. Pero sa pagkakataong ito, walang lumitaw na maganda at walang kalabang dalaga, at hindi rin pinayagan ng abadesa ang pagdalaw sa kumbento, na ipinagbawal niya sa ngalan ng Relihiyon at ng mga Banal na Alituntunin. Wala nang iba pang nabanggit tungkol sa pangyayaring iyon, ni tungkol sa sawimpalad na si Maria Clara.

Talasalitaan

ab*á*: Isang Tagalog na bulalas ng pagkamangha, pagkagulat, at iba pa, na madalas gamitin upang magpasok o magdiin ng isang salungat na pahayag.

abaka: “Manila hemp,” ang hibla mula sa isang halamang kabilang sa pamilya ng saging.

achara: Atsarang gawa sa murang usbong ng kawayan, hilaw na papaya, at iba pa.

alcalde: Gobernador ng isang lalawigan o distrito na may kapangyarihang ehekutibo at hudisyal.

alferez: Mababang opisyal ng Guardia Civil, na kasunod ng tenyente ang ranggo.

alibambang: Isang halamang legumbre na ang maaasim na dahon ay ginagamit sa pagluluto.

alpay: Isang uri ng nephelium, kahawig ngunit mas mababa ang uri kaysa sa Chinese lichi.

among: Tawag ng mga katutubo sa pari, lalo na sa prayle; mula sa Kastilang *amo*, na ibig sabihin ay panginoon.

amores-secos*:* “Tuyong pag-ibig,” isang mababang damo na ang maliliit at anggulong bunga ay kumakapit sa damit.

andas: Isang platapormang may mga hawakan, na pinagpapatungan ng imahen kapag prusisyon.

asuang_: Isang mapaminsalang demonyo na pinaniniwalaang kumakain ng laman ng tao, at lalo raw mahilig sa mga bagong silang na sanggol.

atié_: Atis.

Audiencia_: Ang konsehong pampangasiwaan at kataas-taasang hukuman noong panahon ng rehimeng Kastila.

Ayuntamiento_: Konseho o korporasyon ng isang lungsod, at sa pagpapalawig, ang gusaling kinaroroonan ng mga tanggapan nito; partikular sa Maynila, ang kapitolyo.

azotea_: Patag na bubong ng bahay o anumang kahalintulad na plataporma; roof-garden.

babaye_: Babae (ang pangkalahatang katawagang Malay).

baguio_: Lokal na tawag sa bagyo o hurricane.

bailúhan_: Katutubong sayawan at handaan; mula sa Kastilang baile_.

balete_: Ang banyan ng Pilipinas, isang punong sagrado sa kuwentong-bayan ng mga Malay.

banka_: Isang bangkang inukit mula sa iisang troso, na may mga suportang kawayan o katig.

Bilibid_: Ang pangunahing piitan sa Maynila.

buyo_: Nginunguyang inihahanda sa pamamagitan ng pagbabalot ng isang pirasong bunga ng areca na may kaunting apog na kabibe sa dahon ng ikmo: ang katumbas ng pan_ sa British India.

cabeza de barangay_: Pinuno at maniningil ng buwis para sa grupo ng humigit-kumulang limampung pamilya, na siya ring personal na may pananagutan sa kanilang “tribute.”

calle_: Kalye.

camisa_:

1. Maluwag, walang kuwelyong kamiseta na yari sa manipis at halos see-through na tela, na isinusuot ng mga lalaki sa labas ng pantalon.

2. Manipis at halos see-through na pang-itaas na may maluluwag na manggas, na isinusuot ng mga babae.

camote: Isang uri ng kamote.

capitan: “Kapitan,” isang titulong ginagamit sa pagtawag o pagtukoy sa gobernadorcillo o sa dating humawak ng tungkuling iyon.

carambas: Isang sigaw sa Espanyol na nagpapahiwatig ng pagkagulat o pagkainis.

carbineer: Bantay ng rentas internas o internal revenue.

cedula: Katibayan ng rehistro at resibo ng poll-tax.

chico: Ang prutas na sapodilla plum.

Civil Guard: Panloob na puwersang pulis na mala-militar, na binubuo ng mga opisyal na Espanyol at mga katutubong sundalo.

cochero: Kutsero; tagapagmaneho ng karwahe.

Consul: Isang mayamang mangangalakal; orihinal na tumutukoy sa kasapi ng _Consulado_, ang hukuman o korporasyong kumokontrol sa kalakalang galyon.

cuadrillero: Tanod-bayan.

cuarto: Isang baryang tanso; isandaan at animnapu nito ang katumbas ng halaga ng isang pisong pilak.

cuidao: “Mag-ingat!” “Tabi!” Isang karaniwang sigaw, mula sa Espanyol na _cuidado_.

_d_álag_: Ang Pilipinong _Ophiocephalus_, ang kakaibang isdang putik na tila nakalalakad at sagana sa mga palayan kapag tag-ulan.

dalaga: Isang birhen o babaeng nasa edad na para mag-asawa.

dinding: Pader ng bahay o partisyong yari sa hinabing kawayan.

director, directorcillo_: Ang kalihim ng bayan at klerk ng gobernadorcillo.

distinguido: Isang taong may ranggo na naglilingkod bilang karaniwang kawal ngunit hindi inaatasan ng mga mababang gawain, at sa promosyon ay inuuna kaysa sa iba na kapantay ang husay.

escribano: Klerk ng hukuman at opisyal na notaryo.

filibuster: Katutubo ng Pilipinas na inaakusahan ng pagtataguyod ng paghihiwalay ng bansa sa Espanya.

gobernadorcillo: “Munting gobernador,” ang pangunahing opisyal ng munisipyo.

gogo: Isang umaakyat at makahoy na baging na ang dinikdik na mga tangkay ay ginagamit na sabon; “soap-vine.”

guingón: Dungaree, isang magaspang na asul na telang koton.

hermano mayor: Ang namamahala sa isang pista.

husi–: Pinong telang yari sa seda na hinabi kasama ng koton, abaka, o hibla ng dahon ng pinya.

ilang-ilang: Ang Malay na “bulaklak ng mga bulaklak,” na pinagmumulan ng kilalang essence.

Indian–: Ang tawag ng mga Espanyol sa Kristiyanisadong Malay sa Pilipinas ay indio– (Indian), isang katawagang ginagamit nang may paghamak; samantalang ang pangalang Filipino– ay karaniwang ginagamit noon sa mas makitid na kahulugan para sa mga anak ng mga Espanyol na ipinanganak sa mga Isla.

kaingin–: Bahaging nilinis sa kagubatan sa pamamagitan ng pagsunog sa mga puno at sukal, upang mapagtamnan ng palay sa upland o kamote.

kalan–: Maliit, nadadalang bukas na lutuan na yari sa luwad at karaniwang ginagamit sa pagluluto.

kalao–: Ang Philippine hornbill. Gaya sa lahat ng bansang Malay, ang ibong ito ay pinagmumulan ng mga kakaibang pamahiin. Sinasabing ang paos at matinis nitong huni, na masasabi nang bahagyang nakapanghihilakbot, ay nagmamarka ng oras at, kapag sa gabi narinig, nagbabadya ng kamatayan o iba pang kapahamakan.

kalikut–: Maikling piraso ng kawayan na pinaghaluan ng buyo–; isang payak na sisidlan ng nganga.

kamagon–: Isang punong kabilang sa pamilya ng ebony, na pinagmumulan ng mamahaling kahoy para sa muwebles. Ang bunga nito ay ang mabolo–, o date-plum.

kasamá_: Mga umuupa o nagsasaka sa lupa ng iba at nagbabayad sa pamamagitan ng bahagi ng ani o ng ilang tiyak na serbisyo.

kogon_: Matangkad at masukal na damong ginagamit na pang-atip.

kris_: Punyal o maikling tabak ng Moro na may alon-along talim.

kundíman_: Isang katutubong awit.

kupang_: Isang malaking punong kabilang sa pamilya ng Mimosa.

kuriput_: Kuripot, “barat.”

lanson_: Ang langsa, isang masarap na prutas na kulay krema at kasinlaki ng plum. Sa Pilipinas, ang natatangi nitong tirahan ay ang mga pook sa paligid ng Lawa ng Bay.

liam-pó_: Isang larong sugal ng mga Tsino (?).

lomboy_: Ang jambolana, isang maliit na asul na prutas na may malaking buto.

Malacañang_: Ang palasyo ng Kapitan-Heneral sa Maynila; mula sa katutubong tawag sa pook na kinatatayuan nito, “pahingahan ng mga mangingisda.”

mankukúlan_: Isang masamang espiritung nagdudulot ng sakit at iba pang kamalasan, at gayundin ang taong sinasapian ng ganitong demonyo.

morisqueta_: Kaning pinakuluan nang walang asin hanggang sa matuyo, ang pangunahing pagkain ng mga Pilipino.

Moro_: Malay na Mohammedan mula sa timog Mindanao at Sulu.

mutya_: Isang bagay na pinaniniwalaang may kapangyarihang anting-anting, gaya ng “paa ng kuneho.”

nakú_: Isang Tagalog na bulalas ng pagkagulat, pagkamangha, at iba pa.

nipa_: Isang palmang tumutubo sa latian; ang magkakapatong nitong mga dahon ang ginagamit sa paggawa ng bubong at dingding ng karaniwang bahay ng mga Pilipino.

nito_: Isang gumagapang na pako na ang makintab at matitigas nitong dahon ay ginagamit sa paggawa ng mamahaling sombrero, lalagyan ng tabako, at iba pa.

novena_: Isang debosyong binubuo ng mga dasal na inuusal sa loob ng siyam na magkakasunod na araw upang humingi ng isang natatanging biyaya; tawag din ito sa aklat ng mga dasal na iyon.

oy_: Isang bulalas para makatawag-pansin, ginagamit sa nakabababa at sa malapitang usapan; malamang na pinaikling anyo ng pautos na Kastilang oye_, “makinig!”

pakó_: Isang nakakain na pako.

palasán_: Isang makapal at matibay na uri ng yantok na ginagamit sa paggawa ng tungkod.

pandakaki_: Isang mababang puno o palumpong na may maliliit na bulaklak na hugis-bituin.

pañuelo_: Isang almiroladong panyo sa leeg na tiklop nang matigas sa ibabaw ng mga balikat, nakakabit sa harap at tulis ang bagsak sa likod; ito ang pinakakilalang bahagi ng

karaniwang kasuotan ng mga babaeng Pilipino.

papaya_: Ang tropikal na papaw, bunga ng “puno ng melon.”

paracmason_: Freemason, ang _bête noire_ ng prayleng Pilipino.

peseta_: Isang baryang pilak na ang halaga ay ikalimang bahagi ng isang piso o tatlumpu’t dalawang cuartos.

peso_: Isang baryang pilak, maaaring ang pisong Kastila o ang dolyar na Mehikano, halos kasinlaki ng dolyar ng Amerika at humigit-kumulang kalahati ng halaga nito.

piña_: Pinong telang yari sa hibla ng dahon ng pinya.

mga pangalang pantangi_: Binigyan ng may-akda ang kanyang kuwento ng payak at makataong himig sa kabuuan sa pamamagitan ng paggamit ng mga pamilyar na pangalang karaniwang gamit ng mga Pilipino sa buhay-pamilya. Ang ilan sa mga ito ay palayaw o lambing na pangalan, gaya ng Andong, Andoy, Choy, Neneng ("Baby"), Puté, Tinchang, at Yeyeng. Ang iba naman ay pinaikling anyo o nabagong bigkas ng mga pangalang Kristiyano, na madalas nilalagyan ng katagang ng o ay, gaya ng karaniwang nakagawian: Andeng, Andrea; Doray, Teodora; Iday, Brigida (Bridget); Sinang, Lucinda (Lucy); Sipa, Josefa; Sisa, Narcisa; Teo, Teodoro (Theodore); Tiago, Santiago (James); Tasio, Anastasio; Tiká, Escolastica; Tinay, Quintina; Tinong, Saturnino.

Provincial_: Pinuno ng isang orden ng relihiyon sa Pilipinas.

querida_: Kerida, kabit; mula sa Espanyol na nangangahulugang "minamahal."

real–: Ikawalong bahagi ng isang piso, katumbas ng dalawampung cuartos.

sala–: Ang pangunahing silid sa mas marangyang mga bahay sa Pilipinas.

salabat–: Inuming pinakuluang luya.

salakot–: Malapad na sombrerong yari sa palma o kawayan at yantok, na natatanging Pilipino.

sampaguita–: Arabian jasmine: isang maliit, puti, at napakabangong bulaklak na malawakang itinatanim at isinusuot ng mga babae at dalagita bilang kuwintas na bulaklak at rosaryo—ang kinatawang bulaklak ng Pilipinas.

santol–: Ang punong sandal ng Pilipinas.

sawali–: Habi o pinagtagping kawayan.

sinamay–: Manipis at halos see-through na telang hinabi mula sa hibla ng abaka.

sinigang–: Tubig na may gulay o maaasim na prutas kung saan pinapakuluan ang isda; "sabaw ng isda."

Susmariosep–: Karaniwang bulalas; pinaikling anyo ng Espanyol na Jesús, María, y José_, ang Banal na Mag-anak.

tabí_: Sigaw ng mga kutsero bilang babala sa mga naglalakad.

talibon–: Maikling espada, ang "pandigmang bolo."

tapa–: Karne na pinatuyo.

_t_ápis_: Isang piraso ng maitim na tela o puntas, na kadalasang marangyang nilalagyan ng burda o palamuti, isinusuot sa baywang na parang apron: isang natatanging bahagi ng kasuotan ng mga katutubong babae, lalo na sa mga Tagalog.

tarambulo–: Mababang damo na ang mga dahon at tangkay ng bunga ay nababalutan ng maiikli at matutulis na tinik.

teniente-mayor_: Nakatatandang tenyente, ang pinakamatandang kasapi ng konseho ng bayan at kapalit ng gobernadorcillo.

tikas-tikas_: Isang uri ng canna na may matingkad na pulang bulaklak.

tertiary brethren_: Mga kasapi ng isang samahang panlayko na kaugnay ng isang regular na orden monastiko, lalo na ng Kagalang-galang na Tersiyaryong Orden ng mga Pransiskano.

_timba_ín_: Ang “water-cure,” at dahil dito, anumang uri ng pagpapahirap. Ang pangunahing kahulugan nito ay “sumalok ng tubig mula sa balon,” mula sa _timba_–, o balde.

tikbalang–: Isang masamang espiritu na kayang mag-anyong iba-iba, ngunit karaniwang sinasabing nagpapakita bilang isang matangkad na maitim na lalaki na may sobrang hahabang binti: ang “bogey man” ng mga batang Tagalog.

tulisan–: Taong-labas, bandido. Sa ilalim ng dating rehimen sa Pilipinas, ang mga tulisan ay yaong mga taong, dahil sa tunay o inaakalang hinanakit laban sa mga awtoridad, o sa takot na maparusahan sa nagawang krimen, o dahil sa likas na pagnanais na bumalik sa payak na primitibong pamumuhay, ay tumalikod sa buhay sa mga bayang “nasa ilalim ng kampana” at

nanirahan sa kabundukan o iba pang liblib na lugar. Nabubuo sila sa maliliit na pangkat at gumagamit ng anumang armas na kaya nilang makuha; namumuhay sila sa panghaharang at pagnanakaw sa daan at sa pangingikil sa mga taga-bukid.

zacate–: Katutubong damo na ginagamit na pakain sa mga alagang hayop.

Mga Tala

[1] Sinipi ni Macaulay: _Essay on the Succession in Spain_.

[2] Makikita pa rin ang mga guho ng _Fuerza de Playa Honda, ó Real de Paynavén_ sa kasalukuyang munisipalidad ng Botolan, Zambales. Tinutubuan na ng makapal na halaman ang mga pader, ngunit nananatili pa rin ang mga ito sa mabuting kalagayan, maliban sa bahaging nakaharap sa Ilog Bankal, na nahukayan ng agos sa ilalim at buo nang bumagsak sa ilog.

[3] _Relation of the Zambals_, ni Domingo Perez, O.P.; manuskritong may petsang 1680. Ang mga sipi ay kinuha mula sa salin sa Blair and Robertson, _The Philippine Islands_, Tomo XLVII, sa pahintulot ng Arthur H. Clark Company, Cleveland, Ohio.

[4] _"Estadismo de las Islas Filipinas, ó Mis Viages por Este Pais_, ni Fray Joaquin Martinez de Zuñiga, Agustino calzado." Si Padre Zuñiga ay naging kura paroko sa ilang bayan at kalaunan ay naging Provincial ng kanyang Orden. Sumulat siya ng kasaysayan ng pananakop, at noong 1800 ay sinamahan niya si Alava, ang _General de Marina_, sa mga paglalakbay nitong nagsisiyasat bilang paghahanda sa pagtatanggol ng mga isla laban sa isa pang posibleng pag-atake ng mga Briton, na noo'y nagbabantang makidigma. Ang _Estadismo_, na tala ng mga paglalakbay na ito kasama ng ilang paglalarawan sa iba pang mga isla, ay nanatiling manuskrito hanggang 1893, nang mailathala ito sa Madrid.

[5] Sekular, bilang kaibhan sa mga regular, ibig sabihin, mga kasapi ng mga ordeng monastiko.

[6] Sinibaldo de Mas, _Informe sobre el estado de las Islas Filipinas en 1842_, isinalin sa _The Philippine Islands_ nina Blair at Robertson, Tomo XXVIII, p. 254.

[7] _Sic_. San Juan xx, 17.

[8] Ang liham na ito, sa orihinal na wikang Pranses kung saan ito isinulat, ay muling inilimbag sa _Vida y Escritos del Dr. José Rizal_, ni W. E. Retana (Madrid, 1907).

[9] _Filipinas dentro de Cien Años_, na inilathala sa pahayagan ng mga Pilipino sa Espanya, _La Solidaridad_, noong 1889-90. Ito ang pinakamasusing pinag-aralan sa mga sulating pulitikal ni Rizal, at ang pinakakumpletong paglalahad ng kanyang mga pananaw tungkol sa Pilipinas.

[10] Isang saling Ingles ng _El Filibusterismo_, na may pamagat na _The Reign of Greed_, ay inihanda upang isama sa kasalukuyang akda.

[11] "Que todo el monte era orégano." W.E. Retana, sa apendise ng _Estadismo_ ni Fray Martinez de Zuñiga, Madrid, 1893, kung saan sinipi ang kautusan. Ang natitirang bahagi ng komentaryong ito ni Retana ay karapat-dapat ding sipiin bilang pagtataya sa buhay na tao mula sa isang Espanyol na peryodista na noong panahong iyon ay nasa paglilingkod ng mga prayle at mapanlait na laban kay Rizal, ngunit mula 1898 ay nagpakita ng lubhang kapansin-pansing halimbawa ng pagwagayway ng pulang ilaw matapos ang pagkawasak ng

barko, sapagkat siya ang naging pinakamasigasig, halos isterikal, na biyograpo nito: "Si Rizal ay yaong karaniwang tinatawag na isang karakter, ngunit paulit-ulit niyang naipakita ang napakalaking kakulangan sa karanasan sa mga usapin ng buhay. Naniniwala akong siya ngayon ay mga tatlumpu't dalawang taong gulang. Siya ang Indiong may pinakamalaking kakayahan sa mga nagsulat."

[12] Mula sa salaysay ni Valenzuela sa harap ng hukumang militar, ika-anim ng Setyembre, 1896.

[13] _Capilla_: sa kaugaliang Espanyol, ang isang taong hinatulan ng kamatayan ay inilalagay sa loob ng dalawampu't apat na oras bago bitayin sa isang _kapilya_, o sa isang selda na inayos na parang ganoon, kung saan maaari niyang ilaan ang sarili sa mga gawaing panrelihiyon at tanggapin ang huling mga sakramento ng Simbahan.

[14] Pero kahit ang konklusyong ito ay puwede pa ring pagdudahan: wala namang ebidensiya maliban sa walang suportang pahayag ng mga Heswita na gumawa siya ng nakasulat na pagbawi, na kalaunan ay winasak. Ngunit kung bakit hindi iningatan ang isang dokumentong ganoon kahalaga at kapaki-pakinabang sana sa pagpapatibay ng sarili nilang panig, ay nagbibigay ng malinaw na puna sa buong magulong usapin. Ang tanging di-opisyal na saksing naroon ay ang kapatid na babae ng hinatulan, at ang pahayag niya—na noong mga sandaling iyon ay nasa matinding pagkabalisa at pagdadalamhati siya kaya hindi niya masasabing tiyak na may tunay ngang seremonya ng kasal na naganap—ay madaling tanggapin. Dapat tandaan na ang mga Heswita mismo noon ay

nasa ilalim ng opisyal at popular na pagbabawal dahil sa papel na ginampanan nila sa edukasyon at paghubog kay Rizal, at sinisikap nilang linisin ang kanilang pangalan upang mapanatili ang kanilang prestihiyo. Idagdag pa rito ang paulit-ulit at sistematikong pagsisikap na wasakin ang bawat piraso ng tala na may kaugnayan sa taong ito—ang tanging bahid ng hiya na ipinakita sa hindi maingat, hangal, at duwag na pagtrato sa kanya—at ang buong usapin ay nagiging napakalabong palaisipan na marahil ay mas mabuting iwan na lamang sa dilim, kasabay ng kirot ng habag para sa kapus-palad na biktimang nasadlak sa ganitong ipoipo ng takot na damdamin at makasariling intriga.

[15] May kahalintulad na larawan sa _convento_ sa Antipolo.--_Tala_ ng may-akda.

[16] Isang paaralan ng sekundaryang edukasyon na pinamamahalaan ng mga Amang Dominikano, na siyang umangkin dito noong 1640. "Nagsimula ito sa bahay ng isang debotong Kastila na nagngangalang Juan Geronimo Guerrero, na inialay ang sarili, sa diwang Kristiyanong kabanalan, sa pagtitipon ng mga batang ulila sa kanyang tahanan. Doon niya sila pinalaki, dinamitan, at sinuportahan, at tinuruan silang bumasa at sumulat, at higit pa rito, mamuhay nang may takot sa Diyos."--Blair and Robertson, _The_ Philippine Islands_, Vol. XLV, p. 208.--TR.

[17] Ang mga prayleng Dominikano, na ang orden ay itinatag ni Dominic de Guzman.--TR.

[18] Sa kuwentong nabanggit, ang tatlong monghe ay ang matandang diyos Romano na si Bacchus at ang dalawa niyang kasamahan, na nagkunwaring mga prayleng Pransiskano,--TR.

[19] Ayon sa isang tala sa edisyong Barcelona ng nobelang ito, si Mendieta ay isang tauhang kilalang-kilala sa Maynila: tagapagbukas ng pinto sa Alcaldía, impresario ng mga dulaan para sa mga bata, tagapamahala ng merry-go-round, at iba pa.--TR.

[20] Tingnan ang Talasalitaan.

[21] Itinatag ang "monopolyo sa tabako" noong panahon ng pamamahala ni Basco de Vargas (1778-1787), isa sa pinakamahuhusay na gobernador na ipinadala ng Espanya sa Pilipinas, upang makalikom ng kita para sa lokal na pamahalaan at mahikayat ang pag-unlad ng agrikultura. Ngunit di naglaon, nauwi ang pagpapatakbo nito sa isang sistemang puno ng "graft" at maliliit na pang-aabusong mabigat na pinasan ng mga katutubo (tingnan ang _Estadismo_– ni Zuñiga), at ang pag-aalis nito noong 1881 ay isa sa mga makabayang pagsisikap ng mga sibilyang administrador na Kastila upang iangkop ang lipas na kolonyal na sistema sa nagbabagong kalagayan ng Kapuluan.--TR.

[22] Dahil sa kanyang higpit sa pagpapatupad ng paniningil ng mga halagang dapat mapunta sa kabang-yaman ng hari mula sa kalakalang galyon, kung saan malaki ang interes ng mga orden relihiyoso, marahas na napatay si Gobernador Fernando de Bustillos Bustamente y Rueda sa kamay ng isang nagkakagulong pulutong na pinamunuan ng mga prayle noong

Oktubre 11, 1719. Tingnan ang Blair and Robertson, _The Philippine Islands_, Tomo XLIV; Montero y Vidal, _Historia General de Filipinas_, Tomo I, Kabanata XXXV.--TR.

[23] Tumutukoy ito sa katotohanang tumanggi ang partidong klerikal sa Espanya na tanggapin ang kautusan ni Ferdinand VII na nagpapawalang-bisa sa batas Salic at nagtatalaga sa kanyang anak na si Isabella bilang tagapagmana. Nang mamatay si Ferdinand, sinuportahan nila ang pag-aangkin ng pinakamalapit na lalaking tagapagmana, si Don Carlos de Bourbon, kaya nagsimula ang kilusang Carlist. Ayon sa ilang manunulat, kinailangang gumamit ng mahihigpit na hakbang upang mapilit ang maraming prayle sa Pilipinas na gamitin ang pambabaeng panghalip sa kanilang mga panalangin para sa soberano; kung sino mismo ang inaasahan ng mga kagalang-galang na ginoong ito na malinlang ay hindi ipinaliwanag.--TR.

[24] Isang kasabihang katumbas ng Ingles na, "He'll never set any rivers on fire."--TR.

[25] Pangalan ng isang pinunong Carlist sa Espanya.--TR.

[26] Isang Aleman na mongheng Pransiskano na sinasabing nakaimbento ng pulbura bandang 1330.

[27] "Sinasabi niyang ayaw niya nito, pero iyon naman talaga ang gusto niya." Isang pahayag na ginagamit sa halu-halong Kastila-Tagalog na "wikang pamilihan" ng Maynila at Cavite, lalo na ng mga bata,--medyo kahawig ng Ingles na 'sour grapes.'--TR.

[28] Dapat manaig ang toga kaysa armas (kapangyarihang sibil kaysa militar). Dapat manaig ang sotana kaysa armas (kapangyarihang panrelihiyon kaysa militar),--TR.

[29] Ang _Peninsula_, ibig sabihin, Espanya. Karaniwan sa mga di-edukadong Pilipino noon ang pagpapalit ng _n_ sa _ñ_.--TR.

[30] Ang mga pantig na bumubuo sa unang aralin sa pagbasa sa mga panimulang aklat sa Espanyol.--TR.

[31] Isang kolokyal na katawagang Espanyol ("basag ang ulo" o "may topak"), na ikinakapit sa isang katutubo ng Espanya na itinuturing na nawalan ng tamang pag-iisip dahil sa sobrang tagal ng paninirahan sa mga pulo,--TR.

[32] Ang bantog na Birheng ito ay unang dinala mula Acapulco, Mexico, ni Juan Niño de Tabora nang dumating siya upang mamahala sa Pilipinas noong 1626. Dahil sa pinaniniwalaang mahimalang kapangyarihan niyang magpakalma ng mga bagyo, isinakay siya nang pabalik-balik sa mga galyon ng estado sa maraming paglalayag, hanggang noong 1672 ay pormal siyang inilagak sa isang simbahan sa kaburulang nasa hilagang-silangan ng Maynila, sa pangangalaga ng mga paring Agustino. Habang itinatayo ang kanyang dambana, sinasabing nagpakita siya sa mga deboto sa tuktok ng isang malaking punong rimas, na kilala ng mga Tagalog bilang "antipolo"; dito nagmula ang kanyang pangalan. Ang kanyang dambana ang pinakakilala at pinakadinadayo sa bansa, at kaagaw niya ang Santo Niño ng Cebu sa karangalang matawag na pinakamayamang indibidwal sa buong kapuluan.

Palaging may maka-Diyos na tunggalian sa pagitan niya at ng Birhen ng Rosaryo ng mga Dominikano kung sino ang tunay na patrona ng Pilipinas. Paminsan-minsan, lalo pa itong nagugulo dahil sa mga kontra-angkin para kay San Francisco, bagaman tila tuluyan nang nilinaw ang buong usapin ng isang atas-hari na inilathala bandang 1650, na opisyal na nagkaloob ng marangal na tungkuling iyon kay San Miguel Arkanghel (San Miguel). Isang medyo walang-pitagan na paglalarawan sa bantog na reynang ito ng kalangitan ang makikita sa Kabanata XI ng _The Philippine Islands_ ni Foreman.--TR.

[33] Ang Santa Cruz, Paco, at Ermita ay mga distrito ng Maynila sa labas ng Intramuros.--TR.

[34] Juan xviii. 10.

[35] Isang bayan sa lalawigan ng Laguna, na kilala sa paggawa ng muwebles.--TR.

[36] Loobin nawa ng Diyos na malapit nang matupad ang hulang ito para sa may-akda ng munting aklat at para sa ating lahat na naniniwala rito. Amen.--_Tala_ ng may-akda_.

[37] "Mapapalad ang mga dukha sa espiritu" at "mapapalad ang mga nagmamay-ari."--TR.

[38] Ang taunang pagdiriwang ng Orden ng mga Dominiko na ginaganap tuwing Oktubre bilang parangal sa kanilang patrona, ang Birhen ng Rosaryo. Sa pamamagitan umano ng kanyang pamamagitan iniugnay ang tagumpay laban sa isang plota ng mga Olandes noong 1646, at dito nagmula ang pangalan. Tingnan ang _Guía Oficial de Filipinas_, 1885, pp. 138, 139;

Montero y Vidal, _Historia General de Filipinas_, Vol. I, Chap. XXIII; Blair and Robertson, _The Philippine Islands_, Vol. XXXV, pp. 249, 250.--TR.

[39] Mga kasapi ng Society of St. Vincent de Paul, na ang pangunahing gawain ay pangangaral at pagtuturo. Dumating sila sa Pilipinas noong 1862.--TR.

[40] "Kaysaysay: Isang bantog na santuwaryo sa pulo ng Luzon, lalawigan ng Batangas, nasasakupan ng Taal, na tinawag sa pangalang ito dahil doon pinararangalan ang isang Birhen na may gayong pangalan ....

"Ang imahen ay nasa gitna ng pangunahing altar, kung saan makikita ang isang agilang naka-half-relief, na iniwang bukas ang tiyan upang magsilbing tabernakulo ng Birhen: isang ideyang ikinatuwa ng marami sa mga Kastilang nanirahan sa Pilipinas noong nakaraang siglo, ngunit sa aming palagay ay tatawagin itong kalabisan ng sinumang may matinong pag-iisip.

"Ang imaheng ito ng Birhen ng Kaysaysay ay kilalang-kilala bilang lubhang mapaghimala, kaya nagtitipon ang mga Indio mula sa malalayong lugar upang magsimba sa kanyang santuwaryo tuwing Sabado. Kapansin-pansin ang pagkakatuklas sa kanya mahigit dalawa at kalahating siglo na ang nakalipas, sapagkat natagpuan siya sa dagat habang nangingisda ang mga tao, at sumama sa mga isda sa isang lambat na hinihila. Iniisip na ang kagalang-galang na imaheng ito ng mga Pilipino ay maaaring nasa isang barkong nawasak, at inanod siya ng mga agos hanggang sa baybayin, kung saan siya natagpuan sa paraang ikinuwento.

"Ikinukuwento ng mga Indio, na likas umanong mapaniwalain at sa malaking bahagi ay lubhang mapamahiin, sa kabila ng pag-unlad sa kabihasnan at kultura, na nagpakita pa siya pagkatapos sa ilang puno; at bilang pag-alaala sa mga pagpapakitang ito, nagtayo ng isang arko na kumakatawan sa mga iyon sa di-kalayuan mula sa lugar kung saan naroon ngayon ang kanyang santuwaryo."--Mula sa _Diccionario_ nina Buzeta at Bravo, Madrid, 1850, ngunit kinopya "na may angkop na pagbabago para sa panahon at sa mga bagong katotohanan" mula sa _Estadismo_ ni Zuñiga. Bagaman isinulat ito noong 1803 at nailathala lamang noong 1893, ginamit pa rin ito ng mga sumunod na manunulat, dahil napanatili itong manuskrito sa kumbento ng mga Agustino sa Maynila; sina Buzeta at Bravo, gayundin si Zuñiga, ay mga kasapi ng orden na iyon.

Ganoon kalaki ang paggalang sa Ginang na ito kaya nakagawian ng mga galyon ng Acapulco, sa kanilang taunang paglalayag, na magpaputok ng saludo bilang parangal sa kanya tuwing dumaraan sila sa baybayin malapit sa kanyang dambana.--Foreman. _The Philippine Islands_, sinipi mula sa salaysay ni Fray Francisco Vencuchillo tungkol sa pagsabog ng Bulkang Taal noong 1749.

Ang santuwaryo ng Ginang na ito, kung saan nananatili pa rin siyang “nakabibighani” sa kanyang “agilang naka-half-relief,” ay kapansin-pansing nakatayo sa burol sa ibabaw ng bayan ng Taal at kitang-kita mula sa Look ng Balayan.--TR.

[41] Isang salitang Tagalog na ang ibig sabihin ay “matumba” o “maglikot-likot,” na malamang ay hango sa mga kilos ng mga deboto ng Ginang. Ang Pakil ay isang bayan sa Lalawigan ng

Laguna.--TR.

[42] Isang akda tungkol sa pilosopiyang eskolastiko, na isinulat ng isang obispong Kastila na may gayong pangalan.--TR.

[43] Ang kumbento at kolehiyo ni Santa Catalina de Siena ("Santa Catalina de la Sena") ay itinatag ng mga paring Dominiko noong 1696.--TR.

[44] Ang "Ateneo Municipal," kung saan nag-aral ang may-akda at halos lahat ng iba pang kilalang Pilipino ng nakaraang salinlahi sa kanilang mga unang taon ng pag-aaral, ay itinatag ng mga Heswita di-kalaunan matapos silang makabalik sa mga pulo noong 1859.--TR.

[45] Ang patron ng Tondo, ang Saint-Antoine ng Maynila. Siya ang tinatawagan upang tumulong sa pagpapaalis ng mga salot.--TR.

[46] Ngayon ay Plaza Cervantes.--TR.

[47] Ngayon ay Plaza Lawton at Bagumbayan; tingnan ang tala sa ibaba.--TR.

[48] Ang Bukirin ng Bagumbayan, na katabi ng Luneta, ang lugar kung saan binabaril o ginarote ang mga bilanggong pulitikal, at dito rin naganap ang pagbitay sa may-akda noong Disyembre 30, 1906. Matatagpuan ito sa labas lamang at sa silangan ng dating Napapaderang Lungsod (ang mismong Maynila), at ito ang lugar na nilipatan ng mga katutubo nang ilikas nila ang kanilang bayan mula sa dating kinalalagyan ng Maynila matapos silang itaboy ng mga Kastila—kaya ganoon ang pangalan, isang tambalang salitang Tagalog na ang ibig sabihin ay "bagong

bayan." Ang lugar na ito ay tinatawag na ngayong Wallace Field, samantalang ang pangalang Bagumbayan ay iniuukol na sa daanang kilala noon ng mga Kastila bilang _Paseo de las Aguadas_, o _de Vidal_, na umaabot mula sa Luneta hanggang sa Tulay ng Espanya, sa labas mismo ng moog na dating pumapalibot sa Napapaderang Lungsod.--TR.

[49] Ang nais wasakin ng mga diyos, inuuna muna nilang ululin.--TR.

[50] Wala kaming matagpuang bayang may ganitong pangalan, ngunit marami sa ganitong mga kalagayan.--_Tala ng may-akda_.

Ang San Diego at Santiago ay magkaibang anyo ng pangalan ng patron na santo ng Espanya, si San Jaime.--TR.

[51] Ang "sagradong puno" ng Malaya ay isang uri ng balete na nagsisimula bilang baging na pumupulupot sa ibang puno, na kalaunan ay sinasakal nito hanggang mamatay, at pagkatapos ay ginagamit ang patay na katawan nito bilang sandigan hanggang kaya na nitong tumayong mag-isa. Kapag matanda na, madalas itong sumakop ng malawak na lugar sa pamamagitan ng mga baluktot at pilipit na punong may iba't ibang hugis at laki, kaya nagkakaroon ito ng kakatwa at halos nakapanghihilakbot na anyo. Itinuturing ito ng mga sinaunang Pilipino nang may banal na paggalang at pangamba, dahil naniniwala silang dito naninirahan ang _nono_, o mga espiritu ng ninuno, at hanggang ngayon ay pinagmumulan pa rin ito ng mga pamahiin.--TR.

[52] Ang "petty governor" ang pangunahing opisyal ng munisipyo, na taunang pinipili mula sa kanilang hanay ng

principalía_—ibig sabihin, mga taong may malaking ari-arian o dati nang humawak ng ilang tungkuling munisipal—sa pagsang-ayon ng kura paroko at ng pamahalaang sentral. Ganito inilarawan ng isang Aleman na manlalakbay (si Jagor) ang paraan ng pagpili nito sa Pilipinas noong 1860: “Ginaganap ang halalan sa munisipyo. Ang gobernador o ang kanyang kinatawan ang namumuno, kasama sa kanan ang kura paroko at sa kaliwa ang isang kalihim na siya ring tagapagsalin. Umuupo sa mga bangko ang lahat ng cabezas de barangay, ang gobernadorcillo, at ang mga dati nang humawak sa tungkuling iyon. Una, sa pamamagitan ng bunutan, pinipili ang anim na cabezas de barangay at anim na dating gobernadorcillo bilang mga elektor, at ang kasalukuyang gobernadorcillo ang ikalabintatlo. Lumalabas na ng bulwagan ang iba. Pagkatapos basahin nang malakas ng namumunong opisyal ang mga tuntunin at paalalahanan ang mga elektor na tungkulin nilang kumilos ayon sa kanilang budhi at isaalang-alang lamang ang kapakanan ng bayan, lalapit sila sa isang mesa at magsusulat ng tatlong pangalan sa isang pirasong papel. Ang taong makatatanggap ng mayorya ng boto ay idedeklarang nahalal na gobernadorcillo para sa susunod na taon, basta’t walang pagtutol mula sa kura o sa mga elektor, at lagi itong nakasalalay sa pag-apruba ng nakatataas na kapangyarihan sa Maynila, na hindi naman kailanman ipinagkakait, sapagkat sapat na ang impluwensiya ng kura upang maiwasan ang isang hindi kanais-nais na halalan.”--TR.

[53] Si Santa Barbara ang tinatawag sa panahon ng pagkulog at pagkidlat bilang natatanging tagapagtanggol laban sa tama ng kidlat.--TR.

[54] Bilang posibilidad lamang (ibig sabihin, nakatago o hindi pa lantad), at hindi: bilang isang aktuwal na katotohanan.--TR.

[55]

"Dahil dito, iba't ibang pagpapakasakit ang ipinapataw; may mga ibinibitin upang mapaputi sa hangin; may mga inilulubog sa tubig, at ang iba nama'y dinadalisay sa apoy, hanggang maalis ang lahat ng latak at tuluyang maglaho ang lahat ng kalawang."

Dryden, _Aeneid_ ni Virgil, VI.

[56] "Ngayon din ay makakasama kita sa paraiso."--Lucas xxiii, 43.

[57] Dapat paniwalaan na para sa ilang magaang kasalanan, may apoy ng purgatoryo bago ang paghuhukom.

[58] Anumang iyong talian sa lupa.--Mateo, xvi, 19.

[59] Maging hanggang sa purgatoryo.

[60] Panaginip man o katotohanan, hindi natin alam kung may ganito ngang nangyari sa sinumang Pransiskano, ngunit may kahalintulad na pangyayaring iniuugnay sa Agustining Padre Piernavieja.--_Tala_ ng may-akda_.

Si Fray Antonio Piernavieja, O.S.A., ay kura paroko sa lalawigan ng Bulacan nang isinusulat ang akdang ito. Nang maglaon, dahil sa ibinibintang na kalupitang kahalintulad ng pangyayaring ginamit dito, inilipat siya sa lalawigan ng Cavite, kung saan

noong 1896 ay nabihag siya ng mga insurekto at ginawa nilang "obispo" ng kanilang kampo. Nang samantalahin niya ang posisyong ito upang mangalap at magpadala sa mga awtoridad na Kastila sa Maynila ng impormasyon tungkol sa mga paghahanda at plano ng mga insurekto, iginapos siya sa isang lantad na parang at pinabayaang mamatay sa gutom at uhaw sa ilalim ng tropikal na araw. Tingnan ang _Guía Oficial de Filipinas_, 1885, p. 195; _El Katipunan ó El Filibusterismo en Filipinas_ (Madrid, 1897), p. 347; Foreman, _The Philippine Islands_, Kabanata XII.--TR.

[61] Ang musang Pilipino, na napakabihira, at ang tanging mabangis na karniborong ligaw sa Kapuluang Pilipinas.--TR.

[62] Ang karaniwang madla ay hangal, at dahil ito ang nagbabayad, nararapat lang na kausapin ito nang kahangalan upang mapalugod ito.

[63] "Nasa ilalim ng pangangasiwa ng mga kura paroko ang mga paaralan. Itinuturo raw ang pagbasa at pagsulat sa Espanyol, o hindi bababa'y iyon ang utos; pero kadalasan, ang mismong guro ay hindi naman marunong nito, at sa kabilang banda, hindi rin naiintindihan ng mga empleyado ng pamahalaang Kastila ang katutubong wika. Bukod pa rito, hindi rin pabor ang mga kura sa paglaganap ng Kastila dahil gusto nilang mapanatili nang buo ang kanilang impluwensiya. Halos ang tanging marunong ng Espanyol ay ang mga Indiong nakapaglingkod na sa mga Europeo. Ang unang pinababasa ay isang aklat debosyonal, saka ang katesismo; ang bumabasa ay tinatawag na _Casaysayan_. Sa karaniwan, kalahati ng mga batang may edad pito hanggang sampu ang pumapasok sa paaralan; natututo silang bumasa

nang medyo maayos at ang ilan ay kaunting pagsulat, pero agad din nila itong nalilimutan."--Jagor, _Viajes por Filipinas_ (salin sa Espanyol ni Vidal). Partikular na tinutukoy ni Jagor ang mga nakapirming pamayanan sa rehiyon ng Bikol. Kung ang tinutukoy ay ang mga pulo sa kabuuan, malaking kalabisan ang sinabi niyang "kalahati ng mga bata."--TR.

[64] May isang banayad na himig ng panunuya rito na nawawala sa salin. Ang pagtukoy sa _Maestro_ Ciruela sa Espanyol ay medyo kahawig ng pagbanggit sa Ingles kay Mr. Squeers, na kilala sa Dotheboys Hall.--TR.

[65] Sa isa sa mga probisyon ng atas-hari noong Disyembre 20, 1863, itinakda ang _Catecismo_ de la Doctrina Cristina ni Gaspar Astete bilang aklat-aralin para sa mga paaralang primarya sa Pilipinas. Tingnan ang _The_ Philippine Islands nina Blair at Robertson, Tomo XLVI, p. 98; _Census_ of the Philippine Islands (Washington, 1905), p. 584.--TR.

[66] Ang pulisyang munisipal noong lumang rehimen. Ganito sila inilarawan ng manunulat na Kastilang si W. E. Retana sa isang tala sa _El_ Filibustero ni Ventura F. Lopez (Madrid, 1893): "Mga bantay-munisipal na ang tungkulin ay pangunahing pangkabukiran. Sakuna ang kanilang uniporme; nakayapak sila; kapag nakasakay sa kabayo, ang renda ay nasa kanang kamay at ang sibat ay nasa kaliwa. Kadalasan ay wala silang silbi, pero para maging patas, dapat sabihing wala rin silang napipinsala. Wala silang pagsasanay-militar, may mga baril silang mula pa sa unang bahagi ng siglo na marahil isa lang sa sandaang piraso ang puwedeng pumutok kapag kailangan, at ang iba pa nilang sandata ay mga bolo, talibon, lumang espada, at iba pa; kaya

ang mga cuadrillero ay tunay na isang parodiya ng armadong puwersa."--TR.

[67] Pinuno at maniningil ng buwis ng isang distrito, na karaniwang binubuo ng humigit-kumulang limampung pamilya, at siya mismo ang personal na may pananagutan sa taunang tributo ng mga ito. Ang "barangay" ay isang bangkang Malay na pinaniniwalaang ginamit ng mga unang nandayuhan sa Pilipinas. Kaya noong una, ang "pinuno ng isang barangay" ay tumutukoy sa lider o pinuno ng isang pamilya o pangkat ng mga pamilya. Ang tungkuling ito, na halos katumbas ng sinaunang Germanic o Anglo-Saxon na "head of a hundred," ay inangkop at ipinagpatuloy ng mga Espanyol sa kanilang sistema ng lokal na pamamahala.--TR.

[68] Ang _hermano mayor_ ay taong itinalaga upang mamahala sa mga seremonya tuwing pista. Malaking karangalan at mahalagang tungkulin ito, pero may kaakibat ding mabigat na gastos, dahil inaasahan na siya ang sasagot sa malaking bahagi ng mga handaan at aliwan. Kaya habang mas marami ang _hermanos mayores_, mas maringal ang pista.--TR.

[69] Ang Bundok Makiling ay isang bulkanikong tuktok sa timog na dulo ng Lawa ng Bay. Sa paanan nito matatagpuan ang bayan ng Kalamba, ang sinilangan ng may-akda. Maraming katutubong alamat ang umiikot sa bundok na ito, at ang pangunahing tauhan sa mga iyon ay isang bantog na salamangkera o engkantada na kilala bilang "Mariang Makiling."--TR.

[70] Hindi tiyak ang hakbang, palipad-lipad sa paglalagalag, saglit lamang--walang pahinga.

[71] Ang _chinela_, ang tsinelas ng Pilipinas, ay may malambot na talampakang balat, walang takong, at may pang-ibabaw lamang—karaniwan ay plush o velvet—upang manatili ito sa paa.--TR.

[72] "Iwan ang lahat ng pag-asa, kayong mga pumapasok dito." Ito ang mga salitang nakasulat sa tarangkahan ng Impiyerno: _Inferno_ ni Dante, III, 9.--TR.

[73] "Listening Sister," ang madre na nagsisilbing espiya at tagapagbantay sa mga dalagang nag-aaral sa kumbento.--TR.

[74] "Más sabe el loco en su casa que el cuerdo en la ajena." Mas maraming alam ang hangal sa sarili niyang bahay kaysa sa alam ng matalino sa bahay ng iba.--TR.

[75] Ang Kolehiyo de Santo Tomas ay itinatag noong 1619 sa pamamagitan ng pamana ng mga aklat at salaping iniwan para sa layuning iyon ni Fray Miguel de Benavides, O. P., ikalawang arsobispo ng Maynila. Sa bisa ng atas ng hari at ng bullang papal, naging Royal and Pontifical University of Santo Tomas ito noong 1645, at sa buong panahon ng pamamahalang Espanyol ay hindi ito lumampas sa Thomistic theology sa mga kursong itinuturo nito.--TR.

[76] Mag-ingat ka, baka ikaw ay mabuwal!

[77] Si Ferdinand at Isabella, na naglatag ng kadakilaan ng Espanya, ay kilala sa kasaysayan ng Espanya bilang "Los Reyes Católicos."--TR.

[78] Ang mga mariringal na pagtatanghal na ito, na kilala bilang "Moro-Moro," ay madalas tumatagal nang ilang araw. Pangunahin itong binubuo ng maiingay na labanan sa pagitan ng mga Moro at Kristiyano, at siyempre, laging ang huli ang nagwawagi. Makikita ang mga karaniwang paglalarawan nito sa _The Philippine Islands_ ni Foreman, Kabanata XXIII, at sa _The Philippines and the Far East_ ni Stuntz, Kabanata III.--TR.

[79] "Ang Willow."

[80] Ang kabisera ng Lalawigan ng Laguna; hindi ito dapat ipagkamali sa Santa Cruz na nabanggit kanina, na isang matao at mahalagang distrito sa lungsod ng Maynila. Ang Tanawan, Lipa, at Batangas ay mga bayan sa Lalawigan ng Batangas, at ang huli ang kabisera nito.--TR.

[81] "Kung sa iyong pagbabalik ay ngiti ang sumalubong sa iyo, mag-ingat ka! sapagkat ibig sabihin niyon ay may lihim kang kaaway."--Mula sa _Florante_–, bilang payong ibinigay sa bayani ng kaniyang matandang guro nang siya'y umalis upang bumalik sa kanilang tahanan.

Si Francisco Baltazar ay isang makatang Tagalog na tubong lalawigan ng Bulacan, ipinanganak bandang 1788, at namatay noong 1862. Ang malaking bahagi ng kaniyang buhay ay ginugol niya sa Maynila—sa Tondo at sa Pandakan, isang kaakit-akit na maliit na nayon sa timog na pampang ng Pasig, na ngayo'y bahagi na ng lungsod—kung saan waring naranasan niya ang sinapit ng maraming makata sa iba pang lupain: mula sa pagdurusa ng "the pangs of disprized love" at pag-uusig ng mga awtoridad na panrelihiyon, hanggang sa pagtingin sa

kaniya ng mga tao sa paligid bilang isang sira-ulong mapangarapin. Nag-aral siya sa paaralang Dominikano ng San Juan de Letran, at isa sa kaniyang mga guro ay si Fray Mariano Pilapil. Maaaring magkaiba ang pananaw ng mga nakapanirahan na sa mga bayan sa Pilipinas tungkol sa naging ambag nito sa sangkatauhan, sapagkat siya ang may-akda ng "Passion Song" na nagbibigay-buhay sa mga gabi ng Kuwaresma. Gayunman, lumilitaw na ang "Passion Song" na ito ang naging huwaran ng _Florante_ ni Baltazar, at nahigitan ng alagad ang guro. Sapagkat bagaman ang paksa at mga tauhan nito ay mula sa isang romansang Europeo noong Gitnang Panahon, ganap namang Malay ang diwa at tagpuan. Nakasulat ito sa natatanging bersong Tagalog, sa anyo ng isang _corrido_ o romansang patula, at idineklara nina Fray Toribio Menguella, ni Rizal mismo, at ng iba pang bihasa sa Tagalog na isa itong obrang may mataas na uri—sa malayo, ang pinakamaganda at pinakakatangi-tanging akda sa wikang iyon, ang pinakamayaman sa mga diyalektong Malay.--TR.

[82] Iba-iba ang kuwento ng bawat tao tungkol sa pista, depende sa naging karanasan niya roon.

[83] Isang preladong Kastila na kilala sa matinding pagtutol niya, sa Constituent Cortes ng 1869, sa probisyon ng bagong Konstitusyon na nagbibigay ng kalayaang panrelihiyon.--TR.

[84] Ang "kasal ni Camacho" ay isang tagpo sa _Don Quixote_ kung saan ang isang mayamang lalaking nagngangalang Camacho ay naagawan ng mapapangasawa matapos siyang maghanda ng isang napakagarang handaan sa kasal.--TR.

[85] Ang buong kasuotang pormal ng mga babaeng Pilipina, na binubuo ng _camisa_, pañuelo_, at _saya_ suelta_; ang huli ay isang mabigat na paldang may mahabang laylayan. Ang pangalang _mestiza_– ay hindi naman maling itawag dito, kapwa dahil sa pagkakabuo nito at sa paggamit nito, sapagkat ang unang dalawa ay malinaw na katutubo at mas nauna pa sa pananakop, samantalang ang _saya_ suelta_ ay walang dudang ipinakilala ng mga Kastila.

[86] Ang kumbento ng Santa Clara, na nasa pampang ng Ilog Pasig sa gawing silangan lamang ng Fort Santiago, ay itinatag noong 1621 ng Poor Clares, isang orden ng mga madre na kaugnay ng mga Pransiskano, at isinailalim sa patronatong hari bilang "Real Monasterio de Santa Clara" noong 1662. Nananatili pa rin ito hanggang ngayon at marahil ito ang pinakakakaiba sa lahat ng kakaibang labi ng Gitnang Panahon sa lumang Maynila.--TR.

[87] Ang pangunahing tauhan sa _La_ Vida es Sueño_ ni Calderon de la Barca. Mayroon ding Tagalog na _corrido_–, o tulang romansa, na may ganitong pamagat.--TR.

[88] Ang bersiyong Douay.--TR.

[89] "Errare humanum est": "Ang magkamali ay likas sa tao."

[90] Para sa mga Tsinong nasa Pilipinas, halos magkapareho sa anyo at tunog ang "d" at "l."--TR.

[91] "Mga kapatid kay Kristo."

[92] "Kagalang-galang na patron na santo."

[93] _Muy_ Reverendo Padre_: Lubhang Kagalang-galang na Padre.

[94] Napakayamang may-ari ng lupa. Ang Philippine Commission ng Estados Unidos, na siyang bumubuo sa pamahalaan ng Kapuluan, ay nagbayad sa mga orden relihiyoso ng "isang kabuuang halagang $7,239,000, humigit-kumulang," kapalit ng malaking bahagi ng mga lupang inaangkin nila. Tingnan ang _Annual Report of the Philippine Commission to the Secretary of War_, Disyembre 23, 1903.--TR.

[95] Ang _cumare_– at _cumpare_– ay mga anyong baluktot ng mga salitang Kastilang _comadre_– at _compadre_–, na ang pinagmulan ay kahalintulad ng salitang Ingles na "gossip" sa orihinal nitong kahulugang "ninong o ninang sa binyag." Sa Pilipinas, ginagamit ang mga salitang ito ng mas payak na mga tao bilang pamilyar na tawag, gaya ng "kaibigan" o "kapitbahay."--TR.

[96] Dominus vobiscum.

[97] Ang kasabihang Kastila na katumbas ng Ingles na "Birds of a feather flock together."--TR.

[98] Para sa "filibustero."

[99] Ang _tarantado_– ay isang bulgar na salitang Kastila na ang ibig sabihin ay "hangal" o "sabaw gumawa." Ang _saragate_– (o _zaragate_–) ay isang panlalawigang salitang Mehikano na ang ibig sabihin ay "manggugulo" o "pasimuno ng gulo."--TR.

[100] Ang _vete á la porra_ ay isang bulgar na pahayag na halos kapareho ang kahulugan at gamit ng Ingles na balbal na "Tell it to the policeman," dahil ang _porra_– ang tawag sa Kastila sa "batuta" ng pulis.--TR.

[101] Para sa _sospechoso_, "isang kahina-hinalang tao."--TR.

[102] Ang _Sanctus Deus_ at _Requiem aeternam_ (na tinatawag ayon sa kanilang mga unang salita) ay mga dasal para sa mga patay.--TR.

[103] Ayon sa kaugaliang Kastila, ang may-ari ng isang bagay ay inaasahang agad itong ialok sa sinumang magtanong tungkol dito sa pamamagitan ng nakaugaliang pariralang, "Iyo ito." Medyo sinosobrahan ni Kapitan Tiago ang kaniyang maka-Latin na kapinuhan.--TR.

[104] Isang tulang talumpati para sa isang natatanging okasyon o bilang parangal sa isang kilalang tao. Ganito ito inilalarawan ni Padre Zuñiga (_Estadismo_, Kabanata III) batay sa isang napanood niya sa Lipa, Batangas, noong 1800, nang bumisita roon si Heneral Alava: "Ang magbibigkas ng _loa_ ay makikita sa gitna ng entablado, nakadamit bilang isang kabalyerong Kastila, nakahilig sa isang upuan na wari'y natutulog, habang sa likod ng telon ay may mga musikero na umaawit ng isang malungkot na himig sa katutubong wika. Nagigising ang natutulog at ipinapakita sa kilos na wari'y may narinig siya, o napanaginip na may narinig na tinig. Muli siyang naghahandang matulog, at inuulit ang awit sa gayon ding malungkot na tono. Muli siyang nagigising, tumatayo, at ipinapakitang may narinig siyang tinig. Paulit-ulit ang tagpong ito, hanggang sa tuluyan siyang maniwalang ang tinig ay nagbabalita ng pagdating ng bayaning pararangalan. Saka niya sisimulang bigkasin ang kanyang _loa_, na kumikilos na parang payaso sa sirko, habang inaawit ang papuri sa taong pinaghandaan ng pista. Ang _loa_ na ito, na nasa anyong retorikal na berso at may maligoy na estilong angkop sa

panlasang Asyano, ay nagsasalaysay ng mga ekspedisyong pandagat ng heneral at ng mga parangal na tinanggap niya mula sa Hari, at nagtatapos sa pasasalamat at pagkilala sa pabor na ipinagkaloob niya sa pagdaan sa kanilang bayan at sa pagdalaw sa mga dukhang tulad nila. Hindi rin nawawala rito ang mga paglalakbay ni Ulysses, ang mga paglalakbay ni Aristotle, ang malungkot na pagkamatay ni Pliny, at iba pang sipi mula sa sinaunang kasaysayan, na kinagigiliwan nilang isingit sa kanilang mga salaysay. Karaniwan, ang lahat ng bahaging ito ay punô ng mga kathang may kinalaman sa kababalaghan, gaya ng sumusunod, na nararapat bigyang-pansin: tungkol kay Aristotle, sinasabing dahil hindi niya masukat ang lalim ng dagat ay inihagis niya ang sarili sa mga alon at nalunod; at tungkol kay Pliny, na tumalon siya sa Vesuvius upang siyasatin ang apoy sa loob ng bulkan. Sa ganito ring paraan, nalilito rin ang iba pang mga salaysay na pangkasaysayan. Naniniwala ako na ang mga loa– na ito ay ipinakilala noon ng mga pari, bagaman ang dami ng kathang-isip na laman ng mga ito ay tila sumasalungat sa palagay na iyon, sapagkat wala namang ikinukuwento rito na matatagpuan sa mga sinulat ng sinumang may-akdang Europeo; gayunman, para sa akin ay bagay ang mga ito sa hindi gaanong mapanuring panlasa ng mga nakaraang siglo. Ang mga taludtod ay isinusulat ng mga katutubo, na kinabibilangan ng maraming makata, sapagkat ang sining na ito ay hindi gaanong mahirap sa Tagalog kaysa sa alinmang ibang wika."--TR.

[105] "Ang matandang lalaki ng nayon," patriyarka.--TR.

[106] Ang sekular na pangalan ni San Francisco de Asis, tagapagtatag ng orden ng mga Franciscano.--TR.

[107] Isang opisyal na Kastila at may-akda ng ilang akdang may kaugnayan sa Pilipinas. Isa sa mga ito ang _Recuerdos de Filipinas_ (Madrid, 1877 at 1880), isang maluwag na kalipunan ng mga paglalarawan at impresyon na malayong maging papuri sa ugali at asal ng mga Kastila sa mga Isla, at sa isang medyo inosente at marahil di-sinasadyang paraan ay nagbigay rin ng matitingkad na sulyap sa pamamalakad ng pamahalaan at sa rehimen ng mga prayle. Dahil dito, nagkaroon ito ng natatanging kapalarang opisyal na ipagbawal ang sirkulasyon sa kapuluan.--TR.

[108] "_Magcanta-ca!_" "Umawit ka!"--TR.

[109] Europea: babaeng Europeo.--TR.

[110] Noong 1527-29, pinamunuan ni _Alvaro_ de Saavedra ang isang nabigong ekspedisyon upang angkinin ang "Western Isles." Ang pangalang "Filipina," bilang parangal sa Prinsipe ng Asturias na kalaunan ay naging Felipe II (Philip II), ay unang iniugnay ni Ruy Lopez de Villalobos sa malamang na ngayo'y isla ng Leyte, nang pamunuan niya ang isa pang nabigong ekspedisyon doon noong 1542-43. Kalaunan, pinalawak ang pangalang ito upang tumukoy sa buong kapuluan.--TR.

[111] Isang baryo ng Tanawan, Batangas, na kilala sa paggawa ng mga latigo para sa kabayo.--TR.

[112] Totoong mga tao ang mga artistang nabanggit. Si Ratia ay isang Kastilang Pilipino na nagkaroon ng malaking reputasyon hindi lamang sa Maynila kundi pati sa Espanya. Namatay siya sa Maynila noong 1910.--TR.

[113] Noong taong 1879.--_Tala_ ng may-akda_.

[114] Isang kahalintulad na pangyayari ang naganap sa Kalamba.--_Tala_ ng may-akda_.

[115] "The Maid of Saragossa," na bantog sa kanyang kabayanihang ipinamalas noong kubkubin ng mga Pranses ang lungsod na iyon noong 1808-09.--TR.

[116] Isang rehiyon sa timog-kanlurang Espanya, na kinabibilangan ng mga lalawigan ng Badajoz at Caceres.--TR.

[117] May-akda ng isang munting aklat ng mga pabula sa bersong Castilian para gamitin sa mga paaralan. Ipinapakita ng pabula tungkol sa batang pilosopo ang diwang nasa mga kilalang taludtod ni Pope:

"Ang bisyo ay isang halimaw na napakapangit ng anyo, Na sapat nang makita upang kamuhian; Ngunit kapag madalas nang nakikita at nasasanay tayo sa mukha nito, Una natin itong tinitiis, saka kinahahabagan, at sa huli'y niyayakap."--TR.

[118] Mga buto para sa mga nahuli sa dating.

[119] Ayon sa kaugaliang Kastila, ang isang may-asawang babae ay tinatawag sa pamamagitan ng paglalagay ng _de_ (na may kahulugang pag-aari o _of_) mula sa apelyido niya noong dalaga pa siya papunta sa apelyido ng kanyang asawa.--TR.

[120] Umiiral pa rin ang tindahan ng marmol ni Rodoreda sa Calle Carriedo, Santa Cruz.--TR.

[121] May paglalaro ng salita rito: ang _Campanario_ ay nangangahulugang kampanaryo, at ang _Torre_ ay tore.--TR.

[122] Sa dekalogo ng Simbahang Romano Katolika, hindi kasama ang utos na nagbabawal sa pagsamba sa "mga larawang inanyuan"; ang ikalawang utos nila ay ang pagbabawal sa "paggamit sa Kanyang banal na pangalan sa walang kabuluhan." Para manatiling sampu ang bilang, hinahati sa dalawa ang utos laban sa pagnanasa sa hindi iyo.--TR.

[123] Ang bantog na Birhen ng Saragossa, Espanya, at patrona ng Santa Cruz, Maynila.--TR.

[124] Noong 1883, inalis ang dating sistema ng "tribute" at pinalitan ito ng pataas na personal na buwis ayon sa antas. Ang katibayan na nabayaran na ang buwis na ito, na tinatawag na _cédula personal_, ay nagsisilbi ring pagkakakilanlan at maaaring hingin anumang oras at saan mang lugar. Kapag hindi ito naipakita, sapat na iyon para sa agarang pag-aresto. Dahil dito, naging mabungang pinagmumulan ito ng pang-aabuso sa kamay ng mga walang konsensiya, sapagkat ang sinumang "di-kanais-nais" na walang maihain na tiyak na kaso laban sa kanya ay maaaring ipahamak sa paraang ito.--TR.

[125] Tanawan o Pateros?--_Tala_ ng may-akda_. Ang una ay isang bayan sa Lalawigan ng Batangas; ang ikalawa naman ay isang nayon sa hilagang pampang ng Lawa ng Bay, sa lugar na ngayo'y Lalawigan ng Rizal.--TR.

[126] Ang Parlamento ng Espanya.--TR.

[127] Ang _|ásak, talisain_, at _bulik_ ay ilan lamang sa napakaraming katawagang ginagamit sa katutubong wika para ilarawan ang mga panabong na manok.--TR.

[128] Isa pang anyo ng salitang hango sa _compadre_, na ang ibig sabihin ay "kaibigan" o "kapitbahay."--TR.

[129] May pamahiin sa sabungan na ang kulay ng nanalo sa unang laban ang magtatakda ng mga mananalo sa buong araw na iyon: kaya kung pula ang nanalo, ang _¡ásak_, na nangingibabaw ang pulang kulay sa balahibo, ang dapat manalo sa susunod na laban.--TR.

[130] Magbabalik ang maiitim na layang-layang.

[131] Si Heneral Carlos Maria de la Torre y Nava Carrada, ang unang "liberal" na gobernador ng Pilipinas, ay naging Kapitan-Heneral mula 1869 hanggang 1871. Nagpalabas siya ng amnestiya para sa mga tulisan at itinatag ang Guardia Civil, na karamihan ay kinuha mula sa mga sumuko bilang tugon dito.--TR.

[132] Pagkatapos ng pananakop (na opisyal na tinawag na "pacification"), ang mga sundalong Kastila na kinilalang tapat ang paglilingkod ay binigyan ng mga distritong tinatawag na _encomiendas_, na karaniwan ay may tig-iisang libong katutubo. Ang _encomendero_ ay may karapatang maningil ng tributo mula sa mga tao sa kanyang distrito at kapalit nito ay inaasahang poprotektahan sila at bibigyan ng pagtuturong panrelihiyon. Ipinaratang ng mga unang prayle na ang mga _encomendero_ ay sakim sa pangingikil at malupit ang asal, at mariin silang tumutol para ipagtanggol ang mga katutubo.--TR.

[133] Kabayo at baka.

[134] Si Fray Gaspar de San Agustin, O.S.A., na dumating sa Pilipinas noong 1668 at namatay sa Maynila noong 1724, ay sumulat ng isang kasaysayan ng pananakop, ngunit ang pangunahing dahilan kung bakit nanatili ang kanyang pangalan ay isang liham na isinulat niya noong 1720 tungkol sa ugali at mga nakasanayan ng "mga Indiong naninirahan sa mga pulong ito," isang liham na malawak na kumalat at malawakan ding ginamit ng ibang manunulat. Dito, sa isang matandang mapagreklamong tinig, paulit-ulit niyang binaybay ang buong hanay ng pang-aabuso habang inilalarawan at pinupuná ang mga bisyo ng mga katutubo, at sa maraming bahagi ay halos hindi niya namalayang naibunyag na ang kanyang mga obserbasyon ay pangunahing hinango sa asal ng mga utusan sa mga kumbento at sa mga tahanan ng mga Kastila. Sa liham na ito rin nagmula ang kredito sa pagpapasikat nang husto sa mapanlinlang na couplet na ito:

El bejuco crece (Sumisigla ang yantok Donde el indio nace, Kung saan nakatira ang Indio,)

na itinuring ng mga banal na taong mahilig sumipi nito bilang dagdag na patunay ng matalinong kaayusan ng Diyos ng Kalikasan, habang hindi nila pinapansin, nang may malinaw na di-pagkakatugma, na salungat ito sa mga aral Niya na sa pangalan niya nila inaangkin ang kanilang banal na tungkulin.

Medyo nakapagtataka na ang isang amang espirituwal ay makapagsulat nang ganoon tungkol sa mga nasasakupan niya, hanggang sa lumitaw ang katotohanang ang liham ay ipinadala sa isang maimpluwensiyang kaibigan sa Espanya upang gamitin laban sa panukalang ipatupad ang mga probisyon ng Council of

Trent sa pamamagitan ng paglilipat ng mga parokya sa mga pulo sa sekular, at samakatuwid ay katutubong, klero. Ang isang salin ng mapait na tiradang ito, na may masaganang anotasyong nagpapakita kung gaano ito kalawak na ginamit ng ibang mga manunulat, ay matatagpuan sa Volume XL ng _The Philippine Islands_ nina Blair at Robertson.--TR.

[135] Ang Colegio de la Inmaculada Concepcion Concordia, na matatagpuan malapit sa Santa Ana sa labas ng Maynila, ay itinatag noong 1868 para sa edukasyon ng mga katutubong dalaga ng isang debotong babaeng Espanyol-Pilipino, na nagkaloob ng gusali at lupain at siya ring sumagot sa gastos sa pagpapapunta ng pitong Sisters of Charity na mamamahala rito.--TR.

[136] Ang pagbitay sa mga paring Pilipinong sina Burgos, Gomez, at Zamora noong 1872.--TR.

[137] Nahuhulaan ang ganda ng araw sa umaga pa lang.

[138] _Paracmason_, ibig sabihin, freemason.

[139] Mga teologong iskolarastiko.--TR.

[140] At gayon pa man, gumagalaw ito!

[141] Tao ako, at walang anumang may kinalaman sa sangkatauhan ang maituturing kong banyaga sa akin.

[142] Bahagi ito ng pangwakas na mga salita sa ikatlong eclogue ni Virgil, na dito ay katumbas ng "Ibaba na ang tabing."--TR.

[143] "Anumang nakatago ay mabubunyag, walang maiiwang hindi mapanagutan." Mula ito sa _Dies Irae_, ang himno sa misa

para sa mga yumao, na pinakakilala sa mga mambabasang Ingles sa paraphrase nito sa _Lay of the Last Minstrel_ ni Scott. Ang mga talatang sinipi rito ay isinalin ni Macaulay sa ganitong sukat:

"Ang malayo ay lalapit, ang nakatago ay lilinaw."--TR.

[144] Isang karaniwang palayaw. Tingnan ang Glossary, sa ilalim ng _Nicknames_.--TR_.

[145] Ang Marianas, o mga Islang Ladrone, ay ginagamit bilang pook ng pagpapatapon para sa mga bilanggong pulitikal.--TR.

[146] "Masamang Pangitain," isang palayaw na ibinigay ng mga prayle kay Heneral Joaquin Jovellar, na naging gobernador ng mga Isla mula 1883 hanggang 1885. Kay Heneral Jovellar, isang mabait na matandang lalaki na higit na sundalo kaysa administrador, napunta ang tungkuling subukang ipatupad ang ilang kapaki-pakinabang na repormang nakatuon sa pag-unlad; dahil dito, hindi siya kinalugdan ng mga banal na ama. Ang pagbanggit kay "General J----" sa huling bahagi ng epilogo ay malamang na tumutukoy rin sa kanya.--TR.

[147] Isang bantog na Italyanong astronomo at kasapi ng Orden ng mga Heswita. Hanggang ngayon, ang mga Heswita pa rin ang namamahala sa Observatoryo ng Maynila.--TR.

[148] Si "Our Lady of the Girdle" ang patrona ng Orden ng mga Agustino.--TR.

[149] Ang larawang ito ay nasa anim-na-milyong-pisong simbahang bakal ng San Sebastian sa Maynila. Ganito inilalarawan ni Fray Luis de Jesus ang bahagi ng maagang

kasaysayan nito sa kanyang _Historia_ ng Orden ng mga Recoleto (1681): "Isang napakabanal na larawan ang pinararangalan doon sa ilalim ng titulong Carmen. Bagaman maliit ang imaheng iyon, isa itong dakila at walang-humpay na bukal ng mga himala para sa mga tumatawag sa kanya. Dinala ito ng aming mga relihiyoso mula sa Nueva España (Mexico), at maging sa paglalayag na iyon ay naipakilala na niya ang sarili sa pamamagitan ng kanyang mga himala .... Araw-araw na dinarayo ang kabanal-banalang larawang iyon na may mga panata, handog, at nobena, mga alay-pasasalamat ng napakaraming patuloy na pinagpapala ng reynang iyon ng kalangitan."--Blair and Robertson, _The Philippine Islands_, Vol. XXI, p. 195.

[150] Ang pinakamatanda at pinaka-konserbatibong pahayagan sa Maynila noong panahong isinulat ang akdang ito.--TR.

[151] Kasunod halos agad ng liberal na pamamahala ni La Torre, nagkaroon sa arsenal ng Cavite noong 1872 ng isang pag-aaklas na itinuring na simula ng rebelyon, at dahil sa umano'y pagkakasangkot dito, tatlong paring katutubo—sina Padres Burgos, Gomez, at Zamora—ang binitay sa pamamagitan ng garrote, habang ilang kilalang taga-Maynila naman ang ipinatapon.--TR.

[152] Ano itong nakikita ko? ... Bakit?

[153] Ano ang gusto mo? Walang pumapasok sa isip na hindi muna dumaan sa mga pandama; walang ninanais na hindi muna nabuo sa isip.

[154] Nasaan ba tayo sa mundong ito?

[155] Ang pag-aalsa ni Ibarra, napigil ng alferez ng Guardia Civil? At ngayon?

[156] Kaibigan, mahal si Plato, pero mas mahalaga ang katotohanan ... Masamang usapin ito at dapat katakutan ang kakila-kilabot na kahihinatnan ng mga bagay na ito.

[157] Laban sa tumatanggi sa mga saligang aral, pamalo ang dapat gawing pangangatwiran.

[158] Mga panalanging Latin. "Agnus Dei Catolis" sa halip na "Agnus Dei qui tollis" (John I. 29).

[159] Kaawa-awa sila! Kapag may usok, may apoy! Magkakaugali ang magkakatulad; at kung bibitayin si Ibarra, ibig sabihin ay bibitayin ka rin.

[160] Hindi ko kinatatakutan ang mamatay sa higaan, kundi sa bundok ng Bagumbayan.

[161] Unang bahagi ng isang kasabihang Kastila: "Ang regalo ay nakakabasag ng bato, at nakakapasok kahit walang pambutas."

[162] Ang nakasulat ay katibayan! Ang hindi nalulunasan ng gamot, nalulunasan ng bakal; at ang hindi nalulunasan ng bakal, nalulunasan ng apoy.

[163] Sa sukdulang sitwasyon, sukdulan din ang hakbang.

[164] Gusto mo rin ba itong itira, taksil na babae?

[165] Humayo ka, sinumpa, sa apoy ng kalan.

[166] Unang bahagi ito ng isang kasabihang Kastila: "Cría cuervos y te sacarán los ojos," "Mag-alaga ka ng mga uwak at

dudukitin nila ang mga mata mo."--TR.

[167] Maniwala ka sa akin, pinsan ... ang nangyari ay nangyari na; magpasalamat na lang tayo sa Diyos at wala ka sa mga Pulo ng Marianas, nagtatanim ng kamote. (Mapapansin na rito, gaya sa ilan pa niyang talumpati, ang Latin ni Don Primitivo ay medyo napilipino.)--TR.

[168] Ang orihinal ay nasa _lingua franca_ ng mga Tsinong Pilipino, isang natatanging paraan ng pagpapahayag, na, gaya ni Ulysses, ay "bahagi ng lahat ng kanyang nasalubong," at halos imposibleng isalin nang may tiyak na katangian: "No siya ostí gongon; miligen li Antipolo esi! Esi pueli más con tolo; no siya ostí gongong!"--TR.

[169] "Si esi no hómole y no pataylo, mujé juete-juete!"

[170] Ang sigaw-pandigma ng mga Kastila: "Santiago, at sugod, España!"--TR.

[171] Ang "malapad na bato" na dati'y nakausli sa ilog, kaunti sa ibaba ng lugar kung saan nagsasanib ang mga agos mula sa Lawa ng Bay at ang Mariquina upang mabuo ang mismong Pasig. Bantog ang pook na ito sa demonolohiya ng sinaunang mga Tagalog at nang lumaon, matapos mapalayas nang maayos ng mga prayleng Kastila ang mga demonyong tagapagbantay, ginawa itong himpilan ng paniningil ng buwis. Nananatili ang pangalan nito sa maliit na baryo sa pampang ng ilog malapit sa Fort McKinley.--TR.

[172] Isang awiting pamasko: "Dumarating ang gabi ng Pasko, lumilipas ang gabi ng Pasko."--TR.

[173] Pampublikong Silid-Panigarilyo ng Opyo.

[174] Enero 2, 1883.--_Tala_ ng may-akda_.

Papalitan ng mga updated na edisyon ang nauna—papalitan din ng bagong pangalan ang mga lumang edisyon.

Ginawa nang may ❤️ sa 🇳🇴 ng Plyx

This edition is published by Plyx using public-domain source material from Project Gutenberg. We thank Project Gutenberg and its volunteers for preserving classic literature for everyone. Translated from the original by Plyx.

I-scan para sa iyong digital at audio edition

www.plyx.ai 63de02fd46d02a8fccbc48aef61c9148 May 26, 2026